

લખાવતાં રહ્યાં. પ્રવાસ લખવા, એ પશ્ચિમ તરફના લોકોની પદ્ધતિ છે, અને
 યથાર્થ પ્રવાસના પુસ્તકમાંથી ઘણું જાણવાનું મળે છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ
 ઉપર આવાં પ્રવાસ પુસ્તકોએ ઘણું અજવાળું પાડ્યું છે. બુદ્ધ ધર્મ આલ
 તો હતો તે કાળમાં ચીન દેશનો જે મુસાફરો હિંદુસ્તાનમાં યાત્રાએ આવ્યા
 હતા. એ મુસાફરોનાં લખેલાં પુસ્તક ઉપરથી હિંદુસ્તાનના તે કાળના ઇ-
 તિહાસની ઘણી જાણત અજવાળામાં આવી છે. પ્રાચીન નગરો, દેશની
 સ્થિતિ, લોકોની રહેણી કરણી અને જુદાં જુદાં રાજ્યોના રાજાઓ, તેમની
 રાજ્યનીતિ વગેરે ઘણી અગત્યની જાણતો તેમનાં પ્રવાસ પુસ્તકોપરથી મળી
 આવી છે. ચીસના પ્રતિનિધિઓએ પણ હિંદુસ્તાન સંબંધી હેવાલ લખેલા
 છે. વળી મોગલોના કાળમાં પણ યુરોપના ઘણા મુસાફરો હિંદુસ્તાનમાં આવી
 ગયા હતા, અને તેમણે પોતાની મુસાફરીનાં પુસ્તકો લખેલાં છે. સને ૧૬૫૬
 માં આ પ્રવાસનો લખનાર બર્નિયર ને ફ્રાન્સ દેશનો વૈદ-ડાકતર-હતો, તે
 પણ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો અને તેણે લખેલું પુસ્તક તેજ આ પુસ્તક
 છે. બર્નિયરના હેવાલ એટલા બધા ખરા કહેવાય છે કે, જેના ઉપર ઇતિ-
 હાસની ખરી હકીકતનું તોલન થાય છે. આ પુસ્તક જ્યારથી મારા વાંચ-
 વામાં આવ્યું ત્યારથી જ એના ભાષાન્તર સંબંધી સંકલ્પ થયો હતો અને
 ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની શુભ નેમથી આજે તે ફલિભૂત થયો છે.
 રા. બ. લાલશકર ઉમિયાશંકરને મેં આ પુસ્તકના ભાષાન્તર સંબંધી વાત
 કરી કે તુરતજ તેમણે પુસ્તકની તુલના કરી અને તેનું ભાષાન્તર કરવા
 માટે મને સોસાયટી મારફતે ફરમાવ્યું. દેશકાળને અનુસરીને હાલ સોસાયટી
 ને પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરે છે તે, સ્વાતીના મેઘ માફક ગુજરાતી વાંચનારાઓને
 ઐકતિક રૂપ ધર્મ પડે છે. જીવનચરિત્રો, પ્રવાસો અને રાસમાળા જેવાં અમુ-
 લ્ય અને મોઘાં પુસ્તકો યોડી કિંમતે પ્રસિદ્ધ કરી તે માર્ગે સોસાયટીના
 આશયને સફળ કરવામાં વ્યવસ્થાપક કમિટીનો શ્રમ સ્તુતિયાત્ર છે.

બર્નિયરનો પ્રવાસ.

પ્રકરણ ૧ લું.

મહાન્ ભોગલના રાજ્યમાં થયેલા
છેલ્લા બંડનો ઇતિહાસ.

હુનિયાં જોવાની ઇચ્છાએ હું પાલેસ્તાન અને ઇજિપ્ત ગયો, એટલે
સાથી પણ આગળ જવાને માટે મને ઇચ્છા થઈ રાતા સમુદ્રને એક છે-
ડેથી ખીન્ન છોડી સૂધી જોવાનો મનસુખો થતા ત્રણ વર્ષ રહ્યા પછી મેં
ઇજિપ્તનું પાટનગર કેરો છોડ્યું કેરોથી કાફો આસે તેમ ચાલતા બ્રિસ
કલાકે સ્વેજ ગયો અને સાથી એક નાના મજવામાં બેઠો મજવો કિનારે
કિનારે ચાલતો હતો તેથી, મક્કાથી અરબી મજલ દૂર આવેલા જેડા બ-
દરે આવતા સત્તર દિવસ થયા. ગુલામ ન હોય તેવા કોઈ પણ કિશ્તિયનથી
એ કહેવાતી મહમદની પવિત્ર ભૂમિ ઉપર પગ મૂકતો નથી તેમ છતાં, મારી
ધારણાથી વિરુદ્ધ અને લાલ સમુદ્રના બેગે મને વચન આપ્યું હતું તેથી
ઉલટું મારે સા ઉતરતું પડ્યું જેડામાં પાચ અડવાડિયા રહ્યા પછી એક નાના
વહાણમાં ચઢી અરેબિયાફેલિક્ષને કિનારે થઈ પદર દિવસમાં હું બાબલમા-
ડગની સામુદ્રધુની પાસે આવેલા મોખા બદરે ઉતર્યો હબસીઓની રાજ્ય-
ધાની અથવા ઇથિયોપીઆના રાજ્યના મુખ્ય નગર ગોડડ જતા મોખા
અને આર્કિફોના ટાપુ જોતા જવું એવો મારો વિચાર હતો, પણ એટલામાં તો
મને એવા સમાચાર મળ્યા કે, રાજ્યમાતાના કાવતરાને લીધે, ગોવેથી જ-
સુસ પાદરીને સાથે લઈને આવનાર પોર્ચ્યુગીઝોની કતલ થઈ ગિવા તેમને
દેશપાર કરવામાં આવ્યા તે દિવસથી કેથોનિક લોકને સા ઉતરતું એ મના-
મતી બંદરે નથી વળી એમ પણ સાબળવામાં આવ્યું કે થોડા વખતપર
એક દુર્ભાગ્ય ખ્રિસ્તી સાધુને એ રાજ્યમાં પેસવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે

સુઆકીન આગળ ગરબન મારવામા આવ્યો હતો આર્મિનીઅન અન્ધા
મીઠો વેશ લઈ તો જોખમ થોડું ખેડુ પડે એમ મને વિચાર થયો વળી
મારા મનમાં એમ પણ આવ્યું કે પાદશાહને હું કામનો જણાઉં તો તે મને
જમીન આપે અને ગુનાઓ ખરીદીને તે ખેડવી શકાય, એમ કરતાં કદાચિ
પેના શ્રીક વૈધનો વેશ ધારણ કરનાર સાધુને પરણવાની ફરજ પડી હતી
તેમ મને પણ પરણવાની ફરજ પાડવામા આવે તો તો પછી એ દેશ
છોડીને જવાની રમજ મળે નહિ

મોગલવંશ.

આ અને હવે પછી જણાવીશ તે બધા વિચારથી મેં ગોંડર
જવાનો વિચાર માડી વાળ્યો, અને એક પહાણુ હિંદુસ્તાન જતું હતું
તેમાં બેઠા બાતનમોડળની સામુદ્રધુની પસાર કરી બાવીસ દિવસે મહાન
મોગલના રાજ્યમા આવેના સુરત નદરે આવી હતી. હું હવે હિંદુસ્તાનના
સુરત શહેરમા આવ્યો અહીં આવતા મને ખબર પડી કે પાદશાહનું નામ
શાહજહાન છે, અને વશાવલી પ્રમાણે જોતા તે જહાંગીરનો પુત્ર અને મહાન
અકબર પાદશાહનો પૌત્ર છે અકબરના પિતા હુમાયુન અને તેના પૂ-
ર્વજો સંધીનું પેઢીનામું જોતાં શાહજહાન, તૈમૂરને જોને સામાન્ય રીતે પણ
જૂનથી ટૈમરલેન કહેવામા આવે છે તેનાથી હસમો પુરવ હતો વિજય અને
પરાક્રમથી પ્રસિદ્ધ થયેલો એ તૈમૂરને, મોગલ નામથી વિખ્યાત તાતાર લો-
કઉપર તે વખતે રાજ્યકર્તા રાગની પુત્રી સાથે પરણ્યો હતો તે તેને સગી
થતી હતી એ લોકના નામપરથીજ હાલના હિંદના રાજ્યકર્તાઓ પણ મો-
ગલ નામથી ઓળખાય છે આ ઉપરથી એમ ન ધારતું કે બરોડાની અને
માનમર્તજાની જગ્યાઓ કે સૈન્યમા મોઠા હોદ્દા મોગલોને આપવામા આવે છે
એવી જગ્યાઓ તો સમભાવથી સર્વેને આપવામા આવે છે પરદેશીઓમા
ઇરાની આરમો અને તુર્ક લોક છે અને તેમને પણ સારા હોદ્દા મળે છે યૂરો-
પના ક્રિશ્ચિયનો જેમને ફીરંગીઓ કહેવામાં આવે છે તેમનાથી, અને હિંદુસ્તા-
નના વતની, જેઓ શરીરે કુદ્દિ શામળા છે તેમનાથી ભિન્ન એટલે, અંગે, ગૌર
અને ધર્મે મુસલમાન હોય તે માણસ મોગલમા ખપી જાય છે

વળી સુરતમાં મને એવી ખબર પડી કે સીતેર વર્ષની ઉંમરે પહો
ચેલા શાહજહાન પાદશાહને ચાર શાહજહાન અને બે શાહજહાનીઓ છે, અને

કટલાંક વર્ષ થયા પાદશાહે ચારે શાહજહાંઓને પોતાના રાજ્યના મોટા રાજ્ય વિભાગોના સુબા બનાવેલા છે બાર માસથી પાદશાહ એવા રોગથી ખીડાતો હતો કે જેનું માફુ પરિણામ આવવાની ધારતી રાખવામા આવતી હતી પાદશાહના મદવાડથી શાહજહાંઓને રાજ્ય લોભ લાગ્યો, અને દરેક રાજ્યને હાથ કરી લેવા તરફ નજર કરવા લાગ્યા આથી માહોમાહ લડાઈ જાગી અને તે પાંચ વર્ષ સુધી ચાલી

આ લડાઈની કટલીક ખીનાઓ મે જાતે જોઈ છે જેનું હું આ ગ્રંથમા વર્ણન કરવાનો યત્ન કરીશ રાજ્યનાં મોટાં રાજ્યધાનીનગરો આગ્રા અને દિલ્હી જે સુરતથી ધણે દૂર છે, ત્યાં જતા રસ્તામા લૂટારોઓથી અને સાત અઠવાડિયા જેટલી લાખી મુસાફરીથી થયેલા ખર્ચને લીધે હું તગીમા આવી પડ્યો હતો આથી મારે મોગલને ત્યાં ચાકરી રહેવું પડ્યું અને તેથી હું તેમના આઠ વર્ષ જેટલા લાગ્યા સસર્ગમા આવ્યો દિલ્હી આવતા મોગલના વૈદ્ય તરિકે જે કઈ પગાર મળે તે લેવાને હું લલચાયો, અને સદ્માએ થોડા જ વખતમા દાનેશમદ ખાન નામના આખા એશિયાખંડમા સર્વ શ્રેષ્ઠ ગણાતા વિદ્વાન પાસેથી યશુ કેટલોક પગાર મેળવવા પામ્યો આ દાનેશમદ ખાન પહેલા 'બક્ષી' એટલે ઘોડારનો અવિપતિ હતો અને હાલ તે મોગલના રાજ્યમા સહથી વધારે સત્તાવાળો અને પ્રસિદ્ધ ઉમરાવ છે

શાહજહાંનના વડા દોકરાતું નામ દારા, ખીજાતું નામ સુલતાન સુઝા, ત્રીજાતું નામ ઔરંગઝેબ, અને ચોથા અથવા નાનાતું નામ મુરાદબક્ષ છે તેની બે શાહજહાંઓમા મોટીતું નામ બેગમ સાહેબ, અને નાનીતું નામ રાશનઆરા બેગમ એટલે ઉત્તેજતમનની શાહજહાં એવું છે

રાજ્યકર્તાના કુટુંબના માણસોને આવા નામ આપવાનો હિંદુસ્તાનમા ચાલ છે ઇજ્જતના બેડાળ પથ્થરના ઢગલાઓ કરતાં જેની કમર દુનિયાની ચમત્કારી વસ્તુઓમા ગણાવાને વધારે યોગ્ય છે એવી શાહજહાં પાદશાહની અતિ રૂપાળી બેગમનું નામ તાજમહેલ એટલે જતાનાનો તાજ એવું છે વગી જહાંગીર પાદશાહની બેગમ જેણે તેને મધપાનમા અને વિવશમા ગુમ થયેલો જોઈ કટલાંક વર્ષ સુધી રાજ્ય લગામ હાથમા રાખી હતી તેનું નામ નૂરેમહેલ અને પાછળથી નૂરેજહાંન એટલે દુનિયાનું નર એવું હતું

યરોપની માફક જગ્યાઓ અને રાજ્યાધિકારપરથી નીકળતા ખિતા

બોને બદલે મોટા ખાલુસોને આવાં નામ આપવામાં આવે છે તેનું કારણ એમ છે કે, હિંદુસ્તાનમાં તમામ જમીન પાદશાહની પોતાની ગણાય છે. આને લીધે અત્રે ‘અર્ચકમ’ ‘માર્કિવીએટ’ અને ‘ડચીસ’ વગેરે બેદ હુકમવાળા નથી. પાદશાહ પોતાના અધિકારીઓને વર્ણસનના અને બડીસના રૂપમાં જમીન આપે છે, જે વધારવાનું, ઘટાડવાનું, અને વખતે પાછી લઈ લેવાનું તેની મુનસફી અને મરજીકુપર આધાર રાખે છે. રાજ્યના હુમરાવો પણ આવાજ ખિતામોથી ઝોળખાય છે. કોઈ રાજ અદામ ખાન, કોઈ સેફ રોમખાન, કોઈ બાર્ક અલમખાન, કોઈ ધાનખાન અને કોઈ દાનેચમદ ખાન એવા નામોથી ઝોળખાય છે, અને આ નામોના અર્થ અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે થાય છે. ગાજવીજપર અકુશ રાખનાર, મેનાધાતક, વજૂ ફેંકનાર, નિમકંઠવાળ વિદ્વાન, અને પ્રવીણ વગેરે.

દારા શિકોહ—દારામાં સારા મુશ્કીનીઓ ન હતી તે વાતચિતમાં વિનયશીલ, હાજરજવાબીમાં ચતુર, સભ્ય, અને ધણો હુદાર છે, પણ પોતાને માટે બહુ હિંચો મત ધરાવે છે તે એમ ધારે છે કે ‘મનેદમજથી હું મને તે કાર્ય કરવાને શક્તિમાન છું અને ખીજો કોઈ માણસ એવો નથી કે જેની સલાહથી મને કમઠો થાય.’ જે તેને સલાહ આપવા આવતા તેમને તે છુલ્લુકારી કાઢતો અને તેને લીધે એના અતરંગ મિત્રોને પણ એના બાહ્યોના મુક્ત કાવતરાં એની આગળ ઉઘાડા પાડતા અટકાવ્યા હતા તે સહેજમાં ગુસ્સે ધર્ષ જાય છે. ગુસ્સે થતા તે હિમરાવોને ધમકી આપે, ગાળો બોલે અને અપમાન પણ કરી નાખે એવો છે પરંતુ સહજાએ તેને ગુસ્સો ફાલ્ગુ છે. જન્મથી મુમવમાન જન્મેથી તે, તે ધર્મના ફરમાને પ્રમાણે ચાલતો હતો, અને જાહેર રીતે તે ધર્મપર આસ્થા જતાવવા છતાં હિંદુની સાથે હિંદુ, અને ક્રિશ્ચિયનની સાથે ક્રિશ્ચિયન ઘર્ષ રહેતો હતો. મોટા વર્ણસનવાળા કેટલાક હિંદુ પડિતો હશેના તેની પાસે રહેતા, અને એટલું કે હેવાય છે કે, શહેનશાહતને અનુકૂળ મત તેણે તેમની પાસેથી અંજલિ કર્યા હતા. આના સંજ્ઞામાં આગળ હિંદુઓના ધર્મ વિસ્થાપર લખતા હું વંશારે વિસ્તાર કરીશ ‘બુશી’ નામના પાદરીની સચનાએ તેણે લશ રાખી સામળી હતી અને તેની સસલા અને ચોખ્ખતાપર તેને કેટલોક વિશ્વાસ આવ્યો હતો, એમ છતાં વળી કેટલાક એમ કહે છે કે તે તર્જન નાસ્તિક હતો અને બધા

ડોળ માત્ર કૌતુક, અને ગમતની ખાતર રાખતો હતો કેટલાક એમ પણ કહે છે કે રાજ્યકીય કારણોને લીધે તે વારા ફરતી ક્રિશ્ચિયન અને હિંદુ બનતો હતો એમ કહેવાય છે કે આમ હિંદુ અને ખ્રિસ્તી ધર્મના ડોળ ધાલવામાં તેની હંડી ઈચ્છા એવી હતી કે, તેના તોપખાનામાં જે ખ્રિસ્તી લોક હતા તેમના પેટમાં પેશી જતુ, અને હિંદુ ધર્મના ઢોળથી દિલ્હીના ખડિયા હિંદુ સરદારો અથવા રાજાઓની પ્રીતિ સપાદન કરવી આવા ધર્મ ધાલુ ડોળથી જો બનેલી પ્રીતિ મેળવેલી હોય તો વખત આવતા તેઓ મદદ કરે આમ એક અથવા બીજા ધર્મનું ડોળ ધાનવાથી તે પોતાની સુક્તિઓમાં પાર પડી શક્યો નહિ એટલું જ નહિ પણ છેવટ માર્યો ગયો ઔરંગઝેમે તેને કાફીર એટલે ધમદ્રોહી અને ધર્મરહિત તથા મૂર્તિપૂજક યદ્ય ગયાને બહાને જ ગરદન મરાવ્યો હતો એમ આગળ કહેવાશે

સુલતાન સુઝા—મહાનૂ મોગલનો બીજો શાહનશેહ સુલતાન સુઝા ધણુ ખરા લક્ષણોમાં દારાને મળતો હતો, પરંતુ દારાના કરતા તે વધારે ડાહ્યો અને દૃઢ વિચારનો માણસ હતો સામાન્ય ચાન ચલકત અને બોલવા ચાનવામાં પણ તે દારાથી ચઢીઆતો હતો કાવતરા કગવામાં તે જોષએ તેવો ચતુર હતો એટલું જ નહિ, પણ મોઢા મોઢા ઉમરાવો અને ખાસ કરીને જશનતસિહ જેવા બળિષ્ઠ રાજાઓને તે છૂપા ઈનામો આપી હાથ કરી લેવામાં ધણો કુશળ હતો આટલા ગુણ છતાં મોજશોખમાં તે લીન થઈ જતો જ્યારે તે સખ્યાબધ રામજનીઓના ટોળામાં બેસતો ત્યારે નાચ રગ, ગાનતાન અને મધપાનમાં રાતોની રાતો અને દહાડાના દહાડા કાઢી નાખતો હતો હેરમાં હોય ત્યારે માનિતા માણસોને નવાજ નાખતો અને ધુન પ્રમાણે નોકર ચાકરના પગારોમાં વધારો વઢાડો કરતો સ્વાર્થસાધક ટાઈ પણ ખેશી તેને આવા વિષયવર્તનથી વારતો નહિ આમ રગતાનમાં દહાડા જતા તેના પ્રાતનો—બગાળાનો રાજ્ય કાર્યભાર મદ પડ્યો અને પ્રજાની તેના ઉપરની પ્રીતિ દહાડે દહાડે ધરી ગઈ

પિતા અને ભાઈઓ તુર્ક લોકનો ધર્મ પાળતા તેમ છતાં આ શાહ નહેા પોતે ઈરાની ધર્મ પાળે છે એમ જણાવતો સુસનમાની ધર્મના ધણુ અવાતર બેદ છે, અને તેને લીધે જ ‘શુનીસ્તાન’ ના કર્તા ‘રોખસાદી’ એ લખ્યું છે કે—‘હું ડારનીચ પીઠ છું, દેખીતો ધર્મરહિત છું છતાં હું બહો-

તેર જાતથી ઝોળખાઈ છું.' આ બધી જાનોમાંની માત્ર એ જ મુખ્ય છે, અને બન્ને પક્ષકારો એક ખીજના કદા દુસ્મન છે. આમાંની એક જાત તુર્ક સોફની છે તેને ઈરાનીઓ 'ઝોસમાન' ને અનુસરનારા કહે છે. તેમના માનવા પ્રમાણે 'ઝોસમાન' કુરાનના અર્થ સમજનાર અને ધર્મની તકરારોનું સમાધાન કરનાર મોટા 'કાલીફ' અથવા સ્વતંત્ર ધર્માધ્યક્ષ મહમદનો ખરો અને યોગ્ય વારસ હતો. ખીજી જાત પર્શિયન લોકની છે, અને તુર્ક લોક તેમને 'શીયાઝ સફેલીઝ અને અલીમદાન એટલે મેદવાળા ધર્મદ્રોહી અને અલીના પક્ષકારો' કહે છે; કારણ કે તેઓ એમ માને છે કે, આગળ કલા પ્રમાણે મહમદની પછી વારસો અને ધર્મચુરની સત્તા ઉપર તેના જમાઈ અલીનો જ હક હતો.

સુલતાન સુઝાએ પોતે પર્શિયન ધર્મ માને છે એમ જણાવ્યું એટલે સામાન્ય રીતે એમ જ સિદ્ધ થયું કે તેણે રાજ્યકીય કારણને લીધે આમ કહેલું છે. શાહજહાન પાદશાહના દરબારમાં તે વેળાએ મોટા મોટા અધિકારપર એજ ધર્મના લોક હતા, અને કામકાજમાં તેમની વગસગ પણ સારી હતી. આથી સુલતાન સુઝા એમ ધારતો હતો કે 'વખત આવતાં તેઓ મને કામ આવશે અને સારી મદદ કરશે.'

ઔરંગઝેબ—ત્રીજો બાઈ, ઔરંગઝેબ દારાના જેવી પ્રશસ્ય સભ્યતા અને ધ્યાન ખેંચે તેવા ઘટમને તો ન હતો પરંતુ તેના કરના સગીન વિચારનો, અને એકનિષ્ઠાથી તથા અક્ષલ હોગિયારીથી પોતાની નોકરી ઉઠાવે એવા વિશ્વાસુ નોકરો ચૂરી કાઢવાની ચતુરાઈવાળા હતો. જે માણસોની પ્રીતિ જાગવવાની અને વધારવાની જરૂર હોય તેવા માણસોને જ તે વિચારપૂર્વક પણ છૂટે હાથે ભેટા આપતો. તે અતરો, નદખંડ, અને મહા ડોળી હતો. શાહજહાનની હજીરમાં હોય ત્યારે તેનામાં જે ભક્તિનો અંશ નહતો તે ભક્તિ દેખાડવા તે પ્રયત્ન કરતો અને સાંસારિક સુખવૈભવને માટે ઘેઝાર ખતાવતો આમ છતાં અદર મેળે ભવિષ્યમાં જોયે પદે ચઢવાના માર્ગ તૈયાર કરી ચૂકતો. બ્યારે તેને દક્ષિણની સુબેદારી મળી ત્યારે પણ તેણે મધ્યમે એવું કહ્યું હતું કે, 'મને રાજ્યની જોખમદારી અને ખટખટ મમતી નથી. મારી અતરની ઈચ્છા એવી છે કે જાણે હું આ બાકીની જીંદગી 'દની બંદગી કરવામાં અને ફકીરીમાં ગુમારું. મંસારની લજ્જતાનો સાગ

કરવાની મને રજા મળે તો હું આ સુબેદારીથી વધારે ખુશી થાજી અને મારા મનની ઉમેદ પહોંચી એમ માનું ' તે આમ કહેતો હતો. છતાં તેની આખી જીદગી નિષ્ફળ ન ગય તેવા કાવતરા કરવામાં ગઈ તે એવી હોશિયારીથી કામ લે તો કે દારા વગર દરબારના સઘળા માણસો તેની વર્તણૂકનું તોવન કરવામાં જૂન ખાતા શાહજહાન પાદશાહે એકવાર ઔરંગઝેમને માટે જિયા વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા હતા, અને તેમ થયું ત્યારથી દારાને તેનાપર એટલી અફેખાઈ આવી કે તે પોતાના મિત્રમહાલમાં તેને વગોવતો. દારા કહેતો કે, ' મારા બધા બાધઓમાં મને માત્ર એકજ જણુપર શક છે, અને તે જીજો કોઈ નહિ પણ પેલો નિમાઝી એટલે ધર્મીય અને હમેશાં નિમાઝ પઢનારો ઔરંગઝેમ છે એની મને નિરતર ધારતી રહે છે

મુરાદબક્ષ.—શાહજહાનનો સહથી નાનો પુત્ર મુરાદબક્ષ, વિચારોમાં અને વિવાદમાં તેના ત્રણે બાધઓથી ઉતરતો હતો, કેવી રીતે મોજ મારવી, એજ એના સતતના વિચાર હતા, અને શિકાર તથા ખાણના લાક્ષમાં તેનો ધણો કાળ જતો એ ઉદાર અને સખ્ય હતો પણ એવો ગર્વ રાખતો કે ' મારે કંઈ ખાનગી છેજ નહિ ' છૂપા કાવતરાને ધિક્કારી તે એમ કહેતો કે ' હું તો માત્ર મારી સમશેર અને ખાહુમળ ઉપરજ વિશ્વાસ રાખું છું ' ખરેખર તે હિમતવાન હતો, અને જો તેની હિમત જરા ડહાં પહોંને રસ્તે દોરવાઈ હોત તો આપણે આગળ જોઈશું તે પ્રમાણે તે તેના ત્રણે બાધઓ કરતા ચઢીઆતો નીકળ્યો હોત, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુસ્તાનનો મિનતકારારી ધણી-પાદશાહ થઈ પડ્યો હોત એમાં શક નથી

વડી શાહજહાદી બેગમ સાહેબ.—શાહજહાનની વડી શાહજહાદી ' બેગમ સાહેબ ' ધણી ખૂબસુરત આતાક જુદિની અને આપને ધણીજ વહાની હતી આપનો દીકરી ઉપર એટલો બધો પ્યાર હતો કે જો માનવામાં આવે નહિ અને તેની સહયતા તેણે મુશ્કાને એટલે કાયતાના પડિતોને માથે નાખેલી હતી તેમના મત પ્રમાણે પોતે વાવેના ટક્કના ફળ ઉતારવાના દુશ્મની પાદશાહને ના કહેવી એ ગેરઆજખી હતું શાહજહાન આ પોતાના વહાતા બાગમ ઉપર અનંદ વિશ્વામ રાખતો બેગમ સાહેબ પિતાની સનામ-તીની તપાસ રાખતી હતી, અને તે પણ એટલી બધી કાળજીથી કે, તેની ડાજરીમાં તૈયાર ન થયો હોય તેવો ખોરાક પાદશાહના બાણમાં આવતો

ગાહજીવી રોશનઆગ—શાહજહાનની નાની દીધરી ' રોશનઆગેગમ ' તેની મોગી જાહેન જ્યેલી રૂપાળી અને સમજી ન હતી છતાં જીની અને ચચા હતી તે ઔરંગઝેમના પદ્મમા બળી મર્ધ હતી, અને જે માહેમ તથા દારાપરની ઈર્ષ્યાને છુપાવતી નહતી જાહેર કામમાં થોડો લેતો હોવાથી તેણે ઝાઝો પૈસો એમ્હો ક્યો નહતો તે મને તેવી પાનામાં રહેનાર અને સુકિતમાજ હતી જાહેરની મારફત તે ઔરવારનાર અવસ્થાની ખમરો પહોંચાડતી હતી

બંધુઓમાં રાજ્યલોભ—લગ્ન પહેલાં કેટલાંક વર્ષથી, શાહજહાનના ઉપદ્રવી સ્વભાવે યુગવાર્ધ ગયો હતો ચારે બાજુ અને મોટા હતા છતાં તેમનામાં એક ખીજ પ્રત્યે બંધુભાવ રહેલો એક ખીજને માટે ધિષ્ટાર ધરાવતા હતા રાજ્યગાદી માટે તાના અભિયોગ ચાલ્યું ક્યો હતા અને દરબારમાં પણ બેઠા શાહજહાનને પોતાની છઠ્ઠીનો જામ લાગ્યો અને બવિધમાં તેવી આપસમાં મુઝાઈ ગયો ચાલિયરનો કિલ્લો જે રાજુથી ન ચઢી શકાય તેવા કુમરપર આવેલો છે તથા તેમાં પૂર્વે હોય વશીઓને પૂરવામાં આવતા હતા તેમાં શાહજહાને પણ પોતાના પુત્રોને કેટલાંક હોત, પરંતુ તેણે વિચાર ક્યો કે માર્ગથી એવા સમર્થ છે' શાહજહાનને તેવો વિચાર થયો ત્યારે તેઓ ઘણા સમયના અત પડ્યા હતા પાદશાહને નિરતર એવો બધ સહેતો હતો કે તેજાવાન મુન્દેગા કરીને પોતાના રાજ્યતોબને માર્ગ આપશે કિંવા સ્વતંત્ર રાજ્ય થવા રાજ્યધાની નગરમાં જ ધમાલ અમાવી તેને એક મો મોગી મોગી જાહેર બતાવશે હવે પોતાના ઉપર ઘેરાઈ રહેલા હ ખના તથા મિત્રોને રાવાને માટે શાહજહાને તેમને દરના પ્રાતોમાં સુખાગીરી જાહેરમાં આવી ક્યો સુનતાન સુઝાને જમાલની, ઔરંગઝેમને દક્ષિણની જાહેર કે પોતાના રાતની સુખાગીરી આપી દારા મોટો હતો તેથી તેને કાનાવી લેવાની જાહેર સુખાગીરી સુનતાન સુઝા, ઔરંગઝેમ અને મુરાર તેના પુત્રથી નાશી ના પ્રાતોપર ચાલ્યા ગયા આ પ્રમાણે તેમનો રાજ્ય થયો, પણ ખીજ પ્રાતોમાં જઈ તેઓ સ્વતંત્ર રાજાની મારફત પતંવા લાગ્યા તેણે એવું બધું કે પયોગમાં લેવા ઉપરાંત બહારનો દમાગ અને દેશમાં જાહેર રહ્યા એ તે બહાને લશ્કરની સખામાં બસતી કરી દારા તિનકકમાર નથી તેનાથી રાજ્ય

હાનના પછી ગાદીએ આવવાની આશાથી નિહા છોડી સુઆગીરીપર નહિ. શાહજહાન તેની આશાને ઉત્તેજન આપતો. રાજ્યકીય હુકમો અને દરબારમાં પોતાથી ઉતરતી નાની ગાદીએ બેસવાની તેને પરહતી. દરબાર બેતાં જાણે એક જ વખતે બે પાદશાહ રાજ્ય હોય તેવું લાગતું. આમ છતાં શાહજહાનના મનમાં કપટ હતું એમ કારણ છે. તે દરબારમાં પ્રેમ અને માન બંધાવવાનું ધ્યાન રાખતો, અતઃકરણથી તેને ચક્રાતો નહિ. વૃદ્ધ પાદશાહ મતલ પોતાને ની ચિંતામાં રહેતો અને એમ પણ કહેવાતું કે છૂપી રીતે તે ઔરંગઝેબને પત્રવ્યવહાર ચલાવતો હતો. શાહજહાનને ઔરંગઝેબની રાજ્ય નહિ, બુદ્ધિ માટે હતી મત હતો.

લખવામાં આવનારો ઇતિહાસ સમજવાને માટે શાહજહાન ગોવિંદજીએનો આદ્યો વૃત્તાંત પૂરતો છે, એમ હું ધારું છું. રાજ્યકીય પદોથી ધાધલમાં રમાનારી કપટબાજીમાં સુખ્ય બાવ બજવાનાર રાજ્યકીય પદોથી વૃત્તાંત પણ મૂકી દેવા જેવું નહતું. હિંદુસ્તાન રાજ્યકીય પદોમાં આવા મોટા બનાવો સ્ત્રી જાતની વગસગથી બને થાય છે. સામ્યત જાણીતા નથી, અને ધાધલના કારણને નિરૂપે છે અને કરવાનું આ ગપાટામાં મન મનાવે છે.

એકથી ઉઠ્યા પહેલાંના વખતમાં વઝીર અમીર જમાલ અને ગોવિંદજી-રાખવાનું ઔરંગઝેબને દક્ષિણમાં કેમ કામ લેવું પડ્યું તે લખતાં મારો હોયો એ સિદ્ધ થવાની આશા છે. વળી એ વૃત્તાંત વાચવાથી હિં-અને ન્યાયન પછી થનાર પાદશાહ અને આ ઇતિહાસનો નાયક હિંમત રાખે તથા તેની બુદ્ધિ અને રીતબાત કેવા હતાં તે પણ રવું તે હું આપશે. અમીર જમાલે શાહજહાનના ત્રીજા પુત્ર ઔ-તે બાગનગર સર્વોપરિતાનો રાજ્ય કેવી રીતે નાખ્યો તે તરફ હવે આ હુમવાર ચાલુ રહેશે.

૧૬—ઔરંગઝેબ ન્યારે દક્ષિણનો સુબો હતો ત્યારે, ઇ-હું બંધાઉં તે હિંદુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા અમીર જમાલને ગોવ-ગોવિંદજીના પુત્રો વઝીર બનાવ્યો હતો. અમીર હંયા કુળનો ન કરનારો એક મલોત્તમ હતો તે એક બાહોશ લડવંચો અને કામ-અમલમાં મહાપુણ્ય માણસ હતો તેની પાસે ધણો પૈસો હતો.

આમ છતાં દક્ષિણ ઉપર સ્વારી કરવાનું માનનીય કારણ તો એવું મનાય છે કે પ્રતિ દિવસ વધતા જતા ઘરાના આધિપતને તોડી પાડવાને માટે જ શાહજહાને આ બહાને મોટું લશ્કર એકઠું કરવા માંડ્યું અને અમીરની યોજના સ્વીકારી. આમાં ગમે તે કારણ હોય પણ એટલું તો થયું જ કે એક મોટું લશ્કર અમીર જમાવના આધિપત નીચે આપી દક્ષિણ તરફ સ્વારી મોકલવાનો શાહજહાને ઠરાવ કર્યો.

ઘરાએ પોતાની સત્તાને સર્વોપરી કરવાને માટે તવા અને છૂપા પ્રયત્નોથી પાદશાહની અપ્રીતિ હોરી લીધી હતી. એશિયાખંડમાં વિદ્યાનુ ગણાતા અને પાદશાહને જેની સાથે દોસ્તી દાવો હતો એવા રાજ્યના મોટા વઝીર સદુક્ષાખાનનું ખૂન કરીને તેણે રાજની ઇતિરાજ મેળવી હતી. પાદશાહ તેના આ ગુન્હાને માફ કરે તેમ નહતું. વઝીરે આવી મોટી શિક્ષાને યોગ્ય ગણાય એવો ઘરાનો શો અપરાધ કર્યો હતો? તે જાણવામાં આવ્યું નથી; પણ એમ કહેવાય છે કે વઝીર હમેશાં સુલતાન સુઅનો પક્ષ લેતો અને તે ઉપરથી ઘરાને એવો શક ગયો હતો કે પાદશાહના મરણ પછી તે સત્તાવાન થાય તો તેને માફી આપે. કેટલાક એમ પણ કહે છે કે સદુક્ષાખાન જાતનેા હિંદુ હતો અને દરમારના પરિચનો તેના તરફ અદેખાઈ રાખતા. આથી પણ ઘરાને તેનાપર ઝેર આવ્યું હોય; કારણ કે લોકમા એવી ગપ આલતી હતી કે, પાદશાહના મરણ પછી વઝીર મોંગલના હાથમાંથી માફી છીનવી લેનાર છે. કેટલાક કહેતા કે વઝીર પોને માફીપતિ થવા ઇચ્છે છે અને કેટલાક કહેતા કે તે પગલું લોટને માફી આપવા ધારે છે. આવો શક લાવવામાં એમ કહેવાતું કે તેની આ પડાણ છે અને તે લોકાનું લશ્કર તેણે જીતે જીતે ડેકાણે જમા કરેલું છે.

દક્ષિણમાં ઔરંગઝેબનું જળ વધારવાને માટે જ આ લશ્કર મોકલવામાં આવે છે, એમ લામચાથી ઘરાએ અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ અને વાદ વિવાદ અલાવી 'દક્ષિણમાં લશ્કર જાય' તેની મામે વાંધો લીધો. પાદશાહને તેની ધારણાથી ન ફેરવી ગકાતાં ઘરાએ તેને કેટલીક શરતો કરવાને માટે સમજાવ્યો. આ શરતો નીચે પ્રમાણે હતી. 'લગાઇ દેવાના કાર્યથી ઔરંગઝેબે દૂર રહેવું, દોસ્તાખાનની જવાબ જવું નહિ, તથા પોતાના રાજ્યવ્યવહારમાં જ મગ્યા રહેવું. અમીર જમાવેલ લશ્કરનું આધિપત્ય રાખવું. અમીર આ શરતો પાળે કે નહિ તેની આંદમાં ને તેનાં બેરી હાકરાને દિલ્લી ખાતી જાય.'

આ છેલ્લી શરત અમીરને મિલકૂલ ગમી નહિ, પરંતુ બ્યારે શાહજહાને તેમ કરવાને આગ્રહ કર્યો તથા ઘરાને ખુશ રાખવાને માટેજ તે આ પ્રમાણે કરે છે, અને યોગજ દિવસમાં તેમને તે મોકલી દેશે એમ કહ્યું, સારે અમીર જમાલ કબૂલ થયો. પછી એક મોટા સૈન્યનો નાયક યઈ અમીર દક્ષિણ ભણી આગળ વધ્યો. મધ્ય દેશમાં કોઈ ઠેકાણે લાંબો વખત પડાવ રાખ્યા વગર તે વિજયનગરના રાજ્યમાં દાખલ થયો, અને અત્યંત દૃઢ ગણાતા કલ્યાણીના કિલ્લા ઉપર ઘેરો નાંખી તેણે પોતાના મોટા કામનું પગરણુ કપ્યું.

અસાધ્ય બાધથી ઘસ્ત થયેલા મહાનૂ મૌગલ પાદશાહ શાહજહાન બ્યારે સત્તેર વર્ષની વય વડાવી ગયો હતો સારે હિંદુસ્તાનની આવી સ્થિતિ ધઈ પડેલી હતી. તેના જોટલી વયે પહોંચેલાને માટે આવી ખટપટ યોગ્ય ન હતી. તેનામાં જે શારીરિક શક્તિ હતી, તેને તેણે આ પ્રમાણે વૃથા બર્ષ કર્યા કરતાં સાચવવી જોઈતી હતી.

રાજ્ય માટે બંધુઓમાં સુદ્ધ—પાદશાહના મંદવાડથી રાજ્યમાં ખળ-ભળાટ અને ભય ઉત્પન્ન થયો હતો. દારાએ દિલ્હી અને આગ્રામાં મોટાં મોટાં લસ્કર જમા કર્યાં હતાં. બંગાળમાં સુલતાન સુઝાએ લડાઈની મોટી તૈયારીઓ કરવા માંડી હતી. દક્ષિણમાં ઔરંગઝેબ અને ગૂજરાતમાં મુરાદખાને પણ સૈન્યમાં ભરતી કરવા માંડી હતી. ચારે બાજુએ પોતપોતાના મળ-તીઆ અને મિત્રોને એકઠા કરવા માંડ્યા હતા. તેમણે પોતપોતાના લાગ-તાવળગતાઓને પત્રો લખી મોટી મોટી આશાઓ આપી અનેક જાતની યુક્તિઓ ખેલવા માંડી હતી. ભોગજોએ કેટલાક પત્રો ઘરાના હાથમાં આવ્યા એટલે તે તેણે પાદશાહને બતાવ્યા અને મહા બડબડાટ કર્યો. આ સમયનો લાભ લઈને ઘરાના તરફ ભેગમ સાહેબે પણ પાદશાહના કાન ભંભેરવામાં બાકી રાખી નહિ. શાહજહાનને ઘરાપર વિશ્વાસ નહોતો. તેને ઝેર દેવાનો ભય હતો અને કોઈ કોઈ વાર તો તે મહા શકાથી આણું લેતો. લોકમાં એમ પણ વાત ચલી કે આવ્યા સમયમાં પાદશાહ ઔરંગઝેબ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતો હતો. આ વાત ઘરાના જાણુવામાં આવતાં તેને એટલો બધો ગુસ્સો ચઢ્યો કે તેણે પાદશાહને ઝાટકી નાંખ્યો હોત પરંતુ એટલામાં તો તેની તબિયત બહુ લયડી ગઈ; અને તે મરણુ પામ્યો એવી પણ ગપ હડી. આખું રાજ્યમંડળ મમરાટમાં પડ્યું અને આગ્રાની રૈયત ત્રાસ પામી ગઈ. શહેરમાં હડતાળ પડી અને ચારે શાહજહાનજો પોતાની

મોટી ઈચ્છાને માટે હથિયારનો આશ્રય લીધો. તેઓ એટલા પામે આવી પહોંચ્યા હતા કે પાછા ફરણ એ ન બની શકે તેવું કામ હતું, અને હાઈકોર્ટમાં પરાજય જ નહિ પણ પ્રાણ જીવ એમ નફી યર્ષા ચૂકેલું હતું. રાજ્ય કે મરણ તેમાં પસંદગી કરવાનો વખત રહ્યો ન હતો. જેમ શાહજહાન પોતાના બાઈઓના રૂધિરે હાથપગ ધોઈ ગાદીએ બેઠો હતો તેમ અસારે પણ વિજેતાની ઈર્ષ્યાથી અવિજ્યી ઉમેદવારને કપાઈ મરવાનો વખત હતો.

આગળ પડવામાં સુલતાન સુઝાએ પહેલ કરી, કારણ કે બંગાળ જેવા ધનાઢ્ય દેશની સુઝાગીરીની દરમિયાન ધણીક રાજાઓ અને ગૃહસ્થોને કચરી નાંખી તેણે પોતાનું ખીસ્સું તર ફેરેલું હતું. ચૈસાના જોરે તેણે અસંખ્ય લશ્કર એકઠું કર્યું, જેમનો ધર્મ એણે કારણ કર્યો હતો એવા ઇરાની ઉમરાવો પર આધાર રાખી શીઘ્ર આગ્રા તરફ આગળ ચાલવા મંડ્યો. બંગાળમાં તેણે એવું જાહેરનામું બહાર પડ્યું કે, 'દારાએ ઝેર દેવાથી પાદશાહ પરલોકવાસી થયો છે અને હું એ પિતૃધાતક ખુનીને શિક્ષા કરવાને તથા ખાલી પડેલી રાજ્યગાદીને સનાય કરવાને માટે જાઉં છું.' દારાના આગ્રહથી શાહજહાને તેને પત્ર લખીને જણાવ્યું કે, 'ઔપધના જોરે મારો શરદીનો તાવ ઝાંઘો થયો છે અને હું આરોગ્ય છું માટે તારે આગળ ન વધતાં પાછા પોતાના પ્રાતમા જવું.' પાદશાહનો આવો હુકમ થયા છતાં પણ દરજારમાંથી પોતાના મળતીઆ ઉમરાવોની મારફતે સુઝાએ જાણ્યું કે પાદશાહનો રોગ અસાધ્ય છે, એટલે તે આગ્રા તરફ કુચ કરતો ચાલુ રહ્યો તેણે પોતાની કુચ આગળ ને આગળ ચાલુ રાખતાં એવું મિશ્ર જતાવ્યું કે, 'મારા પિતાજી મરણ પામ્યા છે એમ મને પાકે પાયે ખબર મળેલી છે અને' કદાપિ તે છવતા હશે તો હું તેમનાં ચરણ વહવાને અને સેવા હાંવવાને માટે આગ્રે જવા આગ્રહ છું.

આણી તરફ દક્ષિણમાંથી ઔરંગઝેબે પણ આગ્રા તરફ પ્રવાણ કરવા માંડ્યું. સુઝાના કરતાં લગભગ જમણી સેના તેની સાથે હતી. તેને પણ દારા અને શાહજહાન તરફથી પાછા ફરવાનો હુકમ થયો. દારાએ તેને એટલા સૂઝી લખી વાળ્યું કે, 'જો તે દક્ષિણ છોડીને આગળ વધશે તો તેને શિક્ષા કરવામાં આવશે.' બંગાળના સુબા સુઝાની માફક કહી તેણે પણ તેવો જ ઉત્તર વાળ્યો. મહેસબ કમ દોવાથી તેની પાસે જોઈએ તેટલું લશ્કર નહતું, તેથી છેવટ તેણે લશ્કરથી ન બની શકે તેવું કામ બુદ્ધિબળથી કરવાનો વિચાર કર્યો. મુરાદનક્ષ અને અમીર જમાલ તેની આ ચોજનાના પ્રથમ ભાગ ઘડી પડ્યા. પછી મુરાદને તેણે નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો.

‘પ્યારા બાઈ!! રાજ્ય ખટપટો એ ખારા ખરાસ્વભાવને કટલી બધી મતિકૂલ વસ્તુ છે તે તમને વ્યાદ દિવડાવવાની પી। બરે જ નથી. દારા અને સુઝા બ્યારે રાજ્યને માટે તરફડીમાં મારે છે। હારે હું બાપ રૂડીરીને માટે જ અસાતુર છું. રાજ્ય ઉપરના મારા હક ઉપરથી હાથ હાંપતા પહેલી હું મારા વિચાર તમને જાણાવવાને બંધાયેલા છું એમ ‘હાઈ’ હું. પ્રિયમિત્ર ! આજ સુધી મેં જો કાંઈને ચાહું હોય તો તે માત્ર આપજ છે. દારા રાજ્ય ગાદીને અયોગ્ય છે એટલું જ મંદિ ‘પણ’ તે રાજ્ય કરવાને માટે મણુ ‘શ-ક્તિમાન નથી. તે એક કંડાર અને મૂર્તિપૂજક હોઈ સ્વચારના ઉમરાવન-દાઓથી તિરસ્કાર પામેલા માણસ છે. સુઝાએ રાજ્યને યોગ્ય નથી, કારણ કે તે એક રેફ્રેક્ટી એટલે પાખંડમત માનનારો છે. અગ્રજત તે હિંદુસ્તાનનો કદી શત્રુ છે. આણું મહાન રાજ્ય ચલાવવાને માટે જોઈતા ‘સધળા ગુણો તમારામાં છે એમ મારે કહેવું જોઈએ. ધણી આંવો મને કંઈ મારો એક-લામો જ નથી પરંતુ મોટા મોટા ઉમરાવો પણ તેમ માને છે અને તમારા અપ્રતિહત બળને માટે માન ધરાવે છે. તેઓ રાજ્યનગરમાં સમારી વાટ જુએ છે. મારે ખોતાને માટે તો હું તમારી પાસે માત્ર એટલું જ માગી લઉં છું કે—આપ બ્યારે માદશાહ થાઓ હારે તમારા રાજ્યમાં એક એકાંત જગ્યા અને આપજો કે બ્યા રહીને હું નિરંતર અને હરકત વગર સુઘાતા-લાની બંદગી કર્યા કરું. હું તમારી સાથે મળવાને તથા મારા મિત્રો અને સલાહથી મદદ કરવાને તૈયાર છું. હું માંડું ‘લશ્કર તમારે હવાસે ફરીશ. આ પત્રની સાથે હું આપને એક લાખ રૂપિયા બોક્કલું છું। તે મારી સદ્-ભાવના તરીકે આપ સ્વીકારશે એવી સંપૂર્ણ આશા છે. વખત ખારીક છે માટે આપે એક કણ મણુ બોમા વગર સ્વતંત્ર હશે કરવો, કારણ કે મારી મણુ પ્રમાણે રાજ્યનો મોટો ખજાનો ‘હાં વાળેલો છે.’

સુરાદખલની સત્તા અને વાણી-કંઈ અનહદ જ હતાં. આખ રૂપિયા સામે ઔરંગઝેબની ચોળ્યા આવી મળતાં તે બહુ લાસજ થયો. તેને જો મવિષ્ય દેખાયું તેથી તે બહુ ખુશ થયો. જીવન આણુઓ સૈન્યમાં રહેવાને લલચાય અને ધનાઢય લોક પૈસા ધીરવાને આતાકાની ફરે નહિ એવી ઉમે-દથી ઔરંગઝેબનો મત્ર તોણે સર્વેને દેખાડવા માંડ્યો. તેની પાસે જો ચોડા ધણો પૈસો હતો તે જીલ્લાથી બેગલેલો હતો. ઔરંગઝેબનો મત્ર આખા પછી તો સુરાદખલે જાણે પોતે માદશાહ જ થયો હોય તેમ વચનમાં હ-

જો ઔરંગઝેબનું કહિતું ન સાંભળે તો તેને ખારી નાંખવાને તે સત્ત્વ ઉગામી રહ્યો હતો. સુલતાન આટલો બધો ગુસ્સે થવાનું બીજું કંઈ કારણ મળતું, સિવાય કે બંધારે તેનું એલચીખાતું અમીરને સમજાવવાને નિષ્ફળ નીવડ્યું હતું ત્યારે તેના નાના ભાઈ સુલતાન માજીમનું એલચીખાતું તેમાં સંકળ થયું હતું. આ બનાવનું વેર અને ગુસ્સો શાહજહાં મહમદ છારવી શરૂ કર્યો નહિ.

બંધારે વિજયપુરથી આવેલા લશ્કરના જાણવામાં આવ્યું કે અમીર જમાલ કેદ પડ્યો છે ત્યારે તેઓએ પોતાના સેનાધિપતિને છોડી મૂકવાને માગણી કરી; અને ઔરંગઝેબે જો સામંતે ન વાપર્યો હોત તો કદાચ તેમણે બંદીખાનાના દરવાજા પણ ઉઘાડી નાંખ્યા હોત. લશ્કરના ઉપરી જમાલરને તેણે જણાવ્યું કે—‘તમારો સરદાર એમી મેળે બંદીખાનામાં ગયો છે એટલું જ નહિ પણ જો અહીં કહું તો તેમ કરવામાં અમારી કંઈક ઉડી બતલતી છે.’ વળી તેણે લશ્કરના સિપાઇઓને બેઠા સોંપાતો આપી અને જમાલરનો પગાર વધારવાની વચન આપ્યાં. ખાનગી સિપાઇઓના દરમાયા વધારી આપ્યા. એટલા બધા ગૌરવની સાથે પોતાના ઉદ્ધર હાથનું ચિન્હ કેળાવવા માટે તેણે તેમને ત્રણ ત્રણ માસનો પગાર આગળથીજ આપી દીધો.

સુરતમાં હુંદ—આ રીતે જ લશ્કર અત્યાર સુધી અમીરના હાથમાં હતું તે ઔરંગઝેબની સુવિચારિત સ્વારીના ક્રમમાં સામેલ થયું. ઔરંગઝેબને પોતાને પણ ખાતરી થઈ કે હવેજ કામ સાધી શકાયો. સુરત શહેરને એ દાનમેદાન કરવાને માટે હવે તેણે કુચ કરવા માંડી આણી તરફ મુરાદખેડે આવીને સુરત ઉપર ઘેરો ઘાસો હતો પરંતુ ત્યાંના લશ્કરે તે અણુધાર્યા હુમલા સામે જુસ્સાદાર અટકાવ કર્યો હતો. ઔરંગઝેબે કુચ કર્યા પછી પોતાના દિવસમાં મુરાદખેડે સુરત લીધાના સમાચાર તેને મળ્યા. ઔરંગઝેબને એ સમાચાર મળતાંજ તેણે ધન્યવાદ આપનારો કાગળ મુરાદખેડેને લખ્યો અને અમીર જમાલ તથા તેની વચ્ચે થયેલી બાબત તેમાં જણાવી. પોતાને માટે તેણે તેમ પત્રમાં લખ્યું કે ‘હું એક મોટા લશ્કરના આધિપત્ય ઉપર છું અને તને પણ ખારી પાસે બેસુમાર છે, મોટા મોટા દરવાજાઓ સાથે સંતલસ ચર્ચ ગયેલી છે. હું બહેરામપુર અને આગા બહાદુર આગળ વધવાને સમજાવું. તમારે જોમ બને તેમ જવડી કુચ કરવી અને અમુક જગ્યાએ આપણે મળીશું’ એમ તે પત્રમાં જણાવ્યા હતા.

સુરતમાંથી મળેલા પૈસા જોઈને મુરાદખાન નાકમેદ થઈ ગયો. ખમતના વિષે કદાપિ વધારે ટકા ચલાવેલી વાત થઈ હશે અથવા લાંતો સુબો, જેને માટે શક રાખવામાં આવેલો હતો, તેણે એ પૈસા વાપરી-ઉરાડી દીધા હશે. ગમે તેમ હો પણ સુરતમાંથી જે પૈસો મળ્યો તે એટલો પણ નહતો કે જે લશ્કરના માણસોમાં પહોંચી રહે. પૈસાની આશાએજ મુરાદખાન લશ્કરમાં, ધણી માણસો, સામેલ થયા હતા. સુરત શહેર સર થયાથી શાહ-ખાનના માનમાં પણ કંઈ જાણવા જોગ વધારે થાય તેમ નહતું, કારણ કે, સારી કિલ્લેબંધી ન છતાં તે સર કરતાં બેસેબેસ એક મહિનો લાગ્યો હતો. તેના ધણી ધસારા નિષ્ફળ ગયા હતા અને ડચ લોકોએ સુરતો મારવાની સુકિત બતાવી લાં સધી કંઈજ, વળતું નહતું. કોટનો મોટો ભાગ સુરતો મારીને ઉડાડી દેતાં કિલ્લેદારો ત્રાસ પામી ગયા અને શરણે આવવાની શરતો નક્કી કરી નાંખી.

સુરત શહેર સર કરવાથી મુરાદખાનનાં કેટલાંક અવિવ્યતઃ કામે સહેલાં થઈ ગયાં. આ વિન્યે તેને પ્રસિદ્ધ ક્યો એટલુંજ નહિ પણ, અધાપિ સધી સંપૂર્ણતાએ નહિ પહોંચેલી એવી સુરત મારવાની સુકિત પ્રથમજ તેણે વાપરી તેથી તેનું નામ પકાઈ ગયું. સુરતમાંથી તેને જે કે ઘણો પૈસો મળ્યો નહિ તોપણ દુનિયાંપર તો એમજ કહેવાયું કે ‘સુરતમાંથી મુરાદને અઠગજ પૈસો મળ્યો.’ શાહ આગ્રાસ નામના જોગજ એ આ વિન્ય ઉપર તેમજ ઔરંગઝેમનાં સ્તુતિ વચનો ઉપર આધાર રાખી ઔરંગઝેમના હાથમાં જતાં મુરાદખાનને વાળો. તેણે મુરાદને કહ્યું કે-‘જુઓ વિચાર કરો, હજી પણ મારી શિખામણ માનવાનો વખત છે. જે તમે તેનાપર રાજી થયા હો તો સામાં સામ વચનોથી તેને પ્રસન્ન કરો પરંતુ તમારા લશ્કર સાથે તેની જોડે જોડાઈ જવાનું હમણું મોકુફ રાખો. આગ્રા તરફ તેને એકલાનેજ આગળ વધવા દો. તમારા પિતાની તખ્તીયતના સમાચાર આપણે ધીરે ધીરે મેળવીશું અને શા બનાવ બને છે તે હમણું જોયા કરો. આટલા સમયમાં તમે સુરતના કિલ્લાની મરામત કરો. સુરત ઘણી જરૂરની અને અગત્યની જગ્યા છે. આમ કરવાથી તમે એક વિસ્તારવાળા અને મોટી મહેસૂલ આપનારા દેશના ધણી થશો. સુરત આવ્યા પછી ઘણીજ થોડી મહેનતે બરાનપુર લેવાશે, બરાનપુર એક, થોડા જગ્યાપર આવેલું અને દક્ષિણના નાકા રૂપનગર છે.’

મુરાદપર મોહિની.—ઔરંગઝેમના તરફથી મુરાદખાનના ઉપર નિરં-
તર એવાજ પત્ર આવતા હતા કે તેણે તેના પ્રયત્નમાં ઢીલ કરવી નહિ.
આથી કરીને ડાહ્યા અને સ્વામિભક્ત શાહ આગ્રાસ જોખની શિખામણોનો અ-
સ્વીકાર થયો. જોખને સુદૃઢ રાજનીતિય અને હત્તાહી તથા માયાણુ સ્વભાવનો મા-
ણુસ હતો. તે મુરાદખાન પ્રતિ સ્વાભાવિક રીતેજ અનુરક્ત રહેતો. શાહજહાનના
નાના શાહજહાનએ જો તેના ડાહ્યા મિત્રની શિખામણુ માની હોત તો તેનું સાફ
થાત; પણ રાજ્યલોભથી તે આંધળો બીંત થઈ ગયો હતો. ‘હું તમારા કામમાં
ઘણોજ અનુરક્ત છું’ એમ સૂચવતા ઔરંગઝેમના પત્રો પ્રતિ દિવસ વધારે
અને વધારે આગ્રહ ભર્યા આવવા માંડ્યા, અને મુરાદખાને એમ વિચાર
કર્યો કે—જો સ્વસત્તામાં અને સ્વસાધનપર આધાર રાખીને બેઠી રહીશું તો,
મનની મોટી ઇચ્છાને ફળ આવશે નહિ. નિરંતર વિચારમાં ગ્રાથો ખાઈશું,
અને કંઈ થશે નહિ. આમ વિચાર કરી છેવટ તેણે અમદાવાદથી છાવણી ઉ-
પાડી ગૂજરાતને છોડ્યું. પર્વતમાં અને વનોમાં યઈને કટલેક દહાડે તે જ
જગ્યા બેઠે લશ્કરને મળવાને માટે પહેલેથી મુકરર કરવામાં આવી હતી
ત્યાં જવાને ત્વરિત થયો. ઔરંગઝેમ ત્યાં આવી કટલાક દિવસથી પ-
ડેલો જ હતો.

જે દિવસે તેઓ એકઠા થયા ત્યારે તો મોટો ખાનદોસ્તય થયો. બેઠે
ભાઈઓ એક બીજાને મળ્યા અને ઔરંગઝેમે પોતાના અત્યંત રતેલ
આતુર્વને તથા સંપૂર્ણ નિઃસંગતાની પ્રાર્થનાઓ મુરાદખાન તરફ આધુજ રાખી.
તેણે જણાવ્યું કે—‘રાજ્યગાદીને માટે તો મને ઇચ્છાજ નથી; પણ દારા
જે આપણો શત્રુ છે તેને હરાવવા અને ખાલી પડેલા તખ્તપર આપ નામ-
દારને બેસાડવાને માટે જ મારે આવા મોટા સૈન્યનું આધિપત્ય હેતું પડ્યું
છે.’ રાજ્યનગર જતા સુધી ઔરંગઝેમે એમજ કલા કર્યું. આ વખતની દ-
રમીયાન તે મુરાદખાન પ્રત્યે એક પ્રજ્ઞના વિનયથી રહેતો હતો, એટલુંજ
નહિ પરંતુ ખાનગીમાં એ તેને તે—હજરત, જહાંપન્દાહ વગર કહીને બોલવું
બોલાવવું ખૂબી જતો નહિ. આશ્ચર્ય છે કે મુરાદખાનને તેના કપટ વચનપર કદી
અવિશ્વાસ આવ્યો નહિ. ગોવળકાંડના રાજા સાથે તે જે સુક્તિઓ અને
કપટખાણ રમ્યો હતો તેણે પણ મુરાદખાનને કંઈ અસર કરી નહિ. બીજી
કંઈજ નહિ પરંતુ મુરાદ રાજ્યલોભમાં અધ થયો હતો. તેને એમ જામર

પડી નહિ કે, જેણે થોડાજ સખત ઉપર એક રાજ્યને ઉધું વાળી ઉગડ કર્યું હતું ને અકીર્તિ લીધી હતી; તે માણસ તે વળી ફરી જીંદગી ગુજરવાનો વિચાર રાખે ?

જે સૈન્ય એકઠાં થવાથી સૈન્ય સમૂહ મોટો થઈ પડ્યો અને તેઓના જવાથી રાજ્યના પાટનગરમાં પણ ભારે હોહા ધૂમ રહી. દારાના વિશ્વાસૂદાનો પાર રહ્યો નહિ. તે આ બનાવના પરિણામને માટે શાહજહાનને ધણી ધમકીઓ આપતો હતો. તેના મનમાં જે જે વિચારો ઉત્પન્ન થયા તેનાં દારુણ પરિણામો આમાં તે બધું જોરગએમથી છુપું રહ્યું નહિ. અમરથાજ દારાએ દરબારીઓને મોકલીને તેમને પોતપોતાના પ્રાંતો બહાર પાછા વળી જવાને માટે ધમકાવ્યા. સંયુક્તા સૈન્ય આગળ વધે જ ગયું. પાદશાહનો રોગ પ્રાણુધાતક તીવડો એમ ક્રેમને જાગતું હતું. લોકોને તેઓ એમ દેખાડતા હતા કે, તેમનાખર શાહજહાનની સહીતા જે કામળો આવે છે તે દારાના બનાવરી પત્રો છે. દારા દોષ કરે છે, પાદશાહ મરી ગયો છે વા મરવાની તૈયારીમાં છે, અને કદાપિ જીવતો હશે તો તેઓ લાંબાં તેનાં ચરણ વદન કરશે અને દારાએ તેને જે શુશ્રૂષાગીરીમાં રાખ્યો છે તેમાંથી છોડાવશે.

શાહજહાનની દશા ખરેખર દુઃખ રૂપ થઈ પડી હતી. રોગગ્રસ્ત હોવાથી તે દારાના હાથમાં બંદીવાન થઈ પડ્યો હતો. દારા પણ ધણી ગુસ્સાથી તેની ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો, તેના મનમાં લડાઈ લડાઈ અને લડાઈ જ રમી રહી હતી અને મોતાના જોસ્સાને થોડા લડવાને માટે જોઈતી તૈયારીઓ અપ્રશાત આવી જાય તેમ કરવામાં તે રોકાઈ ગયો હતો. દારાની સ્થિતિ આવી હતી ત્યારે તેનાં ભેરી છોકરાં, વારવાર કહેવા છતાં પણ આગ્રા તરફ જતા ન હતાં. આનું કારણ એ હતું કે તેનો ખગ્લનો બાપડી છોકરાંના હાથમાં હતો અને તેઓ તેને ગમે તેમ વાખરતાં હતાં. જૂના અને લડાઈઓ લડીને કસાવેલા અમલદારોને પોતાની પાસે જોવાવવાની તેને જરૂર પડી; પરંતુ તે લોકો તો તેનાથી વિરુદ્ધ હતા. તેમને સરમને લીધે દારાની આગળ કહેતું પડ્યું કે તેઓ તેના બાઈઓની સામે લડશે. જદ્દ પાદશાહના મનમાં દારાના કરતાં ખીજ શાહજહાનને માટે આરા વિચાર હતા અને તે તેમને ચડાવો હતો. ત્યારે સુલતાન સુઝા આગળ વધેલો ગયો ત્યારે

કટાકટીના વખતનો મામલો બારીક ચર્ચ પડયો; કારણ કે ધણા માણસો આ વખતે ઔરંગઝેમ અને મુરાદનક્શના સંમિશ્ર સૈન્ય સામે બાથ બીડવાને માટે રોકાયેલા હતા.

સુલ્તા અને સુલેમાન શિકોહ.—સુલતાન સુઝાને આગળ વધતો અટકાવવાને માટે સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું તેનો ઉપરી તેનો દીકરો સુલેમાન શિકોહ હતો. આ શાહજહાં આશરે ૨૫ વર્ષની વયનો, રૂપાળો, શક્તિમાન, ઉદાર અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતો. શાહજહાંનને પણ તે વહાલો હતો. પાદશાહે તેને ધણું ધન આપ્યું હતું અને દારાના કરતા પોતાના પછી એ માઠીએ આવે તો સાર, એમ તે ચલાતો હતો. અનન્ય પ્રીતિને લીધે પાદશાહે, આ અસ્વાભાવિક ઝઘડામાં લોહીની છોળો ન ઉડે તો સાફ એવી મતલબથી જેપુરના રાજા જશવતસિંહને પોતાના પૌત્રના સલાહકાર અને મિત્ર તરીકે તેની સાથે મોકલ્યો હતો. જશવતસિંહ આ વખતે હિન્દુસ્તાનના રાજાઓમાં એક મોટો અને જોરાવર રાજા ગણાતો હતો. એમ પણ કહેવાય કે મોગલ રાજ્યમાં માત્ર તેજ મહા શક્તિમાન માણસ હતો. પાદશાહે છાની રીતે સલાહ કરવાની સલાહ આપી હતી અને કહ્યું હતું કે—સુલતાન સુઝાને પાછો વળી જવાને જોટલું બને તેટલું કરજો. પાદશાહે સુઝાને કહાવ્યું હતું કે ‘આ તેનો એકજાનો ધર્મ નથી. તેની રાજ્યનીતિ કોઈ વધારે યોગ્ય વખતને માટે તેના બળ સંરક્ષણ કાળે વધારે ધ્યાન આપવા જેવી છે. જ્યાં સુધી મારો રોગ મરણમાં અત પામ્યો નથી અથવા ઔરંગઝેમ અને મુરાદનક્શની સમુક્ત યોજનાનું પરિણામ જણાયું નથી ત્યાં સુધી તારે યોગ્યું.’

જશવતસિંહના લગાઈ ન થવા દેવાના બધા યત્નો વિફળ થયા કારણ કે આણી તરફથી સુલેમાન શિકોહ લગાવક જુસ્સાથી અને નામના કરવાના લોભથી પૂર્ણ હતો અને પેલી તરફથી સુલતાન સુઝાને એમ બીક હતી કે જો હું પાછો જમણ તો ઔરંગઝેમ દારાને હરાવી દિલ્લી અને આમ્રા બેડોનો રાજા ચર્ચ જશે. બન્ને સૈન્ય એક બીજાની સન્મુખ યતા મોટી તો-પોનો મારો ચલાવવા લાગ્યાં. આ લગાઈનું સવિસ્તર વર્ણન આપવાને હું મારા વાચકોને વધારે વાર બોલી કરનાર નથી, કારણ કે આથી પણ વધારે ૧ વાનો આગળ કહેવાની છે. માત્ર એટલું જ કહેવું અત્રે તો યોગ્ય

કે પ્રારંભમા બેઠ તરફ ધણો જોસ હતો પરંતુ સખત લડાઈ થયા પછી સુઝાને માર્ગે આપવાની જરૂર પડી છેવટ એટલો બધો ગમરાટ થઈ ગયો કે તે રણસંગ્રામમાથી નાશી છુટ્યો એ તો સત્યજ છે કે, જો જરાવત સિંહ અને તેનો મિત્ર દસીલખાન, જે એક શસ્ત્રવીર પરાણે યોધ હતો તેઓ જો પછળ રહ્યા ન હોત તો શત્રુનો પુરેપુરો પરાજય થાત, અને ધણુ કરીને તો તે લશ્કરનો મેનાધિપતિ પણ કેદ પકડાયો હોત જરાવતસિંહે પોતાના પાદશાહના પુત્રપર ત્રાણધાતક ધા નહિ કરવામા ડહાપણુ વાપર્યું તે પાદશાહની સનાહ પ્રમાણે ચાલ્યો તેથીજ સુનતાન સુઝાને નાશી છૂટવાનો પ્રસંગ મળ્યો શત્રુના લશ્કરમા થયેનો સદાર અમાધારણુ હતો કે ટોચે લડાયક સામાન અને તોપખાનું સુભેમાન શિકોહના કગળમા આવ્યું પોતાના વિજયના મમાચાર તેણે પછી તરતજ પાદશાહી દરમારમા મોકલ્યા આ લડાઈથી સુભેમાન શિકોહની કીર્તિમા વધારો થયો ત્યારે ખીજા હાથપર સુલતાન સુઝાને ધણુજ તુકશાન થયું, કારણુ કે તેના ઉદ્દેશને ઉત્તેજન આપનારા પશ્ચિમન ઉમરાવોનું મન અને હોશ ઝોછા થઈ ગયા

સુભેમાન શિકોહ સુઝાની પાછળ પડ્યો હતો પરંતુ એટલામા ઔરંગઝેમ અને મુરાદનક્શનું ઝપાટાનુંધ આગળ વધવું તેના જાણવામા આવ્યું, એટલે પિતાની ચાન, ડહાપણની ખામી, અને તે શત્રુઓથી પરિવ્રત છે એમ જાણતા તેણે રાજ્યધાની તરફ પાછા ફરવાનું ડહાપણુ વાપર્યું રાજ્ય ધાનીની પાસે જ ઘરા ઔરંગઝેમ સાથે લડાઈ કરશે એમ લાગતું હતું અને સહ કોઇનો એવો મત હતો કે જીવાન શાહજાદાએ જો ડહાપણુનો માર્ગ ન લીધો હોત તો કિંવા તે પોતાના લશ્કરને વેળા છતાં ત્યાં લઈ આવ્યો ન હોત તો ઔરંગઝેમ લાજ લઈ શક્યો ન હોત એટલુંજ નહિ પણ તે આવી અસમાન લડાઈમા ઉતર્યો જ નહોત

ઔરંગઝેમની સવારી—અહ્મદાબાદ એટલે જ્યાં મરાઠા નદી યસુનાને મળે છે ત્યાં સુભેમાન શિકોહના લશ્કરે જ્ય મેળવેલો હોવા છતાં આગ્રા તરફ જતા તેમણે જુદોજ માર્ગ લીધો આણી તરફ ઔરંગઝેમે બરામપુર આગળ નદી ઝોળગી, અને જેનાપર વિજયની આશા રાખવામા આવતી હતી તે ડુગરોના માર્ગમાંથી પોતાના લશ્કરને આગળ વધારવા મ ડ્યુ ઔરંગઝેમ ની આ ચાનાકીની વાત સાંભળવામા આવતા આગ્રાની સરકાર અચમો પામી

ચક્ર કતલ આપ્યા પછી માત્ર છસેથી પછુ યોડા બહાદુર વીરો બચી ગયા હતા. પોતાને માથે આવેલા મોઢા અને અકીર્તિકર જોખમને લીધે જશ વતસિહે આગ્રા બહી જતુ યોગ્ય વિચાર્યું નહિ પરતુ શેષ રહેલા શરવીર રજપૂતો સાથે પછી તે પોતાના દેશ તરફ વળ્યો.

રજપૂતો—રાગના પુત્રો એજ રજપૂત શબ્દનો અર્થ છે વશપરપરાથી તેઓને અઘ્ર શસ્ત્રનુ શિક્ષણ મળે જાય છે તેઓ જેના રાજ્યમા રહેતા હોય તે રાજ્યની તેઓ જાગીર ખાય છે અને જાગીરના બદનામા એવી શરત આપી જ આવે છે કે જ્યારે લડાઈનો પ્રસંગ હોય ત્યારે રાગની સાથે તેમણે રણે ચઢવું જોઈએ જે જાગીરે. વશપરપરાગત હોય છે તેના મા લીકા હિંદુસ્તાનમા ઉમરાવ કે જાગીરદાર ગણાય છે રજપૂતો નાનપણથી અક્ષીણના બધાણી થાય છે કેટલાક તો એટલું બધું અક્ષીણ લે છે કે જે જેતાં દું આશ્ચર્ય પામ્યો હતો. લડાઈ કરવાની હોય ત્યારે તેઓ દોઢે માવે અક્ષીણ લેવું વિસરતા નથી અક્ષીણ તેમને એટલા બધા સતેજ અને મસ્ત બનાવી દે છે કે, મરણનો જરા પણ બચ રાખ્યા વગર તેઓ પ્રાણ સટો-સટની અને હાથોહાથ આવી ગયેલી કાપાકાપીમા પેસતા પણ ડરતા નથી જે રાગ શરવીર હોય તો, તેના માથુસો-રજપૂતો તેને તથા દેશે એવો રડાને પણ બચ રાખવો પડતો નથી તેમને માત્ર સારા નામનીજ આવશ્યકતા રહે છે પોતાના સ્વામીને તથા દીધા કરતા તેની સન્મુખ મરણ પામવાનો દૃઢ સંકલ્પ તેઓ રાખે છે મસ્તિ મા વ્યાપેના અક્ષીણના જોમમા અને મરણ માટે કૃતનિશ્ચયવાળા તેમને રણમા જતા રનેહીઓને છેલ્લી સલામ કરતા જોવા એ બહુજ આનંદજનક લાગે છે મહાન મોગન પાદશાહ જાતે મુસલમાન અને હિંદુઓનો કદા શત્રુ છતાં તે પોતાની પાસે આવા રજપૂતોથી પરિવૃત રાગઓના સારા મડળને રાખે છે દરબારમા તેમને મારી જગ્યા મળે છે, અને બીજા ઉમરાવોની આફકજ તેમને રાખવામા આવવા સાથે સૈન્યના અમલતા હોદ્દા આપવામાં આવે છે મેનાપતિના પદ ઉપર તેમની નિમણૂકો કરવામાં આવે છે.

રજપૂતાણીઓ.—રાગ જશવતમિહને પાળ કરતા તેની સ્ત્રી ને રાણીના વશની દલી તેના તરફથી કેવા તિરસ્કારથી અટકાવવામાં આવ્યો હતો તે જાણત અને દું જણાવવા ઈચ્છું છું આદ્યજનર રજપૂતોની સાથે તે ઓ

રંગરેમ સાથે લઢચો હતો અને એજ લડાઈમાં સઘળા રજપૂતો ખપી જતાં માત્ર પાંચસો રજપૂતો બચ્યા હતા, જેમની સાથે, જેઆમર યદને નહિ પરંતુ રજુસગ્રામ છોડીને તે આવે છે, એવા સમાચાર ન્યારે તેની રાણીને પહોંચ્યા ત્યારે તે શરવીર યોધને ધન્યવાદ આપવાને કે તેના પર આવેલા સઠકમાં ફિલાસો આપવાને બદલે તેણે નિષ્ઠુરતાથી તેની સામે કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો. રાણીએ કહ્યું કે—‘અપજશીઆ માણસે આ કિલ્લામાં પેસવું નહિ જોઈએ હું એને મારા સ્વામી તરીકે સ્વીકારવાની નથી, તે મારો સ્વામીજ નહિ, જેવાડના રાણાનો જમાઈ આવો નામદ હોય નહિ તેમણે યાદ રાખવું હતું કે રાણા જેવાના સબધી યયા છીએ તો તેમના ગુણુ લેવા આ મારી આંખો હવે એમને જોનાર નથી એ મહાપુરુષના ગુણુને એજેના જમાઈ યઈ અનુસર્યા નથી. જો એમનાથી શત્રુએને હરાવાયા નહિ તો એમને અહીં આવવાની શી જરૂર હતી. રજુસગ્રામમાં મરવું હતું ‘વળી થોડીવાર રહીને તે ખીજી રીતે બોલવા લાગી, ‘અરે! કોઈ છે કે, ચિતાની તૈયારી કરો, હું મારા દેહને અગ્નિને અર્પણુ કરીશ. ખરેખર હું છેતરાઈ છું અને મારો સ્વામી રજુસગ્રામમાં મરણ પામ્યો છે.’ વળી પછી કોધાવેશમાં આવી તે નિષ્ઠુર વચ્ચે બોલવા લાગી ‘મારે એમને મળવું નથી’ આવા જોમમાં તેણી એક અઠવાડીઈ રહી. ન્યારે તેની માતા આવી ત્યારે તેને બ્રહ્મ અસર થઈ અને તે પણ ક્યારે કે ન્યારે રાજાને નામે તેની માતાએ તેને ખાતરી આપી કે, હાલના શ્રમમાંથી જરાક વિશ્રામ લીધા પછી ખીજી લશ્કર એકઠું કરીને તે ઔરંગઝેબની સામે યુદ્ધ કરશે અને પોતાની મહેલી પ્રતિષ્ઠા મેળવશે, ત્યારેજ તે કેટલેક દિવસે શાંત પડી.

આ દેશની સ્ત્રીઓમાં કેટલો જુરસો છે તે જાણવાને માટે હાલ તો આટલો વૃતાંતજ બસ થશે આવા દાખવા હું આગળ ઉપર ખીજા ધણા આપીશ મેં ધણી સ્ત્રીઓને તેમના પતિની ચિતામાં બળી મરતી જોઈ છે, પરંતુ તે બાબત વિસ્તારથી કહેવા જેવી હોવાથી તેને ‘ખીજા’ પ્રસંગ ઉપર મુલતવી રાખું છું એ બાબતની સાથે આગળ ઉપર હું વહેમ, ભૂની રીત, ઇન્દ્રિય અને લોકમતના પ્રામલ્ય વિષે બોલીશ મનુષ્ય જાત પર પોતાની આત્મરૂનો મુદ્દો કેટલો છે તે ત્યાં જતાવીશ

। શિશુન આગળ બનેલા દુઃખદાયક જનાવની બ્હારે દારાને ખખર આપવામાં આવી સાથે, જો શાહજહાનના વાદવિવાદે અને પ્રશમને તેને અટકાવ્યો ન હોત તો તેના ક્રોધના આવેશે તેને ઘણીજ વિચિત્ર ચાલના કામમાં નાખી દીધો હોત. કાસમખાન તેના હાથમાં આવ્યો હોત તો તેનું મસ્તક જાત એમાં તો શક્ય નથી. આ દારનું મુખ્ય કારણ અમીર જમાલ હતો કારણ કે તેણે જ ઔરંગઝેબને સૈન્ય સોંપ્યું હતું, અને પાદશાહે જો દાગને એમ ન સમજાવ્યું હોત કે, ઔરંગઝેબના કામમાં તેને હાથ નથી, તો તેણે તેના શાહમદદ મહમદ અમીરખાનને મારી નાંખ્યો હોત અને તેની જી તથા દીકરીએને વેચ્યા બનાવી દીધી હોત. તે કહેતો કે, જે માણસને માટે તેને મિત્રીની ભાવના નથી તેના લાભને સાર પોતાના કુટુંબને ભયમાં રાખવામાં તેની વિચારણા મજબૂત હતી, આથી ઉશ્કેંડું એ, તો સંપૂર્ણ સ્પષ્ટ છે કે દારા પોતે છેતરાયો અને ઔરંગઝેબના પેચમાં પડ્યો.

આણી તરફ ઔરંગઝેબ અને મુરાદખાન પોતાના વિજયથી એટલા બધા ખુશ થયા કે, કોઈ કામ કરવું આપણને કશું પડે તેમ નથીજ, એમ માનવા લાગ્યા. પોતાના લશ્કરનો વધારે વિશ્વાસ સંપાદન કરવાને માટે ઔરંગઝેબે એમ જણાવ્યું કે, ત્રીસ હજાર મોગલો મારી નોકરી કરવાને અતુરંગી હોય એવા ધણા દારાના લશ્કરમાં હજી રહેલા છે. આ ગર્વ કઈ ખોટું નહોતો. હવે તેની સલતાને પ્રસંગ પાસેજ હતો. મુરાદખાનને હવે એક ધડી જુગ નેવી થવા માંડી. આગળ વધવાને માટે એ અધીરો થયો. ઔરંગઝેબે લશ્કરને દેટલાક દિવસ વિશ્રામની જરૂર છે એમ જણાવ્યું, અને નર્મદાના રણાઆમણા કિનારાપર ખવણી નાખી થોડાક દિવસ ત્યાં રહેવાને તેને સમજાવ્યો. આમ કરવાથી મિત્રોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનો વખત અને આમાં શું થાય છે તે જોવાની તક મળી હવે આમા તરફ જવાનું ધીર અને સાવધાની ભર્યું પગલું ભર્યું વળી રોજ મળતા સમાચારોને અનુસરીનેજ આગળ ચાલવામાં આવતું હતું.

શાહજહાનની રીખ. શાહજહાન હમણાં નિરાશ અને દુઃખદ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો. તેને એમ લાગ્યું કે શાહમદદએ નગરમાં આવવાના સુદૃઢ વિચારથી પાંજા ફરવાના નથી. આખરની મરણીઆ લડાઈની દારાએ કરેલી તૈયારી પછી તેણે ભેંઈ. જેને ઉરાડી ચૂકવાને સાર તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતા. બંધકર કાળમકે તેના પરાપર મમી રહેલું છે એમ એને અગમચેતી યર્ષ.

દારાની ઈચ્છાઓને અટકાવે તેવી રિયતિમાં તે ન હતો. હજી તે પેલા રો-
ગથી પીડાતો હતો અને તેને લીધે મોટા દીકરાના વડીલ જેવો નહિ પરંતુ
ચાકર જેવો થઈ રહ્યો હતો. દારાને સધળી સત્તા, લશ્કરપરના હુકમ, અને ટુંકમાં
સર્વે આપી દેવાની જરૂર પડી હતી. વળી દરબારીઓને પણ દારાને આ-
ધીન રહેવાની સૂચના તેનેજ કરવી પડી હતી. આથી કરીને દારા એક મોટું
અને હિંદુસ્તાનના મેદાન-રણસંગ્રામ ઉપર કદીએ આવ્યું નહોત્ય તેના કરતાં
પણ મોટું લશ્કર એકઠું કરી રાખ્યો હતો. તેના સૈન્યમાં ઓછામાં ઓછા
એક લાખ સ્વાર, વીસ હજારથી પણ વધારે પાયદળ અને એંશી તોપો
હતી. વળી લશ્કરને અનાજ પાણી પૂર પાડનારા, તંત્રુ લઈ જ-
નારા અને ખીજ ખાનગી ચાકર નજર મળીને પ્રુષ્ઠળ માણસ હતા.
હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ લખનારાઓ જે ત્રણ ચાર લાખ માણસનું લશ્કર
મળે છે તે ઉપરનાં બધાં માણસો ગણતા હશે એમ મારો મત છે. ઔ-
રંગઝેબનું લશ્કર જે ચાલીસ હજાર માણસનું હતું તે યાદી ગયેલું, તાપ ત-
કાથી પીડાયેલું અને મજલો કરવાથી કાયર થઈ ગયેલું હતું તોપણ દારા
પોતાના લશ્કરથી સહેજમાં તેને દાર ખવરાવે એટલું લશ્કર તેની પાસે
હતું એમાં તો શકાવકાશ નથીજ. જેના ઉપર દારા વિશ્વાસ રાખી શકે તે લ-
શ્કર તો સુલેમાન શિકોહની સાથે હતું. મોટા મોટા ઉમરાવોએ દારાના તરફ
અપ્રીતિ દેખાડેલી હતી તેથી આ સૈન્યપર આધાર રાખીને લડતાં તો દારા
વિજય મેળવે એમ કોઈ પણ કહેતું ન હતું દારાને તેના મિત્રોએ ઉક્ત
બાબતોને લક્ષમાં લઈ સંગ્રામ જેવા સાદસથી દૂર રહેવાને ભલામણ કરી
અને અશક્ત હોવા છતાં પણ શાહજહાન પાદશાહને આ મોટા સૈન્યનો
ઉપરી થઈ ઔરંગઝેબ સામે યવાની માગણી કરવાનું કહ્યું. દારા જેવા તો
મિનનજના શાહજહાનની અભિવૃદ્ધિ અટકાવવાને અને દેશમાં સુલેહ રાખ-
વાને માટે આ સુક્તિ યોગ્ય હતી. આણી તરફ ઔરંગઝેબ કિંવા મુરાદમક્ષ
પણ તેમના પિતા સામે જંગ મચાવવાને આવેલા ન હતા અને કદાપિ જો
તેઓ પાદશાહની સામે યવા હોત તો તેમનો અવશ્ય નાશ થયો હોત;
કારણ કે ઉમરાવો વૃદ્ધ પાદશાહની પક્ષમાં હતા અને એ એ ભાઈતુ સૈન્ય
પણ પાદશાહને ચલાવું હતું.

સમગ્રોરથી કામ લેવાનો વિચાર ખાંડી વળાવવાના પ્રયત્નોમાં તારી પાસ થયેલા દારાના મિત્રો વળી તેને હતાવળ કરતાં વારવા લાગ્યા. સુલેમાન શિકોહ આવી પહોંચે ત્યાં સુધી વિજંત્ર કરાવવાનું સમજાવતાં તેઓ પાછી ગયા પણ દારા એકનો બે થયો નહિ. આ શિખામણુ પણ સારી હતી, કારણ કે સુલેમાન શિકોહ એક વિજયો સૈન્યનો હાથ ઉપરી હતો અને સરે તેને ચક્રાવર્તી દત્તા. પહેલાંની માફક દારાએ કશુંએ કબૂલ કર્યું નહિ અને ઔરંગઝેબ આવે કે તરત જ તેની સાથે ગંગામાં ઉતરી તેનો મઠ મરવાના પોતાના વિચારને વળગી રહ્યો.

દારાનો દુરામલ—મિત્રોની સલાહ પ્રમાણે કર્યું હોત તો દારાએ દેવને પાછો વાળી, બનતા બનાવોને અટકાવી, પોતાનું માન જાળવી અદ્ભુત લાભ મેળવ્યો હોત પરંતુ તેના મનમાં તો નીચેના વિચારો ભરી રહ્યા હતા. “હું પાદશાહના દેહનો ધણી છું, મારી પાસે બળનો છે, અને પાદશાહી લશ્કરે ઉપર હું અવિભક્ત સત્તા ધરાવું છું. સુલતાન સુઝા અધમુઓ થઈ ગયો છે અને ઔરંગઝેબ તથા મુરાદમલ તો જાણી જોઈને જ થાક્યા પાક્યા લશ્કરને લઈ ખારે ભોમ ખડવા આવે છે. તેઓ હારશે તો તેમને નાશી જવાનો રસ્તો નથી, એટલે હું જ સ્વતંત્ર પાદશાહ થઈશ. હું મારા અમનાં ફળ વેડીશ અને પ્રતિરૂપણી રહિત નિષ્કલ રાજ્ય ભોગવીશ.” દારા આવા વિચાર કર્યા કરતો અને તે પણ છુપા રાખેલા ન હતા. જો આ લડાઈની બધી યોજના તેણે શાહજહાનને ચોપી હોત તો ધર મેળે જ બધું પતી ગયું હોત, ત્રણે શાહજહાંઓ પોતાના પ્રાંતોપર પાછા ફર્યા હોત, અને તખ્તીયત સુધરતી હોવાથી જુદા પાદશાહે રાજ્યની લગામ પોતાના, હાથમાં લીધી હોત અને રાજ્ય વ્યવહાર પાછો પ્રથમની મેદે ચાલુ થયો હોત. વળી, દારા જો પોતાનો શાહજહાં આવી પહોંચે ત્યાં સુધી ચોખ્યો હોત તો પાદશાહે તેને ગેરલાભ થાય એમ કર્યું ન હોત પરંતુ ઔરંગઝેબને તેનાલાભમાં તે કદક સમજાવી શક્યો હોત. દારાને એમ પણ કદાપિ વિચાર આવ્યો હોય કે, ‘જો હું સુલેમાનની વાટ જોઈશ તે આવશે અને વિજય થશે તો તે તરતનો વિજયી હોવાથી બધું માન તેને મળી જશે.’ એ શાહજહાં શરવીર હતો એટલે લોકે પણ જયને લાભ તેને આપ્યો હોત. સુલેમાન શિકોહ, શાહજહાનને પ્રિય હતો અને ઉમરાવો તેના પક્ષમાં હતા, એટલે જીત થાય તો શું થાય કે શું નહિ ? સુલેમાન શિકોહને રાજ્ય લોભ લાગે અને પિતા પુત્રનો ધર્મ

તેના મનમાં રહે કે ના રહે ત્યારે શું થાય ! રાજ્ય લોભ શું ન કરાવે ?

હાપણ અને મૈત્રીને યોગ્ય શિખામણો આ કારણને લીધે જ દારાને ગળે ઉતરી નહિ તેણે પોતાના સૈન્યને રજુ ચઢવાનો હુકમ આપ્યો. આગ્રાના કિલ્લામાં બ્યા હદ અને દુખીઆરા શાહજહાન પાદશાહ રહેતો હતો. ત્યાં તે રમ્મ માગવાને માટે ગયો. પાદશાહ તેને મળ્યો અને તેમ કરતા આસુ ઢાળી તે દુખીઆરા પિતાએ પોતાના ઉદ્ધત પુત્રને કહ્યું કે- ' દીકરા ! બ્યારથી તે તને સૂઝતા રસ્તાઓ લેવા માલ્યા છે ત્યારથી, ભલે ખૂદા તને ફતેહ આપે. પણ આ મારા વચનો યાદ રાખજે કે, જો તું આ લડાઈમાં હારીશ તો તારે વિશે મોડે મારી પાસે પાછું આવવું પડશે ' પાદશાહના વચનોથી દારાને કંઈ અસર થઈ નહિ તેણે ઉતાવળમાં જ રમ્મ માગી લીધી અને આગ્રાથી ૬૦ માર્દલ દૂર ચુબલ નદી ઉપર પોતાના સૈન્યને પડાવ નાખવાનો અને મોરચો બાંધી શત્રુની રાહ જોવાનો હુકમ આપ્યો. દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાળો અને પ્રખ્યાત ફકીર-ઔરંગઝેમ કંઈ જોહો ન હતો તેણે બધે પોતાના પ્રશ્નિધીઓ રાખેલા હતા જનસુસોની મારફત દારાની હિલચાલ જાણી લઈ ઔરંગઝેમે પોતાના સૈન્યને દારાની સામે જ પડાવ નાખવાનો હુકમ આપ્યો. એક તરફ તેણે આવો હુકમ આપ્યો ત્યારે બીજી તરફ તે સપતરાવ નામના રાજની સાથે ઠેલકીક છુપી ગોઠવણો કરવા લાગ્યો. એ રાજને મોઢા મોઢા વચનો અને સારા સારા પાર્સિયાણિક આપીને તેણે વશ કરી લીધો એટલું જ નહિ પણ નદીનો જે ઠેકાણે પાર હતો તે ઠેકાણેથી પોતાના સૈન્યને નદી પાર ઉતારવાનો પણ તે રાજની મારફતે જ બદોબસ્ત કરાવ્યો. સપતરાવ રાજએ, દારાથી ઓલંગી શકાય નહિ એવા વન અને પર્વ તોના માર્ગમાંથી ઔરંગઝેમનું લશ્કર પસાર કરાવી આપવાનું પોતાને માથે લીધું. દારાને છેતરવાને માટે તમુઓને તેના સૈન્ય સામે એમના એમ પથ રહેવા દઈ ઔરંગઝેમ કૃત્ય કરી ગયો, અને આ પ્રમાણે થવાની ખમર તે નદી ઉતરી ગયો ત્યાર પછી દારાને પડી અણિનો વખત આવી રહેતો હતો. તેથી કિલ્લાની માફક બાવણીની જે ગોઠવણ કરેલી હતી તેને છોડી દારાને ઔરંગઝેમની પુક લેવી પડી ઔરંગઝેમ સપાટાબધ નદી ઝોનગી આગળ ચાલ્યો, કારણ કે જો યોગ્ય જગ્યાએ પહોંચી જવાય તો ત્યાં માર્દ ખોદી મોરચો બાંધવાનો, તથા પોતાના લશ્કરને વિશ્રાંતિ આપવાનો તેને વિચાર

અસ્તોત્વસ્ત ધર્મ ગર્ભ દારણુ યુદ્ધ વ્યાધ્યુ તેમ છતાં તેણે તે વખતે ધર્મ અને હિમત બતાવી આગળ વધવાનો આમદ રાખ્યો બદાદરીથી પોતાના લશ્કરને શરૂ ચલાવતો તે પોતાના હસ્તીપર બેઠેલો આગળ વધે જતો હતો તેથી લશ્કરને પણ પોતાના સગદારની હિમતથી શરૂ ચલ્યું ધર્મની જાનુનથી ઉશ્કેરાય્યા તેઓ ક્રમમાં ગેડવાઈ ગયા અને તોપનો મારો ચલાવવો શરૂ કર્યો પરંતુ શત્રુના સૈન્યપર તેઓ ફરીને તીરનો વરસાદ વરસાવે એટલામા તો લશ્કરનો ધાણુ નીકળી ગયો અને દારાથી શત્રુની સામા અનાયુ નહિ લશ્કરમા બગાણુ પડ્યું પરંતુ બધા સુધી તોપનો મારો ચલાવી શકાયો, સાંકળે વૂંટી ગઈ, હાંટની હારો અને પામદળ વિખેરાઈ ગયા, આ સુધી સિપાઈઓ તો મોટે ભાગે મરણીઆ થઈને લાગ્યા પામ દગની દાર દૂદતાં બેઠેલાં ઘોડેસ્વાર લશ્કર એકાં ધર્મ મર્યા અને તેઓ વચ્ચે મહા દારણુ સમામ ચાલ્યો તીરનો વરસાદ વરસવા માંડ્યો તેમા દારાએ પોતાનો ભાથો ખાતી કરી નાખ્યો તીર એ કઈ સાર શબ્દ નથી દારણુ કે દશમાથી નવ તો માથાપર થઈને ચાલ્યા જાય છે અથવા પહોંચતાં નથી તીર ખૂટી ગયા એટલે તેઓએ તરવારો તાણી અને એક ખીજની સામે મોડા મોડ કતન ચનાવવા લાગ્યા બેઉપક્ષના શરવીરો આખો મીચીને શરમા લડતા હતા, હારે તરવારો પણ પોતાનું ભયકર કામ કરતી હતી આ તરવારે ચાલતી કતનની દરમીયાન દારાએ તેના અવિજન્ય હાસાહની સાક્ષી આપી તે વારવાર પોતાના ગેના તિઓને ખૂંચે પાડીને શરૂ ચલાવતો હતો અને પોતે પણ એવી શરવીરતા બતાવતો હતો કે સામાને પાનો ચઢે આટલી બધી મહેનત કરવા છતાં પણ શત્રુના ઘોડેસ્વારોને કતન કરી નાખવાને તે શક્તિમાન થયો નહિ.

ઔરંગઝેબ આ વખતે કઈ દૂર નહતો તે પોતાના હાથીપર બેસીને લશ્કરને શરૂ ચલાવતો હતો ચૂટી કાઢેલા ઘોડેસ્વારોની સાથે ટકર લેવાને તેણે મહેનત કરી પરંતુ તેને મારીને તથા ગજરાવીને પાછો હડાવી કાઢ્યો અત્રે ઔરંગઝેબના શરૂ અને એકનિશ્ચયપર બોલ્યા વગર ચાલે તેમ નથી બ્યારે તેનું પોતાનું લશ્કર ગજરાઈ ગયેલું, નાશ ભાગ કરતું, થતું જણાયું તથા તેની આસપાસ માત્ર ૧૦૦૦ અથવા મારી જાયું શું માત્ર ૫૦૦ સિપાઈઓ લડતા જણાયા ત્યારે પણ તે હિમત હાર્યો.

નહિ એટલું જ નહિ પરંતુ દારાના તે વખતના સખ ધસારાથી પણ તે ડરી ગયો નહિ તેણે મોટી ખૂમ પાડીને નામ દઈ દ્યને પોતાના સૈનિકોને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે—“ દિવ-છ-ધારાના, સમુરે હિમત.” મને તેના પોતાના શબ્દો યાદ છે કે ‘બોદા અહીયા છે. નાસવામાં કઈ લાભ નથી મારો ! અહીં તમારૂં દક્ષિણ છે એમ ધારતા નહિ, તે આમ કહીને જ અટક્યો નહિ પણ માણુમોને પોતાની દૃઢતા બતાવવાને માટે તેણે તરત જ તે સ્થાનેથી પોતાનો હાથી આધે પાછો થઈ શકે નહિ તેટલા માટે હાથીના પગમા સાંકળ નાંખવાનો હુકમ આપ્યો આમ કરવાથી તેણે પોતાનો કાં તો તે સ્થાનમા જ મરવાનો કે છૂતવાનો નિશ્ચય બતાવી આપ્યો સૈનિકોને પોતાના નાયકનો દૃઢ ઠરાવ જોઈ ધૈર્ય આવ્યું આસપાસના સિપાઇઓએ અને સરદારોએ જો તેના દૃઢ નિશ્ચયપર વિશ્વાસ ન આપ્યો હોત તો ઔરંગઝેમે હાથીના પગમા સાંકળ નખાવી પણ હોત જ

આ બધો વખત દારાએ ઔરંગઝેમના ઉપર છાપો મારવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ રજુ ખાડાખેયાવાળું હતું અને શત્રુના ઘોડેસ્વાર લશ્કરને લીધે ગઈ શકાય તેમ ન હતું ઘોડેસ્વાર પવટણુ આથી પાછી થઈ ગઈ હતી એ ખરૂં પણ બન્ને ભાઈના એક બીજાપર ધસી જવાના માર્ગ તેમનાથી બરાબલા હતા દારાના મનમા એમ હતું કે, ઔરંગઝેમને માર્યા કિવા કેદ કર્યા વગર આ વિજય કઈ કામનો નથી તેને અટકાવવાને ઔરંગઝેમ ધણો અટકાવ કરતો હતો એ દોર નરમ પાડવાની દારાને બહુ ઇચ્છા હતી આ જગમા ઔરંગઝેમને કચરી નાખવાનો એક ખરેખરો સાગ હતો, પણ નીચે જણાવવામા આવશે એવા કારણોને લીધે ઔરંગઝેમ તેને માથે ભમી રહેલી આપત્તિઓથી બચી ગયો

ઔરંગઝેમની દૃઢતા—વખત જે વેળાએ અહિંનો આવી રહેલો હતો તે વેળાએ દારાને માલુમ પડ્યું કે ડાગી તરફનું લશ્કર વેરણુખેરણુ થવા માડ્યું છે દારા આથી વિચારમા પડી ગયો હતો એટલામા કોઈ એવા સમાચાર લાગ્યું કે, રસ્તમ અને માર્દેસાન સરદારો રજુમા પશ્ચા શત્રુના ઘણી વિઠાવતો રામસિંહ રોટેલા કતવમાથી બહાર ધસી આવતા મહા સકટમા આવી પડ્યો છે આ સમાચાર મળતા જ દારાએ ઔરંગઝેમ તરફ ધસારો કરવાનો વિચાર માડી વાળ્યો અને ભાગતા લશ્કરની

વધારે ધાવાનો મનસૂનો કર્યો. ઘણી સખત મારામારી અને કતલ ચાલતાં દારાની દાબરીથી એ મક્કા પ્રગળ થયો અને રાત્રીઓ સર્વે જમ્યાથી પાછા પશ્યા. હવે દારાથી તેમને છોડીને દૂર જવાય તેમ ન હતું. એક તરફ રામસિંહ રોટેલા મુરાદખાની સામે લડતાં મહા પરાક્રમ કરતો હતો. મુરાદખાને તેણે ધાયલ કર્યો હતો એટલું જ નહિ પણ તેને મરણ શરણ કરવાને તે અત્યારે છેક તેની લગોલગ જઈ તેના હાથીની શંક કાપી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરતો દેખાતો હતો. મુરાદખા ધાયલ થયેલો અને ચારે તરફથી મરણીઆ રજપૂતોથી વિંટાઈ રહેલો હતો તેમ છતાં પણ તેણે રામસિંહના ઇરાદાને સફળ થવા દીધો નહિ. તે ઘણો જ ચંચળ અને બાહોશ યોધ હતો. પોતાના ધામાં અસલ દુઃખ થતું હતું તેને ન ગણ્યકારતાં તેણે પોતાની જોડે બેઠેલા પોતાના સાતથી આઠ વર્ષની ઉંમરના શાહન-દાના રક્ષણ માટે તેને અડતલે હાલ મૂકી અને પછી પૂર્ણ જ્વેશથી તથા નિશાન માંડીને એક તીર એવા જોરથી રામસિંહને માર્યું કે જેણે તે બહાદુર રાખને મડદુ કરી જમીનપર નાંખી દીધો.

રામસિંહ રોટેલાના મરણ સમાચારની સાચેજ દારાને વળી કહેવામાં આવ્યું કે તે સરદારના મરણથી મરણીઆ થયેલા રજપૂતો મુરાદખાને ઘેરીને જગ મચાવી રહ્યા છે. આથી દારાએ મુરાદખા ઉપરજ દૂટી પડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઔરંગઝેબને જતો રહેવા દેવામાં ને ખૂબ થઈ હતી તે સુધારી લેવાનો માત્ર એકજ માર્ગ હતો; પણ દારાનું આ પગલું કપટમાં રમતાં વ્યર્થ. મર્યું, અને તેથીજ તેને નાશકારક અને પાછા હડીજવાના શરમ બરેલા પરાજયને આધીન થવું પડ્યું.

વિશ્વાસઘાતી નાયક—જમણી તરફના લશ્કરમાં ગ્રીસ હજાર મો-ગલો હતા અને તેમનો સેનાધિપતિ કાલિલ-ઉલ્લા-ખાન હતો. ઔરંગઝેબના બધા લશ્કરને નાશ કરવાને માટે આ સૈન્ય પૂરતું હતું, પરંતુ દારા જ્યારે ડાબી તરફના લશ્કરને મોખરે ઉત્સાહ અને જયની આશાથી લડતો હતો ત્યારે આ સેનાધિપતિ પોતાના કર્તવ્યથી વિમુખ રહ્યો હતો. એ વિશ્વાસઘાતી સે-
એવું ડોળ ધાલતો હતો કે—“મારું સૈન્ય તો અનામત લશ્કરનો

■ આવા મહાદાંડણ સંગ્રામમાં સાત આઠ વર્ષના છોકરા પણ તેમના પિતાની રહેતાં. લોહીમાં લૂચ્યો વચર લોહી પડાયજ નહિ એ ખરૂં છે.

એક ભાગ છે ' આથી કરીને તે લડાઈમા ભાગ લેતો ન હતો દારાની ગ-
ફલતબ આ ઘોરતર વિશ્વાસવાતનું મુખ્ય કારણ હતું

પૂર્વે એકવાર દારાએ આ કાલિલ્-ઉલ્લા-ખાનને ખામડાનો માર મારી
અપમાન આપ્યું હતું એ સેનાનીના મનમા એ વેર નિરતર તાજુને તાજુ
રહેલું હતું, એટલે અલાર દારાપરનું વેર વાળવાને ખરેખરો વખત છે
એમ જાણીને કાલિલ્-ઉલ્લા-ખાન લડાઈથી દૂર રહ્યો હતો દારા સ-
કટમા પડ્યો હતો અને વિશ્વાસેજ માર્યો ગયો જ્યારે કાલિલ્-ઉલ્લાખાનને એમ
માલુમ પડ્યું કે, જમણી તરફના લશ્કરની મદદ વગર પણ દારા જય મે-
ળવવાને શક્તિમાન છે ત્યારે તે થોડા માણસો લઈને તેણી તરફ ગયો અને
દૂરથી દારાને કહ્યું કે- ' મોહમરેકખાદ, હઝરત સલામત, ઇલાહમદ, ઉલ્લેલાહ-
અરે ખોદા, આપ હજી આ હાથીપર કેમ બેસી રહ્યા છો ? શું તમે મહા
સકટમા આવી પડેલા નથી ? તમારી અબાડીનો આગલ્યો ભાગ ગોળી-
ઓથી અને તીરોથી કાણો યાદ ગયો છે આવા મારામા ઉંચા હાથી-
ઉપર એકાદ ગોળી કે તીર આપને વાગશે તો અમારી કૃપી દશા થશે આપ
ખુદને ખાતર હાથીપરથી ઉતરી ઘોડાપર સ્વાર થાવ નાસતા સિપાઈઓની
પાછળ પડવા સિવાય વધારે પરાક્રમનો હવે વખત રહ્યો નથી હું માન
એટલીજ વિનંતિ કરું છું કે આપ એ કમળખ લોકને નાશી છૂટવા ન દો
અને ઘોડેસ્વાર થાવ '

દારા હાથીપરથી ઉતર્યો અને હાર્યો.

જેનાપર બેસી દારાએ આટલી બધી બહાદૂરી બતાવી હતી અને લ
શ્કરને હુકમ આપવાનું કામ કર્યું હતું તે હાથીપરથી ઉતરવાથી કેવું પરિ-
ણામ આવશે, તેનો જો કદાપિ દારાએ વિચાર કર્યો હોત તો તે એક મોટા
રાજ્યનો ધણી થયો હોત રાજ્યલોભી શાહાજાદાએ વિશ્વાસવાતી કાલિલ્
ઉલ્લા-ખાનના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો અને તેની સલાહને ખરા અત
રૂની સલાહ તરીકે માની હાથી ઉપરથી ઘોડેસ્વાર થયો તેને પા કલાક
પણ થયો નહિ હોય એટલામા કપટ છે એમ સમજાયું તરત તેણે
કાલિલ્-ઉલ્લા-ખાનને માટે પકડ્યું કરી પણ એટલામા તો તે દમનનાજ દૂર
નીકળી ગયો હતો દારાએ તેને અનેક શાપ દીધા, મનમા બહુ કંકળ્યો
અને હાથ આવે તો કચરી નાખવા જેટલા કોપથી દાંત કચર્યા

પણ હવે એ ગુરસો નકામો હતો. તેને શિક્ષા કરવાનો ઈરાદો પણ હવે બર આવે તેમ ન હતું. દારા હાથીપરથી ઉતરતાંવાંત લશ્કરમાં તે મરણ પામ્યાની ખૂબ પડી અને મોટી ગડબડ થઈ રહી. લશ્કર નાસાનાશ કરવા લાગ્યું અને સહને પોતાની સલામતી જોવાની ઈચ્છા થઈ. સૈનિકો ઔરંગઝેબના કોપમાંથી કેમ નાશી હુલ્લું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. યોડી બિનિદમાં લશ્કર છિન્નભિન્ન થઈ ગયું અને એક ક્ષણમાં જ વિજેતા હતો તે હારી ગયો. પા કસાક સુધી ઔરંગઝેબ પોતાના હાથીપર દટ બેસી રહ્યો અને તેથીજ તે બવિખ્યમાં હિંદુસ્તાનની સહેનશાહનનો ઘણી થયો. અરબ-કાળને માટે દારા તેના હાથી ઉપરથી હેઠે ઉતરી પડી દુઃખીઆરા શાહજહાં દાઓમાંનો મહા દુઃખીઆરો શાહજહાં થયો. ટુંકી નજરના માણસો યોડાને માટે ઉધું ખજે છે અને એક નજીવો અકસ્માત આવાં મોટાં પરિણામ આણે છે તે આનું નામ

મોટાં લશ્કર મોટાં પરાક્રમ કરે છે તે ખરું, પરંતુ બ્યારે તે ગમરાટમાં પડે છે ત્યારે નિયમમાં લાવવાં પણ કઠણ થઈ પડે છે. મોટું લશ્કર એક મોટી નદીના પૂરની માફક ગમરાટમાં પડી બ્યારે આસપાસ વિખરાઈ જાય છે ત્યારે ઘણી ખરાબી કરે છે હિંદુસ્તાનના ખીનકવાયતી સિપાઇઓ ઠોરનાં ટોળાંની માફક અનિયમિત રહી પોતાને ઝેરલાભ કરે છે. આવા અસખ્ય સિપાઇઓ પણ પ્રોન્સ કેન્ટેથી વા માર્સલ ટ્યુરેનથી શાસિત રૂપ હજાર કવાયતી સિપાઇઓને હરાવવાને શક્તિવાન થાય એમ મને લાગતું નથી ખોરાક પાણીની સગવડ માટે રાખેલાં લાંબાં માણસવાળું છ અથવા સાત લાખ માણસનું ડેરીઅસનું મોટું સૈન્ય દશ હજાર ગ્રીક, અથવા એલેક્ઝાંડરના પદર હજાર મેસેડોનીઅન સિપાઇઓથી ઘેરાઈ ગયું હતું એમ વાંચવામા આવે છે તેથી લગારે આશ્ચર્ય થતું નથી. એક ફ્રેન્ચ લશ્કરની દુકડી જો બરાબર નિયમમા ગોડવેલી હોય તો ઘણા હિંદુસ્તાની સિપાઇઓને ગમરાટમાં નાખી દે, અથવા એલેક્ઝાંડરે કર્યું હતું તેમ પોતાની મુખ્ય ધારણાને બર આણે એમાં ફેર નથી. તેમની કવાયતી હીજાલાલ હિંદુસ્તાનીઓને ધારતી અને ત્રાસ પમાડી સત્વર અને સામાન્ય દુટ પાડી શકે એમાં શક્ય નથી.

*. અણુધારી અને મૃગાણુ જોવી છતથી જે લાભ લઈ લેવાય તે લેવાને ઔરંગઝેબે વિચાર કર્યો પોતાની ધારણાને સફળ કરવાને માટે તે અ-

નેક સમ્પત્તિકલ્પ કરના લાગ્યો જીતની સાથેજ દગલખાજ કાલિદાસ-ઉદ્ધા-ખાન તેને આવી મળ્યો. ઔરગઝેમે તેને હઝારવાર શાનાશી આપી અને અનેક આશાઓ આપી, પરંતુ પોતાને નામે તેને પોતાના પક્ષમાં લેતા સા વધ રહ્યો. તેને નિદનાર મુરાદમક્ષની પાસે ઔરગઝેમ અને લઈ ગયો. મુ રાદમક્ષે દયાભાવથી તેને લીધો, અને ઔરગઝેમે તેની સમક્ષ મુરાદમક્ષને પોતાના વડીલ તરીકે, પાદશાહ તરીકે અને શ્રેષ્ઠ તરીકે સ્વીકાર્યો. કાનિય-ઉદ્ધા-આને પણ મુરાદમક્ષના વખાણુ કરતા તેને રાજ્ય મુકૂટને યોગ્ય મ્હા અને આ વિજય થયો તે પણ એ શાહમદના પરાક્રમ અને શરથી થયો એમ જણાવી દીધું.

ઔરગઝેમની નીતિ-મુરાદમક્ષ ઉપર ઔરગઝેમ આ પ્રમાણે પ્રીતિયુક્ત રહેતો હતો તેમજ રાત દિવસ ઉમરાવોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતો હતો. ઉમરાવો ધીરે ધીરે તેના પક્ષમાં આવવા માંડ્યા હતા ચતુર, બુદ્ધિશાળી અને મોગી વગસગવાળો શાઈસ્તખાન પોતાના ભાણેજ ઔરગઝેમના મતને અનુ-મોદન આપવાને માટે યત્ન કરતો હતો. ઔરગઝેમને તે એક મારો મ્હા યક નીવડ્યો. પરાનુગ્રહ અપાદન કરે એવા લેખ લખવામાં અને છદ્માદાર ભાષા બોલવામાં આ વેળાએ એ એકો હતો. લેખમાં એમ કહેનાતુ હતું કે દારાએ પહેલા તેને અપમાન કરેલું માટે આ વખતે દારા તોતુ વેર વાગવાને માટે તે ઔરગઝેમના પક્ષમાં ભળ્યો હતો અને તેને બળવત્તર કરવાને મહેનત લેતો હતો. રાજ્ય મેળવવાના મોટા લેખમાં છતાં ઔરગઝેમ બહા રથી એમ દેખાડતો હતો કે, જાણે પોતાને આ ખટખટમાં મ્હા સ્વાર્થ જ નથી. મુરાદમક્ષને નામે જ જે થતુ તે થતુ સહિ અને પ્રેમકરાર મુરા દમક્ષને નામે થતા અને ખીમઓને જે આશાજનક વચનો અપાતા તે પણ તેને નામે અપાતા. મુરાદમક્ષને નામે જ હુકમો થતા અને ભવિષ્યનો પાદશાહ પણ તેજ ગણતો. ઔરગઝેમ, મુરાદમક્ષના એક સત્તાર અને આ ધીનાધિકારી નેઓ ગણાઈ તેવું વર્તન રાખતો. વળી તે એમ દેખાડતો હતો કે, 'મારા કુટુંબી મનને આ રાજ્ય ખટખટ મૂઝે ગમતીજ નથી.'

નિરાશાથી અને ત્રાસથી દારા બેહાન થઈ ગયો તે મત્વર આગ્રે ગયો પણ 'દારા તુ હારીશ તો તારાથી મને મો દેખાડવાને અવાશે નહિ' એના પાદશાહના વચન હજી તેના કાનમાં ગાજી રહ્યા હતા તેથી પિતાને મગાયુ નહિ. હુ ખીઆરા પિતાએ પુત્રને પરાજય પામી આગ્રે આવેતો જા

ડો઼ો ત્હારે એક બોગ્ગને તેની પાસે મોકલ્યો અને તે ખાનગી માણુમની મારફતે તેને ખાતરી પ્રસવી કે, પાદશાહનો પ્રેમ તેના ઉપરથી ઓઢો થયો નથી અને ને સ્થિતિ હાન આવી છે તેને માટે તે દિનનીર છે વળી પાદશાહે એમ પણ પ્રધાવ્યુ કે, ‘તારા ધીરજ રાખ, હજી સુલેમાન શિકોહની પામે માફ મેન્ય છે અને તારે નિરાત થવાનું કારણુ નથી હુ તને મનાદ આપુ છુ કે હવે તુ દિન્હી તરફ જ ત્હાની પાદશાહી ઘોઝરમાથી દગ્ગર ઘોઝા તને મળશે અને કિલ્લાના સુમેદારને મારો હુકમ છે તે તને ભેદતા નાખા અને હાથી પૂરા પાડશે જેટલે દૂર રહેતુ યોગ્ય હોય તેટલે દૂર રહેજે હુ તને વારવાર પત્ર લખનો સ્વીકાર અને મારા પત્રો તને વહેના મળે એટલે દૂર રહેજે હજી ઔરંગઝેબને વશ કરવાનાં અને શિક્ષા આપવાના આધન મારી પાસે છે એમ હુ ધારુ છે’ પાદશાહે આવો મહેમો ક્રધાવી દારાને દિલમોજી આપી પરંતુ તે એટલો બધો શોકમસ્ત અને નિરાશ થઈ ગયો હતો કે, તેણે આવા દિલકારક સંદેશનો જવાબ આપ્યો નહિ તો નહિ પરંતુ તે મળ્યાના ખતર પણ આપ્યા નહિ બેગમ માહેમ ઉપર તેણે ધણા મહેસા મોકલ્યા અને છેવટ ત્રણમં આરમં માણુમના રક્ષાના સાથે સ્ત્રી, છોકરીઓ, અને નાના શાહમદદ સેફર શિકોહની માથે બાગી રાતે આગ્રા ડોડી ગયો દારા તેની હુખદ સ્થિતિમા દિન્હી તરફ મુસાફર કરે છે તે દરમિયાન આપણે ઔરંગઝેબની રાજ્યનીતિનું અને શીખવા બેગમ શીતમાતનું અવલોખન કરીએ

દારાને પોતાનો ઘણ અજમાવવાને માટે આરોજ ન રહે એટલા માટે ઔરંગઝેમે ને પહેલુ પગલુ ભર્યું તે એ હતુ કે, સુલેમાન શિકોહના લશ્કરમા કુમખ ઉત્પત કરાવવો એ લશ્કરના સરદારો રાખ જયમિદ અને દીનખાનને ઔરંગઝેમે પોતાની પાસે બોલાવી દારાનો સમૂજ નાશ કરવાને માટે સાધી લીધા અને તેમને કહ્યુ કે, ‘જીવો ને મોટા લશ્કરપર દારા આધાર રાખનો હતો તે મોગી હાનીથી હારી ગયુ અને તારે આશ્રયે આવ્યું છે દારાની પામે હવે એકે પનહણુ નથી તે એક બહારવળીઆ જેવો થઈ પડ્યો છે ઘોઝા વખતમા શરણુ થયા વિના તેનો છૂટકો નથી પાદશાહને માટે તો હવે છેજ શું ? તે મદવાડથી એવી દશામા આવેલો છે કે એમ લાગતું નથી ને કાર્ય હવે અમબવિત થઈ પડયુ છે તેમા તમે

શા માટે પડી રહ્યા છો ? દારાની પડતીને વધારે અનુરક્ત રહેવું એ બેવ-
કૂશી ભરેલું છે.' આ પ્રમાણે કહીને વળી તેણે તેમને સલાહ આપી કે,
'તમારે વારતે સારામાં સારો રસ્તો તો એજ છે કે હવે તમારાથી સહેલથી
પકડાય તેવો મુલેમાન શિક્કાહ છે તેને કબ્જે કરી લઈ મારે શરણે આવવું.'

જયસિંહ રાજાની નિમકહલાલી—પોતાના સ્વામી સામે આવી
દાસબાજી રમવાને જયસિંહે ઘણી આનાકાની કરી. શાહજહાન અને દા-
રાનો હજી તેને ડર હતો. એક શાહજહાનને આવી રીતે કેદ કરવાનું કેવું
પરિણામ આવે તેથી તે ડરતો હતો. શાહજહાનને કેદ કરવો એ ગુનહો એવો
હતો કે જે કદાપિ ઔરંગઝેમજ શિક્ષા કરનાર હોય તોપણ માફ થાય નહિ.
મુલેમાન શિક્કાહના બળ અને જુરસાથી જયસિંહ અગ્નિપ્રેયો નહતો. તે
સારી રીતે બચતો હતો કે, શાહજહાન જીવ આપવાને તૈયાર થશે પરંતુ
પરાધીનતાને સ્વીકારશે નહિ.

ન છૂટકે છેવટ એને એજ માર્ગ લેવાનો નિશ્ચય કરવો પડ્યો. દલીલ-
ખાનની સલાહ લઈ અન્યોઅન્ય પ્રીતિના ફરી વાર સર સોમદ ખાઈ જયસિંહે
તેની સાથે એકમતે એવો ઠરાવ કર્યો કે, 'જયસિંહે મુલેમાન શિક્કાહને
દેર જવું અને ઔરંગઝેમે કરેલી ઉર્ધ્વપાથલ જણાવી તેની ઇચ્છા તેને બા-
હર કરવી' પછી જયસિંહે તેમ કર્યું તે શાહજહાનને તણુએ ગયો, તેને મ-
ળ્યો અને કહ્યું કે, 'નામદાર શાહજહાન ! હું તમને દેવો દેવા ચલાતો નથી,
હુપે વેશ નાશી જવા માગતો નથી પરંતુ જે મારે કરવું જ પડે છે તે કહું
હું તમારે માથે મોટો ભય આવી પડ્યો છે દલીલખાન અથવા દાઉદખાન
અથવા આ લશ્કરના કોઈપણ ભાગ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેસી રહેવા જેવું
રહ્યું નથી. તમે તમારા પિતાની પાસે જશો તો ત્યાં તમને વિશ્રાંતિ મ-
ળવાની નથી તમે પોતે મોટા નાશને અધીન થશો આ બચમાથી તમે
શ્રીનગર વગર ખીજે રચો આશ્રય લઈ શકો તેમ નથી ત્યાંનો રાજા ત-
મને આદરથી બોલાવશે તેનો દેશ ચડાઈ થઈ શકે તેવો નથી, ઔરંગઝે-

* આ શ્રીનગર કાશ્મિરવાળું નહિ ઘણા લેખકોએ અને ટીકાકારોએ તેના
સ બધે ગોટાળો કર્યો છે પણ ૧૬૭૦માં પારીસમાં છપાયેલી આ પુસ્તકની પહેલી
ફ્રેન્ચ પ્રતના નકશામાં તે બેરોબર બતાવેલું છે વાચન્ય પ્રાંતોમાંના ગરહવાલ
અક્ષાંમાં તે આવેલું છે બર્નિયરના વખતમાં ત્યાં ગરહવાલ રાજા રાજ્ય કરતો હતો
આ ગરહવાલ અક્ષાં નીચા ઉચા પહાડી ટેકરાઓથી અગમ્ય છે, દાલ પણ આ રા-
દેર અક્ષાં મોટું ગામ ગણાય છે

બધી તે ખીલીતો નથી અને ત્યાં રહેતાં આપ શાંતિથી અત્રે' બનતા બનાવો જોતા રહેશો. બ્યારે લાગ આવે ત્યારે ત્યાંથી ઉતરી આવતાં વાર લાગશે નહિ."।

સુલેમાન શિકોહના સૈન્યમાં ૫૫—આ વાતચિત હપરથી બુવાન શાહજહાના સમજવામાં આવ્યું કે રાજ્ય અને લશ્કર બેઉ તેના કાબુ ખંદાર ગયા છે. રાજ્યના કલા પ્રમાણે નહિ થાય તો તેની જીંદગી જોખમમાં આવી પડશે. પછી સુલેમાન શિકોહ તેના પર આવેલા સંકટને અધીન થયો નહિ પરંતુ શ્રીનગરજવાને પદાડી પ્રદેગ તરફ ચાલી નીકળ્યો. કેટલાક પ્રીતિવાળા મિત્રો અને ઘણું કરીને મુન્શિફદારો, મૈયદો, અને ખીમ દેહલાક જેમને તેમની સાથે ગયા વગર ચાલે જ નહિ તેઓ તેની સાથે નીકળી પડ્યા. લશ્કર, જ્યસિંહ રાજ્ય અને દલીલખાનની પામે રહ્યું. આ બે દગલખાનેએ માત્ર આટલું જ ક્યું નહિ, પરંતુ સુલેમાન શિકોહની પાસે જે સરસામાન અને માલ મિલકત હતી તે પણ લઈ લીધી. આગળ જતાં તેના ઉપર લૂટ કરાવી. મહોરો લાદેલો એક હાથી લૂટાઈ ગયાથી સ્વાધી માણુઓ તે શાહજહાને છોડીને ચાલ્યા ગયા. વળી બેટો અને ખીમ લૂટાઈઓથી કાપર થતો તે ઘણી મહેનતે શ્રીનગર પહોંચ્યો. શ્રીનગરના રાજ્યે સુલેમાન શિકોહ તથા તેના કુટુંબ કમિલાને પોતાને ત્યાં આશ્રય આપ્યો એટલું જ નહિ પણ તેને ખાતરી આપી કે, 'મારા દેશમાં તમે સંપૂર્ણ સલામત છો અને જો જરૂર હશે તો હું તમને મારા સૈન્યની પણ મદદ આપીશ' શાહજહા સુલેમાન શિકોહ બ્યારે શ્રીનગરમાં સ્વસ્થ થયો ત્યારે આમ્રાના શું બન્યું તે તરફ આપણે આપણી વાર્તાનો સળધ જોઈએ.

શાહજહાનને દિલાસો—સમુગઢની લડાઈ પછી ત્રીજે કે ચોથે દહાડે ઔરંગઝેમ અને મુરાદખાન દિલાથી ગયું. માર્ગમાં ફરતા એક બાગમાં આવી પહોંચ્યા. ઔરંગઝેમના વિશ્વાસ અને તેની સુક્રિ તથા ગુણના જાણનારા એક ખોખને ત્યાંથી તેમણે શાહજહાનની પાસે મોકલ્યો. એ માણસે પાદશાહ પામે આવી પોતાના ઘણીને નામે સલામ કરી, અને ઔરંગઝેમની તેના પ્રતિ પ્રીતિ અને માન જરાય ઓછાં થયાં નથી એમ ખાતરી કરી આપ્યા સાથે બધાં બધું કે, 'દારાની દુષ્ટ અને અમર્યાદ રાજ્ય લોભેજાને લીધે જે બનાવ બન્યો છે તેને માટે ઔરંગઝેમ ઘણું જ દિવગીર છે. આપ નામદારની તબીયતમાં સુધારો થતો જાય છે તેને માટે

તેનો ઘણી તમને અભિવંદન આપવાને રજા લે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે આપના હુકમને શિરોમાન્ય કરવાને માટે આગ્રા સધી આવ્યો છે’

શાહજહાન સઘળું સમજતો હતો. તેણે પોતાના પુત્રની આ રીતને પોતાને અસર કરનારી જણાવી, પણ તેની મહદ્વિચ્છા અને દાંભિકતાથી તે અમ્મણ્યો નહતો. જોખને પાછો વાળ્યા પછી પાદશાહે પોતાના પુત્રને વશ કરવાના ઇરાદાથી ઉમરાવોને બોલાવી પોતાની કપટ જાળ રચવાની ખુદીને કામે લગાડવાનો વિચાર કર્યો. ઔરંગઝેમ આખા કુટુંબમાં ચઢીઆતો હતો તેથી દીકરાને ફસાવવાને માટે પિતાએ પાથરેલી જાળમાં પિતાજ સપડાઈ ગયો. એમાં તો નવાઈ જેવું છેજ નહિ એક વિશ્વામ્નુ જોખને મોક્ષી શાહજહાને ઔરંગઝેમને તે કેવો ચઢાય છે અને દારાને કેવો ધિક્કારે છે તે જણાવ્યું આની સાથે વળી એમ પણ કહાવ્યું કે હાલના બનાવથી જે ગોઠાળો અને ગભરાટ યઈ રહેયો છે તેમા કેવી ગોઠવણુ કરવી તે વિષે વિચાર કરવાને દીકરાએ પિતાને મળવા આવવું. ઔરંગઝેમે શાહજહાનનો આમ છતા પણ વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ. તે બહુજ સાવધ માણસ હતો. તે જાણતો હતો કે, એમમ સાહેબ એક ક્ષણ, રાત્રી કે દિવસ તેને વિશે મૂકતી નથી તે તેના કાણુમા છે, અને તેણે આ મદેશા જાણી લીધેલા તેથી જનાનખાનામા રાખવા જોગ મજબૂત બાધાની તાત્કાર લૂડીઓને કિલ્લામા રાખેલી છે, એટલે જો કદાપિ પિતાના વચનથી ભોળવાઈ તે ત્યા જાય તો હથીઆર બધ લૂડીઓ તેનાપર દૂટી પડેજ. આ બધા વિચાર કરી ઔરંગઝેમે કિલ્લામા પગ મૂક્યો નહિ જો કે ઘણી વાર તેણે આજ મળું છું, કાલ મળું છું એમ આશાઓ આપ્યા કરી તે જવાની તૈયારી કરતો અને છેવટ આવવી કાલે જઈશું એમ કરી મુક્તતવી રાખતો. આવા કપટ પ્રબધ રચવામા જે વખત ગયો તેની દરમીઆન ઔરંગઝેમે સત્તાવાનુ ઉમરાવોની શી મરજી છે તે જાણી લીધું તેણે પોતાની કપટ જાળને ઘણાજ વિચાર પૂર્વક પાથરી, અને તે એટલી બધી સાવચેતીથી કે જ્યારે તેના શાહજહાનને પાદશાહને કિલ્લામા કમજ કરી લીધો ત્યારેજ લોક ચમકી ઊઠ્યા અને જાણ્યું શાહજહાને કેટલાક ચૂટી દાઢેલા માણસો સાથે જાણે ઔરંગઝેમનો સદેશો લઈ જતો હોય તેવા ડાંગથી મહેલમાં દાખલ થયો હતો. દરવાજા આગળ આવી પહોરોગિરપર તેના માણસો દૂટી પડ્યા અને પાળથી ખીજી લસ્કર આવી પહોંચ્યું હતું શકા રહિત

જહાનને લખ્યું હતું કે- 'મેં તમારા પ્રત્યે જે ચાલ ચલાવી છે તે તમે મારા પ્રત્યે ચલાવેલી વર્તણૂકથીજ સારી દર્શાવી શકાશે. બ્યારે તમે મારે માટે અસાધારણ પક્ષપાત અને ઘરાના કામકાજ માટે અને અપ્રીતિ દર્શાવતા હતા ત્યારે તમે મને પાકે પાચે ખજર મળ્યા પ્રમાણે સુવર્ણ મહોરથી ભરેલા બે હાથીઓ ઘરાના ઉપર મોકલાવી આપ્યા હતા અને એમ કરી તમે એને નવા લશ્કરની ભરપી કરવાનાં સાધન પૂરાં પાડી એક નાશકારક લડાઈને લંબાવવાનું તેને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. આથી મારે જે અસ્વભાવિક અને સખત પગલાં ભરવાં પડ્યાં તે એની હકને પરિણામે છે કે કેમ તે વિચારી લેવાનું હું આપનેજ સોંપું છું ખરૂં કહીએ તો એજ તમારી કેદનું કારણ છે. તમે એક પ્રિય પુત્રની પાસેથી જેવા ધર્મની આશા રાખો છો તેવો ધર્મ બમ્બવવા આવવામાં મને જે વિકલ્પ થયો છે તેનું પણ શું એજ કારણ નથી? એણેજ મને તેમ કરતાં અટકાવ્યો નથી? હાલ મારી વર્તણૂકમાં જે વાંધા જેવું જણાય છે તેને માટે આપક્ષમાં આપણો અને જે અસ્વાતંત્ર્યમાં આપ હમણાં આવી પડ્યા છો તેને ધીરજથી સહન કરજો. હું આપને ખાતરીથી કહું છું કે, ઘરાને આપની વિદ્વાંતિમાં ખલેલ કરતો અટકાવ્યા પછી અર્થાત્ તેને સાધન રહિત કર્યા પછી હું જાતેજ કિશ્તમાં આવીશ અને મારે પોતાને હાથે તમારા બંદીખાનાના દરવાજા ઉઘાડી નાખીશ.'

મારી જાણ પ્રમાણે જે રાતે ઘરાએ ફિંદી જવાને માટે આગ્રા છોડ્યું તેજ રાતે શાહજહાને સુવર્ણની મહોરથી લાદેલા બે હાથી તેનાપર મોકલ્યા હતા; અને રાશનઆરા બેગમે આ સમાચાર ઔરંગઝેબને પહોંચાડ્યા હતા. ઔરંગઝેબ કિશ્તમાં આવે તો તેનો ઘાટ ધડી નાંખવાને માટે તાતાર હુંડીઓને રાખવામાં આવી છે, એવા સમાચાર પણ આ શાહજહાનેજ તેને પહોંચાડ્યા હતા. વળી એમ કહેવાય છે કે, ઘરાપર લખેલા શાહજહાનના કેટલાક પત્રો ઔરંગઝેબના હાથમાં આવ્યા હતા.

ઉપર જણાવી ગયા તેવો પત્ર ઔરંગઝેબે શાહજહાન ઉપર લખ્યો તેમ જણાં. પણ કેટલાક અધિશાળી રાજ્ય પુરુષો રેડ એમ કહે છે કે, પાદશાહના લાગતાવળગનાઓને જાતીએ હાથ મૂકાવવાને માટે ઔરંગઝેબે માત્ર એ તરફ કંઈ હતું. મને તેમ હો પણ એ તો સિદ્ધજ છે કે, પાદશાહને મળવા કરવાનું બધ મયાથી દરેક ઉમરાવને મુસાદ્દજ અને ઔરંગઝેબના

દરબારમાં આવવાની જરૂર પડી. જદ્દ અને દુઃખીઆરા પાદશાહના વતી કોઈએ કોઈ પણ જાતની હિલચાલ કરી હોય એમ મારા જાણવામાં આવ્યું નથી. જદ્દ પાદશાહના ઉપર જુલમ પાડવામાં ઘણાક ઉમરાવો નારાજ હતા કારણ કે આ દેશની રીત પ્રમાણે શાહજહાને તેમાંના ઘણાકને છેક નીચી પદવીએથી તો શું પણ ગુલાબગીરીમાંથી આવે મોટે પદે ચઢડાવ્યા હતા. દનેશમદખાન જેવા યોગ્ય તટસ્થ રહ્યા તે સિવાય બધાજ ઉધાડી રીતે છયોક ઔરંગઝેબને પુષ્ટિ આપવામાં સામેલ થઈ ગયા.

આમ થવાનું કારણ એ છે કે અહિં, ફ્રેન્ચ અને ક્રિશ્ચિયન લોકનાં ખીજાં રાજ્યોની માફક ઉમરાવો જમીનદાર હોતા નથી અને તેમની જમીન હોય તો કુલ ઉપજ તેમને મળતી નથી. મેં પ્રથમ જણાવ્યું છે તેમ હિંદુ-સ્તાનના ઉમરાવોની ઉપજ પાદશાહ તરફથી મળતાં સાલીઆણાંપર આધાર રાખે છે, અને જ્યારે એ સાલીઆણાં બંધ થાય છે ત્યારે તેઓ એટલા બધા મહિમા રહિત થઈ જાય છે કે તેમને નાનીશી રકમ કોઈ ધીરતું પણ નથી.

એક સપ થયેલા ઔરંગઝેબ અને મુરાદખાને ઉપર જણાવ્યું તેમ શાહજહાન પાદશાહને આગ્રાના કિલ્લામાં જેદ કર્યા પછી ઉમરાવોને હાથ કરી લીધા અને તેમની સપૂર્ણ વસ્ત્ર મેળવ્યા પછી દારાનો કેડો લેવા તરફ વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમની ધન સબધી મુસ્કેલીઓ પાદશાહી તિજોરીમાંથી પુરી પડી એટલે ઔરંગઝેબના મામા શાહસ્તખાનને આગ્રાનો સુબો નીમી તેઓ દિલ્હી તરફ જવાને તૈયાર થયા.

મુરાદખાનું કેદ થવું.

જે દિવસે લશ્કરખી સાથે આગ્રેથી કુચ કરી જવાનું હતું તે દિવસે મુરાદખાનના મિત્રોએ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને તેના હિતસ્વી જોગ્ગ શાહ આગ્રાસે તેને આગ્રા અને દિલ્હીની પાડોશમાં રહેવાની સલાહ આપી. તેણે કહ્યું કે— ‘અત્યંત માન અને સાકરીઆ જીવ જ માણસના હૃદયનું કાપટ્ય બતાવવાને પૂર્ણ છે. તમે પાદશાહ છો અને ઔરંગઝેબ સુદાં આગ્રા જગતે તમને પાદશાહ તરીકે સ્વીકાર્યા છે તો પછી આગ્રા અને દિલ્હીથી દૂર જવું એ તમને યોગ્ય નથી, બલે ઔરંગઝેબને તમે દારાની પાછળ

જવા, ઘો.' મુરાદખાને જે આ ડાહી શિખામણેને લક્ષમાં લીધી હોત તો ખરેખર ઔરંગઝેબના હાથ હેઠા પડત પરંતુ તેને તો પોતે અને ઔરંગઝેબે વારંવાર કુરાન ઉપર હાથ મૂકીને જે સરસોગન ખાધા હતા તે સ્મરણમાં હોઈ કંઈ અસરજ થઈ નહિ અને ઔરંગઝેબ ઉપર અવિશ્વાસે આવ્યો તહિ છેવટ એક જગે સાથે આશા છેડયુ અને દિલ્હી તરફનો માર્ગ લીધો.

આશ્ચર્ય ચાર મહાલ દર મયુરામાં જ્યારે તેઓની છાવણી પડી હતી ત્યારે નવી તવી ખીનાઓ સાંભળવામાં આવતાં વધારે શકમાં પડેલા મુરાદ બક્ષના મિત્રોએ વળી એકવાર તેના ઉપર આવી પડનાર બચતું તેને સૂચન કરી સાવધાન રહેવાને યત્ન કર્યો. તેમણે ખાતરીથી મુરાદબક્ષને કહ્યું કે—' ઔરંગઝેબના મનમાં તમારે માટે ઘણીજ ખરાબ કલ્પનાઓ ચાલે છે. તેણે કોઈક જાતનું કાવતરું કરવા માંડ્યું છે ' આ સમાચાર તેઓને ધણે ઠેકાણેથી મળ્યા હતા. ' આજ તે પોતાની નક્કરી અને દુષ્ટ ધારણા પાર પાડનાર છે માટે તમારે એને મળતું નહિ ' મારી તખ્તીયત સારી નથી ' એમ કહીને તમે મળવા જશો નહિ એટલે હમેશના નિયમ પ્રમાણે થોડા હજુરીઆઓ સાથે તેજ અહીયાં તમને મળવા આવશે. "

આવાં આવાં કારણ, વાંધા અને વિનંતિઓથી પણ મુરાદબક્ષ પોતે જે સર સોગનથી બધાયસો હતો તેમાંથી એકનો એ થયો નહિ, એ અમા-ગીઓ શાહનશાહ ઔરંગઝેબનાં ઉપરચોટીયાં માનથી સેવાઈ ગયો હતો. પોતાના શુભચિંતક મિત્રોની સલાહને લક્ષમાં ન લેતાં તે હઠાડે તેણે ઔરંગઝેબનું નેતાઈ સ્વીકાર્યું. ઔરંગઝેબને તે આવશે એમ વિશ્વાસ હતો; તેથી તેણે મીરખાન અને ખીજ ત્રણ ખુશામતીઆઓ સાથે કેવી રીતે મુરાદબક્ષનો ઘાટ ઘડવો તેનો વિચાર કર્યો. સાંજ પડી અને મુરાદબક્ષ ઔરંગઝેબને ડેરે ગયો. જે દિવસથી ઔરંગઝેબે તેને ઘડમાં ધાલ્યો હતો તે દિવસના કરતાં આજ તેને વધારે માન મળ્યાથી આવકાર આપ્યો એટલે સૂક્ષ્મ કે તેને મળતાં તેની આંખમાંથી હર્ષનાં આંસુ પડ્યાં અને મોંદુ પણ મક્કકાઈ ગયું. મુરાદના હાથમાં હાથ આપતાં તો ઔરંગઝેબ જાણે પ્રેમના ઉમળકાથી ધસીને નવાજીત ગયો. ખાણા ઉપર બેઠા અને સાં પછુ એવેજ આનંદ અને ગમ્મત ચાકુ રહ્યાં. વાતચિતની ધૂમ મચી રહી અને પ્રેમનો વરસાદ વર-સ્યો. ખાણાની છેવટ ઉત્તમમાં ઉત્તમ સીરાજ અને કાબુલના સ્વાદિષ્ટ દારની મા-ળાપર માણા ઔરંગઝેબ આવી ત્યારે ઔરંગઝેબ હળવે રહીને પોતાની ખુરશી

ઉપરથી ઉઠીને ઉભો થયો અને હેન્ટ હર્ષ તથા માનપ્રીતિની નજરે મુરાદના સામુ જોઇ વિનયથી બોલ્યો કે—‘ મારા મનના વિચિત્ર વલણ માટે આપ ખુદાવતને ચોખ્ખુ કરીને દહેવાની તો જરૂર નથી, તેમાં પણ ખાસ કરીને એક મુમયમાન તરીકે આ દારૂની ગમ્મતમાં ભાગ લેવાની મારી ઇચ્છા નથી આપી હું અહિંથી ચાલ્યો જાઉં છું આમ કરવું એ હું મારો ધર્મ સમજું છું છતાં મીરખાન અને ખીજા મારા મિત્રો આપ ખુદાવત નામદારને મારા વતી સારી ગમ્મત કરાવશે એવી મને પૂર્ણ આશા છે ’ મુરાદના ખીજા હુશોભા દારૂ એ મુખ્ય હતો હાલ અત્રે તે વધારે સારો અને લહેઝતદાર હોવાથી તેણે એટલો બધો પીધો કે, બે ઘડી ધર્મ નહિ એટલામાં તે ઘેર નિદ્રામાં પડી જમીન ઉપર ટળી પડ્યો. ઔરગઝેમે દારૂથી જે અસર કરવાની આશા રાખી હતી તે આ જ હતી ‘ તમારા સ્વામીની મુખ નિદ્રામાં ખસેલ ન થાય માટે બહાર જાવ ’ એવે બહાને તેના નોકર ચાકરોને બહાર કાઢી મૂકી મીરખાને તેની કઠાર અને સમશેર લઈ લીધા થોડી વારે તેને નિદ્રામાંથી જગાડવાને ઔરગઝેમ આવ્યો તેણે દિવાનખાનામાં આવી મુરાદમથે આજો ઉઘાડી ત્યાં સૂઈ ઠેસવાં માર્યાં. પગી તિરસ્કાર પૂર્વક થોડા તુરંત વચનો કહ્યા—‘ શરમ છે તને નાદાન, તે જગતમાં અકીર્તિ કરી તું એક પાદશાહ મધ આવો હુશુ રાખે છે આ જાણશે તારે લોકો મારે અને તારે માટે કેવા વિચાર ખાંધશે ’ આમ બોલી તેણે પોતાના માથુએને કહ્યું કે, ‘ જાવ આ છાક્રાને તેની શરમ બરેલી હાલતને જાંધી કાઢવા માટે ઔરડામાં લઈ જાવ ’ ઔરગઝેમના મુખમાંથી આ હુકમ નીકળતાંજ પાંચ છ માથુસો તેના ઉપર ધસી ગયા અને મુરાદે બહુએ જુઓ પાડી તથા આનાકાની કરી તેમ છતાં મુરકેટાટ બાંધી અદર લઈ ગયા મુરાદમક્ષના લાગતાવળગતાના જાણુવામાં આવતાં તેમણે હોહા કરવાનો તથા દિવાનખાનામાં જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ઔરગઝેમના સુવર્ણથી મરેલા મુરાદમક્ષના તોપખાનાના ઉપરી અહ્લાદ-કોલીએ તેમને આખ દેખાડી દાખી ઈ ટાલ પાછા જાવણીમાં વાત પ્રસરતા કેટલાક સિપાઇઓ કંઈ હિલચાલ કરવા લાગ્યા અને ઔરગઝેમના તંત્રમાં જઈ તેને એ વાત વિશે વધારે ખાતરીથી પૂછવાનું સાદસ કરવાની કેટલાક લોકો ધૂસ ધૂસ કરવા લાગ્યા પરંતુ તેમને જણાવવામાં આવ્યું કે, ‘ મુરાદમથે ધણો દારૂ પીધો છે, ઘેનમાં તે બેભાન થઈ ગયો છે અને

જેમમાં આવી સદુને નડારી ગાળો દેછે. ખાણપર બેઠેલાઓમાં ટોઈ પલુ એવો માણસ નવતો કે જને એજે ગાળો દીધી ન હોય. ઔરંગઝેમ સુદાના ઉપર તેજે માળોનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો. ટુંકમાં માત્ર એટલુંજ કે, તે બહુ ઊકટે ચર્ષ ગયો અને વરા રવેા નહિ સારે તેને જૂદા આરડામાં સુવાડ્યો છે. વદાણામાં બાન આવતાં પાછે તે જેમ હતો તેમ ત-
મારો પાદશાહ થશે. ' એક તરફ ન્યારે સિપાઈઓને આમ સમગ્રવવામાં આવતા હતા સારે ખીછ તરફ મોટા મોટા અમલદારોને આગાજનક વ-
ચનો અપાતાં હતાં. તેમને મોટી મોટી પદવીઓ ઉપર ચઢાવવાની આશાઓ અને કેટલાકનાં મોં પૂરવામાં આવતાં હતાં. ખરા સિપાઈઓને તો તે ને તેજ વખતે તેમના ચઢેલા પગાર આપી દેવામાં આવ્યા અને આખી રાત એવી મુક્તિઓ આપી કે, સવારમાં ઈર્ષ મડબડજ ચર્ષ ન હોય એમ ઊવણી ભગી. પછી મુરાદખાને ઓઝલવાળી અંગાડીમાં ધાડી ઔરંગઝેમે દિલ્હીના રસ્તો પકડ્યો. દિલ્હી આવ્યા પછી નદી વચ્ચે બાંધેલા સહીબગઢના કિલામાં એ નિર્ભાગી શાહમદને તેજે કેદ કર્યો.

હારાની પૂઠ પકડવી.

શાહ આગાસ યોગ્યએ સહેજ ગરબડ કર્યા સિવાય તમામ લશ્કર નવી ગોઠવણને આધીન થયું. ઔરંગઝેમે મુરાદખાના લશ્કરને પોતાના લશ્કરમાં દાખલ કર્યું. હવે આપણે હારાની તરફ નજર કરીએ. લાહોર પહોંચી મિત્રો તથા ખેશીઓ સાથે સાં કિલ્લેબંધી કરી લઈ નચિંત થવાને વિચારે તે ન્યારે/તેણી તરફ કુચ કરતો હતો. સારે ઔરંગઝેમે એની પૂઠ પકડી. ઔરંગઝેબની ધમાલથી તે લાહોરમાં પોતાનો વિચાર બર લાવી શક્યો નહિ. એજ વિચારે તેને મુલતાન બણી વધવું પડ્યું પરંતુ સાંચ ઔરંગઝેબની ત્વરિત હિલચાલોથી તે કરીને હાથ ખેસવા પામ્યો નહિ. યુદ્ધિ અને અપજતા તો ઔરંગઝેબના બાપનાં જ! મારમારની ગરમી પડતી હતી તેની પશુ દરકાર કર્યા વગર તેનું સૈન્ય સત્રિ સ્વિસ કુચ કરતું હતું. લશ્કરને ઉત્સાહમાં રાખવા માટે તે છડી સવારીએ સૈન્યની બે માઈલ આગળ ચાલ્યા કરતો. આ વખતે સાધારણ માણસ કરતાં કોઈપણ રીતે સારી મુસાફરી તે કરતો નહતો. સડો પાકો રોડલો અને મેલા પાણીથી તે ચલાવી લેતો, એટલુંજ નહિ પણ પથારી ન હોય સારે સાવ જમીન ઉપર સૂતો હતો.

આ દેશના રાજ્ય પુરોના મત પ્રમાણે લાહોર હોઝા પછી દારા કાબૂ ન તરફ ઉતર્યો નહિ એ એણે મોટી જૂથ કરી. કાબૂ તરફ જવાની તેને સખત શિખામણ મળી હતી, પરંતુ હમેશની માફક તેણે ગણગારું નહિ આ વખતે હિંદુસ્તાનના સત્તાધારી ઉમરાવોમાંનો એક જૂનો ઉમરાવ મોહોમતખાન કાબૂનો અમીર હતો, અને ઔરંગઝેબની સાથે તેને જરાએ બેસ્તી નહતી. તેની પાસે દશ હજાર કરતાં વધુ વધારે મરણીયા માણસોનું લશ્કર હતું અને તેઓ, યુસમર્ગ, પર્શિઅન, અને અફઘાન લોક સાથે થવાને તરત તૈયાર થાય તેવા હતા. દારાની પાસે પૈસાની છૂટ હતી એટલે સાથી એને ખીજ માણસ મળી શકત, તથા મોહોમતખાન ધણી ખુશીથી તેની ધારણાને ઉત્તેજન આપત કાબૂ જવાથી યુસમર્ગ અને પર્શિઆની સરહદ ઉપર અવાત અને સાથી વધુ તેને સારો આશ્રય મળત વળણના પાદશાહ શેરખાને હરાવીને કાઢી મૂકેલા હુમાયુએ પર્શિઅનોની મદદથી પુનઃ રાજ્ય મેળવ્યું હતું એ દાખલો દારાએ જૂથી જવો નોંધતો નહતો વિદ્વાન અને દીર્ઘદષ્ટિવાળાઓની મલાહ હસી કાઢવી એ, એ અમાગી શાહજહાનેા મતિ સ્વભાવ હતો. કાબૂ તરફ જવાનું માંડી વાળી તે સિંધ તરફ ઉતર્યો અને સિંધુ નદની વચ્ચે બાધેલા પ્રસિદ્ધ અને મજબૂત ટાટાબકરના કિલામાં જઈ આશ્રય લીધો.

દારાના વળણની ખબર પડતા ઔરંગઝેબે જાણ્યું કે, હવે તેની પાછળ જનુ એ વધારે ઉપયોગી નથી દારાના પગલા કાબૂ તરફ નથી એમ જણવામા આવતા તે ભયકર બનાવ બનવાના ભયથી મુક્ત થયો અને દારાની પાછળ, સાત આઠ હજાર માણસ આપી પોતાના દૂધમાર્ગ મીર ખામાને મોકલ્યો. પછી જેવી ઝડપે આવ્યો હતો તેવીજ ઝડપે આગ્રા તરફ પાઠો વળ્યો પોતાની ગેરહાજરીમા રાજ્યનગરમાં શુ થયું હશે અથવા શુ નહિ થાય તેને માટે તે ઘણોજ ચિંતાતુર રહેતો હતો તેના મનમા એમ યયા કરતું કે, વખતે જરાવતસિદ્ધ અથવા જયસિદ્ધ જેવા બળવાન રાજાઓ પાદશાહને બદીખાનામાથી છોડી મૂકશે, કે વખતે સુવેમાન શિકોહ અને શ્રીનગરનો રાજા તેના મહાડી પ્રદેશમાથી લશ્કર લઈ ઉતરી આવશે કે, પછી સુવતાન સુઝા કદાપિ અત્રે આવવાની હિમત ધરશે તો પછી કેમ થશે ? ઔરંગઝેબની અધુરે કામ લેવાની રીતથી જો આવા અણિના વખતમા સહજ વધુ ખટખટ થઈ જાય તો તેની શી દશા થાય તે વિચારવા જેવું છે

૧૧૧] જેવી ઝડપે ઔરંગઝેબ દારાની પાછળ ગયો હતો તેવીજ ઝડપે મુલતાનથી લાહોર તરફ જતાં, ચૂંટી કહાડેલા ૪૦૦ વા ૫૦૦ રજપૂત સિપાઈઓને લઇને રાજા જયસિંહને પોતાની સામે આવતો સાંભળી તે આશ્ચર્યથી, ચકિત થયો. જયસિંહનો પાદશાહપ્રતિનો અલ્પનુરાગ ધ્યાનમાં લઈ ઔરંગઝેબના મનમાં વિશ્વાસૂંઠા થવા લાગ્યા. તેણે એમજ અનુમાન કર્યું કે, જયસિંહ રાજા આ અવસરનો લાભ લઈ કોઈ સારી સુકિત કરીને પોતાના પૂજ્ય પાદશાહને, આ પ્રમાણે તેના ઉપર અકારણ ગળાકાર અને કૂરતા કરી બંદીખાનામાં સડાવનાર દુષ્ટની ગુલામગીરીમાંથી છોડાવશે જ. રાજા જયસિંહે આ સવારી ઔરંગઝેબને કંદ કરવાને માટે આરબી હતી અને એમ માનવાને પણ કારણ છે કે, યોડા દિવસ પર ઔરંગઝેબને ખબર મળી હતી કે, તે દિલ્હીમાં છે તેમ જતાં આટલી ત્વરાથી તે આજ અહિં ખીજે શે કારણે આવ્યો હોય ? માનસિક ધૈર્ય અને નિશ્ચયાત્મક પુદ્ગિના બળેજ ઔરંગઝેબ માથાપર ઝંઝૂમી રહેલા ભયમાંથી બચી ગયો. રાજા સામે મળતાં તેણે ગમરાટ કે ભય દેખાડ્યો નહિ, પરંતુ પ્રસન્ન મુખે તેની સામે આવ્યો ગયો. રાજાને સાચા આવવાની ઇશારત કરતાં તે બોલ્યો કે, ‘સલામત બાશદ રાજાજી! સલામત બાશદ બાબાજી!’ પછી સમાગમ થતાં તેણે કહ્યું કે, ‘હું તમને મળવાને માટે ઓટલો બધો આતુર હતો તે તો મારૂં મનજ બલે છે. લડાઇનો અંત આવ્યો અને દારા પાશમાં થઈ જઈ આમ તેમ નાશભાગ કરે છે, જે બહારવટીઓની પાછળ જે મીરબાબાને મોકલ્યો છે અને તે તેની ચોદમાંથી છટકી જવા પામશે નહિ.’ આમ કહી ઔરંગઝેબે પોતાની મોતીની માળા અત્યંત માન અને વિનયની નિશાની ધમલ રાજા જયસિંહના ગળામાં નાંખી. પછી તે બોલ્યો કે, ‘મારૂં લસ્કર યાકી ગયેલું છે ઓટલે અને સંપૂર્ણ આશા છે કે, તમે સત્પરજ લાહોર તરફ કૂચ કરી જશો કારણ કે ત્યાં કોઈ જાતની હિલચાલ થવાનો મને ભય છે. હું તમને લાહોરની સુબેદારી આપી બધી વસ્તુ તમારા હાથમાં સોંપું છું વળી યોડા વખતમાં આપણે મળીશું પણ જૂદા પડીએ ત્યાર પહેલાં મુલેમાન શિકાહતી દાંસ કાઢવા માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. દલીલખાન ક્યાં છે અને ક્યાં ગયો ? તેને શી શિક્ષા કરવી તે મારે બાજુ જોઈએ. બલે ત્યારે હવે આપ લાહોર તરફ સિંધાવો, સલામત બાશદ.’

દારા તાતાખકર આવ્યો. યુદ્ધ અને ઐકનિશ્ચયને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલા એક મોગલને તેણે કિલ્લાની સુબેદારી આપી. પડાણ અને સિંધ લોકોને સૈન્યમાં અને પોર્ચ્યુગીઝ, ફ્રેન્ચ તથા જર્મન લોકોને તેણે તોપખાનામાં રાખ્યા. આ યુરોપિયનોને શાહનશાહની નોકરીમાં રહેવાને માટે લઘુચાવવામાં આવ્યા હતા, અને એટલા સુધી તેમને વચન આપવામાં આવ્યાં હતાં કે જ્યારે તે પાદશાહ યથે સ્થાને તેઓ યુરોપિયન છતાં પણ તેમને ઉમરાવની પદવીએ ચઢાવવામાં આવશે. દારાની પાસે હજી પુષ્કળ સૈન્ય રહ્યું હતું. નગરને કિલ્લામાં મૂકી જે અથવા ત્રણ હજાર માણસ સાથે દારા સિંધુને રસ્તે આગળ ચાલ્યો. સપાટાબંધ માર્ગ કાપતાં કચ્છમાં યદને ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં આવ્યો. મસ્કતના પ્રાચીન રાજાઓના વંશનો અને ઔરંગઝેબનો સસરો શાહનવાઝખાન આ વખતે અમદાવાદનો સૂબો હતો. સૂબો ચતુર અને સભ્ય હતો પણ એક ચોંધ તરીકે પ્રસિદ્ધ નહોતો. મોગલ શોખનો તે ગુલામ હતો. એક સારા લશ્કરના સપ્ત હુમલાની સામે ટકર લે એવો મજબૂત કિલ્લો અમદાવાદની આસપાસ હતો. મનની નિર્બળતાથી કે પછી આચિંતા અમદાવાદને શાહનવાજ દારાને આટલાવ્યો નહિ. ધણી માનથી તેને શહેરમાં લીધો અને એટલો બધો લડી પડ્યો કે દારા તેના પ્રેમમાં લેવાઈ ગયો. જ્યસિંહ અને ખીજરજીત રાજાઓએ પોતાથી બને તેટલા લશ્કર સાથે મદદ આપવાના પત્રો લખ્યા હતા તે દારાએ તેને કપટબાજ જાણ્યા છતાં ખતાવી દીધા અને પોતાનું હૃદય ઉધાડી પોતાની દરેક સુક્રિતી તેને વાકેફ કર્યો.

ઔરંગઝેબની મુશ્કેલીઓ.

દારા અમદાવાદમાં આવી તેનો ધણી યઈ પડ્યો છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું ત્યારે ઔરંગઝેબ બહુજ આશ્ચર્ય પામ્યો અને ગુંચવણમાં પડ્યો. તેને ખબર હતી કે દારાની પાસે નાણાની છૂટ છે અને તેના મિત્રો જ નહિ પણ રાજ્યથી બેદીલ થયેલા ખીજર રાજાઓ પણ તેને આવી

• એક જુના નગરના ખડિએરખર અહમદશાહે સને ૧૬૧૩ની સાલમાં અમદાવાદ વસાવ્યું હતું. ૧૬-૧૭ મી સીદીમાં હિંદુસ્તાનનાં મુખ્ય નગરોમાં અમદાવાદ ધણુજ લય અને સુંદર હતું. પ્રાચીનખડિએર ઉપર એટલે સિદ્ધરાજના પિતાએ વસાવેલા કણીવતી નગરના ખડિએરખર હાલનું શહેર વસાવવામાં આવ્યું હતું.

મળશે ગુજરાતમાં અમદાવાદ જેવી લાગતી જગામાં દારાને સુદૃઢ ન થવા દેવાને માટે તેણે જાતેજ તેની પુઠ મકડવી ભેંધજી એમ ઐરગઝેમ સુમજતો હતો; પરંતુ શાહજહાનને આમાના ક્ષિત્રમાં બહીવાન રહેવા હમ અમદાવાદ જેટલે દૂર દેશાપર જવું એને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. વળી જયસિંહ અને જશવંતસિંહ જેવા બળવાન રાજાઓના મુલકમાં થઈને જવું પડે એ પણ બધ બરેકું હતું. આણી તરફ એક મોટા અને બળવાન લશ્કરની સાથે સુલતાન સુઝા દિલ્હી તરફ આવતો હતો, અને અહામદ સહી આબાના સમાચાર ઐરગઝેમને યોડાજ દિવસપર મળ્યા હતા. ધીનગરના રાજાની મદદથી સુલેમાન સિકાહે એ લડાઈમાં બામ દેવાની તૈયારી કરી છે એમ પણ જાણવામાં આવ્યું હતું. આમ આરેતર-કધી ઐરગઝેમ ગુચવણમાં આવી પડ્યો હતો, પરંતુ ધણે વિચાર કર્યો પછી તેણે દારાને શાહનવાજની પાસે રહેવા હઈ ગયા હતરીને 'આગળ વધેલા સુલતાન સુઝાની સામે ચડી જવાનો મનસુબો કર્યો.

ખાજુઆ નામના એક નાના ગામની પામે તળાવના કિનારાપર લાગુ ગની જગા ભેંઈ સુઝાએ ડાવણી નાંખી હતી ઐરગઝેમની તે વાટ જોતો હતો. સાડાચાર માઇલને છેટે એક નાની નદીપર તે પડેલો હતો. 'એ ડાવણીઓની વચ્ચે લડાઈને યોગ્ય મોડું વિશાળ રણસમાપ્ત હતું. ઐરગઝેમ લડાઈને માટે આવુર હતો. આવી પહોંચ્યાને ખીજે દહાડે સામાન આ પાસે રાખી ઐરગઝેમ સામે ચાર ગયો. અભાગીયા દારાના પ્રતિ-કૂળ દેવથી અમીરના બેરી છોકરા સુલ્ત થઈ હતા અને તેને પણ હવે ઐરગઝેમના શુભને માટે કેદ પડી રહેવાની જરૂર ન હતી. અમીર જમાલ તેનાથી જેટલું ભેગુ કરી સકાય તેટલું લશ્કર લઈને પુલ થવાનું હતું તેજ દિવસે સવારમાં ઐરગઝેમને આવી મળ્યો. સવારના પહોરમાં લડાઈ ચાલી પણ રણસમાપ્તમાં નહિ પડવાને કારણે સુલતાન સુઝા શત્રુઓના કુમતાને બચકર કતલ કરીને પાછાં વાળતો ગયો. ઐરગઝેમની સુકેલીઓ વધી પડી સુઝાનો વિચાર એવો હતો કે, ખસદ કરેલી અને કિલ્લે-બહીવાળી જગામાંથી આવતા સહી બહાર પડવું નહિ. શત્રુ પાછાંને હંનાળાની ગરબીને લીધે નદી તરફ પાછા ફરશે એટલે તેમનાપર દુટ્ટી પડી સહજમાં જય મેળવાશે. ઐરગઝેમ સુઝાનો આવો વિચાર છે એમ આણી ગયેલો, હોવાથી પાછો પડ્યો નહિ પણ પોતાના લશ્કરને જોમ અને ત્રેમ આગળ,

વધારવાની હક સર્ધ બેઠો. વળી જોડલામાં દુકાળમાં અધિક માસ જીવું થ-
કું અને એક નવીજ જાગતના વિશ્વાચૂડા કરાવે તેવા સમાચાર તેને પહો-
ચાડવામાં આવ્યા.

યોડા દિવસ ઉપર સદ્ભાવના દેખાડી મિત્રતામાં આવેલો જશવંતસિંહ
રાજા તેનાં યોડાં માણસો પર છાપણીમાં હુટી પડ્યો છે, અને લશ્કરી
સરખામ તથા તીબેરી ઉપર લંડ ચલાવે છે એમ અને ખતર મળી, વાચે
વાત ચાલી, અને એશિયાખંડના વતનીઓમાં સદજ જાને છે તેમ સિપાઈ-
ઓમાં ગમરાટ ફેલાયો અને ચારે તરફ ભય વધી પડ્યો. અહિંનો વખત
આવી રહ્યો હતો છતાં ઔરંગઝેમે ધીરજ છોડી નહિ. પાછા ફરતાં સધળી
આશાઓ ધૂળ મળશે, એવા વિચારથી તે ઘસ સાચે થયેલી લડાઈની આ-
દક પરિણામ સ્પષ્ટી દૃઢ રહેવાને સ્થિર થયો. એક નિશ્ચય થઈ તે રણસમા-
મમાં ઉભો રહ્યો; પરંતુ પ્રતિપળે લશ્કરમાં વધારે અને વધારે ફાટફૂટ થતી
ગઈ. સુલતાન સુઝા આવા અણુધાર્યા લાગતો લાભ લેવા વધારે જોરથી
હુમલા કરવા લાગ્યો એવામાં ભોગળેગે એક તીર વાગવાથી ઔરંગઝેમને
મહાવત લોથ થઈ પૃથ્વીપૂર પડ્યો, હાથી નિરંકુશ થઈ ગયો, અને ભય
ધણેજ વધી પડતો ઔરંગઝેમ તેનાપરથી ઉતરવાની તૈયારીમાં હતો એટ-
લામાં પાસેજ લડતા અમીર જમીને મોટો ધોટો ઠહાડીને તેને કહ્યું કે,
“હજરત ! આ દક્ષિણ નથી વિચાર કરો વિચાર.” અમીરે આખો દિવસ બ-
યકર યુદ્ધ કરી લોકને આશ્ચર્યમાં નોખ્યા હતા, હવે સાંજ પડવા આવી હતી
અને બાજી હાથમાં રહે તેમ નહોતું તેમ છતાં અમીરે હાથી ઉપરથી ઉ-
તરી મહા બંધકર કામ કરતાં ઔરંગઝેમને ચેતાવી દીધો. ચારે તરફ વિ-
ચાર કરતાં ઔરંગઝેમ છેતરતો દસાએ પહોંચી ગયો હતો તેના સૈન્યની દશા
અને નશીમનો આમસો જણાય રહિત થઈ પડ્યું હતું અને દરેક ક્ષણે તે
પોતે શત્રુના હાથમાં જઈ પડવાની રાહ જોતો હતો પરંતુ ભાવિની પ્રજાગતા
વિચિત્રજ છે. અમીરનો વચનથી તેને પાછું ધૈર્ય આવ્યું અને તે હાથી ઉપર
બેસી રહ્યો. યોડીજ મિનિટમાં તેને વિજય મળ્યો અને સમુગઢની લડા-
ઈમાં દારાની આદક સુઝાને પણ પોતાનો જીવ બચાવવા માટે રણસમા-
મથી નાશી છૂટુ પડ્યું.

વધારે સ્વરાથી શત્રુની પાછળ પડ્યાના વિચારે સુલતાન સુઝા તેના
હાથી ઉપરથી મીચે ઉતરી અને દારાની આદક આજે ગયો તેને હાથી પરથી

ઉતરવાની સલાહ આપનાર ફૂટેલો હતો. કિંવા નહિ તે કહી શકાય તેમ નથી. અક્ષા-વરદિ-ખાન નામના માણસે કાલિદ-ઉઘાની માફક તેને હાથી ઉપરથી ઉતરી ઘોડેસ્વાર થવાની સલાહ આપી હતી. ફૂટેલે દ્વરથી તે સુ-જાની તરફ દોડી આવ્યો અને દ્વરથીજ બે હાથ બોડી તેને કહ્યું કે, 'હ-ઝરત ! આ યાદી ગયેલા હાથીપર બેસી રહી આપ શું કરવાને માટે બે-ખમમાં પડો છો ? તમે બેસતા નથી કે ચતુર્નુ દળ આમ તેમ વિખરાઈ ગયું છે. હવે બે આપ વિવંચ કરી તેમની ખુંક નહિ પકડો તો મોટી બૂલ કર્યા માટે પાછળથી ખસ્તાવો યરો, આપ નામવર ઘોડેસ્વાર થાવ અને આપ દિલ્હીના તખ્તપર બેસો છો એમજ ભૂલો.' ઘરાને સંબંધે જેમ બન્યું હતું તેમ આજ પણ સુલતાન સુઝા હાથી ઉપરથી હેઠો ઉતરતાં લશ્કરમાં તે પગાના સમાચાર ફેલાઈ ગયા અને ફરીને મોઢવાપ નહિ તેમ સૈન્ય દો-દશ વિખરાઈ ગયું.

ઔરંગઝેબના ઝોચિંતા બધથી રાજ્ય જશવંતસિંહ લૂંટના માલથી સં-તુષ્ટ થઈ સ્વદેશ તરફ જવાને માટે આગ્રે આવ્યો. જશવંતસિંહ આગ્રે આવ્યો ત્યારે શહેરમાં એવી ખૂમ પડી રહી હતી કે, ઔરંગઝેબ હાથો છે અને તે તયા અમીર જમાલ કેદ પકડાયા છે. સુલતાન સુઝા વિજયો લશ્ક-રની સાથે સપાટાબધ આગ્રે આવે છે. ઔરંગઝેબના આમા, અને અમ્રાના સૂઆ શાહસ્તખાને આ ખૂમને ખરી માની અને જશવંતસિંહ આવ્યો ત્યા-રે અપાર ભયથી તેણે ઝેર પીવાની પેરની કરી. ઝેરથી બરેલો પ્યાલો તેણે હાથમાં લીધો પરંતુ જનાનાની ખીખીઓએ વચમાં પડી તે ઢોળા નખાવ્યો. બે દિવસ પછી ખરી બાબત આગ્રામાં જણાઈ તે ઉપરથી કહી શકાય છે કે બે રાજ્ય જશવંતસિંહ હિંમતથી કામ લીધું હોત તો તેણે શાહજહા-નને બંદીખાનામાંથી છૂટો કર્યો હોત; પરંતુ ખરી બાબત તેની જાણમાં હો-વાને લીધે તે હિંમત ધરી શક્યો નહિ. છેવટે પ્રથમના વિચારો પ્રમાણે પોતાની રાજ્યધાની તરફ ચાલી ગયો.

જશવંતસિંહ શું કરશે કે શું નહિ એવી ઔરંગઝેબને ચિંતા થયે જ-તી હતી અને પ્રતિપણ તે આગ્રામાં બંડ ચલાના સમાચાર સાંભળવાની વાટ બેસી હતો. સુલતાન સુઝાની પાછળ જવાનું આથી તેણે માંડી વાળ્યું અને થીલ આગ્રા તરફ પ્રયાણ કર્યું. આગ્રા આવ્યા પછી થોડે દિવસે તેના જ-

જુવામા આવ્યું કે જે લશ્કરને તેણે હરાવ્યું હતું તેને કઈ વધારે માર પડ્યો ન હતો અને આસપાસના રાજાઓની ઉશ્કેરણીને લીધે તે ફરીને બળવાન થતું જાય છે અને સુતતાન સુઝા ગંગા અને જમુનાના સંગમ ઉપર આવેલા અપ્હાનાદના કિલ્લામા પોતાની મેળે વધારે દૃઢ થતો જાય છે

આવા અણિના વખતમા ઔરંગઝેમને પોતાના માત્ર એ માણસોપર જ વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ હતું એક તેનો વડો શાહજહાં અને ખીન્ને અમીર જમાન મોટી રાજ્ય મેવા બળવાનારના મનમા કેટલેક કામે રાજ્યનોખ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને મળતું રૂઝા ઓછું પડે છે વગી વડા શાહજહાંને માટે આગ્રામા શાહજહાંન સબધે બનેલા બનાવથી પણ તેના મનમા તેની નિરકુશતા વિષે વિચાર ઉત્પન્ન થયો હતો અમીરને માટે ઔરંગઝેમને તેની બુદ્ધિની તિનતા અને હિન્મત માટે માન હતું તે તેને વખાણતો પરંતુ તેના એ ગુણોથીજ તેને જાય અને અવિશ્વામ ઉત્પન્ન થયો અમીરની પાસે અપાર ધન હતું, જરૂરના બનાવોમા કેવી રાજ્યનીતિએ કામ લેતું તે તે જાણતો હતો આ બધા ઉપરથી ઔરંગઝેમે એમ ધાર્યું કે જો એ મહા પુરૂષ છે તેવી તેની આશાઓ પણ મોટીજ હશે. સામાન્ય માણસને આવા વિચાર થાય નહિ, અને થાય તો મુચ્ચવણ પડે પણ ઔરંગઝેમ મંકડામણમા આવે તેવો નહતો તેણે એ બેઉને દરમારથી દૂર રાખવાની સુક્તિ કરી એક મોટા લશ્કરનો મેનાધિપતિ બનાવી અમીરને સુતતાન સુઝાની પુઠે મોકલતા તેણે કહ્યું કે, 'અમીર હઝરત ! બગાળ જેવા વિશાળ દેશની સમાગીરી હું આપને આપું છું એટલુંજ નહિ પણ તમારા પછી તે તમારા વશબોને આપવામા આવશે એમા શકા રાખતા નહિ. તમારી અમુલ્ય અને જીવના જોખમ જેવી મેવાઓના બદનામા તો હું કઈ જ કરતો નથી આ કૂવ નહિ ને કૂવની પાખડી જેવી તમારી બુજ્જ માત્ર છે. બ્યારે તમે સુઝાને હરાવશો ત્યારે હું તમને મીર-ઉલ્લ-ઉમરાવની પદવી આપવા ધાર્યું છું

સુલતાન મહમદને તેણે માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે, 'જો તારે તો યાદ રાખવાનું છે કે તું મારો વડો શાહજહાં છે તું ખીન્ના મોઢની વડી લડવા જાય છે એમ તારે ધારવું નહિ તે આજ સંધીમા બહુકર્યું છે પરંતુ બ્યાં સંધી સુલતાન સુઝાની ધારણા નિષ્ફળ જાય નહિ ત્યા સંધી તે કશુંએ કહું નથી એમ ધારજે તું તેને તારા કમજબાં લેવાની ધેરવી કરજે અને

માદ રાખતે કે આપણા શત્રુઓમાં તે સૌથી વધારે અજાણ્ય અને બળવાન શત્રુ છે. 'આટલું કહી ઔરંગઝેબે સુલતાન મહમદ તથા અમીરને ઉમદા સિરપાવ આપ્યા અને ફેટલાક હાથી ઘોડાની ભેટો કરી. ઔરંગઝેબ કંઈ ગાંઠ્યો નય તેવો ન હતો, આટલું કર્યા છતાં પણ તેને તેઓનો વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. તેમની ચોટલી પેતાના હાથમાં રાખવાને માટે પછી તેણે સુલતાન મહમદની બેગમ, ગોવળકોંડાના રાજની રાજપુત્રી અને અમીરના એકના એક શાહજહાને પેતાની પાસે રાખ્યાં. વધુને પેતાની સાથે રાખવાના કારણમાં એમ જણાવ્યું કે આવી મોટા કુળની સ્ત્રી લશ્કરની સાથે હોય તો કાઈ વેળા લડાઈના કામમાં આડખીલી રૂપ થઈ પડે અને અમીરના શાહજહાને રાખવામાં એમ જણાવ્યું કે, અમીરખાન જીવવાન છે અને જીવવાન રાજ્ય કુમારો ઉપર એને ધણી પ્રીતિ છે, ઉપસંત વળી તે તેની કેળવણી ઉપર જાતે દેખરેખ રાખવાને માટે આતુર છે. ઔરંગઝેબે ખરૂં જોતાં તો ગોવળકોંડાના રાજની પુત્રી અને સુલતાન મહમદની બેગમ તથા અમીરના પુત્ર અમીરખાનને એ બે સરદારોની નિમકલદાલીની આંટમાં પેતાની પાસે રાખ્યાં હતાં.

પશ્ચિમ બંગાળનો રાજ રખેને તેની જમીન પચાવી પડી સામે થાય એવી સુલતાન સુઝાને નિરતર ચિતા રહેલી હતી. તેણે અલ્હાબાદથી પેતાની છાવણી ઉપાડી અને પટના તથા બનારસ થઈ છેવટ તે બંગાળની કુચી જેવા ગંગા નદીના તીર ઉપર આવેલા અને પર્વત તથા જંગલોની વચ્ચે બંધકર પ્રદેશમાં આવેલા મોંધીર નામના ગામમાં આવીને છાવણી નાંખી. વિશ્રાંતિમાં ખલલ પહોંચાડવાને માટે અમીર જમાલ અલ્હાબાદથી દક્ષિણોત્તરે ગંગા ઓલંગશે એવા ભયથી તેણે આગ કર્યું હતું. અહીં મોંધાઇમાં રિયર થવાના વિચારે તેણે કાઠ પાડી શહેરની આસપાસ હડી ખાઈ ખોદાવી. આ ખાઈ બર્નિયરે ફેટલાંક વર્ષ પછી ભેઈ હતી. એ ખાઈ શહેર નદી અને છેક પર્વત સુધી લાંબી હતી. એ મજબૂત જંગામાં રહી તે શત્રુની વાટ જોતો હતો અને ગંગા ઉતરવા સંબંધે પણ ત્યાં રહી તંકરાર એલાવવાનું તેણે ધાર્યું હતું; પરંતુ બ્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે અમીર જમાલ અને સુલતાન મહમદ પહોંડી પ્રદેશના રાજ્યોને ફાડીને બંગાળની રાજધાની રાજમહાલ તરફ કુચ કરે છે અને લશ્કર તો માત્ર તેને જલાલો ખવડાવવાને માટેજ નદી કિનારા ઉપર રસ્તુ રાખવામાં આવ્યું

છે સારે તે બહુ ચકિત થયો જો આમ થયુ તો તે બગાળની બહાર નીકળી જશે આથી તેણે પોતાને માટે મજબૂત કરેલી જગા મૂકીને રાજ-મહાલ તરફ પ્રયાણ કર્યું ઘણી સુસીમતો પેળે તે તેમના પહેનો ત્યા જઈ પહોંચ્યો રાજમહાલમા ખાઈ ખોદીને સારી કિલ્લેમદી કરી લેવાનો તેને વખત મળ્યો, કારણ કે જ્યારે આરગઝેમના સેનાપતિઓના બળુવામા આવ્યુ કે સુઝા રાજમહાલમા છે સારે તેઓ નીચાણુને રસ્તે મોગી તોપો અને લશ્કર લેવાને માટે બચા હતા તોપો મગા અને લશ્કર ભેગુ થયુ સારેજ તેમણે સુઝાની સાથે વિગ્રહ માડ્યો સુઝાએ ઘણી બહાદુરીથી પોતાનો બચાવ કર્યો પરંતુ જ્યારે અમીની ભારે તોપોના મારા સામે તેનું મારાનું કિલ્લેમદી કામ પડી બાગવા માડ્યુ સારે તે, 'આગળ આવતા ચો માસામા મારો એકે આરો નહિ રહે' એવા વિચારે બે મોટી તોપોને લાને ત્યા પડી રહેવા ઈસ્તોવાઈ રાજમહાલમાથી નાશી છૂટ્યો છુપુલ શ્કર પોતાના ઉપર દુટ્ટી પડવાની ખીન શુઓ પણ તેની પાછળ પડ્યા નહિ, અને વહાણુ વહાતા વહાતા તો એવો સખત વરસાદ આવ્યો કે રાજમહાલ છોડી સુઝાની પાછળ જનુ એ અમીરને ખીનકુલ યોગ્ય લાગ્યુ નહિ જુલાઈ, ઓગષ્ટ, સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબરમા જો ભારે વરસાદ પડે છે તેજ વરસાદની એટલે ચોમાસાની એ શરૂઆત હતી હિંદુસ્તાનમા ચોમાસામા પાણી બરાબરને રસ્તાઓ એવા અગમ્ય થઈ જાય છે કે લશ્કર કુચ કરી શકતુ નથી અને આ વખતે તો તેમા એવો વરસાદ આવ્યો કે અમીરને રાજમહેનમા તણુ નાખી તેમા લશ્કરને રાખવાની જરૂર પડી અમીર વરસાદને લીધે રાજમહાલમા રહ્યો તેની દરમિયાન સુઝાને પોતાને કરી કામ બેસવાની જગા અને લશ્કર એકઠું કરવાને પ્રસંગ મળ્યો દક્ષિણ બગાળમાથી ધણુક પોર્ટુગીઝ લોક તેપો સાથે તેને આવી મળ્યા જમીનની અલત ફળ કુપતા યુરોપવાસીઓને આ દેશમા આવવાને લલચાવતી હતી, તેમ પરંતુ શીઓને પોતાના રાજ્યમા વરસાવવા માટે તેમને ઉત્તેજન આપવુ એ સુઝાની મૂળથી જ રાજ્યનીતિ હતી પોર્ટુગીઝ મિસનરીઓને ખાસ કરી તે બહુ ચહાતો, તેમને રૂચે ત્યા દેવળ બાંધવાની અને બોધ કરવાની તે આશાઓ આપતો આ યુરોપીઅન લોક ખરેખર મોગલના શાહજહાને સારી મદદ કરી શકે તેમ હતું કારણે યુરોપના અને અત્રે જન્મેલા તથા ષ્ટલાક ફ્રેન્ચ વગેરે મળીને એકદરે આઠ નવ હજાર માણસની દક્ષિણ બગાળમા વસતી હતી

રાજમહાલમાં ચોમાસુ રહ્યા. ત્યાં અમીર જમાલ અને સુલતાન મહમદ વચ્ચે અણુબનાવ થયો. સુલતાન મહમદે આખા સૈન્યનું આધિપત્ય હોય એવી સત્તા ચલાવા માંડી અને અમીર તરફ તિરસ્કારની નજરે જોવા માંડ્યું. પિતાના તરફ તે એટલી બધી કાળજી રાખતો નથી એમ તેના વર્તન તથા વચન ઉપરથી જણાવા લાગ્યું અને વળી તે પોતે પણ ગર્વથી કહેવા લાગ્યો કે ‘મારે લીધેજ આગ્રાનો કિલ્લો હાથ આવ્યો એટલે હાલ રાજ્ય-ગાદી મળી તેને માટે ઔરંગઝેમ જો કાઢનો પણ આસિંગણ હોય તો તે મારોજ આસિંગણ છે.’ આ વાત ઔરંગઝેમના જાણવામાં આવી ત્યારે અમીર પાદશાહના હુકમથી કબજે મને કરી લેશે તો ભોગ મળશે એવા શકયી ઉવટ શાહજહાં સુલતાન મહમદ ચોડાક હજુરીઆઓની સાથે સુલતાન સુઝાની તરફ જતો રહ્યો. તેની નોકરીમાં દાખલ થવાનું કહેણ મોકલાયું પરંતુ સુલતાન સુઝાએ, આ ઔરંગઝેમ અને અમીરની સુકિત હશે એમ ધારી મદમદનો વિશ્વાસ ક્યો નહિ અને તેનાં વચનો ઉપર પણ વજન મૂક્યું નહિ. તેણે તેને પોતાની સાથે રાખ્યો પણ કંઈ સોંપ્યું નહિ ઉલટા તેની ઉપર જાપતો રાખવા માંડ્યો. સુઝાના વર્તનથી મદમદ ચોડા દિવસમાં જ કંટાળી ગયો અને પોતાની હવે ક્વે દશા થશે તેના બચમાં લાચારીએ પાછો અમીર જમાલને શરણે ગયો. અમીરે તેને ધટતા માનથી આવકાર આપ્યો અને ગઈ શુબરીને માટે માફી આપવાનું વચન આપ્યું.

ધણા જણ કહે છે કે, ઔરંગઝેમના કહેવાથીજ સુલતાન મહમદ સુલતાન સુઝાની પાસે ગયો હતો કારણ કે ઔરંગઝેમ ગમે તેવા પોતાના પુત્ર ઉપર આવતા જોખમે પણ સુઝાનો નાશ કરવાના કાવતરામાં પડવાને ખુશી હતો. આ વાત ખરી કિંવા ખોટી હો; પરંતુ એટલું તો ખરું છે કે ઔરંગઝેમ પોતાના શાહજહાંને કબજે કરવાને માટે એકાદ માખણેસણાની વાટ જોવા કરતો હતો. આવો લાગ મળતાં ને શાહજહાંને કાઢી સવામતી ભરેલી જગાએ લઈ જવા ઇચ્છતો હતો. સુલતાન મદમદ પાછો રાજમહાલમાં અમીરની પાસે આવ્યો છે એમ ખબર મળતાં ઔરંગઝેમે તેના ઉપર એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં તેને એકદમ દિલ્હી આવવાનો હુકમ કર્યો. સુલતાન મદમદના બાર નહોતા કે તેના હુકમની અવગણના કરે. તરતજ તે દિલ્હી તરફ આવી નીકળ્યો. આ અમાગિયો શાહજહાં જ્યારે મગધને સામે પાર આવ્યો

સારે જેમ મુરાદખાને કેદ કર્યો હતો તેમ કેટલાંક હથીઆરબંધ માણસોએ તેને પણ કબજે કરી લીધો અને જનાનાને માટે વપરાતી અંખાડીમાં બે-સારી ગ્વાલીઅરના કિલ્લા તરફ ફૂચ કરી. સુલતાન મહમદને તેની છાંદગીના ખાફી રહેલા દિવસો પુરા કરવાને માટે ઔરંગઝેબે ગ્વાલીઅરમાં કેદ કરાવ્યો. આ પ્રમાણે મોટા શાહજહાન મહમદને કબજે કર્યો પછી ઔરંગઝેબે તેના નાના શાહજહાન સુલતાન માળુમને કહ્યું કે-‘તારે તારા મોટા ભાઈની માફક મોટો મોટો આશાઓ રાખવી નહિ. રાજ્યકાર્યનાર ચક્રાવર્તો એ બહુ ખારીક કામ છે. રાજ્યોને છેડાઈ જતાં વાર લાગતી નથી. તું જે ડહાપણથી નહિ વર્તું તો તારી પણ તેના જેવી જ ગતિ થશે. શાહજહાને જેમ જહાંગીરને અને શાહજહાનના દીકરાઓએ જેમ તેને પૂજ્યો તેમ ઔરંગઝેબ તેના દીકરાઓથી પળવાય એમ ધારતો જ નહિ. મારા હાથમાંથી રાજ્ય પડાવી લેવાય એમ ધારતું નહિ.’ સુલતાન માળુમની રીતભાત એવી હતી કે તેના પિતાને શક લઈ જવાનું કશુંએ કારણ નહોતું. વિધવાસક્ત માણસો યુક્તિખાજ અને પહોચેલા નથી હોતા. તેમના બોલવાપરથી પણ તેઓ રાજ્યલોભી નથી જણાતા. ઔરંગઝેબ કદી સત્તા અને માનને માટે બેદરકાર અથવા ધર્મદાનને માટે વધારે કાળજીવાળો જણાયો નથી. વિચિત્રજી માણુમો આમ છતાં એમ માને છે કે બહુશઃ બાપના ગુણ દીકરામાં ઉદય પામે છે. સુલતાન માળુમનું મન રાજ્ય સત્તા તરફ ઢળતું હતું એ વિષે આગળ ધણાં ઉદાહરણો મળશે, હાલ તો આપણે ખીજા અગસના બનાવો ભણી જોઈએ.

ન્યારે આગ્રા અને દિલ્હીમાં આ પ્રમાણે વર્તમાન ચાલી રહ્યાં હતાં સારે સુલતાન સુકા બગાળમાં એક ઠેકાણે રહીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં રોકાયો હતો. અમીર જમાલ ગંગાના કિનારાઓપર આમ તેમ ફર્યો કરતો હતો. આ બધો વખત ઔરંગઝેબ આગ્રામાં પડી રહ્યો હતો. મુરાદખાને ગ્વાલીઅરના કિલ્લામાં મોકલાવી દિલ્હી જઈ ધણા ઉમંગથી તેણે રાજ્ય લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. ઘરાને ગુજરાતમાંથી કાઢવાના વિચાર તેના

ગ્વાલીઅર-મોગલોના રાજકુમારોને કેદ રાખવાનું જઈખાનું હતું ધણા શાહજહાન અને શાહજહાનના તેમાં જ પોતાની છાંદગી ગાળતાં હતાં. સને ૧૬૭૬ના ડીસેમ્બરની ૫ મીએ સુલતાન મહમદ તેમાં મરણ પામ્યો હતો. આખીસીનીઆના રાજકુમારોને પણ એક પટ્ટાની કિલ્લામાં કેદ રાખવામાં આવના એમ રાસેલાસમાં કહેલું છે.

મનમાં યથા કરતા હતા પરંતુ આગળ જણાવેલાં કારણને લીધે એકે પગલું બરાબું નહોતું. હેવટ તેની અગાધ બુદ્ધિ અને ચાતુ રહેલા ચદતા ભાગ્યે તેને સર્વ વાતે જય અપાવ્યો.

જશવંતસિંહ રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં આવ્યા પછી ખાજુઆની લૂંટમાંથી આણેસો પૈસો મોટા અને બળવાન સૈન્યની ભરતી કરવા પાછળ ખરચવા માંડ્યો. દારાને તેણે લખ્યું કે 'જો તમે આજ્ઞા ઉપર ઘેરો લઈ જશો તો મારા તમામ સૈન્ય સાથે હું તમને અજમેર મુકામે આવી મળીશ.' ગુજરાતમાં દારાએ પણ પસંદગીનું તો નહિ પરંતુ ઘણું લશ્કર એકઠું કર્યું હતું અને લડાઈએ જતાં જશવંતસિંહ સિવાય ખીજ પણ ઘણા રાજાઓ તેને આવી મળવાની આશા હતી. આવા વિચારે આખરે દારાએ અમદાવાદ છોડ્યું અને અજમેર* તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. અજમેર આમ્રાથી સાત આઠ દિવસને રસ્તો છે. દારા લાં આન્યો પણ જશવંતસિંહે પોતાનું વચન પાળ્યું નહિ. ભાવિનું વક્ષણ ઔરંગઝેબ તરફ દળતું જોઈ જયસિંહ રાજાએ તેના પક્ષમાં બરાબું પસંદ કર્યું. પોતાના મતને અનુસરી તેણે જશવંતસિંહ રાજાને પણ દારાના પક્ષમાં જળો. અટકાવવાને માટે પોતાથી બન્યું એટલું કર્યું તેણે જશવંતસિંહને નીચે પ્રમાણેનો પત્ર લખ્યો.

'દારાના પડતા બાગ્યમાં અંપલાવવામાં તમે શો સ્વાર્થ ધારો છો, તે હું સમજી શકતો નથી. આમલ રાખ્યાથી દારાનું સારૂ થશે નહિ અને તમે વચ્ચેગળ સહકુટુંબ પાપમાત્ર થઈ જશો. માલ રાખજો કે ઔરંગઝેબ માફી આપશે નહિ હું પણ એક તમારા જવો દેશી રાજા છું અને તમને એમ જણાવું છું કે, તમે આવા અધડામાં ઉતરી નકામું રજપૂતોનું રક્ત પાડશો નહિ. તમારા પક્ષમાં ખીજ રાજાઓને ખોલાવવાનો ખુંડો તમે ન સેતા, એમ કરવાનાં સાધન તો મારી પાસે પણ છે. આ બાબત આખા હિંદુસ્તાનને સમજી છે માટે જોને પાછળથી ખોલવાનો ઉપાય નથી એવાં અને થોડી વારમાં આખા હિંદુસ્તાન ઉપર સર્વત્ર સળગી હો એવા અધડાને પ્રજ્વલિત કરવાની તમને એકલાને છૂટ નથી. વિશેષમાં એટલુંજ કે જો તમે દારાને છોડી દેશો તો ઔરંગઝેબ અર્ધ ગુજરાતે મનમાંથી કાઢી નાંખશે.

૭ અજમેરમાં જહાંગીર અને શાહજહાન ઘણી વાર રહેતા હતા. ઇગ્લંડના જેમ્સ રાજના પ્રતિનિધિ સર ચોમસરોને અજમેરમાં જહાંગીર પાસે ૧૬૫૨ ના ડિસેમ્બરમાં ઘણા માનથી મુલાકાત આપી હતી.

ખાનુઆથી તમે જે લૂંટ લાવ્યા છે તે પાંછી લેશે નહિ અને વધારામાં તમને ગુજરાતની સુબેદારી આપશે. તમારા દેશને લગતા ગુજરાત જેવા દેશને માટે તમે તુલના કરજો. ગુજરાતમાં તમે સંપૂર્ણ શાંતિ અને સલામતીમાં રહી શકશો. વળી આ જે જે બાબત મેં તમને જણાવી છે તે સાચી છે. હું તમને તે બરી પુરીને મળેલાં સૂધી વચમાં પડું છું. તમને તે બધું મેળવી આપવાને માટે ખાત્રી આપું છું પછી શું ?' આ રીતે જયસિંહ રાજા જશવંતસિંહને દારાને આશ્રય આપતો દૂર રાખી ઈએલ ઔરંગઝેમના સમસ્ત સૈન્યની સાથે અજમેર આવી દારાની સન્મુખ છાવણી નાંખી પડ્યો.

હોઁ દેવાયલા અને હંધે રસ્તે દોરવાયલા દારાને માટે આ ઇતિહાસ વાંચનારને પણ દયા તો ઉત્પન્ન થતી હશે જ. જશવંતસિંહ ઉપર રાખેલો વિશ્વાસ બ્યારે ખોટો પડ્યો ત્યારે બાજી સુધારવાને વખત રહ્યો નહોતો. તે સહેલથી અમદાવાદ તરફ ઉતરી પડ્યો હોત પરંતુ આ વખત ઉનાળાનો હતો અને તેમાં અધુરામાં પુરો મારવાડમાં દુકાળ ચાલતો હતો. તે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કરી શક્યો નહિ. અમદાવાદ પાંત્રીસ દિવસને રસ્તે હતું. આટલો બધો લાંબો માર્ગ અને તે પણ જશવંતસિંહના લાગતા વળગતા રાજાઓનાં રાજ્યોમાં થઈને જવાનો હતો. વળી નવા અને તાજા લશ્કરવાળો ઔરંગઝેમ નજ પુઠે કળિયુગની માફક પાછળ લાગેલો હતો. આખરે દારાએ વિચાર કર્યો કે, 'વીર મરણે મરવું એ જ વધારે સાઈ છે.' દારા ખરેખરી બાબતથી અજાણ હતો. નધારી શકાય તેવે સ્થળે અને માનવામાં પણ આવે નહિ તેવા પ્રપંચ તેની સામે રચાયેલા હતા. અમદાવાદનો સુબો શાહનવાજ ખાન જે દારાને વહાલો થઈ તેના પેટમાં પેશી મથો હતો તેણે ઔરંગઝેમની સાથે પત્ર વ્યવહાર રાખ્યો હતો. દરમ્યાન મનની તમામ વાત અને તેની સિલસ્યા તેણે પોતાના જમાઈ ઔરંગઝેમને જણાવી હતી. આ વખતે પણ તે અજમેરમાં હતો. લડાઈમાં એ દગલખાજ દારાને હાથે કપાઈ ગયો અથવા એમ કહેવાય છે કે, ઔરંગઝેમના લશ્કરનો એક નોકર જે દારાની સાથે પત્રવ્યવહાર રાખતો હતો તેણે પોતાની બાબત શાહનવાજ ખાનની મારફત ઔરંગઝેમનાં જણવામાં આવશે એવા બચથી તે નિમકહરામને મારી નાંખ્યો. મને તે રીતે મુલો પણ મુલો તો ખરો જ તો હવે એ દગલખાજના મરણ માટે વધારે પિં-

જાણુ કરવાનું પ્રયોજન નથી. દારા અમદાવાદ આવીને રહ્યો. સારથીજ ને તેણે પોતાના શુભેચ્છકાની સલાહ માની હોત અને શાદનવાજ ખાતે વિશ્વાસ ન રાખ્યો હોત તો કામ જમડયું ન હોત.

લગાઈ સવારના નવ અને દસની વચ્ચે શરૂ થઈ. ઉંચી અને મોર-આની જગ્યાપર ગોડવેલું દારાનું તોપખાનું પ્રથમ મોઢા અવાજથી છૂટવા માંડ્યું, પણ એમ કહેવામ છે કે, એ તોપો માત્ર ખાલીજ છૂટતી હતી, આટલી બધી હદ સુધી પોતાનાં માણસો કુટેલાં છે એમ દારાને ખબર નહોતી. લગાઈનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી, જે આને લગાઈનું નામ આપીએ તો તે લગાઈ નહિ પણ પ્રપંચથી પૂર્ણ એક નારાકારક ઉત્પાત હતો. વાંચનાર દોઢો કેવો સજડ રચેલો હતો તે એટલાથીજ સમજી જશે કે પહેલી ગાળી હતી તો ભાગ્યેજ છુટી દસે એટલામાં રાત્રી જયસિંહ દારાની સન્મુખ આવીને ઉત્તો રહ્યો અને એક અમરદારને મોકલી તેને કહાવ્યું કે, 'જે તમારે બદીવાન થતા બચવું હોય તો રણુ છોડીને ચાલ્યા જાવ.' ગરીબ બિચારો દારા આવા અણુધાર્યા અને ઝાચિંતા બનાવથી એવો ત્રાસ પામી ગયો કે, સરસામાન માટે પણ કંઈ બદોબસ્ત ન કરતાં એકદમ જીવ લઈને રણમાંથી નાશી ગયો. જે સંકડામણમાં તે આવી પડ્યો હતો તેને લક્ષમાં લેતાં તે બિચારો ધૈરી છોડવાને લઈને નાસવા પામ્યો. તેમાં પણ જયસિંહનો ઉપકારી હતો. જયસિંહના હાથમાં બંધ હતું. પાદશાહ જાણીને અપમાન આપવું એ કેટલું જોખમ બરેલું છે તે જયસિંહ સમજતો હોવાથીજ તે માન આપીને વત્યો.

દુ.ખીઆશ અને આતુર દારાને અમદાવાદ જવાય તો ત્યાં બચાવતું સ્થાન હતું. તેણે તથા અને નિલ ઉપયોગના સરસામાન વગરજ શત્રુના પ્રદેશમાં મુસાફરી કરવા માંડી. અમદાવાદ અને અજમેરની વચ્ચેનો પ્રદેશ ઘણોખરો રજપૂત રાજાઓનો છે. દારાની સાથે માત્ર એ દબર માણસ હતો. મારમારનો તાપ પડતો હતો અને કોળી લોક વારંવાર લૂંટને માટે તેનાપર ટુટી પડી તેનાં માણસોના જીવ લેતા હતા. થોડાં માણસની સાથે મુસાફરી કરવી એ તેના જેવા પાદશાહજાણીને માટે ભય બરેલું હતું. કોળી લોક હિંદુસ્તાનમાં ઘણાજ આચ્ચ, અબણુ અને દંગધડા વગરના લૂંટારૂ લોક ગણાય છે. ઘણાંક દુઃખ વેડયા પછી દારા છેવટ અમદાવાદથી એક મંજલ દૂર આવી પહોંચ્યો. વળતી સવારે અમદાવાદ પહોંચી નવા સૈન્યની બરતી કર-

વાની તે હોંશમાં હતો પરંતુ પરાજિત અને અભાગિયા માણસોની આશાઓ ક્વચિતજ પુરી પડે છે.

દારાએ જેને અમલવાદનો કિલ્લો સોંપ્યો હતો તેજ માણસે હમણાં, ક્યાં તો ઔરંગઝેબની ધમકીથી ડરી જઈને કે ક્યો તો તેનાં સારાં સારાં વચનોથી લોભાઈ જઈને ગમે તેમ પણ પોતાના સ્વામિનો પક્ષ સદંતર છોડી દીધો અને દારાને વાગેલામાં વાગ્યા જેવું કરવાને એક પત્ર લખી તાકીદ આપી કે, 'તેણે શહેરની પાસે આવવું નહિ. દરવાજા તેની સામે બંધ કરવામાં આવ્યા છે અને નગરના માણસો હથિયારબધ થઈ તેને નગરમાં આવતો અટકાવવાને તૈયાર થયા છે.' હિંદનો મુસાફર પોતે કહે છે કે, આજ તથા દિવસ થયા હું દારાની સાથે હતો. આવા વિકટ માર્ગમાં દારાની સાથે કોઈ વેદ ન હોવાથી અને વેદની જરૂર પડવાથી તેણે મને પોતાની સાથે રાખ્યો હતો. અમલવાદના સુખાનો તેને પત્ર મળ્યો તેની પહેલી રાતે તો તેણે મને કાળાઓ મારી નાંખે નહિ માટે જનાનાવાળા કનાતોના પડામાં મુવાડ્યો હતો. આ ઉપરથી તમારા જાણવામાં આવશે કે, હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગે પોતાની જિંદગી માટે કેટલા બધા અદેખા હોય છે. દારા કેવી ખરાબ હાલતમાં હતો તે જણાવવાનેજ હું આ લખું છું. ખીજે દિવસે સવારે દારાના હાથમાં સુખાનો પત્ર આવ્યો. લોકો બેગમેએ એકદમ ત્રાસ અને દયા ઉપજે એવી કીકીયારી પાડી અને દરેક જણની આંખમાંથી આંસુની ધારોઓ ચાલી. અમે બધાં ગભરાટમાં બાવરાં બની ગયાં અને મુગે મોઢે ગમગીનીમાં એક ખીજના મોં સામું ટમર ટમર જેવા લાગ્યાં. માથે આવી પડેલા બચમાંથી કમ મોકળા થવું એવા વિચારમાં ગ્રમ થઈ ગયેલાં અમે પ્રતિપક્ષે મોટા વિચારમાં પડી જતાં હતાં. સૌ આ પત્ર વંચાયા પછી આમાં બની ગયાં હતાં. દારા જીવતો મુવા જેવો થઈ પડ્યો હતો. બેભાન જેવી હાલતમાં ધડીમાં તે આમ કહેતો, ધડીમાં આમ કયો એમ સૂચવતો અને ગભરાયેલા જેવો થઈ ધડીમાં એક સામાન્યમાં સામાન્ય સિપાઈની પણ સલાહ લેતો હતો. તેને ચારે તરફ નિરાશા જણાઈ 'હું એકલો અહીંથી નાશી નહ' એમ પૂછ્યા લાગ્યો પણ ક્યાં જવું? હવે વિવેક કરવો એ નાશનું કારણ હતું.

○ મોન્સીઅર બર્નિયર સુરતથી આવે જતાં રસ્તામાં પ્રથમ દારાને મળ્યા હતા. દારાની બેચમ માંદી હતી તેને તે એાવધ કરી હતી.

ઝોટલો વખત હું એ શાહમદાની સાથે રહી તેટલા વખતમાં તો અમે એક કાણુ પણ વિરામ લીધા વગર ચાલ્યાજ કરતા હતા. તાપ ઘણો પડતો હતો તેમજ ધૂળ પણ ઝોટલી બધી હતી હતી કે સી કાયરે કાયર યર્ષ જતાં. શુજરાતના પ્રજા બેંગલોમાંથી એક બળદ વાટમાં મરી ગયો, ખીંચે મરવા પડ્યો, અને ધીન્ને થાકને લીધે આગળ ચાલવાને બરાકા ધર્ષ પડ્યો. દાશની બેગમના પગમાં એવી ખરાબ જાતનો શામ યયેલો હતો કે તે બંને તેની નોકરીમાં રાખવાને માટે ધણાજ આતુર હતો. તેણે મારી ગાડીને માટે બળદ, હાં અને ઘોડા બેગમવાને માટે ધણા શ્રમ લીધો પણ તેથી કંઈ વધ્યું નહિ. દારા આ પ્રમાણે સંતા રહિત અને મગસમ વગરનો ધર્ષ ગયો હતો. ન ચાલે બાખરે હું પાછળ રહી અને ચારસે અથવા પાંચસે ઘોડેસ્વારની સાથે શાહમદા ભાસથી દોલગીરી સાથે જુદો પડ્યો. જુદા પડતી વખતે અમારી આંખોમાં આંસુ આંખો. દારાની સાથે સોનેલા અને રૂપયા લલિલા બે હાથીઓ હતા. તે તાતાબકર તરફ જવાને ઇચ્છતો હતો, જે કમ કેઈ નહીંમા જયો ન હતો. તાતાબકર જેતા આવતાં રેલીના રજુમાંથી તે સહોસલામત થાયો જરૂરે એવી આશા નહોતી. તેની કાંચેક નો ઘણી માણસો અને બિથો કાઈ જૂખથી તો કાઈ થાકથી, કાઈ તરસથી તો કાઈ જુદાશ દાગાઓના હાથથી માર્યા ગયા હતા. દારા આ રેલીના રજુને પસારે ન કરી મેલો હોત તો પણ 'સાફ પંતુ દુર્ભાગ્યે તે રજુ હેતરી પેલી પાર કચ્છમાં ગયો.

કચ્છના રાવે તેને ધણા સાથે આવકાર લીધો દારા ને તેની શાહમદા શાવના કુંવરની સાથે પરણાવે તો તે તેને લરકરની મદદ પણ આપે એમ રાવે જણાવ્યું. કચ્છમાં દુખ યાંચ નેમ એક સામાન્ય રાજા પોતાની બેટી માગે બે દુખ દારાને કંઈ જોઈયું લાગ્યું નહિ દારાએ તે કબૂલ કેદું નહિ અને આખી તરફથી રાજા જયસિંહે જેમ પ્રથમ જરાવેતસિંહને દારાને મદદ કરતો અટકાવ્યો હતો તેમ કચ્છના રાવને અટકાવ્યો. કચ્છના રાવમાં તરતજ ફેરફાર થઈ મેલો અને દારા તે પામી જતાં પોતાના પ્રાણ લેવાની જયસિંહ જેવા રાજાની દુષ્ટ કપટ ઝાળોથી ત્રામ પામી તાતાબકર જવાને માટે કચ્છમાંથી પણ નાહી છુટ્યો.

મારે મારી પોતાની મુસાફરીને ધણા લાંબો દેવાત લખવાનો છે તો કરવાને માટે હું વાચકોને આથી વાતોથી વધારે દંદાગો આપું છું કે

ધૂંધારાઓના હાથમાં જઈ પડ્યો અને કેવી રીતે તે તેમને દયા ઉત્પન્ન કરી, મારી પાસેના પૈસા બચાવી લીધા તે લખવાનું છે. મારા ધંધાનો ચમત્કાર બતાવ્યો અને મારા એ નોકરોએ પણ તેમને જણાવ્યું કે હું દારાના સિ-પાઈઓના સપાટામાંથી મહા સંકટે બચેલો છું. છેવટ તેમના મનમાં દયા આવી. સાત આઠ દિવસ પછી તેઓ મારા ગાડાને બળદ બોડી મને અમદાવાદના દરવાજામાં મુકી ગયા. અમદાવાદથી એક હમરાવને સંગ્રાથ ધંધો તેની સાથે પછી હું દિલ્લી ગયો. આખે રસ્તે, ગરીબ બિચારા દારાના લશ્કરની નિશાઓની તરીકે, મરી ગયેલાં માણસોનાં, હાથીઓનાં, બળદોનાં, ઘોડાનાં અને જાતનાં મુકાઈ ગયેલાં હાડ પિંજર અમારી દૃષ્ટિને દ્રવિષ્ણુ કરતાં હતાં.

ત્યારે દારા તાતાબકર તરફ કુચ કંઈ જતો હતો ત્યારે બંગાળમાં લડાઈ ચાલતી હતી. સુલતાન સુઝા ખહેલાના કરતાં વધારે બળવાન લશ્કર એકઠું કરવાના કામમાં સાંગેયો હતો. બંગાળ ધણે દૂર હોવા સાથે અમીર જમાલની મુદ્દિ હંથર વિશ્વાસ રાખી ઔરંગઝેબ આગ્રામાં પડ્યો હતો. બંગાળ તરફ વધારે લક્ષ રાખવાની જરૂર નહોતી પરંતુ આગ્રેથી આઠ દિવસને રસ્તે આવેલા શ્રીનગરના રાજા સાથે સુલેમાન શિકોહ ઉતરી આવે તે તરફ લક્ષ આપવાની વધારે અગત્ય હતી. બળવાન શત્રુ ઝોળખવામાં અને તેનો પ્રથમ પ્રતિકાર-કરવામાં ઔરંગઝેબ ધણે ચતુર હતો. સુલેમાન શિકોહને કચ્છરી નાંખવા તરફ હાલ તેનું લક્ષ લાગેલું હતું.

આ બાબતમાં ધાર્પ કરવાનો એકજ માર્ગ હતો અને તે એ કે, જય-સિંહ રાજાની મારફતે શ્રીનગરના રાજા સાથે પત્ર વ્યવહાર ચલાવી સામ્રાજ્ય અને દુરથી તેને ફેડવો. જયસિંહ રાજાએ ઔરંગઝેબના કહેવાથી શ્રી નગરના રાજાને લખ્યું કે, જો તે સુલેમાન શિકોહને કેદ પકડી આપશે તો તેને સાડો બદલો આપવામાં આવશે. રાજાએ તેને વચનોપર વચનો આપવા માંડ્યાં તેમ છતાં પણ ન માને તો તેને ધમકી આપવામાં પણ ક્યાસ રાખી નહિ. શ્રીનગરના રાજાએ જયમિદના ધણા પત્રોના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે, ‘ મારાં દેશ અને રાજ્યપાટ જશે તોપણ હું અમાનુષિક દુઓ અને વિશ્વાસઘાત કરીશ નહિ. અને રાજ્યપાટ ગયાનો બચ નથી પણ કીર્તિનો લાંગળ લાગવાનો ભય છે. શ્રીનગરનો રાજા ધમકીઓથી અથવા વિનતિઓથી પણ ડર્યો નહિ ત્યારે ઔરંગઝેબ તેના

પહાડી પ્રદેશ સામે મોટું લસકર લઈ ચઢી ગયો અને તોખખાનાનો ઉપયોગ કરી મોટા પહાડી સિખરપર ગોળા ચલાવવા માંડ્યા. પહાડી પ્રદેશમાં આ રીતે માર્ગ કરવાના તેના આ ઉપહારચારપદ પ્રયત્ન તરફ દર્શી શ્રીનગરનો રાજા બોલ્યો કે, 'એક સૈન્યથી તો શું પણ આવાં આવાં અનેક હિંદુસ્તાનનાં લસકર આવે તોપણ મારા પ્રદેશમાં માર્ગ કરવો સહેલો નથી ?' કેટલાક દિવસ સધી આવી મિથ્યા માયાફાડ કરી છેવટ ઔરંગઝેબે પોતાના સૈન્યને પાછું બોલાવી લીધું.

કેટલેક દિવસે દારા તાતાબકરથી પણ ચાર મંજલ દૂર પહોંચ્યો ત્યારે તેના ભણવામાં આવ્યું કે, ઘેરો નાંખીને પડેલા મીર બાબાએ કિલ્લાને છેક છેવટની સ્થિતિએ પહોંચાડી દીધો છે. કિલ્લામાં ખોરાકી ખૂટી પડી હતી. ચોખા અને માંસ બે રૂપિએ શેર વેચાતાં હતાં, બીજા ખોરાકની વસ્તુઓ એટલીજ મોંઘી થઈ ગઈ હતી. આટલાંદુરુ છતાં પણ કિલ્લેદાર અડગ રહ્યો હતો. તે વારંવાર સ્તુતિપાત્ર કામ કરતો અને હરેક રીતે પોતાનું સૌખ્ય, હિંમત અને નિમકહલાલી રેખાડતો હતો. શાંત અને એક નિઃશ્વવાનુ યઈ તે અસાર સધી ટકર લઈ રહ્યો હતો. તે મીર બાબાની સાથે મુદ્દમાં ડરતો નહિ તેમ ઔરંગઝેબની ધમકીઓને ગણ્યારતો નહિ.

તેની સાથે લડાઈમાં ભાગ લેનાર ધણા ફ્રેન્ચ લોકોએ મને ખાતરીથી કહ્યું હતું કે, યુગ્માની હિંમત સ્તુતિપાત્ર હતી. ત્યારે તેને દારા આવે છે એવા સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેણે સૈન્યમાં ઔઘર્ષ જતાવ્યું અને શત્રુઓને હાંકી કાઢવાને માટે હરેક સૈનિક હિંમતથી મરણીઓ પડ્યો હતો, એટલા માટે કે, દારાને કિલ્લામાં દાખલ થવાનો માર્ગ મળે. પોતાના સિપાઈઓ કેવી રીતે રાજ રાખવા તે આ મુખે મથાર્થ રીતે ભણતો હતો. વળી આ કિલ્લેદારે ધણી ચાલાકીથી હોશિયાર પ્રણીધીઓ મારફત મીર બાબાના પગવના સિપાઈઓમાં એવી વાત કરાવરાવી કે ઘેરો લંબાવવાને માટે દારા એક મોટા સૈન્યની સાથે અત્રે આવે છે. પ્રણીધીઓએ કિલ્લેદારના કલા પ્રભાણે વાત ઉગાડી અને મીર બાબાના સિપાઈઓને તેની અસર પણ થઈ. ૧૭ જી ધીરજથી સાં આવ્યો હોત અને લડાઈ ચલાવી હોત તો હરજી સા મીર બાબાના સિપાઈઓ આધાપડ્યા દારાની તરફ આવી ગયા હોત.

દારા કોઈ પણ જાતના સાહસમાં સંપૂર્ણ ધીરજથી કામ લેતો નહિ. જ્યાંને ત્યાં એના અનિશ્ચયથી તે પરાજય-પામતો હતો. આ પ્રસંગે પણ તેણે એમ ધાર્યું કે, થોડાં માણસથી મીરજાપૂરાની સામે ટક્કર લેવાશે નહિ માટે સિંધુ ઉતરી ખારોખાર ધરાન તરફ ઉતરી પડવું ઠીક છે આ વિચાર પણ અધુરેજ છોડી દીધો કારણ કે ધરાનમે રસ્તે પણ ઘણાં પકાણુનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં ધકેલે જવાનું હતું. એ પકાણુ લોકનાં રાજ્યો હુંગરી પ્રદેશમાં આવેલાં અને તેઓ હિંદુસ્તાનના પાદશાહને કે ધરાનના શાહને ખડણી આપતો નથી. પાણીની પણ એ પ્રદેશમાં બહુ તંગી છે. એ આગળ ઉપર જણાવ્યાં છે તેનાથી હજવાં કારણ બતાવીને તેની બેગમે તેને એ માર્ગ ન લેવાને સમજાવ્યો. બેગમે કહ્યું કે, 'જો તમે તમારા કુટુંબને અને બે-ગમે તથા શાહજહાંએને એ ચોર અને લુચ્છાઓની હુડીઓ કરવા ધારતા હો તો જ એ માર્ગ લેજો.' હુમાયુનની જામિ આ પકાણુ લોકોએ કેવી રીતે રાખી હતી તે આ વખતે દારા અને તેની બેગમ બેહુમિસરી ગયાં.

ક્યો માર્ગ લેવો અને શું કરવું એની તે શુચવણ હતો એટલામાં તેને યાદ આવ્યું કે, ઉક્ત પકાણુ રાજ્યોમાંના એક રાજ્યનો ધણી મલેક જીવજીવાન નામનો પકાણુ તેનો આભારી છે, અને તેમો દેશ પણ દૂર નથી. બોલનધાટથી પાચ માર્ગલ દૂર દાદરમાં તેની રાજ્યધાની હતી. શાહજહાંના રાજ્યમાં બડ કંઠાનો શુન્દા માટે બે વાર જીવજીવાનને હાથીના પગ સંગે કચરી મારવાની શિક્ષા થયેલી અને બેહુ વાર દાસશાહે તેને જીવતદાન આપાવેલું હતું. તાતાખકરથી મીરજાપૂરાને હાંકી કાઢવા જેટલી જીવજીવાન આભારી હોવાથી મદદ આપશે એમ દારાને લાગ્યું તેથી તેણે પોતાનાં માણસોને કહ્યું કે, 'મલેક જીવજીવાન પકાણુના તરફથી મળનારી મદદ આપશે તાતાખકરથી મીરજાપૂરાને હાંકી કાઢી ત્યાં પેસે ટકો મુઝી પછી કદ દાર તરફ જઈશું અને ત્યાંથી કાબૂલ દૂર નથી. કાબૂલનો સુબો મહોમતખાન આપણે જોઈએ તેવી મદદ કરશે કારણ કે તે ઔરંગઝેબને ધીસારે છે અને મારો આભારી છે.' મહોમતખાન મોટી વગસમવાળો અને પ્રજામાં માનિતો હોવાથી તે એક સારા સલાહકર જોવો નીવડશે એમ ધારવામાં દારાની ખૂબ નહોતી. આમ છતાં પણ જીવજીવાન પકાણુને આશ્રયે જવા સંબંધે તેનું કુટુંબ આડે પડ્યું. તેની બેગમ, શાહજહાંએ અને નાનો કુ-

વર સીપેદ શિક્કોદ" આંસુ ભરી આંખે દારાને પગે પડ્યાં અને પ્રાર્થના કરી કે, 'તમે આ મોગનાને મૂકી દો. એ પદાણુ રાજા હુઆ અને લં-ટારો છે, એનાપર વિશ્વાસ રાખવો એ કાળના મોંઝામાં જઈ પડવા જેવું છે. અમે સમજી શકતાં નથી કે, તાતાખરનો ઘેરો લંબાવવાને માટે તમે આટલા બધા આતુર રાખી છો? સાં ગયા વગર પણ આપણે કાબૂક જઈ શકીએ તેમ છે કારણ કે આપણને જતાં અટકાવવાને માટે મીર બાબા તાતાખરનો ઘેરો ઉઠાવી પાછળ પડનાર નથી. '

જુંકુ નસીબ જ દારાને ઉપે રસ્તે ખેંચી જતું હતું. તેમને તેણે જ-ણાવ્યું કે કાબૂકની ખુસાફરી ઘણી વિકટ અને બચપ્રદ છે, ખરેખર છે પણ તેમજ. વળી દારાના મનમાં એમ પણ હતું કે, 'જે માણસને જીવતદાન આપ્યા જેવા બે મોટા ઉપકારમાં લીધેલો છે તે માણસ શું મને દગો દેશે?' ઘણી વિનંતિઓને લક્ષમાં ન લેતાં દારાએ જીવજીઆનને સાં જવાનો માર્ગ લીધો અને દુષ્ટ સ્વભાવના નિમકકરામ આભારીને હાથે ન ધારેલાં માઠાં ફળ આપ્યાં તે અનુભવ્યાં. કૃતમ માણસો પોતાનો સ્વાર્થ હોય છે સારે ઉપકાર કરનારનો ભોગ આપતાં પણ પાછા પડતા નથી.

પ્રથમ તો જીવજીઆન પકાણે દારાને સારો આવકાર દીધો, એમ ધા-રીને કે, તેની પાસે મોટું અને બળવાન લશ્કર હશે. ગામમાં સર્વ લોકોને એવો હુકમ આપ્યો કે, તેમણે દારાના માણસોને પોતાના ઘરમાં ઉતારવા અને મિત્ર તથા રનેહીની માફક તેમને જોષ્ટતી કારવતી વસ્તુઓ પુરી પા-ડવી પરંતુ જ્યારે તે આવી પહોંચ્યા અને તેની પાસે જસેં ત્રણસેંથી વધારે માણસ નથી એમ તેના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે બધા ઢોંગ મૂકી દીધો. નક્કીપણે જાણાયું નથી કે તેને ઔરંગઝેબે ફેડેલો હતો કિંવા નહિ? અથવા તેણે દુષ્ટ ફેલ કર્યું તે જાતેજ તેની જાતપર જમને કર્યું? લૂંટારા-ઓથી મહા મહેનતે બચાવેલા સોનેચાથી લાદેલાં હજી કટલાંક ખચ્ચર દા-રાની પાસે હતાં તે ધન જોષ્ટને જીવજીઆનનું ચિત્ત ચાલ્યું. ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો સત્તજ છે કે તેનો જીવ ફરી મર્યો અને કટ-લાંક હચીઆર બધા માણસોની સાથે રાતને વખતે તે દારાના તણુમાં પેઠો તથા સઘળો પૈસો અને રિયોના દાગીના ઝવેર વગેરે લઈ લીધો. નાણાથી વૃક્ષ ન ચતાં તે દુષ્ટ ચત્તિના પકાણે છેવટ દારા અને તેના શાહબદ સિ-પેદ શિક્કોને કેદ કર્યા. તેમ કરવામાં અટકાવ કરનાર દારાના લાગતા વળતા

તથા અંગરક્ષકોને તેણે કતલ કર્યા. * પછી દુષ્ટ જીવજીવાને બાપ દીકરાને સખ બાંધી લઇને ઉઘાડા હાથીપર નાંખ્યા, અને ગામના ધાતકને તેમની પાસે બેસાડી એવો હુકમ આપ્યો કે, "જો તેઓ પોતે અથવા બીજી કોઈ તેમને છોડવાનો કે કરો. પણ પ્રયત્ન કરવા જાય તો તારે તેમનો જરા પણ વિલંબ વગર શિરચ્છેદ કરવો." પછી પહેરામાં તે પોતે તેને તાતાબકર લઈ ગયો અને મીરબાબાને સ્વાધીન કર્યો. મીરબાબાએ દારાને લાહોર થઈ દિલ્હી લઈ જતાં એ દુષ્ટને પોતાની સાથે રહેવાનો હુકમ આપ્યો.

દુર્ભાગ્ય દારાને દિલ્હીમાં આપ્યો ત્યારે ઔરંગઝેબને વિચાર થઈ પડ્યો કે, જાલીઅરના કિલામાં કેદ કરતા પહેલાં તેને રાજ્યરસતે ફેરવવો કે નહિ ? કેટલાક દરબારીઓએ એવો મત આપ્યો કે, પાદશાહી કુટુંબને હિંદુ લાગે તેમ કદાપિ દારાની આ સ્થિતિથી લોક ઉચ્કેરાઈ જઈ જાંડ કરે માટે તેને રાજ્યમાર્ગ ઉપર ફેરવવો નહિ. ઔરંગઝેબના ખુશામતીઆ અને દુષ્ટ ઉમરાવોએ આથી વિરુદ્ધ મત આપી એમ જણાવ્યું કે, 'તમારી પૂર્ણ સત્તા જમી છે એમ બતાવવા તથા લોકના મનમાં રાજ્યનો ત્રાસ અને ડાપ પાડવા માટે દારાને રાજ્યમાર્ગમાં ફેરવવો એ ધર્મજન જરૂરનું છે.' વળી 'કેટલાકના મનમાં એમ છે કે 'દારા પકડાયો નથી અને આ બધું તુલ છે તેમને ખાતરી થવાને માટે પણ એજ અગત્યનું છે.' ઔરંગઝેબને પણ આ વિચાર પસંદ પડ્યો. અતે તેઓ એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે, સિપૈહ શિકોહની સાથે દારાને મજબૂત બાંધી હાથી ઉપર નાખવો અને તે-

* ઔરંગઝેબના વખતમાં એક બીજે ચૂરાખીઅન મુસાફર ટવનીયર હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી કરવા આવ્યો હતો. તેણે પણ પોતાનો પ્રવાસ લખ્યો છે. એમાં એ લખે છે, ગરમીને લીધે દારાની એક બેગમ મરી ગઈ હતી કોઈ દિવસ દારાને થયેલો નહિ એવો શોક એ વખતે થયો હતો ગમગીનીમાં તે પકાણના ધરમાં નિશ્ચિત થઈને બેસેલો હતો. તેવામાં જીવજીવાને કેટલાક માણસ સાથે અદર આવી નાના સાહબદારને કેદ કરવા લાગ્યો. બાળક છતાં તેણે તીરકામકું લઈ ત્રણ ચાર જાણને ઠાર કર્યો. પણ ઝાઝા આવળ એકલુ બાળક શું કરે ? છેવટે બધા વિદાયે વળ્યા અને સિપૈહ શિકોહને જમીનપર નાંખી બાધવા લાગ્યા ત્યારે તેણે ચીસ પાડી દુ.ખીબાદા પિતા પોતાના બાળકની કારમી ચીસથી નિદ્રામાયી જગી ઉઠ્યો અને મુખ આગળ બનતા બતાવને એક બિાચો કે, 'ધીકાર છે તને દુષ્ટ ! કૃત્યન' જટ કરે હવે તારે કામ ક કરી લે પણ યાદ રાખજે કે, પાદશાહબદાઓના હાથ બાધવાથી કેવુ ફળ મળે છે. ઈશ્વર તારા વિશ્વાસપાત્રનો તને બદલો આપશે જીવજીવાને આથી ડરી ગયો અને તેણે તેમના હાથ નહી બાંધતા માત્ર પહેરામાં રાખ્યા.

ની સાથે તપાસને માટે બહાદુરખાનને બેસાડવો. દારાનું દુઃખદ સરખમ છેવટ દિલ્હીમાં ફરવા નીકળ્યું. આ વખતે દારા કંઈ પેગુ કે લંકાના મોઢા મદ કરતા હાથીઉપર સોનાની હોરા મોતીથી અલંકૃત કરેલી અને છત ચામર વાળી અંબાડીમાં બેઠો નહોતો. અસારે તો તેને ગિચારાને જાડાં ખાદીનાં કપડાં પહેરાવી નીચામાં નીચા માણસો આંધે છે તેવી સાલ માથે બધાવી એક ઘરડા અને દુર્બળ હાથી ઉપર નાંખ્યો હતો. દિલ્હીના નના રાગઓ જેથી ઝાળખાય છે એવી આંખળાં જેવડાં મોતીની માળાઓ પણ અસારે તેના કંઠમાં નહોતી. તે જ્યારે પુણું દમામમાં દિલ્હીમાં સ્વારી લઈ નીકળતો ત્યારે જે યેભવમાં તે નીકળતો તેનાથી ખીસકુલ પ્રતિકૂળ દેખાવમાં તે અસારે જાહેર ઘેરીઓમાં આંધે હાથે ફેરવાતો દેખાતો હતો.

આવી સ્થિતિમાં દારાને દિલ્હીના દરેક લતામાં ફેરવવામાં આવ્યો. લોકપ્રિય શાહજહાની આવી ફેરવતી જોવાને માટે હું પણ નીકળ્યો હતો. કાંઠી હાથીમાર બધ માણસ જોવામાં આવતાં નહોતાં. ઔરંગઝેબની અમાનુષિક આસ ચલગતને માટે કેટલોક વખત લોકના મનમાં ખરાબ લાગણી રહી; પાદશાહનું, સુલતાન મહમદનું, અને મુરાદખાનનું કેદ થવું જાણમાં આવતાં લોકમાં ત્રાસ અને ઔરંગઝેબ માટે અપ્રીતિ ધર્ષ હતી. દારાના સરખસ વખતે પુષ્કળ લોકની મેદની મળી હતી અને તેઓ તેના દુર્ભાગ્યને માટે શોક કરતા હતા. પ્રથમ મોઢા બજારમાં એક સારે ઠેકાણે બેઠક લઈ છેવટ બે માણસોની સાથે ઘોડેસ્વાર ધર્ષ હું સર્વજ્ઞ ફરી વળ્યો હતો. દિલ્હી લોકનાં મન પ્રજ્ઞાં દેમળ હોયછે. દરેક ઠેકાણે મેં તેમને ત્રાસ અને દયાથી મુજે મોડે આંધુ ઢાળતાં જોયાં હતાં. પુરખો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાં જેમ પોતાના ઉપર કોઈ મોટી આપત્તિ આવી પડી હોય તેમ રૂદ્ધ કરતા હતાં. દારાની જોડે ત્યાલતા જીવજીખાન પડાણ ઉપર સોફે ધીકાર અને ગાળોનો મરસાદ વરસાવ્યો. એ દુષ્ટ પડાણની બણી કેટલાકોએ ખામ કરીને ફકીર અને ગરીબોએ તો પથ્થર નાંખ્યા તે પણ મેં જોયું હતું. આટલી બધી લાગણી છતાં કંઈ ગડબડ થઈ નહીં અને પોતાને પ્રિય શાહજહાનના મોક્ષ માટે કોઈએ તલવારે તાણી નહિ. આ ગર્હ સરખસને આખા નગરમાં ફેરવ્યા પ્રછી દારાને ઘણીજ પ્રિય હાલદરાબાદ નામની વાડીમાં કેદ કરવામાં આવ્યો જે જોઈ ગમગીન થયેલું લોક પાછું વળ્યું.

દારાનું રોકપ્રદ સરવસ દેવવાધી લોકના મન ઉપર કેવી અસર થઈ હતી અને વિશ્વાસઘાતી પેલા પદાણુની સામે પથ્થર નાંખી લોક કેવો ધિક્કાર બતાવ્યો હતો તથા કેવી રીતે લોકમાં બંદ યુવાની ધારતી રાખવામાં આવી હતી વગરે બાળનો તરતજ ઔરંગઝેબને વિદિત થઈ. દારાને પ્રથમના વિચાર પ્રમાણે પાંધરે જાલીઅર મોકલી દેવો કે વધારે વિવંચ વગર મારી નાંખવો એ સંજોગે વિચાર કરવાને માટે તરત એક દરબાર ભરવામાં આવ્યો. કેટલાક દરબારીઓએ એવો મત આપ્યો કે, જો સારા બદોબસ્તથી તેને જાલીઅર લઈ જવાય તો કશી દગલ નથી, અને જો સહેલથી લઈ જાય એમ છે તો પછી વધારે ફૂર ફૂલ કરવાની શી જરૂર છે ? દારા અને દનેશમંદખાનને આગળનું વેગ હતું તેમ છતાં તેણે ઉક્ત મતને પોતાથી બને તેટલા દાખલ દલીલોથી ટેકા આપ્યો. પરંતુ છેવટ એવો નિશ્ચય થયો કે, સિપેહ શિકાહને જાલીઅર લઈ જવો અને દારાને તો મરદન જ મારવો જોઈશે. આ દરબારમાં રોશનઆરા બેગમે તેના મોઢા ભાઈ ઉપરનું આગલું વેર વાળવામાં બાકી રાખી નહિ. તેણે દનેશમંદખાનનાં દરેક સમર્થનને તોડી નાંખવાનો અને અમાનુષિક તથા કૂર કર્મ કરવાને ઔરંગઝેબને ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. વળી દારાના મૂળના દુસ્મન કાલીલ-ઉલ્લા-ખાન અને શાઈસ્તખાને રોશનઆરાના મતને પોતાના તરફના ટેકા આપ્યા અને એક સામાન્ય વૈધના પદથી હાલ ઉમરાવ થયેલા તાકરખખાને એજ વિચારને શ્રેષ્ઠ જણાવ્યો. આ માણસ ‘હકીમ દાઉદ’ ને નામે પહેલાં ઓળખાતો અને તેમજાનથી નાશી આવેલો હતો. આ દુષ્ટ માણસે આ વખતે ઉશ્કેરાઈ જઈ મોઢા ઘોષાટથી દરબારમાં કહ્યું કે, ‘દારાને જીવતો મૂકવો જોઈએ નહિ; તેને તરત મારી નાંખવામાં જ રાજ્યની સલામતી રહેલી છે. વળી હું આટલો બધો આગળ પડીને જોઈ છું તે. ઔરંગઝેબ માટે કે, દારા હવે મુસલમાની ધર્મમાં રહ્યો નથી, તે કાફર થઈ ગયો છે. એવા માણસને મારવાથી જો પાપ લાગતું હોય તો તે ભલે મનેજ લાગે.’ ધર્મ બદલ થયેલા માણસને જીવતો નાખવો એ મહમદીય ધર્મને હક નથી, એવા વિચારથી દારાને ધર્મદ્રોહી અને કાફર ઠરાવી મહા કૂર મરણની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી.

નાઝર નામના માણસને આ કામ મોંપવામાં આવ્યું નાઝર શાહન-હાન પાસે રહેલો અને શિખેલો હતો. દારા તેને હમેશાં દુઃખ દેતો હતો.

૭૮ મદાનુ ભોગલના રાજ્યમા યથેના હેરા બડોના ઇતિહાસ

પોતાને એર દેવામાં આવશે એમ ધારતો મરા જદીખાનામાં સિપેદશિક્ષક હની સાથે મસૂરની દાન ઉકાળતો હતો તેમાં ચા નમ જોવા માગ્યોની સાથે નાઝર તેના ઝોરડામાં આવ્યો. ઘરા તેમને જોષ બોલી ઉઠ્યો કે, 'દીકરા ! વડાના દીકરા ! આ દુષ્ટ માણસો આપણો જીવ લેવાને આવ્યા છે' જદીખાનામાં ખીજી તો શું હથિયાર હોય પણ તાક મોગવાની પાળી હતી તે તેણે લીધી એક જણે સિપેદ શિક્ષકને પકડી લીધા પછી ખીજી ચાર જણા ઘરાના ઉપર દુદી પાયા તેમણે મદદ મહેનતે સ્વરક્ષણને માટે તરફડીમાં મારતા ઘરાને પકડી નીચે નાંખ્યો અને ત્રણ જણા જ્યારે તેને જાની રહ્યા ત્યારે દુષ્ટ નાઝરે પોતાના દુખીઆરા ભોગનું-ઘરાનું મસ્તક તેના ધડથી જીદુ કર્યું મસ્તકને એક યાળીમા મૂકી ઔરગઝેમને દેખાડવા લાઇ ગયા એટલે તેણે પાણી મગાવી તેને ધોવારાબ્યુ અને તે ઘરાનુ જ મસ્તક છે એવી ખાતરી થઈ એટલે આંસુ પાખા અને દિનગીર થઈ બોલ્યો કે, 'આ રે દુષ્ટ માણસો ! આ છાતી ફાટે તેવા દેખાવને મારી આખો આગળથી દૂર કરો. આ મસ્તકને અડોથી લઈ જાવ અને તેના ધડ સાથે કુમાયુનની કમરમા દફનાવો,'*

ઘરાની દીમરીઓને તેજ દિવસે સારું રાજ્ય મહેનમા બેગમોને સ્વાધીન કરવામાં આવી, પરંતુ શાહજહાન અને બેગમસાહેબની વિનંતિથી પછી તેમને આગ્રે મોકલી દીધી પોતાના અને ધણીના ઉપર પડતી પરપરાની આપત્તિયોથી કઠાણા ઘરાની બેગમે ઝૂં ખર્ચ લાહોરમા પોતાના જીવનો અત આણ્યો હતો † પછી સિપેદ શિક્ષકને કેદ કરવાને જા

* ઘરાનુ મસ્તક પોતાની પાસે આવતા ઔરગઝેમ તેને તપાસી જોયું હતું તથા મીચામતી આખો ઉધાડી ખાતરી કરી હતી પછી રોશનઆરાના કહેવાથી તે મસ્તકને એક પેગીમા બધ કરી આગ્રે શાહજહાન ઉપર મોકલાવ્યું હતું ઔરગઝેમ તરફથી આવેલી પેટી જોતા જુધ ખાદશાહને લઈક સહકાર ઉત્પન્ન થયો પરંતુ જ્યારે તેને ઉધાડી અને માહેથી પોતાના પ્રિયપુત્રનુ મસ્તક નીકળ્યું ત્યારે દુખીઆરો શાહજહાન મૂર્છા ખાઈ ગયો અને બેગમસાહેમે મદદ આકંઠકરી જદીખાનું ગળવી મુક્યુ તા-૨૨ મી અક્ટોબર ૧૬૫૬ મા ઘરાનો શિરચ્છેદ થયો હતો

† જહાંગીરની ખીજપુત્ર સુલતાન પરવીસની શાહજહાની નાદિરા સારે દારા શીક્ષ વર્ષની વયે પરવયો હતો સુલેમાન શિકોદ અને સિપેદ શિકોદ એ બે નાદિરાના પુત્ર હતા મરેઠ જીજીને લા દારા હતો ત્યારે અતિસાર અને શીશીથી બેગમ મરી ગઈ હતી બેગમે મરતી વેળાએ ઘરાને કહ્યું હતું કે અને હિંદુસ્તાનમા દાટજો તેથી તેનુ મદદ લાહોર મોકલ્યું હતું

લીઅર લઈ ગયા. આ બનાવ બની ગયા પછી જીવજીવાન પકાણુને દરબારમાં બોલાવી થોડો સિરપાવ આપી દિલ્હીમાંથી કાઢી મૂક્યો. દુષ્ટકર્મ અને વિશ્વાસઘાતનું ફળ તેને મળ્યું. દુષ્ટ માણસો એવો વિચાર કરતા નથી કે દુષ્ટકર્મનું ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી. જીવજીવાન તેને દેશ પહોંચ્યો નહિ એટલામાં તો લૂટારૂઓએ તેને લૂંટી રસ્તામાં જ મારી નાંખ્યો.

છેવટ તાતાબકરનો કિલ્લો પણ ઔરંગઝેબના સુબાને હાથ આવ્યો. દારાએ એક વિશ્વાસુ બોમ્બને મોકલ્યો હતો પણ તેણે માન્યુ નહોતું એટલે તે મીરબાબાને સ્વાધીન થયો. મીરબાબા લશ્કરની સાથે કિલ્લામાં દાખલ થયો. પછી તાતાબકરનો સુબો અને રક્ષણ કરતાં બાકી રહેલાં નિર્બળ મનુષ્યો લાહોર ગયાં. લાહોરના સુબા કાલીશ-ઉદ્દાખાને તેઓને કતલ કર્યા અને એમ કરવામાં એવું કારણ બતાવ્યું કે, ઔરંગઝેબને મળવા જવાને બહાને આ ભોકો સુલેમાન શિકોહને નેના વિચારને દુઢિભૂત કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા માટે મારી નાંખ્યા. એ માણસોમાં ધણીક ફ્રેન્ચ લોક હતા અને તેમને છૂટે હાથે નાણાં આપવામાં આવ્યાં હતાં.

દારાના કુટુંબમાં હવે માત્ર સુલેમાન શિકોહ રહ્યો હતો. શ્રીનગરનો રાજા જે તેની પ્રતિજ્ઞાને છેવટ સુધી વળગી રહ્યો હોત તો સુલેમાન શિકોહ હાથ આવવો ફર્લમ હતું; પરંતુ જ્યાસીંહ રામના કાવાદાવા અને ઔરંગઝેબના વચનો તથા ધમકીઓ, દારાનું મરણ, અને આસપાસના રાજાઓની ભયંકર તૈયારીઓથી એ નામદ રાજા છેવટ પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી ચળ્યો. પોતે સલામતીમાં નથી એમ લાગતાં જ સુલેમાન શિકોહ દિબેટ તરફ જવાને શ્રીનગરમાંથી નિકળી નાઠો. ઉંચા નીચા પહાડો અને જંગલોવાળા પ્રદેશમાંથી તેને માર્ગ કરવાનો હતો. રામનો છોકરો તેની પાછળ પડ્યો અને છેવટ તેણે તેને પકડી પાડી ધાપલ કર્યો અને દિલ્હી લઈ ગયો. જેમાં પ્રથમ મુરાદ બક્ષને કેદ કરવામાં આવ્યો હતો તે કિલ્લામાં સુલેમાન શિકોહને પણ રાખવામાં આવ્યો.

દારાની વખતે કર્યું હતું તેમ આ વખતે પણ ઔરંગઝેબે કર્યું. સુલેમાન શિકોહ પકડાયો છે કે નહિ તેની લોકને ખાતરી કરી આપવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. આ વિચારાનુસાર દરબાર બરી તેમાં સુલેમાન શિકોહને આણવામાં આવ્યો. મને આ ગમગીન દેખાવ જોવાનું મન ચવાથી હું પણ ત્યાં જોવા ગયો હતો. દરબારમાં લાવતાં શાહજહાનના પગની ખેડીઓ કાઢી

લેવામાં આવી હતી. હાથની બેડીઓ રહેવા દીધી હતી તે ચાંદીની હતી * આ ઉંચા, રૂપાળા અને સ્પૃહાળુ યુવાન શાહજાહને જોઈને ઘણા ઉમરાવોની આંખોમાંથી આસુ પડ્યાં. એ દરબાર જોવાને જનારોની બેગ-બોને રંગ મળવાથી તેઓ ચંકમાં - બેડી હતી સુવેમાન શિકાહની સ્થિતિ જોઈને તેમનાં કામળ હૃદયમાં પણ લાગણી ધર્ષ આવી હતી. પોતાના ભવિષ્યને જોતાં ઔરંગઝેબ ગદગદિત થઈ ગયો અને બોલ્યો કે, 'શાંત થા શાંત થા. તારા ઉપર કંઈ આપસિ પડશે નહિ.' તને સારી રીતે રાખવામાં આવશે. તારા પિતા દર્શને મારી નાંખવાનું કારણ તો માત્ર એટલું જ હતું કે તને એક કાફર ધર્ષ ગયો હતો. તેણે સર્વ ધર્મનો લાગ ક્યો હતો. 'દેશાચાલ પ્રમાણે આ' ઉપકાર માટે આજાર બતાવવા સુસમાન શિકાહ નીચો નમી સવામે કરી. પછી મનને વશ રાખી ધીરજથી તેણે પાદશાહને વિનંતિ કરી કે 'જે મને પૌર-કસ્ટમાં પાવાનો હોય તો તેમને કરતાં અલગે જ મારી નાંખેવો. આ ઉપરથી ઔરંગઝેબે મોટા ઘોઠાથી તેને કહ્યું કે 'તારે નેચાંત રહેવું, કદી પણ તને તે પાવામાં આવશે નહિ.' શાહજાહએ પછી ખોજ સલામ કરી. પછી પાદશાહની તરફથી તેને શ્રી મમર જતાં હાથી ઉપર લાદીને લઈ જવાયલી મોરો સખધે કુટલાક સવાલ કરવામાં આવ્યા. પછી તેને દરબારમાંથી રજા આપી અને ખીન્ને દહાડે ગ્વાલીઅર લઈ ગયા.

આ પૌર તે ખીન્ને કંઈ જ નહિ પણ કચરેલા અક્ષોણનાં ડોડવાને એક રાત પાણીમાં પલાળી બનાવેલો કસ્ટો પાદશાહ જેને મારી ને નાંખતા ગ્વાલીઅરના કિલ્લામાં કેદ કરેછે તેને છેવટ આ ઝેરી કેવાય પાંધામાં આવે છે ઘણું કરીને રાજકુવરોનો આ કેવાયથીજ પ્રાણ લેવાય છે. સવારના મહેરમાં તેમને એ કસ્ટોનો એક મોટો કેટોરો બરીને ધરવામાં આવે છે અને જ્યાં સુધી તે ખી ન જાય ત્યાં સુધી કસ્ટો ખાવીનું આપતા નથી, અને ન પીએ તો પછી કુદીને ભૂખે મારી નાંખે છે. આ કેસ્ટો ખીનારને ધીરે ધીરે ઘેન ચઢે છે, પગે જોડલા બાંહે છે, શરીર ખચા-યછે અને છેવટ બેમાન હાલતમાં મૃત્યુ નીપજે છે. સિપેહ શિકાહ, મુશાહ

* આ ચાંદીની બેડીઓ ઔરંગઝેબની પાસે ઘણાં વર્ષથી તૈયાર હતી તે તેના દીકરાને કેળાવી વારવાર બચ બતાવતો હતો.

બક્ષના પૌત્ર અને સુલેમાન સિકોહને આ ઝેર પાછને જ મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા.

મુરાદ બક્ષને વધારે ફૂર અને ઉધાડી રીતે મારી નાંખવામાં આવ્યો. તે બંદીખાનામાં હતો તેમ છતાં બહુજ પ્રખ્યાત અને લોકપ્રિય હતો. તેની ચાલ ચંદ્રગત અને માનસિક ધૈર્યને માટે નિરંતર સ્તુતિની કવિતાઓ રચાવી હતી. આથી ફરીને મુરાદ બક્ષને ગ્રુપ ગ્રુપ મારી નાંખવો, એ ઔરંગઝેબને ઠીક લાગ્યું નહિ, કારણકે એમ મારી નાંખવામાં એવો ભય અને શંકા રહે કે, તેને ખુરખર મારી નાંખ્યો છે કે નહિ? અને એ શંકાને લીધે કોઈ વાર ખંડ ધાપ તથા તેમાં તે કારણ રૂપ ગણાય. તેઓ કહે છે કે એટલા માટે મુરાદ બક્ષના ઉપર એક ગુન્હો ગ્રહવામાં આવ્યો.

જ્યારે મુરાદ બક્ષ લડાઈને માટે મોટી તૈયારી કરતો હતો ત્યારે તેણે (પિતાના) ગુજરાતના રાજ્યમાં અમદાવાદમાં એક સૈયદને તેની પાસેથી પૈસા લેવાને માટે મારી નાંખ્યો હતો. તે માર્યા ગયેલા સૈયદના છોકરા હવે દરબારમાં આવ્યા અને ઈન્સાફ માગવા લાગ્યા. તેમણે મુરાદ બક્ષનું માથું માગ્યું, આ કાર્યવિધિમાં કોઈ પણ ઉમરાવ વચ્ચે પડ્યો નહિ, કારણ કે જોને મારવામાં આવેલો છે એમ કહેવાતું હતું તે જાતે સૈયદ એટલે મહમદના વંશનો હતો અને ખીજુ એમ કે ઈન્સાફને નામે પાદશાહ પોતે આ બળવાન શત્રુનું ઠેકાણું પાડવાને માટે કપટ રચવામાં સામેલ હતો. વધારે પંચાત કર્યા વગર તરતજ એ સૈયદના છોકરાઓને તેમના પિતાને મારનાર મુરાદ બક્ષનું માથું કાપી લેવાની રજા મળી અને તરતજ તેઓ મસ્તક મેળવવાને માટે ગ્લાદીઅર ગયા.

હવે તેના કુટુંબમાં માત્ર એક માણસ બાકી રહ્યું હતું અને તેને માટે ઔરંગઝેબના મનમાં ચિંતા અને ધાસ્તી રહ્યા કરતી હતી. આ માણસ તે ખીજુ કોઈ જ નહિ પણ સુલતાન સુઝ હતો. અત્યાર સુધી તેણે બળ અને નિશ્ચયને દૃઢ રાખ્યાં હતાં પણ હવે તેને ભાઈની સત્તા અને ચડતા બાપને અધીન થવું પડ્યું. જ્યાં સુધી સુઝ પોતાની જાતના બચાવને માટે દરિયાના કિનારાપર આવેલા અને જંગાળના છેલ્લામાં છેલ્લા ઢાકા નગરમાં નાથી ગયો ત્યાં સુધી નિરંતર તેને ત્યારે તરફથી ઘેરી લેવાને માટે અખીર જમાલના ઉપર ઔરંગઝેબે લસ્કર મોકલ્યા કર્યું અને અહીંયાં સઘળી દગલ બાજીનો અંત આવ્યો.

આ શાહજાદા પાસે દરિયા પાર જવાને મહાણુ ન હોતો તેમ આશ્રયને માટે ક્યાં જવું તે સુઝતું નહોતું. સુઝાએ પોતાના મોટા છોકરા સુલતાન બેગને આરાકાનના મૂર્તિપૂજક હિંદુ રાજાની પાસે મોકલ્યો અને તેને પુછ્યું કે મક્કા જવાને માટે એસમ આવે ત્યાં સુધી તે તેને આશ્રય આપશે કે કેમ? સુલતાન સુઝાનો વિચાર એવો હતો કે મક્કા જવું અને સાંધી તુડીરતાનમાં અથવા ઇરાનમાં જઈને રહેવું. આરાકાનના રાજાએ ધણીજ સમ્મતાથી નેને દલા કરી. સુલતાન બેગ દરહીક બેલીઓ હોડીઓ લઈ પાછો આવ્યો. તે બેલીઓને જેન્ય લોક વસાવતા હતા આ દેશમાં આવેલા બધા શિર્સ્તીઓને અને મેં ફેકમાં મળ્યા છે, તેમને આશય દેશને લૂંટી લેવાનો હતો. આખા દેસિયુ બંગાળમાં તિઓ ફેલાઈ ગયા હતા. હોડીઓમાં બેસી સુલતાન સુઝા, તેની એમમ, તથા દોકરા અને દોકરીઓની સાથે આરાકાન ગયો. રાજાએ તેમને સારા આધાર આપ્યો અને જોઈતી દરેક વસ્તુ પૂરી પાડી. મહિના પરા મહિના ચાલ્યાં જ્યાં, અનુકૂલ મળતું આવી પશું મક્કે જવાને માટે મહાણુનું કંઈ થયું નહિ. સારે સુઝાએ બાડે વહાણ લેવાની વેતરણ કરી, કંઈક કે હજી તેની પાસે સિનું રપુલ્યને જવેર પુષ્કળ હતાં. તેની પાસે મુષ્કળ નાણું હતું અને તેની મોટી દોલતેજ ધણું કરીને તો સિનો નાશ કરાવ્યો. આ કમલી રાજા ઔદ્યે શુણથી રહિત હતો એટલું જ નહિ. પણ સિંહુ જ વચન આપ્યું હતું તે પાળવાની પણ તેને ઓછીજ દરકાર હતી તેનામાં હડાપણનો કે વિચારનો અંશ નહોતો. તેની પ્રકૃતિજ કુદરતે કરવામાં એક થઈ હતી એટલે તેને સારાસાર વિચાર નહોતો જ નહિ. સ્વાર્થમાં અથ થઈ તેઓ ગમે તેવું કરી અને અમલુપિકા કાર્ય પણ કરે છે. આ કુદોના હાથમાં પડ્યા પછી રિનકળવાનાં બે આરાં હોય છે અને તે એકે કંતો તમારી પાસે તેજના લોભામિને શીત કરવા નેટલું બન હોય વા તમારામાં તેમનાથી વધારે બળ હોય. સુલતાન સુઝાએ મક્કે જવાનાં વહાણ આપવાને માટે પ્રાર્થના કર્યા હિરી પણ રાજાએ કંઈ સાંભળ્યું જ નહિ. હવે તેને એમ કપડો દીધો કે શાહજાદો અને જળવાને માટે આવતો નથી સુલતાન સુઝા તેને મળતું એ પોતાના દેશજનથી ઓછું પારતો હશે કે તેને કેદ પકડી લેવાની તથા પોતાનો અભાનો પૈસો લૂંટી લેવાની બીક હશે કે શું, તેથી તે રાજાની પાસે જતો નહિ. ઔરંગઝેબને નામે અમીર

તે' રાજને ઘણા પૈસા આપવાનાં અને ખીજાં સારાં સારાં વચન આપ્યાં હતાં અને જો તે સુલતાન સુઝાને પકડી જોને સ્વાધીન કરે તો તરતજ તે પુરાં પાડવાનું વચન આપ્યું હતું. સુલતાન સુઝા છેવટ સંધી તેને મળવા ગયો નહિ પરંતુ છેવટ તેણે સુલતાન જોગને રાજની પાસે મોકલ્યો. સુલતાન જોગ રસ્તામાં સોનાની મહોરો અને રૂપિયા ઉછાળતો આરાકાનના રાજની પાસે ગયો અને તેને ઉંચી જાતનાં જરીનાં કપડાં તથા સોના રૂપામાં બેસાડેલી ઝવહીરનો ભેટો આપી. પોતાના જાપથી તેને મળવા ન અવાધું તેને માટે દરશુજર કરવાનું જણાવી મક્કે જવાનાં વહાણ આપવા સંબંધીનું તેનું વચન તેને યાદ દેવડાવ્યું.

પ્રથમની પ્રાર્થનાઓની માફક આ પ્રાર્થના પણ તે દુષ્ટ રાજને પોતાનું વચન પાળવાને માટે યાદ અપાવતાં નિષ્ફળ ગઈ. આ દુષ્ટ રાજએ પછી પાંચ છ દિવસ રહીને સુલતાન સુઝાની શાહનદીની માગણી કરી. સુલતાન સુઝાએ આ માગણી પાછી વાળી અને તેની સ્થિતિ અરણીઆ નેવી થઈ પડી હવે તેણે શું કરવું. જો આજસુ રહે તો નાશ થાયછે. દરિયાની મુસાફરી કરવાની ચોક્કસ આશી જતી હતી તેથી ગમે તે એક નિશ્ચય ઉપર આવવાની જરૂર હતી. તેણે છેક છેવટ એક નિશ્ચય કર્યો અને તેને પરિણામે તે આશા રહિત અને ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. આરાકાનનો રાજ જો કે હિંદુ હતો તેમ છતાં તેના રાજ્યમાં ધણા મુસલમાનો હતા અને તેઓમાંના ધણા ખરા ઉપર જણાવેલા કિનારાપર ફરતા ક્રૈય ભોક્તા તાબેદાર થઈ પડ્યા હતા. બાકીના ધણા મુસલમાનોને એકઠા કરી પોતાના પક્ષમાં લઈ પોતાનાં થોડાંક માણસોમા વધારો કરી તેથી આરાકાનના રાજના ઘર પર હુકમ પડી તેના આખા કુટુંબને કતલ કરી આરાકાનનો રાજ થઈ પડવાની સુલતાન સુઝાએ વેતરણ કરી આ સાહસ ઝાઝા માણસને મોઝા હેય તેના કરતાં સરણીઆને વધારે મોઝા હતું. તેપણ એ સાહસ જોનાર હોવાડના અને પોર્ટુગાલના માણસો તથા મુસલમાનોએ મને જણાવ્યા પ્રમાણે ઘણું સારું હતું. પરંતુ જો દિવસે હલો કરવાનો હતો તેને આગલે દિવસે તે કપટ હવાડુ પડી જવાથી સુલતાન સુઝા અને તેનું આજી કુટુંબ નાશકારક સ્થિતિમાં આવી પડ્યું.

સુલતાન સુઝાએ પેશુ જતા રહેવાનો વિચાર કર્યો પરંતુ હાલ જેવા રસ્તા અને સડકો છે તેવું પહેલા કંઈજ નહોતું. માર્ગ પર્વત અને મોટાં

જંગલોને લીધે વિષમ હતો. નાન-પછી બરોબર ચોવિસ કલાકે તેને પકડી પાડવામાં આવ્યો, ધણીજ વખાણવા જેવી રીતે તેણે પોતાનો બચાવ કર્યો અને હક તથા હિસ્મતથી તેણે ધણા જંગલીઓને કાપી નાંખી પોતાની તરવાર તળે ઢગલો કર્યો; પરંતુ મધતા જતા દુસ્મનોને લીધે અસમાન સંખ્યાની સાથે લડતું તેણે પોતે છોડી દીધું અને તેમ થતાં તેમણે તેને પકડી લીધો. સુલતાન એમ તેના બાપ જોઈતો આગળ જવા પામ્યો નહોતો. શત્રુઓ આવી પહોંચતાં તે પણ સિંહની પેઠે તેમની સાથે લડ્યો હતો. પરંતુ ચારે તરફથી તેના પર વરસાવવામાં આવતા ધારવાળા પથ્થરોથી ભયારે તે લોહી છુટાણુ યર્ધ ગયો ભારેજ તેમને અધીન થયો. શત્રુઓએ સુલતાન એમ, તેના બે ભાઈઓ, તેની બહેનો અને તેની માને પકડી લીધાં અને આરાકાન લઈ ગયા.

વિશ્વાસ રખામ એવો વધુ હેવાલ સુલતાન સુઝાન વિષે બીજો મળ્યો નથી. એમ કહેવાય છે કે એક બોળો, એક દાસી અને બીજા એ માણસો સાથે તે પહાડી પ્રદેશમાં જઈ પહોંચ્યો હતો; એટલામાં એક ધારવાળો પથ્થર તેના માથામાં વાગ્યો એટલે તમ્બર ખાઈને તે નીચે ઢૂટી પડ્યો, પરંતુ બોળએ પોતાની પાંધડી વતી પોતાના સ્વામિના માથાનો ધા સખ બાધી લઈ પોતે તેને ઉપાડી જંગલમાં એમ યર્ધ ગયો હતો.

આ બનાવ નહિ જોનારાઓની પાસેથી તેના સંબંધે જે જે ત્રણ જુદી જુદી વાતો સાંભળી હતી. કેટલાકે એ અને ખાતરીથી કહ્યું હતું કે, કતલ યર્ધ ગયેલાઓના ઢગલામાંથી તેનું શબ જડ્યું હતું, બો/કે તે ઓળખાય તેવું રહ્યું નહોતું વળી એ દેશમાં મેખારી કાઠી ચલાવમાર એક હોલડરના એવાજ હેવાલનો પત્ર પણ મેં જોયો હતો. આમ છતાં કશું નક્કીપણે જણાવામાં આવેલું નથી અને તેથી 'કરીને જ' હાલ દિલ્હીમાં ધણીવાર ચિંતા ઉત્પન્ન કરે તેવી બાબતોના વારવાર ગપાટા આપ્યા કરે છે. એક વાર એવી વાત ચાલી હતી કે સુલતાન સુઝા સહી સલામત બ્રહ્મીપટન આવી લાગ્યો અને ગોવલકાડનો તથા વિજયપુરનો રાજા પોતાથી બને તેટલા લશ્કરની તેને મદદ આપવામાં સામેલ થઈ ગયા છે. બીજી એકવાર એવી વાત ખાતરીથી બોલાવી હતી કે, સુલતાન સુઝાને બે હાલ વાવટાવાળા વહારમાં સુરત આગળ યઈને પસાર થતો જોવામાં આવ્યો છે. આ વહાણો તેને પેગુના રાજાએ અથવા સિયામના રાજાએ આપ્યાં હતાં. વળી એમ

પણ કહેવાતું હતું કે સુલતાન સુઝા-ઈરાનમાં છે. તે સિરાજમાં છે સાંધી કંદહાર ગયો છે અને કાબૂલ પર ચઢાઈ કરવાની તૈયારીમાં છે. એક વાર ઔરંગઝેબે પોતે કહ્યું હતું, પછી તે મસ્કરીમાં બોલ્યો હોય તો કોણ જાણે? એવડ સુલતાન સુઝા હાજી યાત્રાણુ થયો છે, તેણે મક્કાની યાત્રા કરી છે અને હજી હાલ કેટલાક ખાતરીથી જાણનારા એવા માણસો પણ છે કે, પુષ્કળ પૈસાથી 'મદદ મેળવીને સુલતાન સુઝા કોન્સ્ટાંટીનોપલથી હમ્બર્ગ ઈરાનમાં આવ્યો છે. મારા વિચાર પ્રમાણે તો આ મામ ગપાટામાંનો કોઈ પણ ખરો નહોતો. હું એક ડચ ગૃહસ્થના પત્ર ઉપર વધારે વિશ્વાસ રાખું છું. એ પત્રમાં જણાવેલું હતું કે સુઝા નાશતાં નાશતાં માર્યો ગયો છે. બંગાળથી મછલીપટન જતાં મારે તેના એક બોમ્બને સંગ્રામ થયો હતો તેણે અને સુઝાના તોપખાનામાંના અને હાલ ગોવળકોડાના રાજની નોકરીમાં રહેલા એક ખીજા માણસે એમ બે જણે મને ખાતરીથી જણાવ્યું હતું કે, 'તેમનો સ્વામી મરણ પામ્યો હતો.' જો કે આથી વધારે વાત જણાવાને તેઓ રાજી નહોતા. એક ઈસ્પહાનથી આવેલો ફ્રેન્ચ વેપારી મને દિલ્હીમાં મળ્યો હતો તેણે કહ્યું હતું કે ઈરાનમાં સુલતાન સુઝાને વિષે તેણે કશું પણ સાંભળ્યું નહોતું. જ્યાં આગળ તેને જગલ્લીઓની સાથે લડાઈ થઈ હતી સાંધી તેની તકવાર અને જમૈયો મળી આવ્યાં હતાં, અને ખીજા લોક માને છે તેમ, કદાપિ તે જંગલમાં નાશી જવા પામ્યો હોય તો પણ તે સાં બચવા પામ્યો નહિ હોય. જંગલમાં તે કાંતો લૂટારૂઓને હાથે મરણ પામ્યો હશે અથવા સાંનાં જંગલમાં અનેક વાઘ અને જગલ્લી હાથીઓ રહે છે તેના સપાટામાં આવી તેમને ભોગ પડી આ દુનિયામાંથી આલ્યો ગયો હશે.

સુલતાન સુઝાનું શું થયું તેને માટે ગમે તેવા શક લઈ જવાય એમ છે પરંતુ તેના કુટુંબના ઉપર જે આક્રમ આવી પડી તેને માટે તો કશો શક નથી. બ્યારે પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાને પકડી આપ્યાં ત્યારે તેમને બંદીખાનામાં પુર્યા અને ઘણીજ નદારી રીતે રગડવામાં આવ્યા. યોગ દિવસ પછી તેમ છતાં તેમને છોડ્યા અને સારી રીતે રાખવા માંડ્યાં. રાજ્ય મોટી શાહજાદી સાથે પરણ્યો પણ રાજમાતાને સુલતાન બેગ સાથે જોડવાની ધણી હોંસ હતી.

પાદશાહે તેમના હાથમાંથી પત્ર ન લીધો તેથી અથવા સલામ કરવી પડી તેથી નાપુર ન થતાં તેઓ પોતાને મજેલા શિરપાવ અને સહારથી પ્રસન્ન થતા પોતાને ઉતારે ગયા. જો તેમને જમીનપર પડી દંડવત્ કરવાને અથવા એથી પણ વધારે નમ્ર નમસ્કાર કરવાને ફરજ પાડી હોત તોપણ મને ખાતરી છે કે તે તેમણે ખુશીથી કર્યું હોત. તેમના દેશની રીત પ્રમાણે સલામ કરવાનો આગ્રહ અને ઉમરાવને હાથે નહિ પણ પાદશાહના હાથમાં ખારોખાર પત્ર આપવાનું તેમણે જો ધાર્યું હોય તો તે નિર્ધિક્ષ હતું કારણ કે એ છૂટ/ખાત્ર ઈરાનના પ્રતિનિધિઓને જ મળે છે અને તે પણ કેટલી મુશ્કેલીએ અને આનાકાનીએ આપવામાં આવે છે.

આ યુસ્મેગના પ્રતિનિધિઓ ચાર પાંચ મહિના દિલ્હીમાં રહ્યા. આવો લાંબો અટકાવ તેમની તંદુરસ્તીને ઘણો જ ગેરફાયદો કરનાર બન્યો. તેમાંના કેટલાક માંદા પડ્યા અને કેટલાક મરી ગયા. હંડા દેશના રહેવાસી હોવાથી હિંદુસ્તાનની ગરમીને લીધે આમ થયું કે તેમની અસ્વચ્છતાથી વા અપૂર્ણ ખોરાકથી તે શંકા બરેલું છે. તેઓ તાત્કાલ લોક કરતાં કંઈ જોછા ગંદા કે મૂંછા નહોતા. ઐરંગઝેમના તરફથી પુષ્કળ પૈસા મળવા છતાં પણ તેઓ પોતાને ન છાજતી કંજુસાઈથી રહેતા હતા. છેવટ તેમને મોટી ધામધુમથી વિદાય કરવામાં આવ્યા. ઉમરાવોની સમક્ષ પાદશાહે તેમને ફરજને બે જોટા કિમતી કાપડ અને આઈફળર રૂપિયા આપ્યા. ખાનને માટે પણ ઉમદા શિરપાવ અને બેટો મોકલવામાં આવી. એ બેટમાં-કેટલાક તાકા ખુદાફર લખેલાના, કેટલાક સોના રૂપાના તારની ચોક્કડીઓ પાડેલા મશરૂના, થોડી સેતરજીઓ અને જવાહિરથી જડેલી બે સમશેરો હતી. દિલ્હીમાં રહેતા એક મોટા ધનાઢય યુસ્મેગના પુત્રની મારફતે તેઓ રહ્યા તેની દરમિયાન ત્રણ વાર હું તેમને મળ્યો હતો. તેમના દેશ સંબંધી કેટલીક બાબત જાણવાનો મારો ઈરાદો હતો પણ તે તો તે કંઈ કહી શક્યા નહિ. તેઓ પોતાના દેશ સંબંધી પણ અજ્ઞાન જણાયા. તેઓ યુસ્મેગની 'સીમા' પણ નહોતા જાણતા તો પછી થોડા વખતપર જ તાત્કાલ લોકોએ ચીન લઈ લીધું હતું તે સંબંધી તો મને તેઓ શું જણાવી શકે. એકવાર મને તેમની

૧-પ્રથમ તાત્કાલ લોકે ચીન જતુ હઈ પણ તે પછી તેમને પાછા કહોડી મૂક્યા
૧૬૪૪માં બીજવાર તાત્કાલોએ ચીન છૂટી લીધું અને 'ચન-ચી' પાદશાહ થયા
એજ મનુવંશ હજી ચીનમાં રાજ્ય કરે છે.

સાથે જન્મવાની ઈચ્છા થઈ. અને તેઓ વધારે સાદા હોવાથી હું તેમ કરી શક્યો. ખાણું મને ઘણું વિચિત્ર લાગ્યું કારણ કે તેમાં મુખ્ય ઘોડાનું માંસ હતું. જેમ તેમ કરીને હું જન્મવા લાગ્યો અને તેમને અતિ પ્રિય 'રંગાઉટ' નાં ખારે વખાણ પલુ કરવાં પડ્યાં. ખાણાની દરમિયાન જ્યાં સુધી મારા સાથીઓ પલાઉથી ગાલ જરી ભરીને ખાતા હતા ત્યાં સુધી તેા કંઈ વાતચિત થઈ નહિ, પરંતુ જ્યારે તેમનાં પેટ હંચાં આવ્યાં ત્યારે તેમનાં મોં ઉધડ્યાં. આ લોક છરી કાંટે જમી જણાતા નથી.

વાત ચાલતાં તેમણે મને જણાવ્યું કે ઘુસ્પેગના લોક ધણા જોરાવર અને કઠાવર છે, તેની સાથે તીર કામડામાં તેા તેઓ કાંઈ પલુ જાત કરતાં ધણાજ નિપુણ છે. પછી તીર કામડાં મગાવ્યાં, જે હિંદુસ્તાનનાં તીર કામડાં કરતાં મોટાં હતાં. તેમણે કહ્યું કે આ કામડાંથી અમે બળદ, ઘોડા કે પાડો ને હોય તેને આરપાર વીધી ત્રાંખીએ છીએ. પછી તેમણે તેમના દેશની સ્ત્રિઓનાં બળ પરાક્રમ કહેવા માંડ્યાં, જેમની સરખામણીમાં આપણી 'આ-આક્રોન' નાજુક અને ડરકણ ગણાઈ. સ્ત્રિઓની શક્તિની તેમણે મને અનેક વારેા કહી પરંતુ તેમાંની એક મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું ને હું નીચે લખું છે. તેમણે કહ્યું કે, 'જ્યારે આરંગઝેબ અમારા દેશમાં લડાઈ ચલાવતો હતો ત્યારે એક વાર તેના કેટલાએક ઘોડેસ્વારો એક નાના ગામડામાં ગયા હતા. ત્યાં તેઓ લૂટકાટ અને મારામારી કરતા હતા તેવામાં એક જૂદા સ્ત્રિએ તેમને કહ્યું કે-એટા ! જો તમને જીવવાની આશા હોય તેા આપ્તા જવ, કારણ કે મારી છોકરીઓ બહાર મચેલી છે તે આવી પહોંચશે તેા તમારા જીવ લીધા વગર રહેશે નહિ. ડાશીનુ કહેવું ન ગણુગારતાં તેમણે લૂટ ચલાવી અને કેટલાક માણસોને ગુલામ તરીકે પકડ્યા. એવઠ પોતાનાં પ્રાણીપર સઘળી માલ મિલકત ભરી તેમણે કેદીઓ અને પેલી ડાશી સાથે ગામ છોડ્યું. તેઓ માઇલ ગયા નહિ હોય એટલામાં તેા નિરંતર પાછળ જોવા કરતાં ડાશી જૂમ ખાડીને એલી ઉડી કે, 'મારી દીકરીઓ આવી, મારી દીકરીઓ.' ડાશીને સતાડી દીધી પણ તેમણે એમ ન ધાર્યું કે પોતાની વાલી જનેતાને છોડાવવા તેની દીકરીઓ આવે છે. ધૂળના ગોટેગોટ ઉડતા હતા તેમાં શું દેખાય ? અને તીરના બાથા અને હાથમાં કામડાંવાળા તાતાર કુમારિકાઓ દરથી ઘોડાપર બેઠેલી જણાઈ. તેઓ દૂર હતી ત્યારે વળી એકવાર પેલી ડાશીએ સિપાઈઓને કહ્યું કે, દર

પણ જીવાની આશા હોય તો લૂંટ અને ગુનાઓ મૂકીને નાથી જીવ. મોગલોએ ઠેરાવીનું કહેવું કાને ધર્યું નહિ, પણ જ્યારે ચાર તીરે ચાર જણને વીધી નાંખ્યા ત્યારે તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. મોગલોએ તેઓની સામે તીર નાંખ્યા પણ પહોંચ્યા નહિ. તાતાર કુમારિકાઓના બળવાન હાથે નંખાતા તીર નિશાન બધ મોગલોને લાગતા ગયા. અડધા માણસોને આ પ્રમાણે તીર માર્યા પછી તેઓ તરવાર લઈને દૂરી પડી અને સધળા મોગલોને કાપી નાંખ્યા.^૧

ઔરંગઝેબને સખ્ત માર્દખી આવી ત્યાં સુધી તાતારના પ્રતિનિધિઓ દિલ્હીમાં જ હતા.^૨ તેને વારવાર તાવ આવતો હતો અને જીભ એવી અશક્ત થઈ ગઈ હતી કે બોલાવું નહિ. વૈદોએ એની આશા મૂકી દીધી અને સામાન્ય રીતે તે અરણ્ય પામ્યો એમ બોલાવું, જે કે ખરી બાબત સ્વાર્થને લીધે રોશનઆરા બેગમ ગુપ્ત રાખતી હતી. ગુજરાતનો સૂબો જશવંતસિંહ શાહજહાન પાદશાહને છોડાવવાને આવે છે, એવી આ વખતે અફવા ચાલી હતી. ખીજી તરફથી કાબુલનો સૂબો મહોબતખાન, જેણે ઔરંગઝેબને પાદશાહ તરીકે માન્ય કર્યો હતો. છતાં, જશવંતસિંહ જેવા વિચારે ત્રણથી ચાર હજાર ધોડેસ્વાર સાથે કાબુલથી નીકળેલો લાહોર થઈ સપાટાબધ આગ્રા તરફ ચાલ્યો આવે છે, એવી પણ અફવા ઉડી હતી. વળી ઇતબારખાન ખોળે, જેના કબજામાં વૃદ્ધ પાદશાહને સોંપેલો હતો તે પાદશાહના બદિખાનાના દાર ઉધાડાં મૂકવાનું માન લેવાને અતિ આતુર^૩ થઈ રહ્યો છે, એમ પણ બોલાવું હતું.

આણી તરફ સુલતાન માજુમે લાંચ અને ભેટ સોગાતો આપી ઉમરાવોને પોતાના પક્ષમાં લેવાની મહેનત કરવા માંડી હતી. એકવાર રાતે વેશ બદલી તે રાજા જયસિંહને ઘેર ગયો^૪ અને તેને માનથી ઘણી નમ્ર ભાષામાં વિનવ્યો કે તેણે તેના પક્ષમાં આવવું. ખીજી તરફ ઔરંગઝેબનો ત્રીજો શાહજહાં સુલતાન અકબર જે માત્ર સાત વર્ષની ઉંમર હતો તેની વતી રોશનઆરા બેગમ પ્રયત્ન કરતી^૫ હતી. તેણે ધણી ઉમરાવો અને આદીલરીના વડા ફેઇઝીખાનને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા હતા.

૧ આ મંદવાડ વિશે જુદા જુદાં વર્ષ લખાયેલા છે પણ ખારીખાનના લેખ પ્રમાણે તે ૧૬૬૨ ની સાલ હતી.

ઇતખારખાન અથવા ખીજું કોઈ જદ્દ પાદશાહને છોડી દે અને પોતાનો સ્વાર્થ સંધાય નહિ માટે ઉપર કહેલા બેઉ પક્ષે એવું બહાનું બતાવ્યું હતું કે, અમે જે મંહેનત કરીએ છીએ તે અમારે માટે નહિ પણ શાહજહાનને છોડવવાને માટે કરીએ છીએ. લોકે આ વાત માની હતી. શાહજહાનને, પુનઃ રાજ્યાસનપર આજીવણી પ્રમ્છા રાખતો હોય એવો તો ખરું જોતાં કોઈ ઉમરાવ કે વમસગવાજો માણસ દિલ્હીમાં નહોતો. જશવંતસિંહ, મોહબતખાન અને ખીજા કેટલાક હજી તેનાપર પ્રીતિ રાખતા હતા અને તેની સામે પડતી બાબતમાં ભાગ લેતા નહિ. શાહજહાનનો પક્ષ છોડી દઈ ઔરંગઝેબના પક્ષમાં ભળી ગયો નહોત્ય એવો એકે ઉમરાવ નહોતો. શાહજહાનને બંદીખાનામાંથી મુક્ત કરવો, એ સિંહને પાંજરામાંથી કઢાડવા જેવું બધેકર છે, એમ તેઓ જાણતા હતા. આવી જાતનો બનાવ બનવાના સંભવે આખો દેશ ગભરાયો હતો, તેમાં સહીયી વધારે ઇતખારખાનને બચ લાગ્યો હતો, કારણ કે તેણે અકસરજી તેના હાથમાં સોંપાયલા દુઃખી-આરા પાદશાહની ઉપર સખ્તી અને અસબ્યતા વાપરી હતી.

આવી સખ્ત માંદગી છતાં પણ ઔરંગઝેબ તેના બંદીવાન પિતાના ઉપર ચોક્કશી અને રાજ્યના કામ કાજ ઉપર ધ્યાન રાખ્યા કરતો હતો. મુલ્તાન માળખુમને તેણે અંતઃકરણથી એવી શિખામણ આપી કે, ‘જો કદાપિ મારે મરણ થાય તો તું પાદશાહને છોડજે.’ વળી ઇતખારખાનના ઉપર રાજ પત્ર લખ્યા કરતો હતો કે ‘તું તારી ફરજ વિશ્વાસથી અને નેકીથી અદા કરતો રહેજે.’ તેની માંદગીને પાંચમે દિવસે જ્યારે તે મરી ગયો છે એવી લોકમાં વાત ચાલતી હતી સારે, તેણે લોકવાયકાને ખોટી પાડી બતાવવાને તથા શાહજહાન બંધન મુક્ત થાય એવા બનાવને અટકાવવાને કારણે પોતાના માણસોને હુકમ કર્યો કે-‘ઉમરાવોની સમક્ષ મને સમામાં સર્વ મલ્ક’ સ્થાવર, મલ્કર અને દરજી દિવસે પણ ઉપર કહ્યું તેવાંજ કારણોને લીધે તે માંદો માંદો પણ દરખાસ્તમાં ગયો હતો. માંદગીને તેરમે દિવસે તેને ખરેખરો ઝોખો આવ્યો હતો અને તે દિવસે તે મરી જ ગયો, એમ લોકમાં દૃઢ વાત ચાલતી હતી. ઝોખો વળ્યા પછી તરતજ તેણે પોતે જીવતો છે એમ બતાવવાને માટે રાજ જયસિંહ અને ખીજા બે ચાર મુખ્ય ઉમરાવોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા હતા. પછી તેણે પરિજનોને કહ્યું કે, ‘મને બેઠો કરો અને ખડીઆ કાગળ અને કલમ લાવો.’ તેણે પછી

પોતાને હાથે ઇતિહાસખાતપર કાગળ લખ્યો અને રાશતઆરા બેગમની સ બાળમા સોપેલો રાજ્યકીય સિક્કો લઈ આવવાનો વાકરોતે હુકમ કર્યો. એ રાજ્યકીય સિક્કોને એક કોથળીમાં ઘાલી તેના ધુખપર તેણે પોતાની સીલ કરી હતી, જે સીલ તેના પ્રકાશપર બાંધી રાખેલી હતી રાશતઆરા પ્રાસેથી રાજ્યકીય સિક્કો મગાવવામાં વળી તેની એવી પણ મતનબાંધતી કે તેણે તેનો ઉપયોગ તો કર્યો નથી મારા આગળ આ બધી બાંધત બધા વવામા આવી ત્યારે હું હાજર હતો અને તે બાંધત સામળતા આગાખાને કહ્યું કે— 'અહો શું માનસિક બળ! અને શું અપાર ધૈર્ય! ઔરગઝેમ ખુદ તને મોઢી વિભૂતિ અને અબુદુદને માટે જીવતો રાખે તુ હજી મરવાને માટે ચોગ્ય નથી' આ શબ્દો મેં કોનોકાન સાંભળ્યા હતા આગાખાનની આશીય પછી દહાડે દહાડે ઔરગઝેમને ફેર પડતો ગયો.

આ વખતે એક મુખ્ય ઉમરાવે હિન્મતથી ઔરગઝેમને કહ્યું કે 'આ પ્રમાણે રાત દિવમ રાજ્યકાળમાં શ્રમ સેવાથી આપની તખીયતમા બગાડો ધરો, અને માનસિક શક્તિ તથા વિચાર કુ સાધ્ય થઈ જશે' આ હિતશીના કહેવા તરફ લક્ષ ન આપતાં પાદશાહે એક ખીજા મોઢા ઉમરાવને બોલાવી તેના સબધે નીચે પ્રમાણે પોતાના વિચાર જણાવ્યા, જે વિચારો તે ઉમરાવના પુત્રે (જુવાન વૈધે) જે મારો મિત્ર હતો તેણે મને કહ્યા હતા.

'વિદ્વાનોનો તો એવો મત હોવો જ જોઈએ કે, તેના હાથમા જે પ્રભને સોપવામા આવી છે તે પ્રભના, રક્ષણમાં અને સંકલના વખતમા પોતાની જીદગીના જોખમે પણ તેણે રક્ષમા ઉતરવું જોઈએ પ્રભના રક્ષણમાં હાથમાં તરવાર રાખીને મરણપામવું એ સાર છે હું મને તેમ માય તોપણ રાજ્યની ચિંતા મૂકી દધને સુખ વૈભવમાં સુખે ઉઠવાનો નથી, કા રણ કે રાગ તરીકે મારો એ મુખ્ય ધર્મ છે અને તેવાં કર્યં હું મારા જીવના જોખમે પણ કરીશ અને તેમાથી મને નિવૃત્ત કરવાનો શ્રમ વધા જશે આ શીખામણુ પ્રમાણે ચાર્લ્સ તો મારે મારા શારીરિક સુખનો જ વિચાર રાખવો પડે અને દૈદિક સુખ શાંતિ તથા મોજમજા કેમ પ્રાપ્ત થાય તે જ જીવ પડે એ શીખ પ્રમાણે ચાલતાં આ મોઢા રાજ્યની ધુરા મારે માર્ગ હોશિયાર વઝીરને સોપવી જોઈએ પરંતુ એ શીખમાં એમ વિચાર મરવામા આવ્યો નથી કે, રાજાનો પુત્ર અને તે પણ વળી માદી ઉપર આ ને હોય તેણે કેમ વર્તવું જોઈએ પરંપરદિગારે મને આ કુનિયામાં મા

રા. પોતાના સુખને માટે નહિ પણ ખીજાઓના સુખને માટે મહેનત કરવાને મોકલેલો છે. આથી જો તો મારો ધર્મ જ છે કે મારે મારા સુખનો વિચાર કરવો નહિ. જ્યાં સુધી મારી પ્રજા દુઃખમાં હોય ત્યાં સુધી તો એવો વિચાર નજ કરવો જોઈએ, પછીની વાત પછી, એટલે કે પ્રજાના સુખ પછી મારું સુખ મારે જ પ્રથમ વિચારવાનું છે તે ખીજું કંઈજ નહિ. પણ મારી પ્રજાની સુખ શાંતિ જ છે. ન્યાય, રાજ્યસત્તા અને રાજ્યની સલામતીને કોઈ પણ સુખને માટે ભોગ આપવાનાં નથી. આ શીખામણુ દેનાર પોતે જ વિચારોથી દોરવાયેલો છે તે વિચારોમાં એ બૂલ ખાય છે એટલું જ નહિ પણ ખીજાના સ્કંધ ઉપર મેલેલી રાજ્યધુરાથી કેવાં નકારાં પરિણામ આણે છે તેનો પણ એને વિચાર આવ્યો હોય એમ લાગતું નથી. આપણા મહા પ્રસિદ્ધ કવિરાજ સાદીએ કહ્યું છે તે ઈર્ષ વિચાર વગર કહ્યું નથી જ કે, 'હે રાજાઓ ! તમે રાજ્યત્વને મૂકી દો, રાજ્યત્વને મૂકી-દો, નહિતર પોતાના દેશ ઉપર પોતે જ રાજ્યકાજ અને પ્રજાની ચોકશી રાખવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરો.' જાવ તમારા મિત્રને કહો કે હવે પછી કોઈ વાર પણ તે રાજાને પોતાના સુખમાં પ્રેરવાની શીખામણુ આપે નહિ. અરેરે ! આપણને કુદરતે જ આપણાં સુખ તપાસવાની પૂર્ણ ચાનક આપેલી છે તો પછી આપણે આવા સલાહકારોની શી અગત્ય છે. સુખ ચેનવાળા વિભ્રાંતિ અને મોજમજાના રસ્તા ઉપર લઈ જનારીઓ તો આપણને આપણી જિજ્ઞાસો મળેલી જ છે. '

સાજો ધર્તા વાંત જ ઔરંગઝેબે દારાની શાહબદાને તેના ત્રિજ પુત્ર સુલતાન અકબર સાથે પરણાવવા માટે શાહબદાન અને બેગમસાહેબના કબજામાંથી મેળવવાનો ચત્ત કયો. આ શાહબદાને ઔરંગઝેબ પોતાના પછી ગાદીએ આવનાર માનતો હતો અને તેટલા માટે જ તેને દારાની પુત્રી સાથે પરણાવવાનો તેનો વિચાર હતો, કારણુ જે એમ થાય તો સુલતાન અકબરનો હક વધારે દૃઢ થાય એ શાહબદા ધણે નાનો હતો તેમ છતાં દરબારમાં તેનાં સર્ગા સાગવાની સારી સહાય હતી. વળી તે શાહબદાજ-ખાનની પુત્રીને પેટ જન્મેલો હોવાથી મસ્કતના રાજ્યવંશનો દોહિત્ર હતો. સુલતાન મહમદ અને સુલતાન માળુમની માતાઓ રજપૂતાણીઓ હતી. મુગલ પાદશાહો મુસલમાન છતાં પોતાની સત્તાને બળવાન કરવાને માટે અપવા સ્વરૂપતી જિવો મેળવવાને માટે રજપૂત-રાજાઓની કન્યાઓ પરણેછે.

‘ઔરંગઝેબ’ તેના વિચારમાં સફળ થયો નહિ. શાહજહાન અને બેગમ સાહેબે એ બાબતને તિરસ્કારથી ધિક્કારી કાઢી અને નાની ‘શાહનદી’એ પણ એ લક્ષ કરવાની ખુશી જતાવી નહિ. કેટલાક દ્વિસ સૂંધી એ છોકરી ચિંતામાં રહી. એને એમ હતું કે, મને જોર જીવમથી લાં લઈ જઈ પરણાવશે. છોકરીએ કહ્યું કે, ‘મારા બાપને જણે મારી નાંખ્યો! છે એના છોકરા સાથે હું મરી જઈશ તે હા, પરંતુ પરણીશ નહિ.’

દુનિયામાં વખણાયેલું મયૂરાસન પુર કરવાને માટે તેણે શાહજહાન પાસેથી અમુક જવાહિર માગ્યું પણ કંઈ વળ્યું નહિ. વૃદ્ધ પાદશાહે ઉત્તર આપ્યો કે ‘ઔરંગઝેબે આવી પંચાત ન કરતાં હતાં પણ અને સમતાથી રાજ્ય ચલાવવામાં લક્ષ દેવું જોઈએ. એ તખ્તના કામમાં વચ્ચે પડવાની કંઈ જરૂર નથી; અને હવે પછી જો જવાહીર માગવામાં આવશે તો હું તે સંધળાને દયોદાવતી બાગી ન ખાવીશ.’ ઔરંગઝેબે પછી બાબત છેડી નહિ.

હોશંગશેરએ પછી ઔરંગઝેબને મુબારકબાદી અને બેટ મોકલાવી. સુરતની ટાડીના તે વેળાના વડા ઔરંગઝેબર ઔડીકનને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવાનો તેમણે ઠરાવ કર્યો. કેટલાક જણ વિરુદ્ધ હતાં પણ એ બુદ્ધિશાળી પુખ્ત વિચારનો અને ડાહ્યા પુરુષ પોતાના દેશીઓનું કામ કરવાને દિલ્હી જવા નીકળ્યો; જો કે ઔરંગઝેબ એક સુસ્ત મુસલમાન હતો અને કિલ્લિયન લોકને માટે તેને તિરસ્કાર હતો, તેમ છતાં આ એકચીખાતાની આગત વખતે તો તે ધણેજ વિવેકી અને મન્ય જણાયો હતો. મુગલાઈ સલામ કર્યા પછી મેન્દીઅર ઔડીકનને આગળ વધી રાજ્યગાદીને સલામ કરવાની રજા મળી હતી. પાદશાહે જો કે પત્ર તો હિમરાવને હાથે જ લીધો પણ તેથી કંઈ અપમાન થયું એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે સુરંગના પ્રતિનિધિઓના હાથમાંથી પણ પાદશાહે પત્ર લીધો નહોતો. આ જથી રીત યઈ રહ્યા પછી ઔરંગઝેબે બેટ કાઢવાને માટે તેને સ્વયં અને તેને તથા તેના રમાલાનાં ચોડાં માણસોને સિરપાવ અને જરીઅલ કપડાં બેટ આપ્યાં. બેટમાં ઘણી ઝીણાં અને સુંદર કપડાં, લાલ અને લીલાં કપડાં, કેટલાક આયના, અને ચીન તથા જાપાનની જનાવટનો પીંજો ઘણેક સામાન હતો. આ સનમાં તખ્તે-રવાન અથવા ઉચ્છી લઈ જવાય એવી એક ધળીજ સુંદર પાલખી હતી અને તેને જોઈ સવ આશ્ચર્ય ચકિત થઈ મથા હતા.

પરદેશીય રાજ્યના એલચીઓ દરબારમાં આવી બેસે એ એક પોતાના દરબારની ભવ્યતા અને મોટાઈ મનાય છે, એવા વિચારથી ઔરંગઝેબ સધળા એલચીઓને ઝટ દહને રજા આપતો નહિ. મોન્શીઅર એડીકનને પણ તેણે ધાર્યું હશે એટલી વહેલી નહિ પણ તાત્કાલિક એલચીઓ કરતાં વહેલી રજા આપવામાં આવી. તેને સેક્રેટરી મરણુ પામ્યો અને રસાલાના માણસો માંદા પડવા માંડ્યા, સારે ઔરંગઝેબે તેને રજા આપી. રજા આપતાં વળી પાદશાહે તેને પોતાને માટે સિરપાવ આપ્યો. બટેવીઆના સૂબાને માટે બીજો ધણો કિમતી પોષાક અને જવાહીરથી જડેલી કદાર સાથે ધણોજ સારો પત્ર લખી આપ્યો.

આમ કરવામાં હોલડરોને વિચાર એવો હતો કે પાદશાહની તેઓને નાહુપર મહેરબાની થાય અને ફરીઆપારના દેશોમાં જે સૂબાઓ હોય, તેમણે જ્યાં જ્યાં ફાઠીઓ નાંખી હોય ત્યાં અડચણ કરે નહિ. વળી તેમણે આથી એવી આશા રાખી હતી કે જે સૂબાઓ તેમને અપમાન આપતા અને વેપારને આગળ વધતો અટકાવતાં હોય અને પોતાને માટે વડા દરબારમાં વગસગ છે એમ દેખાડતાં તેઓ તેમની ફરીઆદોને કાન પર લે તેમણે પાદશાહને એમ બતાવવાનો ચલ ક્યો કે, તેમને વેપાર રાજ્યને ધણો લાભકારક છે. આના ટેકામા તેમણે જૂદી જૂદી ભાતના માલતું એક મોઢું લીધું રાજ્યને દેખાડ્યું હતું અને એથી એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું કે દરેક વર્ષે તેઓ હિંદુસ્તાનમા પ્રુષ્ઠણ સોતુ રૂપુ લાવે છે આમ કરતાં તેઓએ ત્રાંણુ, શીશુ, મરી, એલોઝતુ લાકડું, હાથી અને બીજી વસ્તુઓથી તેઓ કેટલો સામાન લઈ ભય છે તે દેખાડ્યું નહોતું.

આ વખતે દિલ્હીમાં જનાનખાનામા બનેલા એક બનાવે બહુજ ચર્ચા ઉભી કરી હતી. આ બનાવના સમયે જે તેમજ બીજાઓએ જે વિચાર બાંધ્યા હતા તે છેવટ ખોટા પડ્યા અમારો વિચાર એવો હતો કે, જે માણસનામાં શક્તિ નથી તેને પ્રીતિની અસર થતી જ નથી. આ વિચાર નવા બનેલા બનાવથી ખોટો છે એમ અમને નિશ્ચય થયો.

જનાનખાનાના મુખ્ય બોજ દિદારખાને એક નવું મકાન બનાવ્યું હતું અને વારંવાર મમ્મતને ખાતર તે ત્યાં જઈ રહેતો તથા રાતે સુઈ જતો. આ બોજને પાડોથી એક દિંદુ હતો અને તે કદાકતો ધધો કરતો હતો. દિદારખાન પાડોશીની એક રૂપાણી બેન સાથે પ્રીતિમાં પડ્યો હતો. તે બેની

વચ્ચે આડો પેહેવાર કુટલાક કાળ સૂધી ચાલ્યો પણ કાઢતે કંઈ શક ગયો નહિ; કારણ કે ગમે તોટલો પણ દિદારખાન બોલે હતો અને સ્ત્રી-જોના જનનાખાનામાં જવાની એને પૂર્ણ છુટ હતી.

છેવટ આ બે આસુક માસુક વચ્ચે ઝોટલો બધી ધાલમેલ થવા લાગી કે 'આડોશીપાડોશીને તેમની વચ્ચે પ્રીતિ છે એવો પૂર્ણ શક ગયો. આખર તે ભોડાએ પેલા હિંદુ વેપારીને એ બાબતની ખબર આપી. તેણે તેમને બિટલી બધી ધમકી આપી કે જે તમારા સંબંધિ ચાલતી વાતનું સત્ત ભાસી જાણવામાં આવશે અને ખાતરી થશે તો જાહેને રેશી નાંખવા પડશે. ખાતરી કરવાને માટે વધારે હાડા વાટ જોવાની જરૂર પડી નહિ એક કિલસ દિદારખાન અને પેલી સ્ત્રી એક ખીજાનામાં મુતેલાં તેના જોવામાં આવ્યાં. ખરી બાબત નજરે પડતાજ પેલા હિંદુ વેપારીએ દિદારખાનની છાતીમાં કટાર ભોકી દીધી અને મોતાની બેનને પણ લાંબી લાંબ રેશી નાંખી.

આ બનાવ બનતાં જનનાખાનામાં હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો. ખવાસણ અને બોલબોલે એકત્ર થઈ પેલા વેપારીને મારી નાંખવાનો કરાવ કર્યો, પણ તેમના વિચારથી ચોરગઝેળ ચુસ્તી થયો અને પેલા વેપારીને માત્ર મુસલમાન-ઈસ્લામી ધર્મ અંગીકાર કરવાની ફરજ પાડીને જ સંતોષ પામ્યો.

આમ છતાં ભોક મત તો એવો છે કે પેલો વેપારી મુસલમાન થવા છતાં પણ બોલબોલા વેચ અને સત્તાને ભોગ થઈ પડ્યો. 'હિંદુસ્તાનના ભોક કહે છે કે, જન્મથી જ બોયડ જન્મ્યો હોય તેના કરતાં પાછળથી નપુંસક થયેલો માણસ ધણો જ ખરાબ નીવડે છે. જન્મને બોયડ શાંત અને ગરીબ પ્રકૃતિનો હોય જ્યારે બોલે વિપશી ન છતાં ધણોજ દૂર અને વેરી નીવડે છે. આમ છતાં તેઓમાંના ધણાક વિશ્વાસને પાત્ર, ઉદાર અને સરવેર હોય છે એમાં તો સંસ્થાવકાર છે જ નહિ.

ચોડાક સમય પછી વળી બે પુરોને જનનાખાનામાં દાખલ કરવાનો શક પડવાથી રાશનઆરા બેગમ ઉપર ચોરગઝેળ નારાજ થયો હતો. 'કુટલાકો કહે છે કે એ માત્ર વહેમ જ હતો, અને પાદશાહે તેની બેનને તરતજ શાંત પાડી મનવી હતી. બેગમસાહેબના ચારેને ચાહેજાહેને જેવી શિક્ષા કરી હતી તેવી શિક્ષા રાશનઆરાના ચારેને પકડીને ચોરગઝેળની પાસે લઈ જવા છતાં પણ તેણે કરી નહોતી. બેગમસાહેબનો ચાર પાણી ઉતું મકવાના દેગમાં સંતાઈ જતાં તેમાં જ તેને ગુળાવી

મારી નાંખવામાં આવ્યા હતાં તે આપણે પ્રથમ વાચી ગયા છીએ. ઔર-
ગઝેમે તેમ ક્યું નહિ માં હિદવાણી અને ખાપ પોટુગીઝથી જન્મેલી એક
વૃદ્ધ પોટુગીઝ સ્ત્રી, કે જેણે જનનાંખનામાં કેટલાંક વર્ષે નોકરી કરી હતી
તેણે મને આ વાતે જવાબી કહેલી છે તેવીજ હું અને છાકુ છું. તેણે મને
કહ્યું કે, ઉક્ત યોરોમાંના એક જુવાન માણસની સાથે કેટલાક દિવસ સંધી
ભોગ વિલાસ ભોગથી રાશન-આરાં ભોગમે તેને છૂપે રાખ્યો હતો. છેવટ
તેણે તેને રાતને વખતે જનનાંખનામાંથી બહાર કાઢી મૂકવાને માટે પો-
તાની દાસીઓને સોંપ્યા, પરંતુ તેમના ઉપર કોઈથી રાખવામાં આવ-
વાથી અર્થવા તેમને બધા લાગવાથી કે પછી ગમે તે કારણથી પણ એ
દાસીઓએ પેલી બંધીને યથા ગયેલા યોરને નજરમાંથી જ છૂટા મૂકી
દીધા અને પોતે નીકળી ગયા. નજરમાંથી પકડીને તેને ઔરગઝેમની
સમક્ષ લઈ જવામાં આવ્યા. પાદશાહે તેને એક પોતાની પાસે બોલાવી કેટ-
લીક તર્જવીની કરી પણ તેમાંથી તે ખોળું કંઈ રહ્યું કહાડી શક્યો નહિ.
માત્ર પેલી બંધીને યોરે એટલું જ કબૂલ ક્યું કે તે જનનાંખનાના કોઈ
ચડીને આવ્યાં હતાં. ઔરગઝેમે તેને જેમ આવ્યો હોય તેમ જનનાંખના-
નામાંથી નીકળી જવાનું ફરમાવ્યું, પરંતુ એ માનવા ભોગ છે કે, બોગમાંથી
પાદશાહના હુકમથી વધારે આગળ વધી તે બિચારાને કિશ્ના બોચા
કાંઈ ઉપરથી નીચે ખાઈમાં નાંખી દીધા. ખાંત યોરનો સંબંધ પેલી વૃદ્ધ
પોટુગીઝ સ્ત્રીએ કહ્યું કે, એ ખાંતે માણસ પણ નજરમાંથી પકડાયો
હતો અને પાદશાહની આગળ લઈ જતાં તેણે કયુલ ક્યું હતું કે તે ખાંત
કાંઈથી નહિ પણ દરવાજાને રસ્તેથી અંદર આવ્યો હતો. એજ દરવાજા ધમને
બહાર નાશી જવાને માટે તેને ફરમાન થયું હતું; તેપણ બોગમાંના ઉપર
દાખલો બેસાડવાને માટે સખ શિક્ષા કરવાનો ઔરગઝેમે નિશ્ચય કર્યો હતો;
કારણ કે, તેમના રક્ષણમાં આમ ઘાલમેલ થાય તેથી પાદશાહી કુટુંબને
લાગ્ન લાગે એટલું જ નહિ પણ તેથી કાર્યવાર પાદશાહની જાતની
સલામતીને પણ બધું રહે ખરા જનનાંખનાના દરવાજામાં ઘણીજ ચોક-
શીથી સાચવવા ભોગમે ઔરગઝેમે ત્યાર પછી બોગમાંથી તથા દરવાજાને
સખ તાકીદ આપી હતી.

આ બનાવ બન્યા પછી કેટલેક મહિને યોડા યોડા દિવસને અંતરે
દિલ્હીમાં પાંચ પરદેશીય રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા. પહેલા પ્રતિનિધિ

મક્કાના શેરીફનો હતો અને તે જે બેઠ લાવ્યો હતો તેમાં ઘોડાક અરેબી-અન ઘોડા અને પવિત્ર સાવરણી હતી. મક્કની મોટી જુમા મસજિદનો મધ્ય ભાગ ન્યાં બેશીને કાજીઓ વાચેજ આપે છે તે ભાગ વાળવામાં એ સાવરણી ધણો કાળ વપરાયતી હતી. મુસલમાનો વાચેજના ઓરડાને ધણોજ પવિત્ર માને છે તેને ખી-ઈદ અઘાહ ખુદનું ઘર કરીને કહેવામાં આવે છે, તેને તેઓ ખરા ઈશ્વરને અર્પણ કરેલું પ્રથમ પવિત્ર મકાન માને છે અને તે અઘાહાએ બધાવેલું છે એમ કહેવાય છે.

ખીજે રાજ્ય પ્રતિનિધિ, મક્કાના અગ્રિકાણમાં આવેલા અરેબિયા ફેલીક્ષ નામના દેશના રાજાએ મોકલેલો હતો. ત્રીજે બસરાના રાજાનો હતો અને તેઓ બન્ને અરેબીઅન ઘોડાઓ બેઠને માટે લાવેલા હતા.

ખીજ બે રાજ્ય પ્રતિનિધિઓ ઇથિયોપિયાના રાજાએ મોકલેલાહતા. ઉક્ત રાજ્યપ્રતિનિધિઓમાંના પહેલા ત્રણને તો પેરુ અથવા વધારે માન આપવામાં આવ્યું નહિ એમ કહીએ તોપણ ચાલે. તેમની બેઠ-સામાન-એવી તો નાદર હતી કે, સહ કાઢને એવો શક પડ્યો કે તેઓ ખીજ કાઢી કારણને લીધે નહિ પણ બેઠ આપી તેના બદલામાં પાદશાહ પાસેથી સારા નાણાં મેળવવાને માટે આવેલા છે વળી રાજ્ય પ્રતિનિધિના સામાન તરિકે ઘણીક વેપારની, વસ્તુઓ કાણુ જકાતમાંથી ખચાવી તેઓ, દેશમાં લાવ્યા હતા; જેમાંથી પણ તેમને સારો લાભ થવાની આશા હતી. અરબસ્તાનના ઘોડા અને ખીજે સામાન વેચી તેમણે હિંદુસ્તાનની વસ્તુઓ ખરીદ કરી હતી અને તેપણુ પરદેશ ખાતે જતા માલ ઉપર લેવાતી જકાત-માંથી બેઠના માલને નામે સ્વદેશ લઈ જવાના હતા. દુકામાં તેઓ રાજ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે નહિ પણ પાદશાહ પાસેથી સારી બેઠા અને વેપારની વસ્તુઓમાંથી સારો લાભ મેળવી જવાને માટે આવેલા છે એમ સર્વેને ખાત્રી થઈ હતી.

ઇથિયોપિયાના રાજા તરફથી આવેલા એલચીખાતા પર કંઈક બોલવા જેવું છે. હિંદુસ્તાનમાં થયેલી ઉચલપાચલથી તે રાજા માહિતગાર હતો અને હિંદુસ્તાન જેવા મોટા રાજ્યમાં પોતાની કીર્તિ ફેલાવવાને માટે તેણે એલચીખાતુ મોકલ્યું હતું એલચીખાતુ પણ તેની મોટી મત્તા અને ઝાહો-ઝલાલીને ધારિત હોયુ જેમણે એમ તેને સંજેશુ હોય એમ લાગતું હતું. આમ છતાં પણ ખરૂ કહીએ તો ઇથિયોપિયાના રાજાના મનમાં પણ સારી બેઠના

બદલામાં ઔરંગઝેમના ઉદાર હાથે અપામલી મોટી ભેટની લાલસા હતી.

આ એલચીખાતામાં શું હતું તે બોધએ તે રાજ્યએ પોતાના દરબારના બે મોટા અને પ્રસિદ્ધ ઉમરાવોને એલચીખાતાના પ્રતિનિધિઓ તરીકે મોકલેલા હતા અને તે બન્ને રાજ્યના મનની જે બાવના હતી, તેને પ્રભુ કરે એવા હતા, એમાં તો શક નથી જ. એ બેમાંનો એક મુસલમાન વેપારી હતો જેને યોડા વર્ષ ઉપર ઈજિપ્તથી રાતા સમુદ્ર સુધી જતાં રસ્તામાં હું મોખામાં મળ્યો હતો. આ મુસલમાન વેપારીને તેના માનવંતા રાજ્યએ ધણા શુલામો વેચવાને માટે અને તેમાંથી મળેલા પૈસાથી હિંદુસ્તાનનો વેપારી માલ ખરીદી જવાને મોકલેલો હતો.

આફ્રિકાનો ક્રિસ્ચિયન રાજ્ય આવો માનવંતો વ્યાપાર કરે છે.

ખીજે પ્રતિનિધિ આરમિનિયન અને ક્રિસ્ચિયન વેપારી હતો. તે એ-જામાં જન્મેલો અને લાંબ પચ્ચેલો, મોરાઆદ નામે ઈથિયોપિયામાં આ-જખાતો માણસ હતો. આ માણસ પણ મને મોખામાં મળ્યો હતો. લાં તેણે મને પોતાના ઔરડાનો અડધો ભાગ આપીને સારી સગવડ કરી આપી હતી, એટલું જ નહિ પણ આ ઇતિહાસના પ્રારંભમાં કહેલું છે તેમ તેણે જ મને ઈથિયોપિયાના રાજ્યમાં નહિ જવાને માટે સલાહ આપી હતી. મુસલમાન વેપારીની માફક મોરાઆદને પણ દરેક વર્ષે રાજ્ય મોખા મોકલે છે અને તે હમેશાં પોતાના સ્વામિની વાર્ષિક ભેટો, અગ્રેજની અને ડચ સોકની 'ઈસ્ટ ઇન્ડીયા' કંપનીઓને સારૂ લઈ જાય છે અને તેના બદલામાં તેમના તરફથી મળેલી ભેટો તે પાછો પોતાની સાથે ગોન્ડર લઈ જાય છે.

હિંદુસ્તાનના પાદશાહના દરબારમાં શોભે તેવા બનકાથી પોતાના પ્રતિનિધિઓ દરબારમાં જાય એવા હેતુથી એ આફ્રિકન રાજ્યએ આ એલચીખાતાને ઉદાર હાથે ખરચ આપ્યું હતું. રાજ્યએ તેમને બતરીસ શુલામો આપેલા હતા; જેમાંના છોકરા અને છોકરીઓને મોખા બદલે વેચવાનાં હતાં અને એ વેચાણમાંથી ઉપજેલું સન્માર્ગોષાર્જિત નાણું એલચીખાતાના ખરચ માટે કામમાં લેવાનું હતું. આ ઉદારતા ખરેખર ખાનદાની જ હતી. આ રથને એટલું પણ યાદ રાખવું કે, મોખા બદલમાં સારા જીવાન શુલામો પચીસ અને ત્રીસ કાઉને વેચાય છે. શુલામો ઉપરાંત ઈથિયોપિયાના ઉદાર રાજ્યએ હિંદુસ્તાનના મહાન મોગલ પાદશાહને માટે પોતાની પસંદગીના ૨૫ શુલામો પ્રતિનિધિઓને સ્વાધીન કરેલા હતા. શુલામોમાંના

નવ અથવા દસ જણ તો કિરોર તપના અને જનાનખાનાના યોગ્ય બનાવવાને યોગ્ય રિયનિના માણસો દ્વારા એક કિશ્તિખાન તરફથી એક મોટા પાદશાહને આજ યોગ્ય બેઠ હોય એમાં શક નથી । પરંતુ ઈથિયોપિયનના કિશ્તિખાન ધર્મ આપણાથી ધણેજ ભિન્ન છે પ્રતિનિધિઓએ વળી મહાન મોગલને માટે રાજ્યએ આપેના પદર ઘોડાઓ, જે આરબી ઘોડાના જવાજ હતા તેમને અને કેટલાં નાનાં નાના ખુસ્વાર જેમની આમડી ચિત્ર રિ ચિત્ર અને ગેશમના ચઢાપટા વાળા હિંદુસ્તાની ગનીયા કરતા પણ વધારે સુંદર અને શોભાતી હતી જમીન ઉપરથી એ મોટો અને જોગનર માણસ પણ ઉપાડી ગઈ નહિ એવા મે હાથી હાત, અને સીવેઈથી બરે હું એક બગલનું મોટું શિશુકું, જે જે દિલ્લીમાં જોઈ માપી એમુ હતું જેનું મોટું અરધો ફૂટ વહોણું હતું, એટલાં વાતા તેમણે રાગની પાસેથી મહાન મોગલને બેઠ કરવાને માટે પોતાને સ્વાધીન લીધા હતાં

આ પ્રમાણે રાજ્યવશી અને ભબકભરી રીતે તૈયાર કરેલા જે રાજ્ય પ્રતિનિધિઓ પછી ઈથિયોપિયાના રાજા નગર ગોન્ડરથી હિંદુસ્તાન જવાને માટે ઉપજ્યા. ગોન્ડર દુન્નીઆ જિલ્લામાં આવેલું છે તેમણે જે માસ સુધી હિન્દુ જગનમાં, બેધોલ અને દરિયાના કિનારા ઉપર અને મોખાની સામે ખાખાલમડળના કિનારાપર ખુસાફરી કરી ગોન્ડરથી આરબીકા જવાને પોઠી માર્ગ જે માત્ર સાબીસ દિવસનો છે તે માર્ગ એ પ્રતિનિધિઓએ કેમ ન લીધો તેના કારણે હું મારી વાર્તાના પ્રવાહમાં આગળ ઉપર જણાવીશ આરબીકાથી મોસામાના ટાપુમાં ચઢને જવું પડે છે અને લાં તુર્કસ્તાનના મહાન સુલતાનનાં થાણું છે

આ એલચીખાતાને રાતો સમુદ્ર ઓલગી જવાને માટે મોખાના વહાણ સારે બેધોલમા ટેવાક દિવસ સુધી જોગી રહેવું પડ્યું હતું, જ્યાં ખાવા પિવાની જરૂરની વસ્તુઓ ન મળવાથી તેમને હેરાન થવું પડ્યું અને કેટલાક ગુલામો એ સકટમાં મરણ પામ્યા

મોખામાં આવતા આ પ્રતિનિધિઓને જણાવ્યું કે અમરમા ગુલામોની

• સીવેટ ઉત્તર આફ્રિકામાં એક શિયાળની ભૂતનુ પ્રાણી ધાય છે અને તેના શરીરમાંથી કર્તુરી જેમની માફક એક ભૂતનો મુગધીદાર પદાર્થ મળી આવે છે આ પ્રાણી સીવેટ કહેવાય છે તેમ તેના શરીરમાંથી નીકળેલો સ્નાયુક પદાર્થ પણ 'સીવેટ' કહેવાય છે જા ૬

પુષ્કળ ભરતી થયેલી છે આથી કરીને તેમને પોતાની સાથેના જીવાન છો-
કરા અને છોકરીઓ ધણે જોડે બાવે મેચવાં પડ્યાં. ગુલામોનું વેચાણ
યઈ રહેતાં જ સુરત જતા એક વડાણમાં તેઓ દિંદુસ્તાન જવાને માટે
ઓખા બંદરથી ઉપજ્યા પચીસ દિવસની દુઃખતર મફર કરી તેઓ સુરત
બંદરે આવી ઉતર્યા. ગુલામો જોડે બાવે વેચાયા તેથી એકઠીખાતા
પાસે પૂગ પેમા નડોતા, એટલે તેઓ પોતાની માથેના ગુલામોને તથા ધો-
ડાઓને માર્ગમાં મારે ખોરાક આપી શક્યા નહિ, અને સુરત આવતાં
આવતાં ઘણા દોષ અને ગુલામો મરણ પામ્યા ખચર પણ મરી ગયા,
પરંતુ તેમની આમડી તેઓએ સમાજીને રાખી મૂકી

અધુરામાં પૂર સુરત બંદરમાં આવ્યાને તેમને થોડો વખત પણ થયો
નહોતો એટલામાં વિજયપુર રાજ્યના શિવાજી નામે એક બદારવટીઆએ
સુરતમાં ધાડ પાડી અને શહેરને લૂટી લીધું તથા આગ લગાડી. આ બ-
ધકર આગમાંથી નવા આવેલા એકઠીઓનું ઘર પણ બચી ગયું નહિ.
મદા મદા મહેનતે તેઓ આગ તથા લૂટમાંથી માત્ર કેટલોક સામાન અને
ગુલામોને બચાવી શક્યા ગુલામો માદા દતા તેથી શિવાજીએ તેમને લઈ
લીધા નહિ, કારણ કે એવા માદાઓને લઈ જઈને તે શું કરે? તેમના ઇચ્છિ-
યોપિયન પોગાકને માટે તો શિવાજીને લાલમા ધાપ તેમ નહોતુંજ ખચ-
રનાં આમડા રહી ગયાં તે તો મારા ધારવા પ્રમાણે શિવાજીને કઈ ખામ
રીતે ધ્યાનમાં આવ્યાં નહિ હોય, અથવા તેનો એને કઈ બાવ નહિ હોય.
મીવેટ કાઢી લીધા પછી પડી રહેલું બગદતુ શીંગડું પણ લૂટમાંથી
બચી ગયું હતું

પોતાના ઉપર આવી પડેલી આપત્તિના સબબમાં એ પ્રતિનિધિઓ તો
બહુજ વધારીને વાત કરતા હતા, પરંતુ જે લોકોએ ખરાબ પોશાકમાં,
ધનરહિત અને અરધા જૂએ મરી ગયેલા જેવી સ્થિતિમાં તેમને ઉતરતા
જોયા હતા, તેઓ તો કહે છે કે, સુરત ઉપર પડેલી આપત્તિનો એમના
પર મોટો આભાર થયો એમ તેમણે માનતું જોઈએ; કારણ કે સુરતમાં
લૂંટ યઈ એથી તો તેઓ પોતાની કિમતી બેઠ સોગાત સાથે પાદશાહ
પાસે જઈ શક્યા નહિ. અર્થાત્ આ બાબત તેમને લાભકરતા યઈ પડી,
નહિ તો તેઓની વધારે અકાતિ થાત દિંદુસ્તાનના લોક તો કહે છે કે
ઇચ્છિયોપિયાના આ માનવતા પ્રતિનિધિઓને રાજ્યનગર ફિલ્હી જવા માટે

ગાર્ડાના પૈસા અને પોતાના પેપણનાં સાધન માગવાને માટે સુરતના મુખા પાસે બીખારી તરીકે જઈ માગણી કરવાનું શિવાજીની લૂંટને લીધે બહુ સારું બહાનું મળી ગયું. આ ઉપરાંત તેમણે પોતાના લાભને માટે કેટલાક શુદ્ધાભે વેચી ખાધા હતા, સીવેટ વેચી નાંખ્યો હતો, તથા ખીજો પણ કેટલોક સામાન વેચી માર્યો હતો; એ તેમનાં દુષ્ટ કૃત્યો સુરતમાં ધાડ પડવાથી ઢંકાઈ ગયાં નહિ હોત તો તેમની પૂરી ફજેતી થાત.

સુરતની 'ડચકેક્ટરી' ડચ લોકોની આપારી ટાલીના ઉપરી મારા પરમપ્રિય મિત્ર મી. અમરૂકને સુરતને મારા ઉપર બલામણ્યનો પત્ર આપ્યો હતો. મોખા બંદરમાં હું તેનો પરાણો થયો હતો તે ન જાણતાં તેણે દિલ્હીમાં મને એક કામળ આપ્યો. પાંચ છ વર્ષ પછી આવી રીતે અણુધાર્યા અમારૂં મળવું થયું તેથી અમને બહુ આનંદ ઉપજ્યો હતો મારા જીવના મિત્રને ભેટયો અને મારાથી બની શકે તેવી દરેક મદદ આપવાને માટે તેને મેં વચન આપ્યું દરમારીઓમાં મારે કંઈ વધારે સારી અને ઘણી પીછાણું નહોતી, તેથી આવા રક્તહસ્ત પ્રતિનિધિઓને હું કંઈ વધારે ઉપયોગી ધર્મ પડું તેમ નહોતું, અચરેનાં આમર્શ અને એ લોકોને ધણીજ મનપસંદ પડતો શેલડીનો દારૂ બરેહું પેહું બળહતું શિગડું એટલા વાનાંજ પાદશાહને ભેટ કરવાની જાણીશોમાં તેમની પાસે રહ્યાં હતાં. જે દલો તિરસ્કાર કિમતી ભેટના અભાવથી નયામ એટયો તેમના બિખારી જેવા દેખાવથી ઉપજે એમ હતું. ઉધાડે માથે અને ઉપાડે પગે, દમરાપર એક મેહું કપડું વિટાળેલા તથા ઉનાળાના પટકા જેવાં ખરાબ પેરણ 'પ' હેરેલા શુદ્ધાભોની સાથે મેલા થેલા વેશમાં તેઓ ખાલખી વગર-વાહન વગર તેમની બેડેજા ખરેખરી હાલતમાં દિલ્હીની શેરીઓમાં રખડતા હતા. એક માઝા દૂટયા બાઝના માઝ વગર આ ઇંધિયોપિમન પ્રતિનિધિઓની પાસે ખીજું કંઈ વાહન નહોતું અથવા કોઈ કોઈ વાર તેઓ એક 'મિશ નરી હાધર' ક્રિશ્ચિયન ધર્મચરનો અને કોઈવાર મારો ઘોડો મારી જતા હતા, એ તેમનાં વાહન ચતાં. મારો ઘોડો તે લઈ ગયા હતા તેને અરધો મારી નાંખવા જેવો કરી મૂકી ગયા.

આ ધિકારવા બેગ પ્રતિ એક સરીર માટે મેં કેટલોક વખત મિથ્યાજ લીધી. તેમને જે તે બધું ધારતા હતા. તેઓ કંઈ કોઈ

ધ્યાન ખેંચાય તેવા રહેલા નહોતા. આમ છતાં પણ એક વાર જ્યારે મારો આગા દિનેશમંદ્યાન અને હું અમારી અભ્યાસની ઝોરડીમાં એકાંતમાં બેઠેલા હતા ત્યારે—દિનેશમંદ્યાન રાજ્ય સંબંધી કામકાજ કરનાર પ્રધાન હતા તેથી મેં ઇચ્છિયોપિયાના રાજની મોટાઈ વિષે એવો તો ફત્તેહમંદ રીતે લંબાણુથી હેવાલ આપ્યો કે, જ્યાં દિનેશમંદ્યાનને અસર થઈ, તેણે પાદશાહને તે વાત કરી એટલે ઔરંગઝેમ પણ એલગીઓની મુલાકાત લેવાને તથા તેમનો પત્ર લેવાને માટે લલચાવ્યો. છેવટ મુલાકાત થઈ અને તેમાં પાદશાહે તે બેઠેને કિનખાખના તાકા રેશમના જરી ભરેલા કમરબંધ, તેવીજ જાતની પાષડી અને કારીગરીવાળો ફેટલોક સામાન શિરપાવમાં આપ્યો. પાદશાહે વળી તેમના ચુલાખરચને માટે હુકમ આપ્યો. વળી થોડા જ દિવસમાં તેમને વિદાયગીરી આપવામાં આવી ત્યારે પણ પાદશાહે તેમને શિરપાવ ઉપરાંત છ હજાર રૂપિયા આપ્યા. પરંતુ આ રૂપિયા અસમાન ભાગે વેંચી લેવામાં આવ્યા, એટલે કે જે પ્રતિનિધિ જાતનો મુસલમાન હતો તેને ૪ હજાર મળ્યા અને મુસલ જે જાતનો ક્રિશ્ચિયન હતો તેને માત્ર બે હજાર રૂપરડી ભાગ આવી.

ઔરંગઝેબ પાદશાહે તેમની જોડે તેમના રાજને માટે પણ કિમતી શિરપાવ મોકલાવ્યો. એ શિરપાવમાં રૂપાના ઢોળ ચડાવેલાં બે રણસિંગડાં, રૂપાનાં બે મોઠાં ઢોલ, એક જડવવાળી કટાર, અને વીસ હજાર 'ફેક' ની કિમતના સોના રૂપાના સિક્કા હતા. ઇચ્છિયોપિયાના રાજ્યમાં ઠાઈપણુ જાતનો સિક્કો ચાલતો નહિ હોવાથી પાદશાહે સિક્કાઓ આપતાં એવી ઇચ્છા બતાવી હતી કે, દુર્લભતાને લીધે આ સિક્કા તો લાંબા રાજને વધારે કિમતી બેઠ તરીકે થઈ પડશે.

પાદશાહ સારી રીતે જાણતો હતો કે એકે રૂપિયો હિંદુસ્તાનની બહાર જશે નહિ અને એલગીઓ પોતાને જોઈતી વેપારની વસ્તુઓની ખરીદીમાં તેને વાપરી નાંખશે જેમ તેણે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તેમજ થયું. તેમણે, તેમને રાજ, રાણી અને તેમના તિલક કુમારને માટે બદનને સારૂં જીણું મુલાયમ કપડાં, ઉન્હાળાના પોષાક માટે સોના રૂપાના કસબી આંતરાવાળા મસર, ઈંચડમાં બનેલાં લીલાં અને આછાં રતાં કપડાં, રાગને માટે બે હાથ કાપિયા અરબ્બી કબજ, અને જનાનખાનાની ખીલ કાલણુ બાપડીઓ અને તેમનાં છોકરાંને માટે ખીમ્મ જરા ઉતરના વરગનાં

કપડો ખેરીયા. આ બધો સામોન એવચીના મામાન તરીકે ગણાવી પર-
દેશ જતા મીલપરે લેવાતી નોકોત વગર તેઓ પસાર કરી ગયા મુરાતની
સાથે મારે મેત્રી હતી, એ તેને માટે મારી વગસગ ચલાવી તેથી
હું મેલુ કારણોને લીધે ખરતાઉ છું. પહેલું કારણ એ છે કે, તેણે તેના
છોકરા મને ૧૫ રૂપિયા વેચાતી આપવીનું વચન આપેલું હતું તેમ છતાં
તેણે પાછળથી મને કહાવી મોકલ્યું કે 'ત્રણસ રૂપિયા વગર હું તે છોક-
રાને વેચીશ નહિ' એક પિતાએ પોતાની પુત્રને વેચ્યો છે એમ કેમ કહી શ-
કાય? મારે મને બહુ હોશ હતી તેથી મેં એણે આગી તે રકમ આપવાનો
લિખાઈ ક્યો એ છોકરા સારો બાંધાનો, સ્વચ્છ કાળો આમડીનો, ચ-
પટી નાક કે જાડા હોંવાળો નહિ હતો. ઇથિયોપિયાના લોકોમાં આવા
ચોંકા એ મીલુસ હોય છે. હું મેના આખો પૈસા આપીને તે છોકરા ખેરી-
નાર હતો તેમ છતાં તેણે તેને વેચી માર્ધો તેથી તેણે જે વચન તોડ્યું
તેને લીધે હું મુરાતની સાથે ઘણો ગુસ્સો થયો.

બીજી એવચી પેશા મુસલમાન અને મારો મિત્ર હતો તેણે પોતું-
ગીઝના વાસ પછી પડી બાગલી ઇથિયોપિયાની એક મસજિદને સમારાવ
વાનું તેના રાજા ઉપર ઔરંગઝેબની પાસે આમ્રહથી લખાવવાયું હતું
આ ઉત્તમ સેવાની અમમચેતી આખ્યા માટે મોગલ પાદશાહે એ એ એવ-
ચીઓને ખીજા એ હજાર રૂપિયા બક્ષિસ આપ્યા પોતાના ઇસ્લામી ધર્મને
વધારવાને માટે એક સંખ-અથવા દરવીશ મઠેથી ઇથિયોપિયા ગયો
હતો અને લા તેણે પોતાનો ધર્મ સારી રીતે વધાર્યો હતો. આ શબ્દ
બધાવેલા ઉક્ત મસજિદ, ઇથિયોપિયામાંથી એક મુસલમાન સરદારે કાઢી
મુકેલા પોતુંગીઝ લોકની મદદે ગયેના ગોવાના સૈનિક માણસોએ બાગીને છુ-
ળધોણી કરી નાખી હતી. મારૂ ત્રિજુ કારણ એ હતું કે, ઇથિયોપિયાના
રામના નામે એ દુષ્ટ મુરાતે ઔરંગઝેબને વિનંતી કરી કે, તેણે એવકારન
અને બીજી સાત ચોપડીઓ ઇથિયોપિયાનો રાજા ઉપર મોકલી આપની
આ ચોપડીઓ શાનો હતી તે હું સારી રીતે જાણતો હતો. મુસલમાનના
ધર્મનું સ્થાપન કરવાને માટે લખાવતી આ ચોપડીઓ આ લોકમાં બહુ
જ માનનીય છે.

દિશ્વિયન રાંજને નામે કામ કરતા આ કિશ્વિયન એવચીના સમયે
એવચીખાતામાં આવેના કામમાંથી બહુ જ શરમ ભરેલ કામ જણાયું.

આવતું હતું. ઇથિયોપિયાના રાજ્યમાં ક્રિશ્ચિયાનિટી કેવી ખરાબ હાલતમાં આવી રહેલી છે તેનો જ હેવાલ મેં પ્રથમ મક્કામાં સાંભળ્યો હતો તે આ એલચીઓના કહેવાથી અને ખરેખર સત્ય જ લાગ્યો. સાંના લોકો અને સરકાર બેઉ મુસલમાન ધર્મને બહુ વધારે છે અને એમાં તો કંઈ શંકા નથી કે, યોડા છતાં પણ જ ક્રિશ્ચિયનો પહેલાં ગોવાના લશ્કરથી સુરક્ષિત ઇથિયોપિયાના ક્રિશ્ચિયન રાજના કાળમાં આત્માદ હતા, તે તેના મરણ પછી પંચુ થઈ ગયા છે. આ બનાવ પછી નાજમાતાના કાવતરાને પરિણામે પોર્ટુગીઝો કેટલાક કતલ થઈ ગયા હતા અથવા દેશ બહાર કાઢી મૂકાયા હતા. નરમુયાટ પેટ્રીઓટ જને તેના સ્વદેશીઓ ગોવેથી પોતાની સાથે લેતા આવ્યા હતા તેને જીંદગી બચાવવાને માટે નાશી છૂટવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી.

એ એલચીઓ દિલ્હીમાં રહેલા હતા તે વખતમાં મારા આગાએ તે અને વારંવાર પોતાને મળવા તેઓ હતા, કારણ કે કંઈક નવું જાણવાની અને જ્ઞાન મેળવવાની તેને બહુ ઈચ્છા રહેતી હતી. તે તેમને તેમના રાજ્ય વહીવટ સંબંધે અને દેશ વિષે ઘણા પ્રશ્ન પૂછતો હતો, પરંતુ તેનો મુખ્ય હેતુ તો નાઇલ નદીનું મૂળ ક્યાં છે તે જાણવાનો હતો. નાઇલને તેઓ 'આબા-બાહલ' પાણીનો પિતા કરીને કહે છે આ બંને જણા એણી તરફથી આવેલા હતા એટલે તેમણે જ જણાવ્યું તે ખરું હતું વળી મેં મોખામાં એ પ્રમાણે જ સાંભળ્યું હતું. તેમણે જણાવ્યું કે, અગાન લોકોના દેશમાં નાઇલ નદીનું મૂળ છે. એક બે નાના પ્રવાહ એક દુમરમાંથી પડી નાનું તળાવ ધાય છે અને તેમાંથી વહેતું નાઇલનું પાણી ધણું યોડું હોય છે પરંતુ આગળ આદતમાં ખીજા ઘણા નાના મોટા પ્રવાહ એને આવી મળતા એનો પ્રવાહ વધી જાય છે. સાંથી પછી એ પ્રવાહ સર્પાકારે વહેતો ઘણા ટાપુઓ બનાવતો વહે છે અને કેટલાંક નીચાં હવ્યા શિખરો ઉપરથી મજાદ જતીન પર એક મોટા તળાવ-સરોવરમાં બધાં પાણી એકઠાં થાય છે. આ સરોવર ધણું જ વિરાળ છે, તેમાં નાના મોટા અનેક ફળદ્રુપ ટાપુઓ છે. સાં આગળ માછલાં વિચિત્ર પ્રકારના કાચખાનગરે અનેક જાતનાં જળચર પ્રાણીઓ પણ થાય છે. દુમ્મીઆના દેશમાં આ સરોવર આવેલું છે. ગોંડરથી તે ત્રણ ચાર મજલ દૂર છે, અને નાઇલનું મૂળ પાંચ છ મજલ દૂર છે. આ દેશમાં દિલ્હીનાની માફક ચોખાસુ નિવસજી જુલાઇની આખરે વર્ષોવર્ષ

બેસે છે, એટલે એ સરોવરમાં આસપાસના પરંતોમાંથી અનેક પ્રવાહો માર્ગે અત્યંત પાણી આવે છે અને નાર્મલ આ મરોવરથી નીકળેલી મોટા પાણીના જથ્થાને વડન કરતી આગળ વહે છે આથી કરીને વર્ષોવાર તેમાં પૂર આવે છે એ મરોવરમાંથી નીમ્જોની નાર્મલ કુળીના રાગના રાગ્યનમર સોનાર આગળ થઈ ધણા સપાટ પ્રદેશને જળમય કરતી રસાળ અને મોટા સપાટ મિસર અથવા ઇજિપ્તના પ્રદેશમાં થઈને વહે છે ઇજિપ્તની ઉતરે તે સમુદ્રમાં અનેક મુખથી પડે છે

મને અને મારા આગાને બેઠને એટલું મધુ પસંદ ન હોવા છતાં પેલા બે એનથીઓએ તો તેમના રાગનું ઔદર્ય, શોભા, તેના લક્ષરનું બળ, અને ખીલ મોટાઈ વિશે ધણું લંભાણ ચલાવ્યું, પરંતુ તેમની સાથે આવેલા પેના મોગને તેમના ઉક્ત સ્તુતિવાદમાં ભાગ ન લેતાં તેમની ગેરહાજરીમાં અમને કહ્યું કે, રાગથી પોતાથી રણ ઉપર ક્વાયતને માટે આણેલ ઇથિયોપિયાનું સૈન્ય બેવાર તેણે જોયું હતું, સારે તેને તો તે ધણીજ ખરામ લાલતમાં અને શિક્ષણ રહિત માણસોના ટોળાં જેવું જણાયું હતું આ મોગને ઇથિયોપિયા સંબંધી અમને બહુ બામતો જણાવી અને તે સંબંધી મેં મારી નોંધમાં ઉતારી લીધી જે કોઈકવાર જાહેરમાં આવશે હાનતો મુરાતે કહેતી બે કે ત્રણ મામતો અત્રે લખીને જ હું મનીમત રહીશ આ ત્રણ વાનો લખવાનું કારણ તો એટલું જ છે કે એવી બામતો પણ કિશ્કિયન બૂમિમાં બનેછે, એમ તમારા જણવામાં આવે

એણે જણાવ્યું કે, ઇથિયોપિયામાં થોડા માણસોનેજ થોડી બાયડીઓ હશે એ પોતે મારે મોંઠે કબૂલ કરતા સરમાથો નહિ કે તેને પણ તેની પરણેતર ઉપરાંત ખીલ બે બાયડીઓ છે એ પરણેતર સ્ત્રી એતેપો ખાતે રહે છે તેણે કહ્યું કે, હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો અને હિંદવાનોની સ્ત્રીઓની માફક ઇથિયોપિયાની સ્ત્રીઓને જનાનામાં રાખવામાં આવતી નથી અને ખીલ લોકોની આખોમાં જે ઝેર હોય છે તે ઝેર એ લોકોની આંખોમાં નથી એટલે રાત દિવસ પરણેલી કે કુનારી, સ્વતંત્ર કે દાસી નીચી કે ઉંચી ગમે તે જાતની સ્ત્રીઓ એકજ ઘરમાં હમેશા પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓના સમ પાંચ બેગી જોનામાં આવે, એ તો ત્યાં સહજ છે અમીર લોકોની સ્ત્રીઓ અથવા ધણીઆણીઓને કોઈ રૂપાળા પુરૂષ સાથેના પોતાનો પ્યાર છુપાવવાની જરાય જરૂર પડતી નથી, તેઓ કઈ પણ બંધ કે આશંકા વગર

હયોક પોતાના રત્ના વરમા જઈ શકે છે તેમણે અને કહ્યું કે જો તમે ઇથિયોપિયામાં આવ્યા હોત તો તમને પણ પરણવાની ફરજ પડવામાં આવી હોત ક્રીક દેશનો વેદ બનીને ચોડાક વર્ષ ઉપર એક પાદરી એ દેશમાં ગયો હતો તેને પરણવાની જરૂર પડી હતી ને સ્ત્રી તેના છોકરાને માટે હતી એજ સ્ત્રી સાથે તેને નેકા પદાવી દેવામાં આવ્યા હતા, એ વળી વધારે રમુજી લાગે એવું છે એકવાર એક ઍશી વર્ષના ડોસાએ દરમારમાં દાબર થઈ રાત્રને ૨૪ મોટો ઉમ્મરના અને હથિયાર લઈ લડાઈમાં જાય એવા છોકરા અર્પણ કર્યા ત્યારે રાત્રએ તેને પૂછ્યું હતું કે, ‘અરે છુટા ! તું આવડી મોટી ઉમ્મરનો થયો ત્યારે તને માત્ર આટલાજ છોકરા થયા છે?’ પેનાએ જણાવ્યું કે તેને કંટલીક છોકરીઓ છે તે ઉપરથી ગુરસે ધઈ રાત્રએ કહ્યું કે, ‘ધિક્કાર છે તને તું મને તારૂં મો બતાવતો નહિ, કારણ કે આટલા વર્ષે અને મારા રાજ્યમાં સ્ત્રીઓની ખોટ ન હતા તું કેઈજ સંતતિ ઉત્પન્ન કરી શક્યો નથી.’ ઇથિયોપિયાના રાત્રને ઓછામાં ઓછાં ઍશી છોકરા છે આ બધા છોખરા જન્મનખાનામાં રહેતા ઘસ ઘસીઓના છોકરાથી ઓળખાવવાને એક વેરનીશ ચડાવેલા લાકડાના હડકા ને રાત્ર્ય હડતરીકે ગણાય છે તે ગળે બાંધેના જન્મનાના આગણામાં રખડતા જોનામાં આવેછે

ઐરગઝેમે પણ એ એલચીઓની બે ચારવાર મુનાકાત લીધી હતી, કારણ કે મારા આમાની ગાફક એને પણ પોતાના યાત્રમાં વધારે કરવાની બહુ ઉત્કંઠા રહે છે, પરંતુ તેની મુખ્ય આતુરતા તો તેમના દેશમાં મુસનમાની ધર્મની શી દશા છે તે જાણવાની હતી તેને પેના ખચ્ચરની ચામડી જોવાની ઇચ્છા હતી, પરંતુ કોઈ કારણથી તે પછવાડે રહી ગઈ હતી અને પાછળથી કિસ્મામાં એક અધિકારીએ તેને પોતાને કબજે કરી હતી જે બખવેલી સેવામાં એ ચામડી મને આપવાની હતી અને ક્રાન્સ આવી મારે કોઈ ઉમરાવને તે બેટ આપવાની હતી પણ તેમાંએ હું ના ઉમેદ થયો મેં એ એનચીઓને પેણુ શિગડુ અને ખચ્ચરની ચામડી પાદશાહને બતાવવાને સખ બલામણુ કરી હતી પરંતુ સુરતની લૂટમાં શિગડામાંનું સુગંધી દાર સીવેટ ગયું અને તે પડી કેમ રહ્યું તેનો જનાય આપવાનો માર્ગ ન હોવાથી તેઓ તેને વિષે કંઈ બોલ્યાજ નહિ

તિનકકુમાર શાહગઢ અકબરના ધમગુરની નીમણોક કરવાને માટે ઐરગઝેમે વિદ્વાનોની એક મોટી સભા બોલાવી ત્યાં સધી તો ઇથિયોપી

પ્રુદ્ધિમાન માણસોએ આ વાતને ધ્વંસ વજન આપ્યું નહિ મોટા ખતાવેનો કાગ હોય ચાલે ગયો હતો અને પોતાના ફેરીઓને મોટું કામ મોપવામાં આવે છે એમ જાણાવવાને કાળે જ આ સોમ વાનો પ્રતા હતા એ પ્રુદ્ધે પુત્ર મમતર્થ રહેતું તેઓ પોતાના જાત જાણને વખાણવાને માટે આ પ્રમાણે મોની વાનો ઉત્તરના હતા એજ માણસોએ વળી એવી પણ વાત ઉગવી હતી કે, ઈરાનના એલચીને લેવા જવાને, માન આપવાને તથા તેને દિલ્લી આવવાની સારી ગોઠવણ મરી આપવાનું સરહદના ઉમરાવને મોપવામાં આયુ છે તે ખીજા મોજા મરણથી નહિ પણ એ એલચીખાતાનો શો આશય છે, તે જાણવાને માટે છે તેઓ મહેતા હતા કે, આવતા એલચીને ધીરે ધીરે સમજાવીને પરપરાથી ચાલતી આવેની રીતે સત્તામ ભરવાને તથા તીજ માન્યમની મારફતે પાદશાહને પણ આપવાને માટે સગળનવો એનો ઉમરાવને સુચના થયેની છે એનથી આવ્યો સારે અમે જે જોયું તે ઉપરથી હું કંઈક કે ઉપર જાણવી તે બધી વાતો માત્ર પોગળ હતી

ઈરાનનો એનચી જ્યારે દિલ્લીમાં આવ્યો ત્યારે જેટલા જોઈએ તેટલા માનથી તેને શહેરમાં આવકાર આપવામાં આવ્યો જે જાઝારમાં થઈને તે ગયો તે જાઝારને સારા શણગારવામાં આવ્યા હતા અને રસ્તાની ખજ માણુ ઉપર લગભગ ત્રણ માઈલ જેટલી લગાઈએ ધોડે સ્વારાની પલટણો ઉભી રાખવામાં આવી હતી વાજોતોની સાથે ધણા ઉમરાવોએ આ સરખ સમા ભાગ લીધો હતો અને એલચી રાજ્યમહુનના કિલ્લાના ફરવાનમાં પેસતાં સનામતીનો તોપો છોડવામાં આવી હતી ધણા વિનયથી ઔર ગઝેમે તેને આવકાર આપ્યો ઈરાનની રીતે તેણે સલામ કરી તે પગ કંઈ નારાજ કે ખાડી નહિ અને જે પત્રો તે લાવ્યો હતો તે કાઢી મારફતે નહિ પણ હાથે હાથ લીધા એટલું જ નહિ પણ તે પત્રોને તેણે માનને ખાતર છેક તેના તાજ સૂધી જાયા કર્યા એક જોખએ એ પત્રોને ફેલા પછી ઔરગઝેમે ગભીર અને પ્રસન્ન ચેહેરે અથથી ઇતિ વાચી જોયા, અને ત્યાર પછી હુકમ કર્યો કે દરબારમાં પાદશાહ પી સમુખ જ એનચીને શિરપાવ આપવો તરત જ કરીને એક જામો પાનડી, અને સેના રૂપાથી ભરેલી કસબી પામરી એલચીને શિરપાવમાં આપવામાં આવી આ શિરપાવ આપવાનું કામ પૂરું થઈ રહ્યા પછી ઇરાનના રાજાએ મોકલેલી એટ દરબારમાં મગાવવાનો આદેશ થયો ઈરાનથી આવેલો એટ-નજરાણામાં મેં કદી પણ

નહિ જોયેલા એના સુદર પચીસ ધોડા, ધોડાના કીનખામના ઝોલા, હાથીના
જેના મેટા રૂઠ પુટ ૨૦ હેટ, હંચી જાતના ગુલામ જળથી ભરેલી નેતરના
ધરનાળી કેટનોક શીનીઓ, 'જેડમસ્ક' નામના પાણીથી ભરેલા શીના જે
ધણાજ ઉત્તમ ગણાય છે અને સદજતબ્બ હોતા નથી મોટા વિશાળ
અને ધણાજ સુંદર પાચ અથવા છ ગલીયા, એવી તો ઉત્તમ કારીગરીથી
અને નાજુકતાથી વણેના પુલોવાળા કેટલાક કીનખામના તાકા તેમા હતા
કે જેથી ઉમદા કારીગરી અને કીમતનાળી વસ્તુ મેં યુરોપમા કદી પણ
જોઈ નથી. ચાર દમાસકમી વાકી તરવારો અને તેટલીજ કટારો, જેની મૂ-
લે ઉપર જવાહીર જડેલા હતા, અને હેવટ પાચ અથવા છ ધોડાના સામા-
નની ખોગીરો જે ધણીજ વખણાઈ હતી, તે વગેરે એ નજરાણામા હતુ આ
હેલી એટ ધણીજ સુદર અને કીમતી હતી અને તેના ઉપર જે ભગત કામ
કરેલુ હતુ તે ધણાજ પાણીદાર મોલીની આવરતુ ઉમદા ભરતની કારી-
ગરીનાળું હતુ

એમ કહેવામા આવ્યુ હતુ કે, આ સર્વોત્તમ નજરાણાથી ઔરગઝેમ
મણે જ ખુશ થઈ ગયો હતો તેણે દરેક વસ્તુને ધ્યાન પૂર્વક તપાસી જોઈ
હતી અને તેમ કરતા તે તે વસ્તુની કીમત અને અલતને માટે ખોશ્યો
હતો તથા એ એટ જોતા તેણે ઈરાનના રાજાનો વિભવ અને સૌભાગ્ય
વખાણ્યુ હતુ મુખ્ય ઉમરાવોમા એ એલચીને જગ્યા આપી અને પછી
તેની લાખી મુસાફરી અને કમને માટે ખમર અતર પ્રછી તથા વારવાર
રાજ તેને મળતા રહેવાનો આમહ કરી ઉતારે જવાની અનુચ્છા આપી

ઈરાનથી આવેલો એલચી દિલ્લીમા ચાર પાચ મહિના રહ્યો તેતુ
સમજુ ખરચ ઔરગઝેમના દરમારમાથી અપાતુ હતુ મોની મોની ઉત્ત-
ણીઓમા અને મેળાવડાઓમા મોનાની દિલ્લીના મુખ્ય ઉમરાવો વારા કરતી
તેની પ્રેરણાગત કરતા હતા જ્યારે તેને સ્વદેશ જવાની રજા આપવામા
આવી ત્યારે પણ પાદશાહે તેને દરમારમા બોલાવી કીમતી સિરપાવ અને
જીચી તથા કીમતી એટ સોગાનો બક્ષીસ કરી હતી ઈરાન પોતાતુ એલ-
ચીખાતુ મોકલનાતું હતુ તેથી ઈરાનના તાહને મોમલનાતુ નજરાણુ ઈરાની
એનચીને આપનામા આ યુ નહોતુ આ એલચીખાતામા મોકલનાના માથુ-
સોની ત્યાર પછી તરત જ ઔરગઝેમે નીમણુક કરી હતી.

ઈરાની એલચીને ઔરગઝેમે અત કરણુ પૂર્વક રૂપટ માન મતેનાથી

આદર સત્કાર કરીને વધાવી લીધો હતો, છતાં દિલ્હી દરબારના દેલ્લાક ઈરાની ઉમરાવો એમ જણાવે છે કે, ઈરાનના શાહે તેના પત્રમાં દારાના ખૂન તથા શાહજહાનના જાંદીખાને નાંખવાના કાર્ય માટે ઔરંગઝેબને એમ લખ્યું હતું કે એ કમં એક ભાઈ તરીકે, પુત્ર તરીકે અને નિમકદલાલ મુસલમાન તરીકે તેને ધાજતાં નહોતાં. તેઓ વળી એમ પણ કહેતા હતા કે શાહે ઔરંગઝેબને 'આલમગીર' નામ ધારણ કરવા માટે તથા હિંદુસ્તાનના સિક્કા ઉપર એ નામ પડાવવા માટે પણ ઉક્ત પત્રમાં સખ હપકો લખ્યો હતો. નીચેના શબ્દો એ પત્રમાં લખેલા હતા એમ કહેવાને પણ તેઓ સાહસિક થયા હતા. 'જસે જો તું આલમગીરજી હોજી તો બિરખીલા, હું તને ઘોડા અને મમશેર મોકલું છું, અને જસે ઈચ્છા હોય તો આપણે સામ સામે આવી જઈએ.' આ વાર્તા જે પ્રમાણે ખાસ જણવામાં આવી છે તે પ્રમાણે હું અત્રે જણાવીશ. અત્રેના દરબારમાં ચાલતી ખાનગી ખાબતો જે માણસ અત્રેની ભાષા જણતો હોય, દરબારમાં સારી મૈત્રી ધરાવતો હોય અને જેની પાસે સારા પૈસા હોય તે જણી શકે છે. ઈરાનના શાહે ઔરંગઝેબના ઉપર એવાં વાક્યો લખ્યાં હશે, એ માનવામાં આવતું નથી, જે કે જ્યારે પોતાની સત્તા અને મોટાઈની વાત વડવી હોય ત્યારે ઈરાનીઓ જરા ચડીને બોલે એવા ગણાય છે. પણ હોંસિયાર નીતિય માણસોના માનવા પ્રમાણે તો ઈરાનનો શાહ હિંદુસ્તાનના પાદશાહની સામે વર્તવાને એટલો બધો યોગ્ય નથી. ઈરાનને જે સાચવવાનું છે તે માત્ર એજ છે કે હિંદુસ્તાન બધી કંદહાર અને તુર્કીસ્તાન તરફ પોતાની સરહદ કબજે રાખવી. ઈરાનનું બળ અને ધન અગણિત નથી, અને ઈરાનની ગાદી ઉપર નિરંતર કંઈ શાહઆબાસ બેઠેલો નથી કે જે મુક્તિયાજ, સુધરેત્રો, અને રાજ્ય નીતિય હતો તથા યોદ્ધાથી મોટી વસ્તુ કરી શકતો અને જ્યાં સુધી પોતાનો વિજય વર્તાવતો હતો એ કાળ તો હવે ગયો હતો જો એ કાળમાં જે વિચાર જણાવ્યા છે તે પ્રમાણે ઈરાનના શાહમાં હિંદુસ્તાન જેવા એક મોટા રાજ્ય સામે કંઈ પણ સાડસ કરવાની શક્તિ હોય તો શાહજહાનના પુત્રો વચ્ચે જે પૌચ વર્ષ સુધી લડાઈ ચાલી તે વખતે તે શોત બેથી રહ્યો નહોત. દારાની, શાહજહાનની, સુલતાન સુઝાની અને કાઝુલના સુખાની વિનંતિઓ થયા છતાં પણ ઈરાન અચળ રહ્યું હતું. જો કે તે વખતે તે તેણે યત્ન કર્યો હોત તો યોદ્ધાજી અને અલ્પ ખરચથી હિંદુસ્તાન

નના એક ડગડુપ પ્રાતને હાથ કરી લીધો હોત અને કદાચ સિંધુ નદી સ્પર્શી અથવા તેથી આગળનો પ્રદેશ પણ સર કરી લીધો હોત આ પ્રમાણે ઇરાનને આ ઝવડામાં વચ્ચે પડ્યું હોત તો તેને લાભ યાત પરંતુ તે તો સધળો વખત શાત બેસી રહીને જોયા કરતું હતું

ઇરાનના શાહના પરોમા કઈ કોપ જનક બાબત લખેલી હો અથવા ઔરગઝેમને એલચીની વર્તાણું અને બાપાથી તેના પર ઇતરાજ થઈ હો, ગમે તેમ હો પણ એ લોકોના દિલ્હીમાંથી ગયા પછી બીજા અથવા ત્રીજા દહાડે પાદશાહે જણાવ્યું હતું કે ઇરાનના શાહને નામે બેઠ આવેના ઘોડાઓ તો એલચીએ સરહદ બણીથી લીધેના હતા આથી પાદશાહે હુકમ કર્યો કે, ઇરાની એનચી હિંદુસ્તાનમાંથી ને ગુલામો લઈ જાય છે તે સરહદ તરફ જતા તેની પાસેથી લઈ લેવા જોઈએ એ તો ખરૂં છે કે એ ગુનામોની સખ્યા અપરિત હતી તેણે દેશમાં દુકાળ ચાલતો હોવાથી ધણીજ હળવી કીમતે ગુલામો ખરીદ કરેલા હતા વળી એમ પણ કહેવાતું કે, એ એલચીના માણસોએ ધણાં છોકરાંને ચોરી લીધા હતાં

ઔરગઝેમ આ એલચીખાતું દિલ્હીમાં રહ્યું ત્યાં સુધી પોતાની સત્તામાં બહુજ દૃઢ વર્તાણુંક દેખાડતો રહ્યો, એના પિતા શાહજહાનની પેઠે નહિ કે જેણે આવે પ્રસંગે શાહઆન્યાસના એલચીને કવખતે કોપ બતાવી ગુસ્સે ધવાતું અથવા અપરિત પરિચયથી ધિક્કાર ઉત્પન્ન કરવાનું પગલું ભર્યું નહોતું હિંદુસ્તાનને ખરચે દિલ્હીમાં મોજ મઝા કરનાર એક ઇરાનીના મન ધે નીચે જણાવેલી કેટલીક બનાવની વાતો ચાલતી

શાહજહાન પાદશાહના વખતમાં પણ ઇરાનથી એક એનચી આવ્યો હતો હિંદુસ્તાનની રીત પ્રમાણે સનામ કરવાને માટે તેને ધણે સમજાવવામાં આવ્યો હતો પરંતુ બ્યારે કરાયા પછી તે સમજ્યો નહિ ત્યારે પાદશાહે એની સુકિત કરી કે, આમેખાસમાં એની મુલાકાત લેવાનું કરાવવામાં આવ્યું તેનો મોટો દરવાજો બંધ કરાવ્યો અને બારી ઉઘાડી રખાવી કે જ્યાં આમેખાસમાં પેસતા દરેક માણસને પોતાનું માથું નીચું નમાવતું જ પડે શાહજહાનને ખાતરી હતી કે આ સુકિતથી એલચીને હિંદુસ્તાનની રીતે સનામ કર્યા વગર છુટકો નથી, પરંતુ બ્યારે તે દરવાજાની પાસે આવ્યો અને આવી રીતે કાસ્તાન થયેલું જોયું ત્યારે તેણે બારીમાં પેસતા પહેલાં મુક નમાવી અને પગ ધાલ્યા ત્યાં પ્રમાણે આમે ખાસમાં પેસતા

પાદશાહે ધાર્યું હતું તેમ ન થયું પણ તેથી વિરૂદ્ધ અને અપમાન જેવું થયું. પાદશાહે આવા વર્તનથી ચીડાઈને તે એવચીને કહ્યું કે, 'અરે એકબીજા ! શું તું એમ ધારે છે કે તું તારા જેવા ગદ્દાઓના તળેલામાં પેસે છે ?' એવચીએ જવાબ આપ્યો કે, 'હા હું તો એમ જ ધારું છું, આવા બાય-લામા થઈને જતા કોઈ એમ નહિ ધારે કે તે ગદ્દાઓને મળવા નથી જતો.'

ખીજી વાત આમ છે—ઈરાની એલચીના અસભ્ય વર્તનથી અને કટોર વાણીથી ગુસ્સે થયેલા શાહજહાન પાદશાહે એકવાર તેને કહ્યું કે, 'મૂર્ખ ! શું ગાહ આખાસના દરબારમાં કોઈ સભ્ય માણસ નથી કે આવા મૂર્ખને અહીં મારી તરફ મોકલ્યો છે ?' હાજર જવાબી એલચીએ તર્તજ જવાબ આપ્યો કે, 'ખરેખર મારા રાજના દરબારમાં મારાથી ઘણા વિદ્વાન ડાહ્યા અને ફોગિયાર માણસો છે પરંતુ તે જેવો રાજ હોય તેના જેવોજ એવચી પસંદ કરીને મોકલે છે.'

એકવાર શાહજહાને ઈરાની એવચીને પોતાને ત્યાં જમવા બોલાવ્યો હતો. જમતાં જમતાં રાજ તેની મશ્કરી કરવાને લાગી શોધતો હતો એવામાં એવચી હાડકા વીંછી વીંછીને ખાવા લાગ્યો એટલે પાદશાહે કહ્યું કે 'અરે એકતશાહ ! કુતરાં શું ખાતા હશે.' 'ખીચડી' એમ એવચીએ તર્ત ઉત્તર આપ્યો, કારણ કે શાહજહાન પાદશાહને ખીચડી ઘણી રિવહતી હિંદુસ્તાનમાં આમાન્ય લોકનો આધારણ ખોરાક ખીચડી છે. પાદશાહે એકવાર નવી બધાતી દિલ્હી દેખાડીને એવચીને પૂછ્યું કે, 'ઈસ્લામની માથે સરખાવતા તેમ દિલ્હીને કેવું ધારો છો ?' એવચીને ઉત્તર આપ્યો કે, 'મિલ્લાહ ! મિલ્લાહ ! તમારા દિલ્હીની ધુળ માથે ઈસ્લામને સરખાવાય જ નહિ ?' પાદશાહ પ્રથમ તો આ ઉત્તરથી બહુ પ્રસન્ન થયો પરંતુ પાછળથી એલચીના વાક્યનો મર્મ સમજનામાં આવ્યો ત્યારે કોષે બરાબર એવચીનો ખાવાયે એવો હતો કે, દિલ્હી ગમે તેવું છે પણ તેની ધુળ ઈસ્લામમાંથી અર્થાત્ અહીંની રજા અસહ્ય છે.

વળી એકવાર પાદશાહે ઈરાની એવચીને ઘણેજ આગ્રહ કરીને પૂછ્યું કે 'હિંદુસ્તાનના રાજ અને ઈરાનના રાજને તમે કેવા મનાવન ધારો છો?' એવચીએ ઉત્તર આપ્યો કે, 'હિંદુસ્તાનના રાજ તે પૂર્ણિમાના ચંદ્ર અને ઈરાનના રાજ તે શુદ્ધ ખીજી વીજના ચંદ્ર જેવા છે.' પાદશાહ પ્રસન્ન થયો પરંતુ બ્યારે આ વાક્યનો અર્થ તેને એમ કરી જનાવવામાં આવ્યો કે, પૂણિ

માનો ચંદ્ર એટલે પડતી પર આવેયો અને ખીજ ત્રીજનો ચંદ્ર એટલે ચઢતી પરનો ચંદ્ર. આથી પાદશાહ ઘણાજ દિલગીર થયો હતો.

હિંદુસ્તાનમાં ધરાનના લોક આવે છે અને તે આવા આવા વાક્યા-તુર્યમાં કાળ ગાળે છે, જે વાક્યાતુર્યના ટાપલા કરતા તેઓ કટાળતા પણ નથી આવા માણુએને પોતાનો બાર પાડતાં આવડતો નથી અને ગતક-ડામાં તેઓ પોતાને ઉઘડા હલકા કરાવે છે પોતાની વર્તણૂકને મનમાં લઈ જવાનું ડહાપણ તેમનામાં જોવામાં આવતું નથી શાહ આગાસના એકથી નામાં આવો ગિવેક નહોતો નો નહોતો પણ તેનામાં એટલી પણ અકબ નહોતી કે આવી મશ્કરીઓથી, એટાઓથી અને કંઠેર બાપણથી તે શાહ જહાનના કાપ વધારે છે તેની આવી વર્તણૂકથી તે એકવાર મોટા જોખ મમાંથી ભાગ્યને પરિમળેજ બચી ગયો હતો શાહજહાન તેનાપર ગુસ્સે થયો હતો અને તેને નિરન્કારી કહાડ્યો હતો એટલુંજ નહિ પણ એકવાર તો હુમ રીતે તેણે એવો હુકમ કર્યો હતો કે, 'એકથી દરબારમાં આવતો હોય સારે તેના પર માકડે રતે એક ગાંડા હાથીને છોડી મૂક્યો.' પાવ-ખીમાં બેસીને એકથી દરબારમાં આવતો હતો સારે પાદશાહના હુકમ પ્ર-માણે તેના માણુસોએ એક ગાંડા હાથીને માકડી નળીમાં તેની માંમે છોડી મૂક્યો હતો. એકથીએ તત્તં બુદ્ધિ વાપરી પાલખીમાંથી કૂદી પડી પોતાના માણુસો સાથે હાથીની ચામાં તીરો માર્યા અને મદ્દબાગે હાથી બડકીને નાશી ગયો નહિ તો તેજ દિવસે એનો અત આવી જાન.

ધરાની એકથી પાછો ફર્યો એવામાં જ ઔરંગઝેમના એક જુના શુઝ-નો ભણુરા જોગ બનાવ બન્યો હતો. આ વાત ઘણી જ રમીક છે ઔર-ગઝેમ નાનો હતો સારે શાહજહાને મુલ્યા આપે નામના એક કાજીને તેને બધાવવા રાખ્યો હતો એ કાજી પાદશાહે આપેલી બક્ષીસથી કાબુપ તરફ વિરામની છદ્મી શુભરતો હતો, પરંતુ બ્યારે નેને માવૂમ પડ્યું કે, શાહ-જહાનના પુત્રો તરફે આવેલી રાજ્યગાદીની લડાઈને અત આવી તેનો શિષ્ય ગાદીએ આવ્યો છે, સારે તે દિલ્લીના દરબારમાં માકડ મોટા અમી-રની પદવી પામવાની લાવચે રાજ્ય નગરમાં દોડી આવ્યો હતો દિલ્લી આવી પોતાના સ્વાર્થ માટે તેણે બહુ પ્રયત્ન આપ્યો હતો અને મેસનગા-રા બેગમના મુદ્દી પણ વગમગવાળા માર્ગ માળુમને તેણે પોતાના લાભમાં નહોતો મુજાબ્યો એમ નહોતું તખ્ત માસ મુદ્દી પાદશાહે જાણ્યું પણ નહોતું

કે તેના મૂળ કાજ સાહેબ પધારેલા છે, પરંતુ પછી હમેશાં તેને દરબારમાં જોઈ જોઈને અકળાઈ ગયો ત્યારે ઔરંગઝેમે તેને એકાંતે મળવાનું કહ્યું હતું. જ્યાં જ્યાં મુસ્લિમ, અને દોશમદખાન જેવા મોટા દરબારના ત્રણ ચાર ઉમરાવોની મારે એકાંતમાં એકવાર ઔરંગઝેમ મુસ્લિમ સાહેબ સાહેબને મળ્યો ત્યાં વખતે ઔરંગઝેમે જે બાપણ કહ્યું હતું તે મને મારા આગાએ કહ્યું હતું એટલે હું તેના અક્ષરે અક્ષર તો લખી શકતો નથી, પરંતુ ઘણું ખરું તે આ પ્રમાણે હતું એ પ્રસંગે કદી હું ત્યાં જાતે હાજર હોત તોપણ કંઈ શબ્દે શબ્દ તો લખી શકતજ નહિ એ એકાંત મહાનમાં પછી ઔરંગઝેમે કાઝીને કહ્યું કે, 'મુસ્લાજી ! શું આપ એમ ધારો છો કે હું તમને મારા દરબારમાં એક મોટી પદવીએ ચઢાડીશ ? તમારી યોગ્યતાનો ત્યારે તો આ પછે નિર્ણય કરીએ જે તમે મારા બાળક મગજમાં જોઈએ તેવા વિચારોનો યોગ્ય આધાર હોત તો તમે ધારો છો એવી પદવીને તમે લામક ગણાવો, એ હું ના પાડતો નથી એક સારી કળાણી પામેના માણસને માટે તે તેના પિતાનો કે ગુરુનો કાનો આભારી છે તે કહેવું અશક્ય છે, પરંતુ મેં તમારા હાથ તળે શું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે તો જતાવો ? તમે તો મને શીખવ્યું હતું કે, આખું હિંદુસ્તાન-યુરોપ એક મોટા બેટ જેવું છે અને તેમાં સૌથી મોટો રાજા પહેલા પોર્ટુગાલનો હતો, પછી હોલાંડનો અને ત્યાર પછી ઈંગ્લેન્ડનો રાજા હતો. હિંદુસ્તાનના પીળા રાજાએ એટલે કે ક્રાસ અને અનાયુમીઆ જેવા દેશોના રાજાઓના સબધે તો તમે મને શીખવ્યું હતું કે, તેઓ તો હિંદુસ્તાનના સામાન્ય હાકારો જેવા છે, તથા હિંદુસ્તાનના રાજાના જેવા કોઈ નથી, સહ તેનાથી ઉતરતા છે હુમાયુ, અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાન જેવા કીર્તિવાળા રાજા દુનિયાં પર થયા જ નથી, અને ઈરાન, યુસબેક, કાશગર તાર્તરી, કાર્યા (કિયી અર્ધાત્તુ ચીન) પેગુ, સીઆમ, ચીન, મચીન (મહાચીન) વગરે દેશના રાજાઓ તો હિંદુસ્તાનના પાદશાહનાં નામ સાંભળતાજ ચથરી જાય છે મુસ્લાજી ! ધન્ય છે તમારા જુગોળ જ્ઞાનને અને ધન્ય છે તમારા જેવા એક મોટા ઐતિહાસિકને ॥ દુનિયાંની હરેક પ્રજાના લક્ષણથી, તેમના જાળ પ્રતિકારોપાયથી તેમની લડાયક રીતથી, રીનખાતોથી, ધર્મથી, અને તેમની રાજ્ય કાજ ચલાવવાની પદ્ધતિથી મને જ્ઞાન આપવાનું શું મારા ગુરુનું આવશ્યક કર્મ નહોતું ? દેશ વિદેશના લોકોનો શાખાં સ્વાર્થ રહેલો છે, વગરે બામતોથી બરેલા ઇતિહા-

સના ઝાનથી રાજ્યકાજના મૂળતત્વોમાં મને જાણીતો કરવાનો શું નહોતો ? દુનિયાનાં જૂદા જૂદા રાજ્યો કેવી રીતે આબાદ થયાં, કેમ પડતીમા આવી પડ્યાં, કેવી જૂલ યાપોથી નાશ પામ્યા, તેમાં કેવા કેવા જનાવો બન્યા, કેવા કેવા અકસ્માતો અથવા જૂનોને લીધે તેમાં મોટા મોટા ફેરફાર થયા અને એવા એવા જનાવોની દેશ ઉપર કેવી અસર થઈ વગરે બાબતમાં તમે મને શું શીખવ્યું છે ? મનુષ્ય જાતના ઇતિહાસમાં તમે મને શું શીખવ્યું હતું ? અરે મનુષ્ય જાતનો ઇતિહાસ તો એક ઢાંચે રહ્યો પણ તમે તો મને આ મહા રાજ્યના સ્થાપનાર મારા પૂર્વજોના નામ સુદ્ધા પણ ક્યારે શીખવ્યા અથવા જણાવ્યા હતા ? હું તમારી પાસેથી તે પણ જાણવા પામ્યો નથી મારા પૂર્વજોના જીવન ચરિત્ર, તેમના વખતના જનાવો અને તેના પરિણામ, અને આવી મોઝી મોઝી જીવ્યો મેળવવામાં વાપરેલી તેમની સ્તુતિપાત્ર આત્મતત્ત્વ બુદ્ધિથી પણ તમે તો મને તદ્દન અચાત્તજ રાખ્યો હતો. પોતાના દેશની આસપાસ રહેલી પ્રજાઓની ભાષા જાણવી એ તો રાજ્ય કુવરને માટે ધણું જ અગત્યનું છે, પરંતુ તમે તો મને અરેખીક લખતા વાચતા માત્ર શીખવ્યું હતું કે અથવા બાર વર્ષના લાગત અભ્યાસ વગર જેમાં માણસ પાવર્યો થઈ ન શકે એવી આરેખીક ભાષા શીખવવામાં તમે જે મારો કાજ મિથ્યા કહ્યાંએ હતો તેને વાસ્તે શું તમે મને તમારો આભારી કહેવા માગો છો ? એક સાહજંદાની ઈજવણીને માટે ધણીજ અગત્યના મણાતા અનેક વિષયો મૂકીને તમે એક વિદ્વાનને જાણવા જેવા માત્ર બામરજી જેવા શુદ્ધ વિષયની યુક્તિ પ્રયુક્તિ શબ્દ પ્રયોગ, અર્થ અને નકામા કોઈ દહાડો પણ પુરા ન થાય તેવા શબ્દ સિદ્ધાંતોમાં અને મિથ્યા માયાફાડમાં મારા બાળપણના અમુક્ય પ્રદર્શને વધા શુભાવસાયા હતા.

મુદ્દાજી પ્રત્યે ઔરંગઝેમે આ રીતે એનો ઉબરો કહાડ્યો હતો પરંતુ મેલ્હાડ વિદ્વાન માણસો, કાંતો શાસ્ત્રાલ્પના વખાણુને માટે, કાંતો તેના બાળપણને એક બુદ્ધિવાળું હાસવવાને કાળે અથવા કાંતો મુદ્દાજી ઉપરના દેવ ભાવને લીધે કહે છે કે પાદશાહ આદરોજ કપકો દહને રહ્યો નહોતો પરંતુ આ રીતે જૂદી જૂદી બાબતોપર બોલ્યા પછી તેણે વગી મુદ્દાજીને નીચે પ્રમાણે ઝાઝી કહાડ્યા હતા ‘ મુદ્દાજી ! શું તમે જાણતા નહોતા કે, નાન પછીનો વખત કે બ્યારે સ્મરજી શક્તિ સહજ મદજી આતુર્યવાળી હોય ॥

અને મન બ્યારે હમરો સદ્વિચારને ધારણ કરી શકે છે ત્યારે મનુષ્યના બાળકના મનમાં હિંમતી હિંમતી જાતના વિચારોની છાપ પાડવી, કે નેથી ભવિષ્યમાં તે કીર્તિકર કાર્યો કરવાને માટે યોગ્ય થાય ? શું પ્રાર્થનાઓ દરવાનું, કાચનું અને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન માત્ર આરેખીક ભાષામાંથી મેળવી શકાય છે ? શું પ્રાર્થનાઓ અને બીજા અમલની જામોતોનું જ્ઞાન આપણી ચાહુ ભાષાથી નથી મેળવી શકાતું ? તમે મારા પિતા શાકજહાનને કહ્યું હતું કે 'મેં જ્યોત્સનાને તત્ત્વજ્ઞાન શીખવ્યું છે.' અને મને સારી રીતે યાદ પણ છે કે તમે મારા જાળ મગજને કેટલાંક વર્ષો સુધી એ ઉદાસિન અને મૂર્ખાઈ ભર્યાં સિદ્ધાંતોમાં અમસ્ત્યજન શ્રમિત કર્યું હતું, કે જે સિદ્ધાંતોની સમજણ મનને સંતોષ આપતી નહોતી, જીંદગીના વ્યવસાયમાં કંઈજ કામ ન આવે એવા એ તત્ત્વજ્ઞાનના પરંપરા અને મદદ મળેને મગજમાં ઉતરે તથા અદ્ય સમયમાંજ પાછા વિસરાઈ જાય એવા સિદ્ધાંતો મનુષ્યને ખોળે કંઈજ લાભ કરના નથી પણ ઉશ્વરે તેને ચક્રવી નાંખી બુદ્ધિનો નાશ કરી વજૂના માથાનો અને દંટાળા બરેસો અસલ જનાવી મૂકે છે. ખરેખર મને યાદ છે કે તમે મારાં અમુદ્ય વર્ષો તમને પ્રિય એવા કદ્યના શાસ્ત્રમાં ગુમાવરાયાં હતાં અને તે ભણી રહ્યા પછી હું તે શાસ્ત્રને તર્તજ બૂઝી ગયો હતો, એવા વિચિત્ર અને તરેહવાર વિચારો માણસના મગજમાં ફરતા નથી અને ઉશ્વરે તેને ઉદાસિન, ગુસ્સવાળા જેવું, બોદ, અને ભર્યાં કરી મૂકે છે. એવું તત્ત્વજ્ઞાન માણસને ફાયદો કરે છે એમ તમારા વગર ખોળે કાણ માને ? તમારી એ જૂનભાષામાં જાણી અને જાણી જ્ઞાન પ્રતિ ભા રહેલી છે એમ તમે જ સમજો છો અને તેનું જ્ઞાન પણ તમેજ ધરાવો છો ? જે તમે મને કોઈ પણ વસ્તુથી સંતોષ ન પામતાં હોય તત્ત્વની પાછળ મમ્મા જ રહેવા જેવા વિચારને શીખવી શકે એવી અને મનુષ્યના ભવિષ્ય જીવનમાં તેના ઉપર આવી પડતી આપત્તિઓમાંથી કેમ બચવું, મોભો કેવી રીતે સાચવી રાખવો, ત્રિશ્વતિમાં કેવા સમાન જાય રાખવા, કુલાઈ ન જવું, બીજા માણસની મોદાઈ ઉપર અને શ્રેય ઉપર સ્પર્ધા કરવી તથા પ્રતિપક્ષીને કેવી રીતે જીતી લેવો. વગર વિચારનાં મનુષ્યના મનમાં બીજા વાવનારી ઉત્તમ વિદ્યા બહાવી હોત તો એલેક્ઝેન્ડર નેટલો એરીસ્ટોટલનો આભારી થયો હોતો તેથી પણ હું તમારો વધારે આભારી થયો હોત. મારી ધારણા પ્રમાણે તે ઉપર જણાવ્યા તેવા વિચારોનું મનુષ્યના મ-

નર્મી ઉદ્ઘાટન કરવું એજ તત્ત્વજ્ઞાન કહેવાય જેમ અને તેમ મસારમાં પોતાને મોટા અને શ્રેષ્ઠ કરવાની ઈચ્છા જોના મનમાં થાય છે તેજ વિદ્વાન ગણાય છે આજુ મામારિક તત્ત્વજ્ઞાન જે તમે અને શીખવ્યું હોત તો એલેક્ટ્રીકડે તેના ગુણને જ માન અને પદવી આપ્યા હતા તેથી પણ વધારે મેં તમને આપ્યા હોત, પરંતુ તમે તો તેમાનું કશુંય કર્યું નથી અરે ખુશામતિયા મુશ્કાંજી અને જવાબ દો કે બીજી કઈ તમે અને ન શીખવ્યું તો ખેર પણ રાજ્ય કુમારને અવસ્ય જાણવું જોઈએ તેનું એટલે કે પ્રજાને રાજ પ્રતિ શો ધર્મ છે અને રાજાને પ્રજા પ્રતિ શો ધર્મ છે તેનું પણ તમે અને કંઈજ જ્ઞાન, આપ્યું હતું ? શું એ તમારે અને નહોતું શીખવવું જોઈતું ? મારે કોઈ વાર મારા પોતાના સ્વરક્ષણને માટે અને રાજ્ય ગાદીને માટે મારા બધુંએની માથે હાથમા તલવાર લઈને લડવું પડશે એમ શું તમારે આગળથી વિચારવાનું નહોતું ? કારણ કે તમે સારી રીતે જાણો છો કે હિંદુસ્તાનના રાજ્ય કુમારોને એવા ઝઘડામા વારવાર જવું પડે છે એક નગર ઉપર કેવી રીતે ઘેરા ધાલવો અને રણમગ્નમા કેવી રીતે વ્યુહ રચના કરવી વગરે યુદ્ધ વિદ્યા શું તમે કોઈવાર પણ અને શીખવી છે ? મારા સારા ભાગ્યે આજુ આગલનું જ્ઞાન મેં તમારા કરતા વધારે કુશળ માણસોની પાસેથી શ્રદ્ધણું કર્યું તે સારું થયું, નહિ તો મેં તમારી પાસેથી તો કંઈજ ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવું નહોતું, એટલે મારે હાલ શું થયું દોત તમે છાના માતા તમારે ગામ આપ્યા જાવ અને હવે પછી તમે ક્યા છો અને તમારું શું થયું તે પણ કોઈના જાણવામા આવવા દેશો નહિ ? મુશ્કાંજી પધારો, સિધાવો

આ કાળે બવિધ્ય કહેનારા જોશીના સમઘે એ બનાવ બનેલો છે અને તે જાણવા જેમ હોવાથી મેં અત્રે લખ્યો ઉચિત ધાર્યો છે, જે તમને પણ કટાણા રૂપતો નહિજ યર્ષ પડે એશિયાખંડના લોક જોશ સમઘે એ દયા બધા વહેમી છે કે જોશીને પૂછ્યા વગર યર્ષ પણ કામ કરતા નથી તેમના કહેવા પ્રમાણે આ દુનિયાપર એવો એકે જનાવ નથી બનતો કે જોને માટે શ્રદ્ધાની ગતિમા સૂચન કરેલું ન હોય ફરેક કામમા તેઓ જોશીની મલાઈ લે છે મૂર્ત વગર કામ થતું નથી જ્યુમગ્નમા જે લશ્કર મામે મમે ગોઠવાયા હોય અને લડવાનો યોગ્ય ગમય હોય તોપણ સાહેત મુર્ત જોવા વગર સેનાપતિઓ લગાઈ ચલાવો શકતા નથી આ પ્રમાણે વળી મુખ્ય અધિકારી પણ મુર્ત જોવા વગર નીમી શકાતો નથી, લમ

પર્યં શકતા નથી અને મુસાફરીની ગરબાત પણ કરાવી નથી મુદૂર્ત જોયા વગર અને જોશોની સલાહ વગર અત્રેના લોકનું કોઈ પણ કામ થતું નથી એક વિશાલ વગરના કામમાં પણ સાહેત પૂછાવ્યા વગર ચાલતું જ નથી શુભામ ખરીદવાને અને નવાં લુગર્સ પહેરવાને માટે પણ મુદૂર્ત અને પણ ચોપડીઆ જોવરાવવાં પડે છે આ ગાડા અને નકામો વહેમ એટલો બધો અડચણ કરતા છે કે ન પૂછે વાત, આમ છતાં પણ તે જમાના યવા ચાલ્યો જાય છે તે મને બદ્દન આશ્ચર્ય હોય છે આ વિચિત્ર જનના વહેમને લીધે અત્રેના લોકને ખાનગી તેમજ જાહેર અને સાધારણ તેમ જ અમલના દરેક કામમાં જોશોની સલાહ લેવાની જરૂર પડે છે જોશી વગર તેમનું પૈકું ફરતું જ નથી

હમણાં એમ બન્યું કે પાદશાહનો મુખ્ય જોશી ભોગજોને પાણીમાં પડીને ડુબી મુલો આ બનાવથી દરબારમાં ઘણી રિલગીરી ઉપજાવનારી ચર્ચા ચાલી રહી અને તેથી ખીજ જોશીઓને તેમના ધંધામાં તથા જોશના મત્ત સમયે જે માન્ય તેઓ રાખતા હતા તેને ઘણી દાની પહોચી આ રીતે અકાળે અને જળમાં મરણ પામેલો એ જોશી જ હમેશા પાદશાહ અને ઉમરાવોના જોશ જોઈ તેમને તેમનાં કર્તવ્ય અને પ્રવર્તનમાં મુદૂર્ત આપતો હતો. સ્વાભાવિક રીતે હમણાં લોકમાં એવી વાત ચાલે છે કે ખીજના સારા ખોટા ભવિષ્ય કહેનાર એક બાહોશ જોશી શું સારે જે અકાળ મોતે તે મરી ગયો તે જાણવા પામ્યો નહોતો કે કેટલું બધું વિચિત્ર ! પોતાનું બહુ જીવું જીવાને તે કેમ અશકત થયો ? આ લોક વળી એમ કહે છે કે, યુરોપ ફ્રીરગીસ્તાનના બધા શાસ્રોસારી રીતે જાણ્યા થયા છે અને તેનો અભ્યાસ પ્રતિદિવસ વધતો જાય છે તેમ છતાં સોના જોશીઓ અને લાતું જોતિષ શાસ્ત્ર કંઈ એવડું બધું સાર અને મનુષ્યના સારા માઠાં ભાગ્ય કહેવામાં વખણાયેલું નથી આમ યવાનું કારણ એ શાસ્ત્ર સારા મુદા પર રચાયેલું નહિ હોય ફ્રીરગીસ્તાનના જોશીઓને આ લોક એક સાધારણ વાદીનાથી વધારે માન આપતા નથી આપણું મહા ગણિત મનુષ્યના શુભાશુભ કળ જોવામાં ચોખ્ખું નથી એમ અત્રેના લોકનું ધારણ છે

ઔરગઝેમ પાદશાહનો મુખ્ય ભવિષ્ય કહેનાર મરી ગયો તેના સમયે જે ચર્ચા ચાલી તેથી અત્રેના ખીજ જોશીઓ પણ ધણાજ છેડાઈ ગયા હતા તેઓને નાશજ થવાના કારણોમાં એક નીચેનું કારણ પણ હતું જે

લોકોમાં છૂટી કથન કરાયલું છે એમ કહેવાય છે કે ઈરાનના શાહ, શાહ આગાસને એકવાર તેના જનાનખાના આગળની છૂટી જગામાં વાડી કરવાની ઈચ્છા થઈ માગીને ઝાડ પાન વાવવાની બધી ગોઠવણ કરવાનો હુકમ કર્યો અને તેણે જૂદી જૂદી જાતના ઝાડને માટે ઘટ્ટી જગાઓ પસંદ કરી ક્યારા બનાવ્યા, પરંતુ એકવાર ન્યારે કંઈ કામને પ્રસંગે તે બહાર ગયેલો હતો ત્યારે પાદશાહે પોતાના જોશીને પૂછ્યું કે 'વાડીમાં ઝાડ રોપવા માટે તમે ત્રહુરત નક્કી કરી આપો' જોશીએ તરતજ પોતાની ચોપડીઓના પાના ઉઘલાવી તથા યત્ર કઢાડી શાહને જણાવ્યું કે, 'અસા રે ઝાડ રોપવાનો જોઈએ તેવો વખત છે એક કલાક પછી બધા ગ્રહો ફરી જાય છે, માટે જો આપ નામદારને રોપેલાં ઝાડને સારાં ફળેના જોવાની ઈચ્છા હોય તો કંઈ પણ વિનય કર્યા વગર તે કામ અસારેજ કરવું.' શાહે તરત ખીજ માણસોને બોલાવી રોપવાનાં ઝાડ લગાવ્યા અને માળીએ કરી રોપેલા ક્યારા ઉપર ધ્યાન ન આપતાં અમરખીના ક્યારામાં બદામનું અને બદામના ક્યારામાં અમરખીનું ઝાડ એમ સઘળા ઝાડો પોતાને શ્રી હાથે રોપી દીધા આ રીતે વાડીમાં જ્યાં રોપણું કામ કર્યા પછી શાહ પોતાના કામ ઉપર ગયો કેટલીકવારે એટલે સાંજે માળી ન્યારે પાછો આવ્યો ત્યારે વાડીમાં હિન્દા સુનગી જ્યો વાવેલા તેના જોવામાં આવ્યા તાજ રોપેલા જ્યોને તેણે ઉખાડી લીધા અને જેમ જોઈએ તેમ ફરીને રોપી દીધા ખીજે દિવસે ગ્રામ રીતે જોશીના જણવામાં આવ્યું કે માળીએ તેણે રોપાવેલા જ્યોને ઉખાડી ફરી રોપ્યા છે, તેથી તેણે તે વાત શાહને રોશન કરી શાહે માળીને બોલાવી સિદ્ધ ચોધડીઆમાં પોતાને હાથે રોપેલા જ્યો ઉખાડી પુનઃ રોપવા માટે સવાલ કર્યા અને જોશીએ તેમાં હાજરો બહુયો શાહ માળીને શિક્ષ કરવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં માળીએ બે હાથ જોડી કહ્યું કે, 'નામદાર! મારા કરતા સાહેબ વધારે શિક્ષાને પાત્ર છે, કારણ કે એણે એવું કેવું ચોધડીજી જોઈને એ જ્યો આપ નામદાર શ્રીને હાથે રોપાવ્યા કે જે સાંજ પડતા પેલા પાછા ઉખાડવા પર્મા' શાહને માળીના વચન સાંભળી એકદમ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું પછી તે જોશીના સાચું જોઈને હસ્યો અને તેના તરફ વધારે વાર ન જોતા દરબારમાં ચાલ્યો ગયો

શાહજહાન પાદશાહના વખતમાં બનેલા છતાં ખીજ બે બનાવો હું

અને દીકવા ઉચિત ધારૂં છું. આ દેશમાં કેટલીક જૂની રીતમાતો કેવળ જગલી છે તે જાણવાને અને દેખાડવાને એ વાતો! બહુ જ ઉપયોગી થાય પડશે. હિંદુસ્તાનમાં એવો સંપ્રદાય છે કે રાજની નોકરીમાં જો કોઈ પણ માણસ મરી જાય તો તેની પાછળ રહેલી તેની તમામ મિલકતનો વારસા વારસ પાદશાહ ગણાય છે. 'શાહજહાનના' દરબારમાં 'નાયક-નાય-ખાન' નામનો એક મોટો ઉમરાવ હતો. તેણે ચાલીસથી પચાસ વર્ષ સુધી દરબારમાં મોટા હોદ્દા પર રહી ઘણી લક્ષ્મી સંપાદન કરી હતી. ઉપર જણાવેલા ધારાને આ ઉમરાવ બહુજી ધિક્કારતો હતો, કારણકે એથી મોટા મોટા ઉમરાવોની વિધવાઓ બીજા ભાગતા ધર્મ જતી હતી તથા તેમના છોકરાઓને બીજા ઉમરાવોની નોકરીમાં રહેવું પડતું હતું. શાહજહાનને પણ તેણે આ કૂર અને જગલી રીવાજને માટે ઘણીવાર સારી સલાહ આપી હતી, પરંતુ તેથી તેના કોઈ મન ઉપર કંઈજ અસર થઈ નહોતી. જ્યારે પોતાના મરણના દિવસે પાસે આબ્યા ત્યારે આ ઉમરાવે શ્રુત રીતે પોતાના સમજા પેસો દુઃખિઆરી વિધવાઓ અને બીજા ભાગતા ધર્મ ગયેલા ઉમરાવજાદાઓમાં વહેંચી આપ્યો. પછી પોતાની તિજોરીમાં જૂનું સોખંડ, ફાટેલાં ખાસડાં અને લુગડાંના કુચા જરાબ્યાં. જ્યારે તે મરણ પામ્યો ત્યારે પાદશાહને અમર કરવામાં આવી. 'લેખી પાદશાહે એક ફાલુનો પણ વિશ્વં જ ક્યા વગર મોટી દોલતની આશાએ નાયક-નાય-ખાનની તિજોરીને દરબારમાં ઉપડાવી મંગાવી. સિપાઈઓ સપાટાબંધ તે લઈ આબ્યા. મોટા ધનના દમલાની આશાએ પાદશાહે દરબારની વચ્ચે જ તે ઉપડાવી પરંતુ જ્યારે તેમાંથી હીરા, મોતી અને દોલત નીકળવાને ઠેકાણે ફાટેલાં ખાસડાંનો ગંજ નીકળ્યો ત્યારે પાદશાહ શરમાઈ ગયો અને કંઈ પણ બોલ્યા આલ્યા વગર વીલે મોડે દરબારમાંથી ચાલ્યો ગયો.

ખીજું ઉદાહરણ એક જૂદા વાણીઅણની હાજર નવાખીનું છે. પાદશાહની નોકરીમાંના એક ગૃહસ્થ વાણીઆના મરી ગયા પછી તેની વિધવા અને દિકરા વચ્ચે વાંધો પડ્યો હતો. મરનારે વ્યાજવદા કરી પ્રુષ્ઠળ પેસો જમા કરેલો હતો પણ ડાકી તેમાંથી છોકરાને કંઈ આપતી નહિ, કારણકે છોકરો ઉઘાઉ અને હાથનો છૂટો માણસ હતો. માની બહુમુશ્તાથી કંટાળી છોકરાએ પોતાની ખરી મીલકત કેટલી છે તે શાહજહાનને જાહેર કરવાની મૂર્ખાઈ કરી. શાહજહાને તરતજ તે વાણીઆની વિધવાને દરબાર

રમાં બેલાવી અને બમડી આપી હુકમ કર્યો કે, 'જા, આ સિપાઇઓની સાથે એક લાખ રૂપિયા દરબારમાં મોકલી દે અને અરધો લાખ તારા ઓકરાને આપ.' વાણીઅણુને આવો સાહસિક હુકમ કર્યા પછી તેણે સીપાઇઓને કહ્યું કે હવે તેને દરબારમાંથી બહાર કઢાડી મૂકો.

વાણીઅણુ પાદશાહનો હુકમ સાંભળીને આભી બની ગઈ છતાં સીપાઇઓના હાથમાંથી છૂટી તેણે પાદશાહ ભણી બોલ્યું અને 'એક અરજ છે, અરજ છે, એમ બુમો પાડી.' સીપાઇઓ અને વાણીઅણુની ખેંચતાણુ બેઈ પાદશાહે કહ્યું કે, 'ભલે, તેને શું કહેવું છે, ઉભી રાખો અને તેને જ કહેવું હોય તે કહેવા દો.' વાણીઅણુ પછી પાદશાહની સામે ફરીને કહ્યું કે, 'હજરત સલામત ! મારો દીકરો આ મીલકતની માગણી કરે છે તે કંઈ કારણ વગર કરતો નથી. તે મારો અને મારા ધણીને પુત્ર છે અને ધન માગે છે તે વાળખી છે, પણ હું નમ્રતા પૂર્વક બોલવા માગુ છું કે મારા મરનાર ધણી અને આપ નામદાર વચ્ચે એવો કીઓ સંબંધ છે કે જેથી આપ નામદાર એક લાખ રૂપિયાની માગણી કરો છો કે એમ કરવાનું કારણ હોય તો મને જણાવશો છ.' પાદશાહ એ વાણીઅણુનું સચુકિત બાપણુ સાંભળી છક થઈ ગયો અને હસી પડ્યો. પછી કંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં તેણે હુકમ કર્યો કે, 'આ વાણીઅણુને તેના ધણીની મિલકત સુખેથી મોગવવા દેવી.'

લડાઈ બંધ થયા પછી એટલે ૧૬૬૦ થી તે હું સ્વદેશ આવવા માટે નીકળ્યો તેટલા વખતમાં બનેલા મુખ્ય મુખ્ય બનાવો લખવાનો હું હવે વિચાર રાખું છું. અત્રેના લોકોની રીતભાત અને મોગલ પાદશાહોની રાજ્યનીતિ તથા ખીજે અગસનો સામાન્ય હેવાલ હું લખવાનો છું, પરંતુ તે આગળપર લખીશ હાલ અત્રે તો હું મોટા મોટા માણસોના સંબંધે પાદશાહ દેવી રીતે વર્તે છે તે લખવાનો છું, તેમાં પ્રથમ ઔરંગઝેમ તેના શ્વ પિતા શાહજહાનની સાથે કેમ વર્તે છે તે લખવાનો પ્રારંભ કરું છું.

પિતા પુત્રનો સંબંધ.

ઔરંગઝેમ પાદશાહે જો કે તેના પિતાને આગ્રાના કિલ્લામાં કેદ રાખ્યો છે અને તે નાશી નબળા તેને માટે સર્પૂર્ણ સાવધાની રાખવામાં આવે છે, તેમ છતાં શ્વ પાદશાહને માનપૂર્વક મમતાળુતાથી પાળવામાં આવે છે. તેને તેના પ્રથમના દિવાને ખાસમાં મહાલવાની અને બેગમ શાહેમ તથા ખીજ

‘ઐહિક માયાની અસ્થિરતા અને વૈચિત્ર્યથી હું સારી રીતે જાણીતો છું; અને ઈશ્વર ન કરે કે હું મારા પડતા શત્રુને અપમાન આપું કે તેના ઉપર હિંસુ. રાજા જાણતો જ છે? હું તમને જોડુ લાગડવાને માટે દરેકો નથી પરંતુ મારા અને તમારા જેહના જેડાજણપણાપર વિચારોની પરંપરા મારા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી તેથી સહસ્રાબ્દ દસવું આવી ગયું. એક આંખ ફૂટી જવાથી અનાસોક્ષ થયેલા તમારા અહેસાસોને જોતાં મને મારા દુઃસહ પંશુત્વના વિચાર આવ્યા અને એ વિચારોમાં અનેક તર્ક વિતર્ક થતાં હાર્ય થયું. મનમાં ને મનમાં મેં મારા મનને પ્રાર્થ્યું કે, ‘રાજ્ય ચક્રમાં એવું તે શું હશે કે જેથી રાજાઓ અમાધારણ સ્વાત્મભાની ધર્મ જામ છે, જ્યારે આવા અમાઘ્ય યુધ્ધને રૂપરંગનો, આપનાર તો સર્વ નિર્ધારતા પરમેશ્વર એક જ છે.’

અભિવૃદ્ધિની યોજનાઓ કરવી અને અમલમાં આણવી તથા રાજ્યના સ્થાયી અને સલામતીને માટે ધણાજ અગત્યનાં કામોમાં જોડાઈ લક્ષ આપવું અને યોડા વખત માટે કામમાં ગાળવો જોઈએ, એમ તમારું ધારવું હોય એવું મને લાગે છે. એક મહાન રાજાના રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની ઇચ્છાવાળો હું તે માન્ય કરતો નથી અને જો હાલના રાજ્યને વધારી તેની હદ સાચવીને બેસી રહું તો તેથી હું આપણા ગ્રૂણ પુરુષના નામને લાચન લગાડનારો ના કહેવાઉં? મેં મારાં સૈન્યોને દક્ષિણ અને જંગાળમાં ઉપયુક્ત રાખ્યા છે, ને તેથી હું કઈ અકીર્તિકર કામ કરતો દોડું એમ મને લાગતું નથી. હું તમને યાદ આપવાની રજા લઉં છું કે મોટા વિજેતાઓ હમેશાં મોટા રાજા હોતા નથી. શુશુથી રાજા પ્રખ્યાત થાય છે, જીતથી નહિ. અધર્મિત અને જંગલી રીતે દુનિયાની અનેક પ્રજાઓને જીતનારાઓ યોડા જ વર્ષમાં પામ્યાલય થઈ ગયા છે. જે રાજાની પોતાની જીતેલી પ્રજાને યથા યોગ્ય ન્યાય મળે છે તેજ રાજા ખરે જોતાં મોટો રાજા છે’ વગરે વગરે. આ પત્રનો આગત્યો ભાગ મારા જોવામાં આવ્યો નથી.

અમીર જમાલનો વૃત્તાંત.

હવે હું પ્રસિદ્ધ અમીર જમાલના સંબંધે લખું છું. શાહનવાજાઓના કબરોનો અંત આવ્યા પછી એને કેવાં કામ સોંપવામાં આવ્યાં હતાં અને છેવટ તે કેવી રીતે અને કેવી સ્થિતિમાં આ દુનિયામાંથી પોતાની વશસ્ત્રી કાર્યદક્ષતાને બિલ કરી ચાલી ગયો તે કહીશ. ઘરાના પ્રમંચમાં પેસો ની

જીવજીવિય પદ્ધતિ જીવી રીતે વર્ત્યો હતો અને સુલેમાન સિકોહના સંબંધમાં શ્રીનગરનો રાજા જેમ વિશ્વાસઘાતથી માર્યો ગયો હતો તેમ અમીર જમાલ સુલતાન સુઝાના મંબંધમાં વર્ત્યો નહિ, પરંતુ તેની પુઠ્ઠ લઈ તેણે તેને નશાડી મૂક્યો અને જંગાળ પ્રાન્ત સર કર્યો. એક ચતુર અને શરૂ વીર સેનાપતિને ઘટે તેવી રીતથી તેણે જંગાળ જવા સમૃદ્ધ દેશને છોડી લીધો અને સુઝાને પકડવાને નીચ છળ કપટની બાજુ રખ્યો નહિ; જો કે તેણે તેને દરીઆના કિનારા ઉપર હાંકી કાઢ્યો અને છેવટ દેશ પણ છોડાવ્યો હતો. આ પ્રમાણે યથા પછી અમીર જમાલે એક ખોળાને પત્ર આપી ઔરંગઝેબની હજુરમાં મોકલ્યો અને એજ ખોળાની સાથે પોતાના કુટુંબને બગાળ મોકલી દેવા માટે વિનંતિ કરી. તેણે ઔરંગઝેબને લખ્યું કે, 'સદમાએ હવે લડાઈનો અંત આવી ગયો છે અને અવસ્થા આવતાં હવે હું નિર્બળ અને કલાન્ત થઈ ગયો છું એટલે મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે મારા બાકી રહેલા દિવસો મને મારા કુટુંબ પરિવારની સાથે સુખમાં ગાળવા દેવાની રજા આપતાં તમે આનામની કરશો નહિ.' પરંતુ ઔરંગઝેબ આ ચતુર રાજ્યનીતિની ઈચ્છા તરત પામી ગયો. તેને એમ લાગ્યું કે, 'જો અમીરના દીકરા મહમ્મદ અમીરખાનને બગાળે મોકલીશું તો તેનો પિતા-અમીર જમાલ જંગાળની જૂદીજ સ્વતંત્ર રાજ્ય સત્તા ધારણ કરશે' તેને ખાતરી હતી કે અમીર કંઈ જોવો તેવો માણસ નથી. તે બુદ્ધિશાળી, સાહસિક, શરૂવીર અને ધનાઢ્ય છે. વળી તે હાલ જય પામેલા સૈન્યનો સેનાધિપતિ હતો. તેના સૈનિકો તેનાથી બધા પામતા અને તેના પર પ્રીતિ રાખતા, અને હિંદુસ્તાનમાના હિતમોક્ષ પ્રદેશને તે સ્વામિ હતો. ગોવળકોડાની જે ખટપટમાં તે પડ્યો હતો તેમા તેના આગ્રહી હિસાબ તથા દિગતી શક્તિ સિદ્ધ થયેલા છે, અને તેને એમદમ તેની માગણી જો ના પાડવામાં આવી તો તેનું પરિણામ બચકર આવશે. આમ વિચાર કરી આ વખતે પણ ઔરંગઝેબ લજાબ ડહાપણ અને દીર્ઘદષ્ટિથી વર્ત્યો. તેણે અમીરની બેગમ તેની પુત્રી અને તેના પુત્રના હાકરાને બગાળે મોકલ્યાં, પાદશાહ પોતાના પ્રિયજનને જે મોટામાં મોટું માન આપી શકે તે માન એટલે કે ગીર-હાલ-હિમરાવની પદવી તેણે તેને આપી અને તેના પુત્ર મહમ્મદ અમીરખાનને દરબારમા ખીજ કે ત્રીજાદરજાની વગ બક્ષીની પદવી આપી. આ પદવી એવી છે કે તે અધિકારી રાજ્યની

દૂર રહી શકતો નથી, કદી દૂર જાય તોપણ એટલો બધો તો નહિજ. બક્ષી-એ દરબારમાં જ રહેતું જોઈએ એવો નિયમ છે વળી અમીર જમાલને પણ તેણે તેજ વખતે બંગાળની સુબેદારી આપી.

આસામ ઉપર સ્વારી.

પોતાની ધારણા પર આવતાં અમીરને પણ એમ લાગ્યું કે પાદશાહને શુરસે કયાં સિવાય શાહજહાને માટે ખીજ માગણી થઈ શકશે નહિ. તેણે પછી ડહાપણથી એજ રસ્તો લીધો કે પાદશાહે તેના ઉપર જે ઉપકાર કર્યા હતા તેનો આભાર માન્યો. આ પ્રભાણે બરોબર બાર મહિના આસ્થા પછી પાદશાહે આસામના બળવાન, અને ધનાઢ્ય, રાજા ઉપર સ્વારી કરવાનું કામ અમીર જમાલને સોંપ્યું. બંગાળી ઉપસાગરના કાંઠા પર ઢાકાની ઉત્તરે આસામ દેશ આવેલો છે. આ રીતે અમીરને એ સ્વારીનું કામ સોંપવાનું ખરું કારણ હતું કે, રાજ્ય લોભી શરવીર ધણે કાળ શાંત બેસી શકતો નથી અને જો તેને દૂર દેશવસની લડાઈઓથી વિમુખ રાખ્યો હોય તો તે બહાર બંદરના ભાગમાં અર્થાત્ રાજ્યમાં ખટપટ ઉભી કરે છે એવી એને બીતિ રહેતી હતી.

આવી એક સ્વારીના વિચાર આણી તરફ અમીરના મનમાં પણ ધણા કાળથી ધોળાયાં કરતા હતા તેને એવી આશા હતી કે ઉક્ત સ્વારીથી તે ચીનની સરહદ સુધી જઈ શકશે અને એમ થશે તો તેને અનન્ય કીર્તિ મળશે. આવી અમર કીર્તિ મેળવવાનો તેને ભાવ હતો. ઔરંગઝેમના સંદેસ વાહકને અમીર આવી સ્વારીને માટે સજ્જ જણાવ્યો. જે દેશ જીતવાનો હતો ત્યાં થઈને આવતી બ્રહ્મપુત્ર જોલગી ઘેરાજ દિવસમાં અમીરનું એન્થ ઢાકે જઈ પહોંચ્યું. અમીર અને તેનું સૈન્ય નદીને પ્રશાનપુણે ચાલ્યું તે ઢાકાથી સો માઇલ દૂર આવેલા અને બંગાળના સુખા પાસેથી આમામના રાજાએ છીનવી લીધેલા ‘ઝોઝા’ ના કિલ્લા આગળ આવી પહોંચ્યું. ઝોઝા ઉપર ઘેરા ધાલ્યો અને એક પખવાડીઆની અદર તેને સર કર્યું આસામના મૂલકની કુંચી રૂપ નાકા જેવા સમદર નગર તરફ પછી અમીરે કુચ કરવા માંડી અને અડાવીસ દહાડે તે ત્યાં પહોંચ્યો. ત્ત્ત રાજા અને અમીર વચ્ચે લડાઈ થઈ. રાજા હાર્યો અને સમદરથી ૪૦ માઇલ દૂર આવેલા પોતાના રાજ્ય નગર ‘ગરગોન’ તરફ નાશી ગયો. જમાલે ઉત્સાહ ભરે જો-સ્થામાં તેની પુંડ પકડી હતી તેથી રાજા રાજ્ય નગરમાં જઈ ત્યાં કિલ્લે

બંદી કરી રાખેો નહિ, કારણ કે વખત ધણો યોડા રહ્યો હતો. અમીર પુઠે લાગેલો હતો તેથી પછી તે લાસાના રાજ્ય તરફ પર્વતોમાં નાશી ગયો. સમદર અને ગારગોન લૂંટવાની સીપાઈઓને પરવાનગી મળી. ગારગોનમાંથી અમીરને પુષ્કળ ધન મળ્યું. ગારગોન નગર મોટું અને સારી બાંધણીનું શહેર છે, ત્યાં વેપાર સારો ચાલે છે અને ઝિયોના સૌંદર્યને માટે તે નગર બહુજ પ્રસિદ્ધ છે.

હમેશાના કરતાં કંઈક વહેલો વરસાદ ચવાથી પછી અમીર જમાલ તે રાજની પાછળ જઈ રાખેો નહિ. આસામની કત્તરના પ્રદેશમાં બહુજ વરસાદ વરસે છે. એક નાનું ગામ પણ સારી ઉચી ટેકરી ઉપર બાંધેલું હોય છે. આ વખતમાં રાજાએ આખા દેશને સાફ કરી નાંખ્યો અને અમીરના પડાવની આસપાસનાં ઢોર અને ખીખાં દાણાપાણી એટલાં બધાં ઘટાડી નાંખ્યાં કે વરસાદ રહી ગયો, ચોમાસુ પૂર થયું તોપણ લશ્કર ખાનપાનની વિટંબનામાંથી મુક્ત થયું નહિ. અમીરની પાસે પૈસો તો ધણોય બેગો કરેલો હતો, પરંતુ આ દુઃખમાં તે કંઈ કામ આવ્યો નહિ. અમીરને આગળ તેમજ પાછળ ફરતું ધણું મુશ્કેલ માલૂમ પડ્યું. આગળ વિધાય તેમ નહોતું કારણ કે સામે મોટા પર્વતો દોડની માફક આવી રહેલા હતા અને પાણી, ઉડો કાઢવ, અને સમદર જવાના રસ્તાપરના બાંધ તોડી નાંખવાને માટે કરી રાખેલી રાજની ગોઠવણોને લીધે પાછું વળાય તેમ પણ નહોતું. ચોમાસા બર આ કારણોને લીધે અમીરને ઊવણી છોડીને જવાનું બન્યું નહિ અને સુકીઝતુ આવતાં એટલે શરદઝતુ આવી ત્યારે તેનાં માણસ ખાનપાનની હેરાનગીથી એટલાં બધાં નરમ પડી ગયેલાં તેને લાગ્યાં કે ન પૂછે વાત. આથી અમીર જમાલે આરામ છૂતવાનો વિચાર છોડી દીધો. અમીરથી ઓછી બુદ્ધિવાળા નાયકના હાથ તળે તે સૈન્ય બંગાળમાં પાછું આવ્યાં શકત નહિ. આધાની તંગી ધણી પડતી હતી, અને હજી મુકો અને જડો કાઢવ એટલે બધો હતો કે ફોજ સત્તર કુચ કરી શકતી નહિ. નળની પાછળ કળિયુગની માફક પુંક લઈ ચાલ્યો આવતો હતો પરંતુ અમીર જમાલે તેની હમેશની રીત પ્રમાણે એવા ચાતુર્યથી પોતાના લશ્કરને ચલાવ્યું કે જ્યાં તેને અત્યંત ખ્યાતિ મળી. તે પુષ્કળ દોલત લઈ સલામત બંગાળમાં પાછો આવ્યો.

પાછા ફરતાં અમીરે આવતે વર્ષ આસામ ઉપર સ્વારી કરવાની ઉમેદથી ઝોઝાનો કિલ્લો સમરાવી દીધો અને ત્યાં ચાલું રાખ્યું, પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જીવું યદ્ય ગયેલું શરીર તે આવો દુઃસહ શ્રમ કેટલી વાર જીવી શકે ? તે અને તેના સૈનિકો કંઈ લોહોડાં લાકડાંના નહોતા. બંગાળમાં આવતાં વાંત જ આખા લશ્કરને તેમ અમીર જમાવતે અતિસારનો રોગ લાગુ પડ્યો. એ રોગ છેવટ દક્ષિણની હીરાની ખાણોના ધણી, ઔરંગઝેબની મુખ્ય વાળ અને મહા ચતુર સેનાધિપતિને આ ક્ષણભંગુર સંસારમાંથી સદાને માટે લઈ ગયો.

તેના મરણથી જેવી ધારી શકાય તેવી જ દુઃખદ લાગણી આખા હિન્દુસ્તાનમાં સહને થઈ. એનું મરણ સાંભળી ધણા રાજમનીતિય અને ડાહ્યા માણસોના મુખમાંથી એવો ઉદ્ગાર નીકળ્યો હતો કે, 'હવે જ ઔરંગઝેબને બંગાળનો ધણી કહી શકાયો.' અમીર જમાલે પોતાના ઉપર ચડાવેલા આબારનો ભથ્થુ અને ગુણગુણતાં પણ ઔરંગઝેબને તેની સત્તા અને માનસિક બુદ્ધિ બળને લીધે નિરંતર ભયાતં રહેવું પડતું હતું. તેના મરણથી તે વધારે દિલગીર થયો મહિ. 'મહમ્મદ અમીરખાનને તેણે જાહેરમાં કહ્યું કે, 'જો તારા પ્રિય પિતાનો શોક ધામ છે. તું શોક કરે તો તેમજ હું પર્શું મારા એક બળવાન અને ભયંકર મિત્રનો શોક કઈ છું.' આમ કહ્યા છતાં ઔરંગઝેબ મહમ્મદ ખાન પ્રત્યે વાત્સલ્ય પ્રેમથી અને આશ્રયથી વર્ત્યો. 'અને તું હવે તારા પિતા તુલ્ય ગણાયે છે તને તેવી જ રીતે પાળીશ' એમ એણે એ જીવાનને ખાતરીથી કહ્યું અને તેના પગાર ધરાડી નાંખવાને તથા અમીરની દોલત કંબળે કરી લેવાને બદલે તેના પુત્ર મહમ્મદ ખાનને વડા બક્ષીના હોદ્દા ઉપર રહેવા દઈ તેના પગારમાં માસિક એક હજાર રૂપિયાનો વધારો કરી આપ્યો. વળી તેને તેના પિતાની સઘળી માલ મિલકતનો વારસ બનાવ્યો.

શાધસ્તખાન.

હવે આપણે ઔરંગઝેબના મામા શાધસ્તખાનના સંબંધે લખીશું. મેં આગળ કહ્યું છે તેમ તે તેના વાદ્યાતુર્યથી અને છગકપટની બાજીથી તેના ભાણેજની યોગ્યતાએ પહોંચ્યો હતો. દરબારની લડાઈ પડી જ્યારે ઔરંગ-

ગઝેબ સુલતાન સુઝાની સામે લડવાને ગયો ત્યારે તેને આઝાનો સુબો ની-
મવામાં આવ્યો હતો, એ તો આગળ આપણે જણાવી ગયા છીએ. પછી
તેને દક્ષિણનો સુબો અને ત્યાંના સૈન્યનો સેનાધિપતિ નીમવામાં આવ્યો
હતો. અગ્રીર જમાલના મરણથી તેને ગંગાજના સુઝાની પદવી આપવામાં
આવી અને ત્યાંના સૈન્યનો અધિકાર મળ્યો. જમાલના મરણથી ખાલી પ-
ડેલી મીર-ઉલ્લ-ઉમરાવની પદવી પણ એને એનાયત કરવામાં આવી.

ખંગાળમાં આવ્યા પછી તેણે એક ધણુંજ યશપ્રદ મોટું કામ માથે
હાવીું જે કામ તેના પહેલાંના સુબાને સુઝયું પણ નહોતું. આ કામથી
તેના માનમાં ધણો વધારો થયો. આ એના મહા કામની ખાખતથી આજ
સંધી અંધારામાં રહેલી ખંગાળ અને આરાકાનની ધણીક જાણવા ભેગ અને
લક્ષમાં લેવા યોગ્ય ખાખતો ઉપર અજવાળું પડશે એમ લાગે છે. શાહ-
સ્તખાને કરવી ધારેલી ચઢાધું સ્વરૂપ સમજવાને અને ખંગાળના ઉપસા-
ગરમાં આવેલા ટાપુઓમાં ખનેલા ખનાવેનો કંઈક ખ્યાલ આપે એવું દ-
ર્શન થવાને માટે અત્ર જણાવવાની જરૂર છે કે, આરાકાન અથવા મોગતું
રાજ્ય ધણેખરે ભાગે દુનિયાના જૂદા જૂદા દેશોમાંથી આવીને ભરાયલા સં-
કર જાતિના ક્રિશ્ચિયન, કોઈ ફ્રેન્ચ, અને ધણાક પોર્ટુગીઝ લોક તથા ખ્રી-
સ્તી શુદ્ધાત્મોથી વસેલું છે. ગોવા, સીલોન, કોચીન, મલાક્કા અને બીજાં
જૂનાં પોર્ટુગીઝ લોકનાં પરગણાંમાંથી નાશી છૂટેલા લુચ્ચાલકુંગાઓનો આ
ટાપુ આશ્રય સ્થાન હતો. જેણે કંઈ મોટો શુદ્ધો કરેલો હોય, જે ત્રણ ખા-
યડીઓ પરણેલો હોય અથવા જે પોતાના રાજ્યસ્થાન મકામાંથી નાશી આ-
વેલો હોય તેને ત્યાં સારો આવકાર મળતો હતો. આ લોકો માત્ર નામના જ
ખ્રીસ્તી હતા. એક બીજાને ઝેર દઈ મારી નાંખવા, વા કાપી નાંખવામાં
દયા રાખવી નહિ, કુદ વર્તણુકે આશ્રય એજ એમની જીદગી ભેગવવાની મુ-
ખ્ય રીત હતી. તેઓ ધણીવાર પોતાના પાદરીઓને પણ કેતલ કરી નાં-
ખતા અને પાદરીઓ પણ ખૂનીઓ જેવાજ સ્વભાવના એમનામાંથી
થતા હતા.

આરાકાનનો રાજ્ય મોગલ પાદશાહથી નિરંતર ભયખીત રહેતો
હતો એટલે તેણે ચીતાગોંગ તરફ કેટલીક જમીન આપીને ત્યાં આવા
કુદ પરદેશીઓને પોતાની સરહદનું રક્ષણ કરવાના આશયથી વસવા
દીધા હતા. રાજાનો તેમના ઉપર દાખ કિવા અંકુશ નહિ હોવાથી આ

ખૂનીઓ લૂંટફાટ અને ચાંચિયાનો ધંધો લાઇ બેઠા હતા. આ લોહા નાની અને હળવી હોડીઓમાં દરિયા કીનારે ફરતા અને ગંગાના વિભક્ત મુખ-પ્રવાહોથી પડેલા ટાપુઓમાં તથા જમીન ઉપર પણ ચાલીસ ચાલીસ માઈલ સુધી ન્યારે બજાર બરાતાં હોય ત્યારે કિંવા લગ્ન સમારંભ વખતે અથવા તેવીજ ભતના ખીજા કાષ્ટ ઉત્સવના પ્રસંગે ગરીબ અને તાલેવન લોક ઉપર દુદી પડતા અને તેમને લૂંટી જતા હતા. આ ચાંચિયાઓ જે તેમના હાથમાં આવે તેમને શુભામ કરી લઈ જતા અને ન વહેન થઈ શકે તેવી જંગમ વસ્તુઓને આગ લગાડી મોટી ખુવારી કરતા હતા. આ કારણથી જ આપણે ગંગાના મુખ પ્રદેશ ઉપર આવેલા સારા સારા ફળદ્રુપ ખેટો જે પૂર્વે ગીચ વસ્તીવાળા હતાં હાલ તદન ઉજડ થઈ જઈ વ્યાધ અને ખીજાં હોડીખાનારાં પ્રાણીઓના ચર રપ થઈ પડેલા બેઈએ બીએ. *

આ પ્રમાણે ટેવાયલા હોવાથી તેમની શુભાઓ પ્રતિવર્નણ્ય થણી ફર હતી. તેઓ જે દેશના ઉપર દુદી પડતા હતા તેમાંથી ધણુંખર ધરડા માણસો તેમને હાથે પકડતા હતા. જીવાન માણસો નાશી છુટતા તે પાછા શુભામ ધથેલાં પોતાનાં માખાખના છુટકાને માટે ચાંચિયા લોકને મોંના માગ્યા પૈસા આપતા હતા. આમ છતાં જે સક્રિયવાન માણસ હોય અને ખપે નહિ તેને તેઓ પોતાની આકરીમાં રાખતા અને પોતાના જેવા નકારા ધધામાં અને ખૂનામરફી કરવાના કામમાં હેળવતા હતા અથવા ગોવા, સીબોન આરસેનયોમ વગરે રથોમાં લઈ જઈ ભારતા હતા.

* આ લેખ સુન્દર વનના સંબંધમાં છે. ૧૭૭૦ માં કહાડેલા રેનેસના ન-કશામાં એ ભાગ ચીતરવામાં આવ્યો હતો. સુન્દર વનનો પ્રદેશ પહેલાં ધણેજ વસ્તી વાળો અને વનરૂપિત પ્રભુ હતો પરંતુ પાછળથી ઉપર કહ્યા તેવા ક્રિશ્ચિયન ખૂનીઓથી ઉજડ થઈ ગયો છે એ પ્રદેશ ઉજડ થવામાં વર્ગી ગંગાના પ્રવાહની વારવાર ખડલા-તી પ્રવાહ પ્રકૃતિ પણ એક કારણ છે હાલ (ગોવિસ પરગણા) નામના રાજ્યકીય વિભાગમાં સુન્દર વન આવેલું છે. મુંબાઈની પોર્ટ કેનિય એન્ડ લેન્ડ ઈમ્પ્રુવમેન્ટ કંપની એ પ્રદેશને સુધારે છે. મારી નોકરોના પ્રસંગે કુ ત્યાં ગયેલો ત્યારે મેં સુન્દર વનને જોયેલું તે પરથી પણ હું કહી શકુ છું કે એ પ્રદેશ કોઈવાર વસ્તીવાળો અને આબાદ હશે. 'નલગોરા' નામના એક ટાપુ તરફ જતાં મેં એક ઉજડ ટાપુમાં પ્રાચીન પદ્ધતિ એ ખાંધેલું શિવાલય જોયું હતું સ્તીમ જાટમાંથી ઉતરી તેને જોવાનો વિચાર કર્યો પરંતુ તપાસ કરાવતાં અંદર વાઘ હતો અને મારી પાસે હથિયાર બંધ માણસ નહોતાં તેથી અંદરની બાધણી જોવાનો અવકાશ મળ્યો નહોતો.

બંગાળમાં આવેલા હુગલી સંસ્થાનના પાર્ટુગીઝો પણ આ દુર્ભાગ્ય શુદ્ધાભોને ખરીદ કરવામાં આશંકાતા નહિ. આ દુષ્ટ અને ત્રાસજનક ધંધો તેઓ ઓરિશાની પાલીસ બૂસિર ઉપર ચલાવતા હતા. ચાંચિયા લોક એક એકમાં સમજીને પોર્ટુગીઝના આવતા સૂધી ચોખ્ખા એટલે તેમણે સોધે બાવે બધો વફરો ખરીદી લીધો. પોર્ટુગીઝના પછી આવનારા બીજા યુરોપિયનો-એ પણ આ દુષ્ટ ધંધામાં હાથ નાખ્યો હતો એમ કહેવું એ પણ શરમ જરેહું છે. વળી તેઓ પોતાના દુષ્ટ ધંધાના બચાવમાં એમ બતાવતા હતા કે પાદરીઓ દશ વર્ષમાં જેટલા માણસોને વટલાવતા નથી તેટલા માણસોને તેઓ એક વર્ષમાં વટલાવે છે. આપણા પવિત્ર ખ્રિસ્તીધર્મને આ લોકો આવે દુષ્ટ બદાને વગોવે છે એ શું ઓણું ધિક્કારને પાત્ર છે.

ઔરંગઝેબના દાદા જહાંગીર પાદશાહના વખતમાં પોર્ટુગીઝ લોકોએ હુગલીમાં વસાયત ક્યો હતો. એ પાદશાહને ખ્રિસ્તીઓને માટે નકારો મત નહોતો તેમજ તે ખ્રિસ્તીઓના વેપારથી પોતાના લોકને મોટો લાભ થવાની આશા રાખતો હતો. નવા આવીને વસેલાઓ પણ ચાંચિયાઓના જીલમથી બગાળી ઉપસાગરને નિમુક્ત રાખવાનું માન્ય કરતા હતા.

જહાંગીરના કરતાં શાહજહાન કંઇક વધારે આસ્તીક ગોઠમેદન હતો. તેણે હુગલીના પોર્ટુગીઝોની શુદ્ધાકાત લઇ સારી શિક્ષત આપી હતી આ-રાકાનના લૂટારૂઓને ઉત્તેજન આપવાથી તથા મોગલ રાજ્યની પ્રજામાંના શુદ્ધાભોને ઊડી મૂકવાની ના પાડ્યાથી હુગલીના પોર્ટુગીઝો ઉપર શાહજહાન રીસે બરાબો હતો. પ્રથમ તેણે તેમને ધમકી આપી બધાં નાંધાં દંડ તરીકે માગ્યાં પણ જ્યારે તેઓ એકના બે ન થયા ત્યારે તેણે હુગલી ઉપર હલ્લો કર્યો અને શહેરને કબજે કરી લઇ તેમાંના સઘળા પોર્ટુગીઝોને શુદ્ધામ કરી આશા મોકલી દેવાનો હુકમ કર્યો.

અર્વાચીન કાળના ઇતિહાસમાં આ લોકના ઉપર પડેલું દુઃખ અપાર હતું અને તે કોઇ સાચે સરખાવાય તેવું નહોતું અથવા બાળીલોનના કેદીઓના દુઃખને ઘણું મળતું હતું એમ કહેવાય. બૈયા છોકરાં અને સાધુ-સંત સર્વેને સમાન રીતે દુઃખ દેવામાં આવ્યું, બધાને એકજ આસે મુડવામાં અને પરણેલી અને કુવારી સઘળી રૂપાળી સ્ત્રીઓને જનનાના દાખલ કરી દીધી. આ-ધેડ અને વાહવા રૂપાળી હોય તેને ઉમરાવોમાં વહેંચી દીધી. નાનાં છોકરાં હતાં તેમને સુત્રત કરાવી દીધી તથા કેટલાંકને જનનાનામાં નોકર રાખી દીધાં

અને મોટા માણસોને જો તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ છોડી મુસલમાન ન થાય તો હાથીના પગતળે નાંખી કચરાવી નાંખવા માંડ્યા. આટલી બધી સખતાઈ છતાં પણ કેટલાક સાધુઓ પોતાના ધર્મને વળગી રહ્યા જેમને પાછળથી જેસુઈ અને બીજા મેભાદર પાદરીઓની વગસગથી અને લાંચ આપી છૂટા કરી ગોવે મોકલી દેવામાં આવ્યા. આ ખ્રિસ્તી સાધુઓને છોડાવનાર આશ્રાના પાદરીઓએ એમાં પેસો અને મિત્રનો વગવડીલો કામે લગાડ્યો હતો.

દુગલીવાળા બનાવની પૂર્વે પણ ખ્રિસ્તીઓ શાહજહાનના દાપમાંથી બચી ગયા નહોતા. જહાંગીરના વખતમાં લાહોર અને આશ્રામાં બાંધેલાં બે મોટાં ખ્રિસ્તી દેવગાને તેણે જમીન દોસ્ત કરાવી નાંખ્યાં હતાં. એ બેઉ દેવળો ઉપર મોટા અને ઉંચા ધુમટ તથા આખા શહેરમાં સંભળાય તેવા ધંદ બાંધેલા હતા.

શાહજહાને દુગલી સર કર્યું તેની પહેલાં યોડાજ વખત ઉપર ચાંચિઆ-ઓએ ગોવાની સરકારને આરાધન લઇ લેવાની માગણી કરી હતી. ચાંચિઆઓ નો ઉપરિ ખ્રિસ્તીયત્વકાનસેલ્વ ઓટલો બધો બળવાન અને પ્રસિદ્ધ હતો કે આરાધનના રાજની પુત્રી સાથે તે પરણ્યો હતો. ગોવાનો ગવર્નર ધણેજ મગર હતો, તેણે આ માગણી કાને ધરી નહિ અને તેને એમ પણ લાગ્યું કે, એવા એક સામાન્ય દેશવિભાગને માટે પોર્ટુગાલનો રાજ એક નીચ માણસના આભાર નીચે જાય એ પણ સાચું નહિ. જ્વપાન, પેશુ, ઇથિયોપીઆ અને બીજા ભાગોમાં રહેતા પોર્ટુગીઝોની વર્તણૂંક જોતાં આમાં કંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી. હિંદુસ્તાન અને બીજા ભાગોમાંથી તેમની સત્તા નિર્મૂળ થઇ ગઇ તે તેમનાં દુષ્ટ કામોથી થઇ એમ ખુલ્લું કહી શકાય તેમ છે; અથવા તેઓ ખરા અંતઃકરણથી માન્ય રાખે છે તેમ તેમનાપર દેવનીજ અપ્રીતિ થઇ હતી. પૂર્વે તેમનું નામ સપાવાળામાં મુખ્ય હતું, હિંદુસ્તાનના દરેક રાજ્યો તેમની મૈત્રી ઇચ્છતા હતા; અને ઉત્સાહ, ઉદારતા, ધર્મએકીન ધનમાહુલ્ય અને તેમની ઉત્તમ યોગનાઓ માટે પોર્ટુગીઝો વખાણતા હતા. પરંતુ તે વખતના પોર્ટુગીઝો આજના પોર્ટુગીઝોના જેવા નહોતા નહોતા. હાલના પોર્ટુગીઝો દરેક જાતનાં વસતોમાં પડેલા અને નીચી જાતની ઇસ્ક-બાજીમાં પડેલા છે.

ગંગાના મુખ ઉપર ધણીજ અગસની જગ્યા ઉપર આવેલો સનહીષ નામનો ટાપુ આ વખતે પોર્ટુગીઝોએ પોતાને કબજે કરેલો હતો. એક પા-

દરીએ ઇધર જાણે કે કેવીએ રીતે આ હીપના મુજાનું કાસલ કઢાડી ધણું વર્ષ સુધી નિષ્કંટક રાખ્યું હતું.

આ લોકો પણ ચાંચિયાનો ધધેા કરતા હતા સુલતાન મુજાને આરાકાન લઈ જવા માટે તેમણે પોતાની હોડીઓ દાકે મોકલી હતી. આ લોકોએ સુલતાન મુજાની દેહલીક પેટીઓ ઉધાડીને તેમાંથી ઉચી કીમતનું જવાહીર ચોરી લીધું હતું. પણ કિમતી હીરાઓ તેમણે આસકાનમાં જુજ કિમતે વેચી ખાધા હતા. ડચ અને ખીજ લોકોએ 'આ હીરા તો નરમ છે અને જો તે કંઈ હોય તો વધારે મૂલ ઉપજે પણ નરમ છે એટલે અમે શું કરીએ' એમ સમજાવી થોડી કિમતમાં ખડાવી લીધા હતા.

આરાકાનમાં વસતા ઝાઝા દુષ્ટ ચાંચિયા લોકોથી મોગલ પાદશાહના રાખને વારંવાર દરકત થતી હતી અને એ અવિશ્રાંત ખટપટે તેનું લક્ષ ખેંચાતું હતું. બંગાળની સરદાર ઉપર એ લોકોને પાપે તેને મોટું ભૂમિ લસ્કર અને દરિયાઈ લસ્કર રાખતું ખડતું હતું. આટલી સાવધાની છતાં પણ ચાંચિયા તેને રંગડતા હતા. તેઓ એટલા બધા હિમ્મતી થઈ ગયા હતા કે ચાર દોડીયોથી મોગલની ધણી હોડીઓને હાવી કઢાડી કુળાડી દેતા કિંવા પકડી લેતા હતા.

બંગાળી અને ફૂર ચાંચિયા લોકોના જુલમમાંથી બંગાળ દેશને છોડવવા માટે જ એ દેશની મુખાગીરી મળતાં શાહસ્તખાને આસકાન ઉપર ચડાઈ કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો. વળી એ ચડાઈના વિષે ખીજે એવો પણ મત છે કે, શાહસ્તખાન આરાકાનના રાખને તેણે સુલતાન મુજા અને તેના કુટુંબ પ્રત્યે વાજરેલા જુલમની શિક્ષા આપી આસપાસના ખીજ રાખઓમાં દાખલો બેસાડવા માગતો હતો, કારણ કે ઝૌરમજનો એવો દહાવિયાર હતો કે ગમે તેવી સ્થિતિમાં અને દાલતમાં પણ પાદશાહી કુટુંબના માણસ સાથે જ દાંધ અથોગ્ય રીતે વર્ત્યો હોય તેનું વેર લેવાનું જ જોઈએ.

શાહસ્તખાને સખાદાબંધ ફ્રેન્ચ એકડી કરી પરતું ચાંચિયા લોકનું બળ દરિયામાં ઘણું હોવાથી તે નદી નાળાં વાળા પ્રદેશમાં થઈને પોતાનું સૈન્ય સોહેલથી આરાકાન લઈ જાય તેમ નહોતું. આ ઉપરથી શાહસ્તખાને ડચ લોકને પોતાની સાથે મેળવી લેવાનો વિચાર કરી એક દૂતને અમુક શરોા એ આરાકાનનું રાખ જોઈ વચ્ચે વહેતી લેવાનું રાખી ખટેવીના ડચ સંસ્થાનના ઉપરીની પાસે મોકલ્યો. ઝૌરમજનો ટાપુ હસ્તગત કરવા માટે

પ્રાણીના બધા બરેલા સિકારની વખતે વપરાતી ભજ સુલતાન માણુમને અપાવવી જોઈએ, એવી સિકારખાતાના ઉપરીએ બવામણુ કરી હતી પરંતુ ઔરંગઝેબે દહતાથી કહ્યું કે, ‘ભજ વગરજ એ સિંહના ઉપર દહતો દરજો. ભારે હું શાહબદો હતો ત્યારે મેં એવા સાધનની દરકાર કરી નહોતી’ આવા નિઃપાત્રક વચનમા આપેલી આગા પાળ્યા વગર આતે તેમ ન હોતુ શાહબદ માણુમે પણ આ બાબત કમ્પ્રોમાઈસ કરી નહિ બે ત્રણ માણુસો મરી ગયાં અને ઘોડા ધાયલ થયા તેપણુ શાહબદાએ તે બચકર અને સિંહને પુરો કર્યો. સુલતાનના હાથીના માથા ઉપર ધાયલ સિંહે તારાપ મારી હતી આ સાહસિક મમ કર્યા વણી ઔરંગઝેબે તેના શાહબદ તરફ માયાથી વલવા માડ્યું, એટલુજ નહિ પણ તેને દક્ષિણી રાજ્ય અને સુબાગીરો પણ આપી આમ છતાં અત્રે એટલુ તો અવશ્ય યાદ રાખવુ કે તેણે સુલતાન માણુમને ઔરંગી બધી સત્તા અને પૈસા નહોતા આપ્યા કે જેથી પાદશાહને તેના તરફની બીક કિવા ખાસ્તીમા રહેવુ પડે

પાંચમું—રાયકોની સમક્ષ હવે હું પાંચમા પાત્રને આણું છું, જે બીજી કોઈનું નહિ પણ કાણુનો સુબો મહોબતખાન છે ધણે પ્રકારે છેવટ મહોબતખાનને માણુલની સુબાગીરીનુ રાજનામુ આપવાને માટે સમજાવી લીધા અને ‘મહોબતખાન જેવા શૂરવીરની જીંદગી-જીવન અમુલ્ય છે, એમ કહીને ઔરંગઝેબે ઉદારતાથી તેને જીવ લેવાને સાર ના પાડી. વળી પાદશાહે કહ્યું કે તેને પોતાના ઉપકારક શાહબદાન તરફની નિમમ્મલાલી માટે ધન્યવાદ ધટે છે, ગુજરાતના સુબા જયવર્તાસિંહને દક્ષિણમા લડાઈના પ્રસંગ ઉપર મોકલતા ખાતી યથેલી ગુજરાતના સુબાની જગ્યા પદશાહે તેને આપી એ તો સહજે કે મોહોબતખાને ટ્રેનીક અમુલ્ય બેટ આપીને પાદશાહની પ્રીતિ સપાદન કરી લીધી હતી, કારણુ કે રોશનઆરા બેમમને ટ્રેનીક કિમ્મતી બેટ આપ્યા ઉપરાંત પાદશાહને તેણે પદરથી સોળ હજાર મહોરા અને ધણુંક ઈરાની જીર તથા ઘોડા નજર કર્યા હતા

કાણુલની વાત મને તેની પાડોશના કદદારના રાજ્યનું સ્મરણુ આપે છે હાલ તે ધરનનું સામન રાજ્ય છે આ વિષે એક બે પાના લખવાં જોઈએ એમ મને લાગે છે હિંદુસ્તાન અને ઈરાનના રાજ્યો વચ્ચે એનાથી ઉત્પન્ન થતા રાજ્યકીય સબધ સબધે તેમજ એ દેશ સબધે બહુ જ

અમીન ચાલે છે દેશનું અને રાજ્યનગરનું નામ જોડતું છે કદદાર એ એક સમૃદ્ધ અને સુંદર દેશની રાજ્યધાની છે જમાના થયા કદદારને માટે હિંદુસ્તાનના પાદશાહો અને ઈરાનના શાહો વચ્ચે નિરતર લડાઈઓ ચાલ્યા કરે છે. મદાન આખરે ઈરાનના શાહ પાસેથી તે લઈ લીધું હતું અને તેના જીવન પર્યંત તે તેના તાબામાં હતું અકબરના પુત્ર જહાંગીરની પાસેથી પછી ઈરાનના શાહ શાહ અબાસે તે પાછું લઈ લીધું હતું વળી પાછું અલીમર્દનખાન નામના સુખાની દગલખાજીથી તે જહાંગીરના શાહનદા શાહ જહાનના કમલમાં આવ્યું હતું ઇરાનમાં અલીમર્દનખાનને માથે અનેક શત્રુઓ હતા તેથી જ્યારે શાહે તેના રાજ્યની હકીકત માગી ત્યારે તે શાહજહાનના પક્ષમાં બરાબ ગયો વળી શાહ આનામના શાહનદાએ કદદારને ઘેરો ધાલી સર કર્યું હતું શાહજહાને પુત્ર જે વાર હુમલ્લા કર્યા પછી કઈ વળ્યું નહિ સ્વદેશાનુરાગી ઈરાની ઉમરાવોને લીધે પહેલી વારનો હુમલ્લો નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો, જ્યારે રૂપાંસદ રાજાના નગરની પાસેના પર્વતની ઉપર ઝડો રાખ્યો હતો ત્યારે તેમણે એને અનુમરવાની સાફ ના પાડી હતી તથા ઈરાની દરમીઆન શરમ ભરેલી રીતે પોતાની કમરજ દેખાડી હતી ખીજ નિષ્ફળતાનું કારણ ઔરંગઝેબની અદેખાઈ હતી શાહજહાન કાબુલમાં હતો ત્યારે આ ઘેરો ધાનવાની સરદારી તેણે મુખ્ય કરીને ઈરાને આપી હતી, એટલે ઔરંગઝેબ આવા એક મોટા અગત્યના વિજયનું માન ઈરાને મળે તે દેખી ખમ્બો નહિ- એટલે દુન્ય, જર્મન, પાર્દુગીઝ અને અંગ્રેજ ગોલડાઓએ તોડી નાખેલા બધનીય કિલ્લાને પણ તેણે અદેખાઈથી હસ્તગત થયા દીધો નહોતો. િતીની પાદશાહીને માટે શાહજહાનના શાહનદાઓ વચ્ચે રણજગ જામ્યો તેની પહેલા શાહજહાન ત્રીજી વાર કદદાર પર સ્વારી મોકલવાના વિચારમાં હતો, પરંતુ આગળ ઉપર આપણે લખી ગયા છીએ તેમ દક્ષિણમાં સ્વારી મોકલવાની અમીર જમાલની સલાહથી એ વિચાર માંડી વાળવામાં આવ્યો હતો અલીમર્દનખાને અગ્રીરની યોજનાને ટેકો આપતા શાહજહાનને નીચેના વિચિત્ર બોલોમાં સલાહ આપી હતી 'મારા જોવા કોઈ દગલમાજ ન્યા સધી મદદારના દરવાજા ઉપાડી આમે નહિ ત્યા સધી આજ જહાપજાહ તેને સર કરી શકનાર નથી, અથવા ઘેરો ધાલતાર ફોજમાથી તમે ન્યા સધી સધળા ઈરાનીઓને ખાતલ કરો નહિ અને બઝારમાં આવતા માલને માટે સપ્તર્થ છુટનો દહેરા પીઠાવો

નહિ, એટલે કે લશ્કરને માટે આવના યોરાકના ઉપરની જગાત મુકા નહિ ત્યાં સુધી કંદહાર કબજે આવે એવી આશા જ રાખવી નહિ.' ધરાનના શાહે લખેલા પત્ર ઉપરથી કિંવા તારખીયતખાન નામના મોગલ એલચીને ધરાનના દરબારમાં બરોજર માન મળ્યું નહિ તેથી ઉસ્કેરાયલા ઔરંગઝેમે પણ ચોડા વર્ષ ઉપર તેના પૂર્વજોની માફક કંદહાર પર ચડાઈ મોકલવાનો વિચાર રાખ્યો હતો, પરંતુ એટલામાં ધરાનના શાહના મરણ સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવતાં તેણે એ વિચાર પડતો મુક્યો, એમ બતાવું કહાડીને કે, નાના અને હમણાં જ ગાદીએ આવેલા શાહસુબેમાનની સામે મારે ધનું એ મારા દરજ્જાને ઘટિત નથી; જો કે મારી જાણ પ્રમાણે તો ધરાનનો શાહ સુબેમાન તે વેળાએ પચીસ વર્ષની ઉંમરનો હતો.

છટું:—હવે હું કેટલુંક ઔરંગઝેમના માનિતા સહાયકોના વિષે કહું છું; જેમાંના ધણાકને તો તેણે મોટે દરજ્જે ચડાવ્યા હતા. આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ તેમ ઔરંગઝેમે તેના આમા શાઈસ્તખાનને દક્ષિણનો સુબો અને સેનાપતિ બનાવ્યો હતો અને આગળ ઉપર બંગાળનો સુબો અને અમીર ઉલ્લ ઊમરાવ બનાવ્યો છે. મીરખાનને કાબુલની સુબેદારી મળી, કાલીલ ઉલ્લા ખાનને લાહોરની, મીરજાખાને અલ્હાબાદની અને લશ્કરખાનને પટનાની સુબેદારી મળી હતી. જેની સલાહથી સુલતાન સુબાને કબૂલની લડાઈમાં પરાભવ મળ્યો હતો તે અલ્લાહ-વરદી-ખાનના પુત્રને સિધનો સુબો બનાવ્યો હતો. જેની સલાહ ઔરંગઝેમ વારંવાર લેતો હતો તે ફજલખાનને ખાનગી ખાતાનો ઉપરી નીચ્યો હતો. દનેશમંદખાનને દિલ્હીનો સુબેદાર બનાવ્યો હતો અને તેની અબ્યાસક પ્રકૃતિને ધ્યાનમાં લઈ તથા તે જ રાજ્ય સંબંધી કામકાજ કરતો હતો તેના ઉપર લક્ષ રાખી પરંપરાગતથી ચાલતા આવેલા રીવાજ પ્રમાણે પાદશાહને દિવસમાં બે વાર સલામ બરવાની રીતમાંની એક વારની સલામ બરવાની તરદીમાંથી મુક્ત રાખ્યો હતો. આ સલામ બરવાનો ધારો તોડનારને મોટો દંડ થાય છે, તે અંગે લક્ષમાં રાખવા જોગ છે. કાશ્મિરનું રાજ્ય ઔરંગઝેમે ધાનતખાનને સોંપ્યું હતું. આ નાનું રાજ્ય ધણુંજ સુંદર પર્વતના ઉચાણ પ્રદેશમાં આવેલું છે અને હિંદુસ્તાનની સ્વર્ગ—દેવજીમિ કહેવાય છે. કપટોપાયથી તે અકબરને મળ્યું હતું. એ દેશ પોતાના દેશની બાબામાં પોતાનો અર્થ ઇતિહાસ હોવાને સમર્થ છે. એ ઇતિહાસ પ્રાચીન રાજાઓના ધણા રસપૂર્ણ

હેવાલવાળો છે. ત્યાં એવા બળવાન રાજાઓ થઈ ગયેલા છે કે જેમના તામામાં હિંદુસ્તાન તો શું પણ મીને નનો ટાપુ પણ હતો આ ઈતિહાસનું જહાગીર પાંચાહે ઇગની બાપામાં સક્ષિત્વ બાપાતર કરાવેલું કે જેની એક પ્રત મેં પણ મેળવી છે. નકમ જતખાન જે મમુગદ અને કમ્મડની લડાઈઓમાં નામ મેળવી ગયો હતો તે આખરે ગમ્મન નોકરીમાં ચાલુનો ચાલુ રહેવાથી ઔરગઝેમે તેને કહાડી મુક્યો હતો, તે પણ અત્રે પિસરી જવા જેવું નથી. પેલા જે દુષ્ટ માણસો જીનખાન અને નાજર હવે રક્ષા, પરંતુ જીનખાનને તો તેના કર્મ જેવું ફળ મળ્યું હતું એમ આગળ આવી ગયું છે, પરંતુ નાજરનું શું થયું તે જાણવામાં આવ્યું નથી

શિવાજી.

હવે જશવંતસિંહ અને જયસિંહ રાજાઓના સળધમાં કેટલોક ગોટાળો વળેલો છે, જે ચોખ્ખો કરવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ વિજયપુરના રાજામાં એક મૂર્તિ પૂજકે એ દેશના ઘણા અગતના કેટલાક કિલ્લાઓ અને એકાદ બે બદશે સર કરી દક્ષિણમાં ગડગડાટ મચાવી મૂક્યો હતો આ બહાદૂર સાહસિક વીરનરનું નામ શિવાજી અથવા શિવદેવ છે તે સાવધ અને બડો સાહસિક નર છે તે પોતાના જીવને માટે ખીવકુલ દરકાર રાખતો નથી. સાધસ્તિખાન જ્યારે દક્ષિણમાં હતો ત્યારે વીજયપુરના રાજા કરતા પણ વધારે બળવાન શત્રુ તેને ગિવાજી જાણ્યો હતો ઉપર કહ્યા તે બે રાજાઓની સાથે તેના આખા લશ્કરને પણ તે માફનો નહોતો શિવાજી કેવો બળવાન હતો તેના કષ્ટ વિચાર આપવાને માટે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, અઘોરગામાદના કિલ્લેમધ નગરમાં અને સેનાપરિષદ સાધસ્તિ ખાનના પડને તથા તેના ખજાનાને હાથ કરી સેવાનુ તેલો સાદસ આદર્શ હતું થોડા સદાપદોની સાથે એક વાર રાતે તે લશ્કરમાં યધને સાધસ્તિખાનના તથાના ઔરડામાં પેડો હતો અને ત્યારે જોઈ નખત ને છૂપો રહી સંખો હોત તો ને તેની ધારણમાં રિજ્યો થયે હત જાહનખાન સજ્જ જખમી થયો અને તેના શાદખટો તેની તરત્તર ખેંચતા મળે ગયો શિવાજી પછી સાદસમાં પડ્યો અને તેમાં તે વધારે વિજ્યો થયો આ માદમ એ હતું કે, ત્યાંથી સહીસવામત નીકળી જવાન માટે તે પોતાના મૈન્યના મુનદા બે

તથા હમર માણસોના ઉપરિપણામાં મોગલ રાજાને મળવા જતાં કે દેશી રાજાને જલ્દાને છટકી જવા પામ્યો હતો. સુરતથી થોડેક છે તેને એક કોટવાળ મળ્યો હતો પરંતુ તેને તેણે એમ કહ્યું કે, તે સુરત ગયા વગર આગળ મુસાફરીએ જનાર છે. સુરત જેવા મુખ્ય અને ધનવાન નગરને લૂંટવાનો એનો મુખ્ય ઈરાદો હતો. મારફાડ કરતો તે શહેરમાં ૬ મહલ થયો, સંતાડેલું ધન જતાવવાને માટે ત્રણ દિવસ સૂધી પ્રજાને ત્રાસ પ્રકાવ્યો, જે લેવાયું નહિ તેને આગ લગાડી. કોઈના પણ અટકાવ વગર શિવાજી લાખો રૂપિયાનું સોનું, રૂપ, મોતી, રેશમનાં યાન, સુંદર કાપડ અને બીજો મલવાન વેપારીઓનો માલ લઈ પાછો મહિસલામત દક્ષિણમાં ચાલ્યો ગયો. રાજા જશવંતસિંહ અને શિવાજીની વચ્ચે શુભ ગોઠવણ થયેલી હતી એવો વહેમ જવાથી તથા શાહસ્તખાન અને સુરતના ઉપર હુલો કરવાના કામમાં સામેલ ગણાવાથી ઔરંગઝેબે તે રાજાને દિલ્લીમાં આવવાનો હુકમ મોકલ્યો પરંતુ દિલ્લી ન જતાં તે પોતાના કે-સ તરફ ગયો.

સુરતની લૂંટની દરમિયાન શિવાજીએ, પવિત્ર કેપુચીન મિશનરી અંબોઝના વાસને માનની ખાતર લૂંટ્યો નહોતો, એ બાબત પણ મારે બૂલી જવી જોઈતી નથી. તેણે કહ્યું કે—ફેડીશ પાદરીઓ સારા માણસ છે માટે તેમને રમડવા કે લૂંટવા નહિ એ લોકોનો એક દેશી દલાલ જે છવતો હતો ત્યારે ધણે ધનેશ્રી હને. તેનું ઘર પણ શિવાજીએ લૂંટ્યું નહોતું. હવે અને અંગ્રેજ લોકની કાઠીઓ પણ બચી મર્યાદા હતી, પરંતુ તે કંઈ માનની નજરે બચી નહોતી, પરંતુ તે બોકોએ સામા ઘર્ષને પોતાનો અંગ્રેજો બચાવ કર્યો હતો. વહાણના ખસાશીઓની મદદથી અંગ્રેજ બોકોએ તે આશ્ચર્યજનક રક્ષણ કર્યું હતું તેમણે પોતાનાં જ ઘર નહિ પરંતુ પાડોશીઓનાં ઘરને પણ લૂંટ્યાથી બચાવ્યાં હતાં. કાનરટોન્ડીનો પલના રહેવાસી એક બચુ વેપારીની દહે દરેક માણસને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યા હતા. શિવાજીના જણવામાં આવ્યું કે તેની પાસે ધણું જ કિમતી પાનાં (રત્ન) છે અને તે, તે ઔરંગઝેબને વેચાથી આપનાર છે, પરંતુ તેણે ત્રણ વાર તેને ઉપાડી તરવાર તણે જેસારી ધમકીઓ આપવા છતાં કોઈ પ્રકારે માન્યાં નહિ. છાંટી કરતાં પણ પૈસાને પ્રિય ગણનાર બચુને આ વર્તણૂક ચોમ્મળ હતી.

સુલતાન માળુમની સાથે જઈ દક્ષિણના સૈન્યની પદવી લેવાને માટે ઔરંગઝેમે રાજા જયસિંહને આગ્રહથી કબૂલ કરાવ્યું. સુલતાન માળુમને રાજાની સાથે મોકલવા જતા તેને કંઈ સત્તા આપી નહોતી દક્ષિણમાં જઈ રાજા જયસિંહને પહેલું જે કાર્ય કરવાનું હતું તે એ કે શિવાજીના મુખ્ય મુખ્ય કિલ્લાઓ હસ્તગત કરી લેવા જયસિંહ સધિ વિગ્રહના કાર્યમાં કુશળ હતો, તેણે ધણી કિલ્લાઓ ઘેરો માલી તોડી નાંખ્યા, વગર સધિના કામદારો કરાવી સર્વ હસ્તગત કરી લીધા. વિજયપુરના રાજાની સામે થવાનું કબૂલ કરવાથી ઔરંગઝેમે શિવાજીને રાજા તરીકે સ્વીકાર્યા, પોતાના રક્ષણમાં લીધો અને તેના પુત્ર શંભાજીને ઉમરાવ તરીકે ગણી તેટલો દરમાયો બાધી આપ્યો. થોડા વખત પછી ઈરાન ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર હોવાથી ઔરંગઝેમે શિવાજી પર બુદ્ધિ પૂર્વક તેની પ્રશ્નના વાળો અને ઉદાર પત્ર લખી તેને દિલ્લી આવવાને માટે આમંત્રણ કર્યું અને રાજા જયસિંહ શિવાજીને સમજાવતી માટે વચ્ચે પડ્યો શિવાજી દિલ્લી આવ્યો ત્યારે ઔરંગઝેમની સગી શાઈરતખાનની બેગમ દિલ્લીમાં હતી તેણે, પોતાના પુત્રનો પ્રાણ લેનાર, પોતાના ધણીને ધાયલ કરનાર અને સુરત જેવા શહેરને લૂંટનાર શિવાજીને કેદ કરવા માટે ઔરંગઝેમ ઉપર દયાણ કર્યું. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, શિવાજી પોતાના તબીબી આસપાસ ત્રણ ચાર ઉમરાવોને તેમના સૈન્ય સાથે મોકલ કરતા જોઈ ચેતી ગયો અને રાતને વખતે દિલ્લીમાંથી નાખી ગયો. આથી ધરમા તેમજ દરબારમાં બહુ ઉદ્વેગ ઉપજી ગયો અને જયસિંહના વડા પુત્ર ઉપર શિવાજીને નાગા જવામાં મદદ કર્યાની શંકા આવવાથી દરબારમાં આવતો બંધ કર્યો જયસિંહ અને તેના પુત્રને માટે ઔરંગઝેમને બહુ માહું લાગ્યું અથવા માહું જણાયું તેથી જયસિંહ રાજા, ઔરંગઝેમ તેના હેશને માર્ગ પછી બંધાને ખાસસા કરી લેવાને ચૂકરો નહિ એવા વિચારથી દક્ષિણના સૈન્યનું આધિપત્ય છોડી સ્વદેશના રક્ષણ માટે દેશ ગયો, પરંતુ બરામપુર આવતા માર્ગમાંજ તેનું મૃત્યુ થયું રાજાના મરણના સમાચાર આવ્યા પછી ઔરંગઝેમે તેના પુત્ર તરફ દેખાડેલી કૃપાથી, જયસિંહના મરણ માટે કોઈ દિલાસો આપ્યો તેથી અને બાપને મળતું હતું તેસાલિવાર્થ પુત્રને મળતું રાખવાની ધણી માળુમોએ બલામણ કરી મોકલ માને છે કે ઔરંગઝેમે પોતે આખા આગ મન કરવાથી જ શિવાજી

નાસી જવા પામ્યો હતો. ભેગમ શિવાજી તરફ પ્રણામ ત્રાસજનક દેખા-
વધી જોતી હતી તેથી ઔરંગઝેબ તેની હમેશની દરબારમાંની હાજરીથી
ગભરાઈ ગયો હતો. મિત્રો અને પરિજનોના સ્થિતિથી જોના હાથ પથ-
વેલા હતા એવા તેને જનાનખાનાની બિબિઓ એક મોટા રાક્ષસ જેવો
ગણતી હતી.

દક્ષિણના રાજ્યો.

પ્રથમ આપણે દક્ષિણના ઇતિહાસનો કંઈક ઉપર ચોટિઓ વિ-
ચાર કરી જમીએ કે જે દક્ષિણ દેશ આજ સમયમાં ચાલીશ વર્ષથી પણ
વધારે કાળથી નિરંતરના વિગ્રહની રંગ ભૂમિ રૂપ થઈ પડેલો છે અને જેને
હાલે મોગલ પાદશાહને વારંવાર ગોવળકાંડા વિખપુર અને ખીજાં નાનાં
પણ બળવાન રાજ્યોની સાથેના ઝઘડાના ખાડામાં ઉતરવું પડતું હતું. દક્ષિ-
ણમાં ચાલતા ઝઘડાનાં કારણ અને સ્વરૂપ ત્યાં રાજ્ય કંતાં રાજ્યોનો ઇ-
તિહાસ જાણ્યા વગર સમજાય એવાં નથી.

અંખાતના અખાતથી જગન્નાથપુરી સુધીનો પશ્ચિમથી પૂર્વ અને દ-
ક્ષિમાં કેપ કુમારિન બૂશિર સુધીનો એટલે કે વિન્ધની નીચેનો ત્રિકોણ
પ્રદેશ કેટલાંક પહાડી સરધાનો શિવાય સમગ્ર જ સૈફ થયાં કોઈ એક
રાજની મત્તામાં રહેલો નથી. એ બધાનો એકચક્રવર્તી રાજા રામરાસ નામે
હતો, તેના મરણ પછી એક રાજ્ય દૂટી જઈ જુદા જુદા ધર્મનાં ધણાં
રાજ્ય ઉત્પન્ન થયેલાં છે રામરાસને અત્યંત પ્રિય ત્રણ ભયોર્જન જાતના
ગુલામ હતા તેમને તેણે દેશના મોટા મોટા ત્રણ ભાગના સુખા નીમ્યા
હતા હાલ મોગલ પાદશાહના તાબામાં જે દક્ષિણ છે તેનો એક સુખો છે.
આ દક્ષિણનું મુખ્ય નગર દોવતાગાદ હતું અને તેની સરહદ ખીદર, પુરં-
દર, સુરત અને છેક નર્મદા નદી સુધી હતી હાલ જેટલો દેશ વિજાપુરના
રાજ્યમાં છે તેટલો પ્રદેશ ગુમરામના ખીજા ગુલામની સત્તામાં હતો અને
ત્રીજાના તાબામાં ગોવળકાંડાના રાજનો બધો પ્રદેશ હતો. સુબેદારીમાંથી
આ ત્રણે ગુલામો પછી ધણા પેમાવાળા અને બળવાન થયા. પછી તેમણે
ધરવામી ધર્મને સ્વીકાર્યો અને ધરિનીઓના શિયા પધને અવલગન કર્યો.
રામરાસના દરબારમાંના ધણાક મોગલે એ તેમને મદદ કરી. તેઓની
હિંદુ થવાની કદાપિ ઇચ્છા હોત નોપણ તેમનાથી હિંદુ થવાત નહિ;

રથ કે ગમે તેવો ઉચ્ચ માણસ હોય પણ તેનાથી હિંદુ ધર્મમાં તો દાખલ થઈ શકાતું જ નથી. હિંદુ તે હિંદુજ. જન્મથી જ હિંદુ હોય તે હિંદુ ખીન્નથી હિંદુ થવાય જ નહિ. એ ત્રણે ગુલામોએ ઉવટ એક સંપ કરીને રાજ્યમાં જઈ ઉડાવ્યું અને રામરાસને મારી નાંખી ત્રણે જણે પોતાપોતાના પ્રદેશમાં જઈ 'સાહ' રાજાનો અધિકાર ધારણ કર્યો. રામરાસનાં છોકરામાં આ લોકની સામે થવાની શક્તિ નહિ હોવાથી તેઓ મૈત્ર રહ્યા અને હાલ આપણા નકશામાં જેને વિજયનગરનો પ્રદેશ કહેલો છે તેમાં જઈ લાંબું રાજ્ય કરવા લાગ્યા, હાલ પણ તેઓ લાં રાજ્ય કરે છે. દક્ષિણ દિપક-સ્થના બાદીના પ્રદેશમાં જૂદા જૂદા તામીન નાયકોએ નાનાં નાનાં સંસ્થાન સ્થાપ્યાં, જે તેઓ આજપણ બોમ્બે છે. એ મળીને ચાર મોટા ભાગ થઈ ગયા. આ ત્રણ ગુલામોના વંશજો જ્યાં સુધી એક મેકમાં સંપ સંપીને રહ્યા લાં સુધી તો તેમનાં સંયુક્ત સૈન્યો મોગલના હુમલાથી પોતાનાં રાજ્ય સાચવી શક્યાં પરંતુ બ્યારથી તેમનામાં કુસંપ અને અદેખાઈએ વાસ કર્યો. સારથી તેમની સત્તા નબળી પડી ગઈ અને મોગલોને તેમનાં રાજ્યમાં પગ પેસારો કરવાનો વખત મળ્યો. પાંત્રિસ કે ચાલીસ વર્ષ ઉપર બ્યારે મોગલ પાદશાહના જાણવામાં આવ્યું કે તેમનામાં કુસંપ પેટેલો છે સારે તેણે પહેલા ગુલામના પાંચમા કે છઠ્ઠા વંશજ નિઝામશાહના ઉપર ચડાઈ કરીને બધો દેશ લઈ લીધો. નિજમ શાહ તેના પૂર્વના રાજ્ય નગર દોલતાબાદમાં બંદિખાનામાં મરણ પામ્યો હતો.

તે વખત પછી ગોવળકાંડા મેઝથી ખચી રહ્યું છે પરંતુ તે કંઈ પોતાની સત્તાથી નહિ પણ તેના ઉપરનાં બે રાજ્યોની સાથે મોગલને લડાઈ ચાલ્યા કરે છે તેને લીધેજ. મોગલ પ્રથમ અબ્બર, પુરંદર, ખીદર અને ખીજ નગર કબજે કરવા મથે છે આ શહેરો કબજે થાય તો પછી ગોવળકાંડા ઉપર સહેલથી ચડાઈ કરાય એવી આશાથીજ, તે મથે છે અને ગોવળકાંડા પોતાની સત્તા સાચવી રહ્યું છે. ખીજનાં રાજ્યો પોતાની સલામતી હઠાપણથી રાખી રહ્યાં છે એટલે કે મોગલ પાદશાહને લડાઈમાં જોં-ધાયલો રાખવાને માટે તેઓ વિજયપુરના રાજાને નાંચાંની મદદ કરે છે અને તે મોગલ સામે બીડલો રહે છે. વિજયપુરનું સૈન્ય હઠી જાય છે સારે ગોવળકાંડાનો રાજા પોતાનું લશ્કર મોકલે છે એમ જણાવવાને માટે કે અમે એક ખીજને મદદ કરવાને માટે સાવધાન છીએ. વળી ગોવળકાંડાનો રાજા

મોગલના સેનાપતિઓને હુમલાં મોટી મોટી લાગે આપે છે એટલે સેના પતિઓ પાદશાહને એમજ સમજાવ્યા કરે છે કે વિજયપુર દોસતાબાની નજીક દોવાખી તે સર કરવાની જોટલી અગત્ય છે તેટલી ગોવળકાડાને માટે નથી. આપણે આગળ ઉપર જણાવી ગયા છીએ તે અમીર જમાલના સમયે થયેલી ઔરંગઝેબ અને હાલના ગોવળકાડાના રાજાની આધિનતા પછી એ રાજ્ય સેવાને સરકાર, તોડકલવા જેવી ઔરંગઝેબને કંઈ લાભસા રહી નથી એ રાજ્યને તો તે પોતાના જુવુજ લેએ છે તે ધણા કાળથી મોગલના ખુડિયા રાજ્ય જેવી સ્થિતિમાં છે, કારણ કે વૃષ્ટો વર્ષ તે મોગલને રોકડ નાણાં, તેના દેશમાં બનેલી કારીગરીનો તાલ, અને અને સૌઆમ, સીનોન તથા પેગુથી આવતા હાથીઓ ભેટ આપ્યા કરે છે એટલાવ ફરી શકે એવો એકે પ્રિંસો કાલ દોસતામાદ અને ગોવળકાડા વચ્ચે રહ્યો નથી એટલે ઔરંગઝેબના મનમાં પણ એમ ઠાક છે કે વખત આવશે તો માત્ર એકજ સ્વારીથી ગોવળકાડા સર ફરી સેવાશે મારા તત્ત પ્રમાણે તે એમ ધારે છે કે વિજયપુરવાળો આખુ દક્ષિણ પોતાને હાથ મરી લેશે, એવા વિચારથી તે ગોવળકાડાપર ચડાઈ કરતો નથી અને વિજયપુરવાળો એમ ધારે છે કે જો મારું પ્રાડેશી પડ્યો તો અમુક જ મારો પણ નાશ થશે આમ જ્યારમાં તે જ્યારમાં બધું ચાલ્યા કરે છે

ઉપર જણાવી તે બાબતો ઉપરથી ગોવળકાડાની અને મોગલ પાદશાહની કેવી આંટ ચર્ચ રહેલી છે તેનો કંઈક વિચાર આવી શકશે એમ હું ધારણુ અમીર જમાલે બતાવેલી યુક્તિ જ્યારથી ઔરંગઝેબ રૂબરૂ જ્યારથી ગોવળકાડાના રાજાની હિમ્મત જતી રહી છે તેમને તે દિવસ પછી તેણે રાજ્ય લગભગ મધ્ય કાચમાં સીધી નૂત્રી દેશના રિવાજ પ્રમાણે તે દરબાર બસતો નથી તેમ લોકને ક્રિસ્ટાફ આપવાને પણ બેસતો નથી વળી ગોવળકાડાના કોટ બહાર જવાનીએ તે હિમ્મત ધરી શકતો નથી આ પ્રમાણે થતાં દેશમાં અસહ્ય અને હિંમતમાની સ્થિતિ યદ્ય રહે એ સ્વાભાવિક છે ઉમરાવો રાજાનો હુકમ માનતા નથી, કારણ કે હવે તેમને રાજાને માટે લાગણી કે પ્રીતિમાર્ગ રહ્યું નથી તેઓ લોકના ઉપર અનહદ જીલમ ચુગરે છે તેથી લોક પણ પોતાના રાજાની ધરા નાંખી ઈ ખુશીથી ઔરંગઝેબનું રાજ્ય આવે તો માન્ય કરે એમ ચર્ચ રહેલું છે

આ રાજ્યો જે ખરાબ હાલતમાં આવી પડ્યાં છે તેના કારણે રૂપ પાંચ લાખ રૂપિયા ખર્ચાનો હું અત્રે જણાવું છું.

૧-૧૯૬૭ની સાલમાં હું જ્યારે ગોવાળકાંડામાં હતો ત્યારે ઔરંગઝેમનો એક એલચી લાંબો આવ્યો હતો. એને આવવાનું કારણ એ હતું કે જો રાજા વિજયપુરની સામે મોકલવાને દશ હજાર ઘોડે સ્વારો પુરા ન પડે તો તેણે લડાઈને માટે તૈયાર થવું. ઘોડે સ્વાર ચલકણુ તેના આવવામાં આવેલી નહિ પરંતુ તેટલી પલકણુ પાળી શકાય તેટલા નાણાં આપવામાં આવ્યાં અને તે ઔરંગઝેમને વધારે પ્રિય લાગ્યાં. રાજાએ એ એલચીને અત્યંત માન આપ્યું અને જતી વખતે તેને તથા તેના સ્વામિને માટે ધણીક કિંમતી ભેટો આપી.

૨-ઔરંગઝેમનો હમેશનો એલચી જે ગોવાળકાંડામાં રહે છે તે દરેક દુકાન કાઢે છે, પરવાના આપે છે અને લોકના પર ધુધાતુરૂપ જુલમ શરૂ કરે છે. દુકાનમાં તે અપ્રતિમ રાજ્ય સત્તા બોગવે છે.

૩-અમીર જમાલનો પુત્ર મહમદ અમીરખાન જે કે હાલ તે એક ઔરંગઝેમના હુમરાવ જેવોજ માત્ર છે તોપણ ગોવાળકાંડામાં અને ખાસ કરીને મછલીપટનમાં તેણે અત્યંત માન છે. મછલીપટનમાં તેના હાલ તેના નામે રાજાની માફક વર્તે છે તે સોદા કરે છે માલ વેચે છે અને જકાત વગર માલને આવવા જવા દે છે અને તેમાં કાંઈ તેમને અડચણ કરી શકતું નથી. આ દેશમાં તેના પિતાની વગસમ એટલી બધી હતી કે જે હાલ પૂર્ત પછુ બોગવે છે.

૪. કેટલીકવાર ક્યારેક ગોવાળકાંડાના માલના વહાણને ખાળે છે. અને રાજા જ્યારે તેમને તેમની માગણી આપે છે ત્યારે જવાદે છે. તેઓ રાજાની સામે અવાજ ઉઠાવે છે કે એમ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. એમ ચલાવું કારણ એ છે કે એકવાર મછલીપટનના મુગાએ તેમની ફેકટરી બાળી નાંખવાની તથા તેમને કલત કરી નાખવાની ધમકી આપીને તેમના બદરમાં પડેલું અગ્નિજેલું વહાણ જોર જુલમથી લઈ લેતાં અદકાળ્યા હતા.

૫ આ રાજ્યની પડતીલું બીજી કારણ અર્ધના ખરાબ પૈસા છે. નાણાની આવી સ્થિતિને લીધે વેપારીઓથી બરોબર વેપાર થતો નથી.

૬. રાજ્યની પડતીલું છઠ્ઠું કારણ એ છે કે, અત્રેના પોર્ટુગીઝો બહુજાણે મડી વાળ્યા છે. ક્યારેક લોકની સત્તાને આધીન ન થવાને માટે સેનથો-

મસના નામના વાસમાં, તેઓએ સ્વતંત્રતા ધારણ કરી હતી તેમાં જો રાજ વચમાં પડવા આવે તો તેની સામે લડાઈ કરવાની તેઓ ધમકી આપ્યા કરે છે.

હું ગોવળકાંડામાં હતો ત્યારે કેટલાક ડાહ્યા પુરોએ અને ખાતરીથી કહ્યું હતું કે, રાજ આ બધું નથી સમજતો એમ નથી પરંતુ દેખાવમાં આવી દીનતા, અને રાજ્ય કાર્યભાર તરફ એતમા વગેરે મૌનતા તેણે પોતાના શત્રુઓને ઠગવાને ધારણ કરેલી છે. તેને એક ડાહ્યો ચતુર અને વીર પુત્ર છે જેને તેણે લોકથી છૂપાવી રાખેલો છે અને લાગ આવે ત્યારે તેને માદીએ બેસાડી ઔરંગઝેબ સામે માથું ઉચકવાનો એનો વિચાર છે. આ વિચારની સલાસલતાને વખત એની મેળે નિર્ણયપર લાવી આપશે એટલે હવે આપણે તે ઉપર કાળજીપ ન કરતાં વિજયપુર સંબંધે બોલીશું.

વિજયપુરના રાજ્યને વારંવાર મોગલ પાદશાહની સાથે ઝઘડામાં ઉતર્યું પડે છે. તેમ છતાં તે હજી સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે છે. સત્ય તો એમ છે જે મોગલ પાદશાહે 'મોકલેલા સેનાપતિઓ પાદશાહ દૂર હોવાથી સેનાપતિના હોદામાં રહી મોજ મજ ભોગવે છે. તેઓ દમામમાં બધો વખત ગાળે છે અને જરાક પણ બહાનું મળતાં તેમની સ્વારી લખાતાં વાર લાગતી નથી, અને એ તો સામાન્ય કહેવત થઈ પડી છે કે, હિંદુસ્તાનના લડવૈયા અને સેનાપતિઓનો રાટલો દક્ષિણ દેશમાંથી મળે જો. અર્થાત્ દક્ષિણ તો સિપાઈઓનું અખડાતા છે. વળી આ રથને એટલું પણ વાદ રાખ્યું કે વિજયપુરના રાજ્યમાં ધણી મજબૂત અને અજબ પહાડી કિલ્લાઓ આવેલા છે તેમાં પણ પાદશાહના મૂલકની પાસેનો વિજયપુરના રાજ્યનો પ્રદેશ વધારે પહાડી અને અતંધ ઈમ હોઈ ત્યાં દાણો પાણીના પણ વખતે સાંસા પડે એમ છે. રાજ્ય નગરનો કિલ્લો 'ધણેજ મજબૂત છે અને તે પર્વતના સપાટ ઉત્સંગમાં આવેલું છે; ત્યાં સહેરમાંજ પીવા જેવું પાણી મળે છે કાઠ બહાર પાણી મળે તેમ નથી.

આમ છે છતાં વિજયપુર પણ હવે ખટખટતું મો કાણ કરવાને માટે મથે છે. રાજ્યની કુંચી રૂપ પુરંદર, બેદર અને ખીલ કિલ્લાઓ મોગલે હસ્તગત કરી લીધા છે. રાજ, વૃદ્ધ અને વાંઝિયો છે એટલે તેના મરણથી પણ મોગલોનું બાવિ બળવાન થાય તેમ છે. ગોવળકાંડાના રાજની બહેન રાણીએ એક બહેલા મહેલા છોકરાને હતક લઈ માદીએ બેસાડેલો છે. પરંતુ

તેમાં પણ દહાડે દહાડે અપ્રીતિ થતી જાય છે. હમણાં યોડા વખત ઉપર બ્યારે રાણી મહેશી હજ કરીને આવી ત્યારે તેને નામનુંજ માન મળ્યું હતું. બાળ રાજના મનમાં રાણીની ચાલચલકતને માટે વહેમ છે, તે ધારે છે કે ડચના વહાણમાં તે મહે ગઈ તેમાં કંઈ કાળુ હતું. જે ત્રણ ખલાસીઓ સાથે તેને વધારે ધાલમેલ છે, અને કહે છે કે રાણીની સાથે મહે જવાને માટે તે-ઓએ વહાણની ચાકરી છોડી દીધી હતી.

આગળ જણાવી ગયા તે શિવાજી રાજ રાજ્યની પડતી સ્થિતિનો લાભ લેતો જાય છે તેણે કેટલાક ઉત્તમ અને મજબૂત કિલ્લાઓ હાથ કરી લીધા છે. એ સધળા પહાડી પ્રદેશમાં આવેલા મજબૂત છે. શિવાજી બધી જામતમાં એક સ્વતંત્ર રાજની માફક વર્તે છે અને મોગલ તથા વિજ્ઞપુરના રાજાઓની ધમકીઓને હસી કહાડે છે. તે સુરતથી ગોવા સુધીના દેશમાં લૂંટફાટ ચલાવ્યાં કરે છે. વિજ્ઞપુરના રાજાને તે વારવાર ઘોઠો પહોચાડે છે તેમ છતાં વિજ્ઞપુરના રાજ્યની ઉત્તર સરહદ ઉપર મોગલોની સામે બીડવામાં વિજ્ઞપુરનું રાજ્ય તેને પોતાના એ સારા અણુ-ધાર્યા સહાય નેવો ગણે છે. બહાદુરી બધાં સતત ચાલતાં તેનાં સૈનિક વર્તનથી ઔરંગઝેબનું લક્ષ તેના ઉપર લાગેલું રહે છે એટલે વિજ્ઞપુર ઉપર વિજય કરવાની તેની ઇચ્છા કંઈકે ઓછી થાય છે શિવાજીને કેવી રીતે દાખી દેવો એ સવાલ તેની આગળ મુખ્ય અને અગત્યનો ધર્ષ પડ્યો છે. સુરતનો તેનો વિજય આપણે આગળ જોઈ ગયા ત્યાર પછી ગોવાની પાસેના ખરડેસ નામના પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનને તેણે સર કર્યું છે.

ફાન્સ તરફ પાછા ફરવાને માટે દિલ્લી છોડી બ્યારે હું ગોવળકાંડમાં આવેલો હતો ત્યારે શાહજહાન મરણ પામ્યાના અને પિતાના મરણથી પુત્રને જે લાગણી થાય તે લાગણી ઔરંગઝેબને ખરેખરી થયાના સમાચાર મને ત્યાં મળ્યા હતા શાહજહાનનું મરણ સાંજગતને વારજ તે આથે જવાને માટે નીકળી પડ્યો હતો અને બેગમ સાહેબે તેને યોગ્ય માન આપકાર દીધો હતો. તેણે મોટી મસજીતને કીનખાનના વાવડાઓથી અને કિલ્લામાં આવતા પહેલાં ઔરંગઝેબ બમાં ઉતરવાનો હતો તે જગ્યાને તેવીજ રીતે બમકાબંધ વાવડાઓથી ચોમાવી મૂકી હતી. જનાનખાનમાં બેગમસાહેબના દિવાનખાનામાં આવતાં દરવાજા આગળ તેણીએ પોતાનાં તથા શાહજહાન પાસે હતો તે જ્યાં રત્નોથી ભરેલા મુવર્જના ખુમચાની નજર કરી ઔરં-

ગમેમને વધાવી લીધો હતો. આવા બબકાદાર આવકારથી ઉપકૃત થયેલાં અને બધુસ્નેહના સહજ આવિર્ભાવથી લાગણીવાળા ઔરંગઝેમે પણ તેના પૂર્વના ગુન્દા માફ કર્યા અને ત્યાર પછી તેને માનથી અને કૃપાથી પાળતા પૂર્ણ છુટ આપી છે.

હવે મારા ઈતિહાસનો છેડો આવ્યો છે. હાલ રાજ્ય કરતો મોર્ગન પાદશાહ કેવી રીતે પૂર્ણ સત્તાના શિખરપર ચડ્યો તે બધુવાને માટે જોઈએ તેટલાં સાધનમેં મારા વાચકોની સમક્ષ ખડી કર્યા છે. ઔરંગઝેમના વર્તન અલગત ગેર ઈન્મારી અને જુલમી હત્યાં પરતુપુરોપિયન રાજાઓના સળથે આપણે જેમ વિચાર કરીએ છીએ તેમ આને માટે વિચાર કરવાનો નથો આપણા દેશમાં કાયદાથી એવું દબળ કરેલું છે કે મોટો દિકરો હોય તે ગાદિએ આવે પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં તો રાજ્ય ગાદીને માટે માપના મરણ પછી બાઈઓ બાઈઓના રૂપ-રૂપ થાય છે. ટરેકને ગાદીપર આવવા માટે પોતાના બાઈઓ સાથે લડી તેમને કતલ કરવા પડે છે અથવા બીજા બાઈના હાથ રાજ્ય પદ માટે પોતાને ઉપર કહી તેવી કશાએ પહોચવું પડે છે. ઔરંગઝેમે જે આપ ચલાવી તેને માટે દેશકાળ, તેનો જન્મ અને તેની કળવણી પર વિચાર કરતાં તેણે બહાનું સાર્ય કહેવાય તેમ નથી એમ કહેવાય, પણ તે એક અગાધ શુદ્ધિ વાળો, મહારાજ્યકીય અને મોટો પાદશાહ હતો એમ તો કબુલ કરવું પડે છે.

અનિયરનો ક્રાંસના પ્રધાન મો. કોલપાર્ટ પ્રતિ પત્ર.

હિન્દુસ્થાનીની વિસ્તાર, નાંણાં, સૌતું ફેણ, મહેસુલ,
સૈન્ય, ન્યાય, રાજ્ય વ્યવસ્થા અને એશિ-
યાનાં રાજ્યોની પેડતીની મુખ્ય કારણો
વગેરે સંબંધી.

માનવતા સાહેબ,

એશિયામાં ખાસી કાચે મોઢાં માણસોને મંજૂરવાની સે પ્રદાય નથી મ.
હાનૂ મોંગલ, પાદશાહ ઔરંગઝેબનાં ચરણુવદનું કરવાનું માન મને મળ્યું
સારે મારે પછુ તેના માન ખાતર આઠ રૂપિયા નજર ફરવા પડ્યા હતા.
વળી રાજ્યની મારેમાં મારે જોખમદારી વાળા નામદાર દિવોન ફરમાવ્યા.
ખાનને મેં એક થાકતું એન, કોટા જ્યે અખરમાં એસાડેણુ ચાકું નજર
કયાં હતાં, કારણ કે વેદ તરિકેના મારા પગારનો આંકડો પાડવો એ પછુ
તેની હાથમાં હતું. સાહેબ, જો કે ક્રાંસમાં હું નવી રીતભાત કામલ કર-
વાનું ડાળ ઘાસતો નથી તોપણ હમણાં હપર જણાવી તેવી સધળી રી-
સેભાતો હિન્દુસ્તાનથી પાછા ફરતાં હું જુલી જાઉં એમ તો બને જ નહિ;
અને તેથી હું આશા રાખું છું કે ઔરંગઝેબે દેખાડી તેના કરતાં જુદી જા-
તની મારા પ્રત્યે મમતા રાખનાર નામદાર (હુકમ ૧૪ મો) શહેનશાહની
હજુરમાં અપવાદ જાહેરખાનના કરતાં મારે વધારે માન આપવાને યોગ્ય આપ
નામૂવરની હજુરમાં નાનીરી પછુ બેઠ વગર આવવાને હું આનકાની કરૂં
છું તેને માટે ક્ષમા કરોશ. હું જે બેઠ ફરનાર છું તે બેઠ મારા હાથથી
નહિ તો ખેર પછુ તેની નવિનતાથી ફર્ક કિમતી ગણાશે એવી આશા
છે. અદ્ભુત બનાવોથી બરપુર હિન્દુસ્તાનમાં હમણાંજ થયેલો ફરકાર આ-
પણા મહાન શહેનશાહને જાણવા જોગ છે, અને આ પત્ર પછુ તેમાં સ-
માવડી જાણવા જોગ જાણતોથી રાજ્ય મહાનમાં વિરાજતાં આપ જે પ-
ડવી ભોગવો છો તેને અથોગ્ય છે એમ નહિ લેખાય. મેં ક્રાંસ છોડ્યુ તે પ-
હેલાં અપ્રિતિવિધેય રીતે ગુન્યવાર્ષ મારા ઘણાંક ખાતાને જેના કાર્ય મારે
વ્યવસ્થિત બનાવી દીધાં છે, જેણે આપણા રાજ્યની કીર્તિને દિગંતરમાં ફે-
લાવવાને માટે શરીર કાળજી સખી છે અને પોતાના લાભની તથા કી-
ર્તિની જે યોજનાઓ યોજાય તે પ્રમાણે વર્તવાને ફરજ સોકને જેણે યોગ્ય

બનાવ્યા છે તે પુરુષની ચોખ્ખતાને આ પત્ર ઘટિત છે એમ હું માનું છું.

જ્યાં તમારી કીર્તિ ગવાય છે તે દેશથી—હિંદુસ્તાનથી બાર વર્ષે પાછા આવતાં, ફ્રેંચ પ્રજાના સુખથી અને તેને આગળ વધારવાને માટે આપે જે આવશ્યક શ્રમ, ઉત્તમ મન શક્તિને કામે લગાડ્યા છે તેનાથી હું પ્રથમ જ ભણીતો થયો છું. આ વિષય એવો છે કે તેના ઉપર હું ઘણું લખી શકું, પણ જ્યારે મારો પ્રસ્તુત ઉદ્દેશ નવી અને અભણી બાબતો પર લખવાનો છે ત્યારે જેને જગતે ક્યારનીય સ્વીકારેલી છે તેવી બાબત પર શું કરવાને વિસ્તાર કરું ? હિંદુસ્તાનની સ્થિતિનો આપને ખરેખરો ખ્યાલ આવે એવી બાબતો લખવાનું મેં આપને વચન આપેલું છે તે બાબતો જે હું લખીશ તો આપને વધારે પસંદ પડશે.

સામાન્યતઃ ઈંડીઝ અથવા હિંદુસ્તાનને નામે પ્રસિદ્ધ, મહાન ભોગલના રાજ્યનો વિશાળ વિસ્તાર એશિયાનો નકશોજ બતાવી આપે છે. મલિનની ચોક્કસાઈથી મેં કદી હિંદુસ્તાનનું માપ લીધું નથી પણ સાધારણ રીતે મુસાફરીને અડસડે અને જોવણકંડાથી ગીઝની તથા માસનો રસ્તો છે એમ વિચારીને અથવા ગીઝનીથી પણ દૂર ઈરાનના પહોંસાં કંઠકાર સુધી હિંદુસ્તાનની હદ ગણતાં તો આ એ દૂરનાં સ્થાન વચ્ચેનું અંતર ક્રાંસના પાંચસો લીગ અથવા પૂારીસથી પાંચવાર લંબોનું નગરના અંતર કરતાં થોડું અંતર નહિજ હોય.

આ વિશાળ દેશનો કેટલોક ભાગ તો ધણો રસાળ છે એમ કહેવું જ પડે છે કાખલા તરીકે થોડું ભગાળતું રાજ્ય, માત્ર ચોખ્ખાની, અનાજની અને ખીજી અમલની ચીજોની ઉપજથીજ નહિ પણ ઈજ્જતપમાં નહિ ઉત્પન્ન થતી એવી અનેક વેપારના બરની ઉપજથી, જેવી કે રેશમ, રૂ, અને ગળાથી તેના કરતાં ચઢે તેવું છે. હિંદુતાનના ઘણા દેશો ભરપૂર વસ્તી અને સારી રીતે ખેડાણ થયેલી રસાળ જમીનવાળા છે. અહીંના કારીગર લોકો જે કે જરા આળસુ છે તેપણ, સેતરજીઓ, કીનખાળ, ભરત કામ, સોનારપાનાં કસખી કામ, અને અનેક જાતનાં રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ વણવા વગરના ધંધામાં વળગેલા રહે છે એમનો ખાલ દેશમાં ખપે છે અને પરદેશ જાય છે.

પૂર્વ જોગાર્થપરના ઘણાક દેશોમાં કૃષી પછી સોનું અને રૂપું પણ

હિંદુસ્તાનમાં આવી બરાબ છે અથવા કેટલેક અંશે લોપ થાય છે એમ
પણુ જણાવેલું ને એમજ. અંગ્રેકમાંથી આવતું સોનું યુરોપમાંડેનાં જુદો
જુદો રાંભોમાં વહેંચાઈ ગયા પછી પોણું તુર્કસ્થાનથી આવતો માલના બં-
દલામાં લેવા નીચ છે, અને કેટલેક સ્ત્રીનાં બેઢરથી ચંદતા રેશમનાં બં-
દલામાં ધરાને નીચ છે. અંગ્રેકીયા ફેલાકિસ અથવા ચેમેનથી આવતી કાંપી
વેગરે તુર્કસ્થાનને ચાલિતું નથી; તેમજ તુર્કસ્થાન, ચેમેન અને ધરાને પણું
હિંદુસ્તાનની પેદાશ વગર ચાલિતું નથી, એટલે આ દેશને વળે પોતાને
યુરોપમાંડેનાં મોજલું સોનું રૂપ, બાંધકામડેનાં પોસેનાં રાંતો સંમુદ્ર પર
આવેલાં મોંકાં બંદરે; ધરાની અખાત પર આવેલાં બેસરાનાં બંદરે, અને
એંગ્રેકનાં નેહકનાં એંગ્રેકનાં અથવા આખાંસી બંદરે માલના બદલામાં
મોકલેલું પડે છે. આ ત્રણ પ્રસિદ્ધ બંદરો પર દરેક વર્ષે મોસમમાં અથવા
અનુકૂળ પવન હોય તોયે હિંદુસ્તાનના માલ લઈ આવતાં વેદાંજીની મા-
રફતે પોતાનું સોનું રૂપ હિંદુસ્તાન મોકલેલું પડે છે. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તા-
નની ઉપજ પરદેશ ખાતે લઈ જનારો વહાણો પછી ગમે તેા તે હિંદુ-
ઓનાં હા, ડચનાં હા, અંગ્રેજોનાં હા, કે પોર્ચુગીઝોનાં હા પણ દરેક વર્ષે
તેઓ હિંદુસ્તાનને માલ પેગુ, ટેનાસેરીમ; સીઆમ, સીચોન, એચીમ, મ-
કાસર, માલ્દીવઝ, મોઝાંબીક અને ખીજ બંદરે લઈ જાય છે અને તે દે-
શોની કિંમતી ધાતુને વ્યાપારી માલના બદલામાં હિંદુસ્તાનમાં ધસડી આવે
છે. એ કિંમતી ધોતુ પણ મોઝ, બસંદર અને આખાંસી બંદરને રસ્તે આ-
વતાં સોનારૂપાની માફક હિંદુસ્તાનમાં ગેબ ચંઈ નીચ છે. વળી ડચ લોક
જપાનની સોનાની ખાણોમાંથી ને સોનાને મોટોભાગ કાઢે છે તેના પણ
કેટલોક ભાગ વહેલા મોડા હિંદુસ્તાન જ ગળી જાય. આ બધાની ઉપરાંત
વળી પોર્ટુગીઝથી અને ફ્રાન્સથી દરિયા માર્ગે ને સોનું રૂપ બારોબાર હિં-
દુસ્તાનમાં આવે છે તે ત્યાંજ રહે છે અને તેના બદલામાં હિંદ માત્ર વ્યા-
પારી માલ જ પરદેશ ચંદાવે છે.

તાંબુ, લવિંગ, જયફળ, તજ, દાથી અને ખીજે કેટલીક વસ્તુઓની
હિંદુસ્તાનને જરૂર છે અને તે જપાન, મોલુક્કસ, સીચોન અને યુરોપથી ડચ
લોક લાવે છે. શિસુ પણ ધણે બાજે ત્યાંથી આવે છે. જનાત અને ખીજે
કેટલોક સામોને ક્રાંસથી આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં સારા વેાડઓની પણ તંગી
છે અને યુસબેગથી વધે દહાડે પચીસ હજાર તથા કંદહારને રસ્તે ધરા-

નથી ધણી ઘોડા આવે છે વળી મોઢા, બસરા અને બંદર આવ્યાસીને રસ્તે થઈ જળ માર્ગે પણ ધણી ઘોડા ઈથીઓપીયા, આરેબીઆ અને ઇરાનથી હિંદુસ્તાન ખાતે ચઢે છે. સમરકંદ, બાલી, બોખારા, અને ઈરાનમાંથી કાલિંગડ, સેફીજ, જમશુજ, આખો શિયાજો ધણે મોંઘે મુલે વેચાતી અને ખવાતી દ્રાક્ષ વગેરે લીધે મેવો હિંદુસ્તાનમાં, પુષ્કળ ખપે છે. આ ઉપરાંત ખસ્તાં, ચારેળી, અને બીજી ઘણી જાતની નાની બદમો, આલુ બોખાર, જરદાળુ, સુકી દ્રાક્ષ, જે આખુ વર્ષ વેચાય છે તે વગેરે સુકા મેવો પણ પરદેશથી જ હિંદુસ્તાનમાં આવે છે. બંગાળ અને બીજે કેટલેક ઠેકાણે નાના નાણાના ચલણમાં વપરાતી કાડીઓ ખાલીવઝીર આવે છે અને લાંબી તથા મોઝાંબીકથી અબર પણ આયાત થાય છે. ઈથીઓપીયાથી ગેડાનાં શિંગડાં, હાથીદાંત, અને ગુલામો આવે છે. કસ્તૂરી અને ચીનાઈ સામાન ચીનથી, ઈરાનના ટાપુ બેહરેનથી તથા સીલીન ખાસેના દુરાકેરીનથી મોતિ, અને બીજી કેટલીક વસ્તુઓ જેના વગર હિંદુસ્તાનને ચાલે પણ ખરૂં તેવી બધી વસ્તુ પરદેશથી હિંદુસ્તાન ખાતે આવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં આટલી બધી વસ્તુઓની, આયાત થાય છે તે પણ તેથી હિંદુસ્તાનમાંના સોના, રૂપાને નિકાસ થવાનો વખત મળતો નથી; કારણ કે જે વેપારીઓ જે વસ્તુઓ લાવે છે તેમને હિંદમાં ઉપજતી વસ્તુઓ બદલામાં લેવી લાભકારક થઈ પડે છે.

આટલી બધી પરદેશી ઉપજની અને જનાવટની વસ્તુઓ હિંદુસ્તાનમાં આવવા છતાં આખી દુનિયાનું સોતરૂપુ જે અનેક માર્ગે આવે છે તે અટકતું નથી અને આવે છે તેને જવાનો રસ્તો મળતો નથી.

વળી જે પણ ધ્યાનમાં રાખવા જોગ છે કે મહાન મોગલ પાદશાહ મોટા ઉમરાવોનો તેમજ તેની નોકરીમાં રહેલા મુનસફદારોનો અને પોતાના રાજ્યની સઘળી જમીનનો ધણી ગણાય છે. ઘર અને વાડી વજીર જેવી કેટલીક શહેર અને ગામ તળની જમીનો ધણીયાતી હોય છે, જે પ્રજા પોતપોતામાં વેચી સાદી શકે છે.

દેશમાં આવેલા નથી તોપણ હિંદુસ્તાનમાં કિંમતી ધાતુ પુષ્કળ છે અને મહાન મોગલ પાદશાહ સઘળી જમીનનો ધણી છતાં તેને પુષ્કળ વપરાત મળે છે તેથી તેની ઠાલત અસંખ્યાત છે. આ ઠાલતના ઉત્તર પાશ્ચીમી ધણી સ્થિતિઓનું અવલોકન કરવા જવું છે.

પહેલું—આ હિંદુસ્તાનના વિશાળ રાજ્યનો કેટલોક ભાગ રેતાળ અથવા પહાડી હોઇ અખેડ છે, કેટલોક ખરાબ રીતે ખેડાય છે અને આ-છી વસ્તીવાળો છે. મજૂર અથવા કામ કરનાર લોકની તંગીને લીધે કેટ-લોક રસાળ ભાગ પણ અખેડ પડ્યો રહે છે, અને ઘણાક ખેડૂતો તેમના સૂઆનાં જીલમથી મરણ પામે છે. અત્રેના ગરીબ ખેડૂત લોકો ન્યારે તે-મના મહા લોભીયા સૂઆની માગણી પુરી પાડી શકતા નથી હારે માત્ર તેમની આશુવિકા ખુલાવી લઇનેજ તેમને જ્યાં દેવામાં આવતા નથી પણ તેમનાં હોદ્દાને સૂઆઓ ગુલામ કરી લઈ લે છે. આવા અસહ્ય જી-લમતું એ પરિણામ આવે છે કે ઘણા ખેડૂતો પોતાની જાગીરા છોડી નાશી જાય છે અને શહેરમાં અથવા ઊવણીઓમાં રાવત, બીસ્તી, અથવા મજૂરનો ધંધો કરી પેટ ભરતું વધારે સાર મેળે છે કેટલીકવાર તેઓ દેશી રાજ્યોની હદમાં જઈ રહે છે જ્યાં તેમને ઘણી છુટ અને સગવડ મળે છે.

બીજું—મહાનુ મોગલના રાજ્યમાં ઘણી જાતની પ્રજા છે અને તે સઘળાનો તે સ્વામી યઈ શકતો નથી. આ જાતોમાંની ઘણી પોતાના એક મોટાને માને છે અને તે રાજા, મહાનુ મોગલને ન્યારે જરૂર પાડવામાં આવે છે હારે ચોથ અથવા ખંડણીઓ માત્ર નામની જ આપે છે, કેટલીક તો ભાગ્યેજ અપાય છે ખંડણી આપવાને ઠેકાણે કેટલીક જાતો હલદી ખંડણી લે છે તે પણ હું જણાવીશ. દાખલા તરીકે હિંદુસ્તાન અને ઈરાનની હદ ઉપરની જાતના લોકના રાજ્યો ઈરાનના રાજા કે કિંવા હિંદુસ્તાનના મહાનુ મોગલને કોઈને પણ કઈ ખંડણી આપતા નથી. ખ-લુઆ, આફગાન અને બીજા પહાડી રાજ્યો પણ મોગલને ખંડણી આ-પતા નથી. તેઓ સહ પોત પોતામાં રવત્ર છે. તેઓ પોતાની વીરતાથી હલદા ચોથ જેવું કઈક લે છે. દાખલા તરીકે ન્યારે મહાનુ મોગલે કહારને ઘેરો ધાલવાને માટે અટકથી સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં યઇને કાબુલ તરફ કૂચ કરી હારે જ્યાં સુધી તેઓની માગેલી બીજાથી છતાં તેમને આ-પવામાં આવ્યું નહિ ત્યાં સુધી પર્વતમાંથી પાણી પુર નહિ પાડતાં તેઓએ મોગલના સરકારને અટકાવી રાખ્યું હતું.

પંચમું લોક અપ્રિતિવિષેય છે. તેઓ જગાળ તરફ ગંગાના પ્રદેશમાં રહેનાર મુસલમાન છે. ઘણા ભાગમાં, મોગલોએ હિંદુસ્તાનપર ચઢાઈ કરી હાર પહેલાં પંચમો જોરાવર યઈ પગા લતા તેઓનું દીવદીમાં ઘણું

કહ્યું તેમ સામાન્ય રીતે મોગલ તરીકે ૧૮ લેખાય છે એટલું પેઢી થા
જતાં જેમના ઓકરા કાળા અને દેશની રીતભાતવાળા થાય છે તેમને મોગલ
તરીકે બહુ માન મળતું નથી અને નવા આવનારના જેવી જોખમદારીની
નોકરી પણ મળતી નથી તેઓ વળી જો તેમને સામાન્ય પાદશાહના અ
થવા ઘોડે સવાર લશ્કરમાં લખાઈ કરવામાં આવે છે તોય સતોય પામે છે
આપ નામદારને મહાનૂ મોગલ પાદશાહના લશ્કર સમધી અને તેની પાછળ
થતા ખરચ ખૂટાણો ખરેખરો ચિતાર આપી કંઈક અનુમાન બાધવાને
શક્તિમાનૂ કરના એના વિચારથી હું તેનું મથાર્ય વર્ણન કરું છું ન અને
રાખવું જ પડે એના દેશી લશ્કર સમધી હું પ્રથમ લખીશ 'દેશી
લશ્કર' એ નામમાં જયસિંગ અને જશવત સિંહના દેશી રજપૂત શરવીરો
નો સમાવેશ થાય છે આ જો રજપૂત રાજાઓને તેમજ ખીજા પણ કેટ
લાક રાજાઓને પાદશાહ તેમના રાજપૂતોને પોતાની પાસે નોકરીમાં રાખવા
માટે ધનની મોગી બહીમો આપે છે પરદેશી અને મુસલમાન ઉમરાવોના
જેવીજ પદવી એ રાજાઓ મોગલે છે પાદશાહ પોતાની ખીજમતમાં
રાખે છે તે લશ્કરના અથવા પ્રાંતોમાં રાખેલા લશ્કરના જેવીજ સમાન
તા તેમને માટે છે દેશી રાજવશિઓ પણ ઉમરાવોના ધારાએજ પળાય
છે માત્ર એટલેજ ફેર કે દેશી રાજવશીઓથી કિલાની અદર ઘોડેસવાર
થવાતુ નથી દેશીઓ પોતાના તણુમાં રહે છે અને ઘણું તો પોતાના
સરદારને માટે પ્રાણાહુતિ આપવાને માટે પણ પાગલ પડે એવા રજપૂત
શરવીરોની સાથે લડવા જાય છે. રાજાઓના માનભગને માટે કપટ રમાયલાં
હોય ત્યારે રજપૂતોની આ સ્વજાત બકિત સિદ્ધ થાય છે

મોગલ પાદશાહને રજપૂત રાજાઓને પોતાની નોકરીમાં રાખવાના
ખીજા પણ ધણા કારણો છે ૧જું—રજપૂતો શરવીર છે એટલુંજ નહિ
પણ કેટલાક રાજાઓ મેં આગળ કહ્યું તેમ ગમે તે કાજે વીરા હજાર કે
રતાં પણ વધારે માણસ રજામાં લાવે છે ખીજું—જેઓ મોગલની નોક
રીમાં ન હોય તેવા રાજાઓને બંધમાં રાખવાને માટે પણ જરૂરના છે કારણ
કે તેઓ ખડખી ન આપતા દુધિયાર લે અને મોગલ બોલાવે ત્યારે ન
આવે તેવા છે—ત્રીજું પાદશાહની એ રાજ્ય નીવિની પદ્ધતિ જ છે કે રા
જાઓમાં ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન કરાવવી અને એકના કરતા ખીજને વધારે માન
મર્તબો આપી તેઓમાં ગાંઠેમાં લડાઈ સળગાવીને પોતાનું કામ સાધી

૧. ચોથું—કોઈ ઉમરાવ, સૂચો કે પદાણુ તોફાન કરી ઉભો થાય તો તેની સામે ધરવાને રજપૂતો હાજર હોય છે. પાંચમું—જ્યારે ગોવળકાંતો રાજા વિજયપુરના રાજાની ખંડણી અટકાવી સામે ધાય છે અથવા તેમ રાજાને હરાવા અટકે છે ત્યારે મોગલ પાદશાહ તેને પોતાને વશ લેવાને માટે તેમની જાતના ઉમરાવો કરતા રજપૂત રાજાઓને મની સામા મોકલવાનું વધારે પસંદ કરે છે. છઠું—જ્યારે પાદશાહને ઇનીઓની સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડે છે ત્યારે રજપૂત રાજાઓ તેને અત્યંત કામના થઈ પડે છે. હમણાંજ મેં ટીકા કરી તેમ દરબારી ઉમરાવો તે જાતના હોવાથી પોતાના દેશના રાજાની સામે લડવાને પાછા પડે છે અને ખાસ કરીને તે ઐટલા માટે કે તેઓ તેને ઇમામ, કાલીફ અથવા ક્ષાનો વંશ જ માને છે અને તેની સામે હથીયાર પકડવાં એ એક મોટું કામ અને ગુન્હો માને છે.

રજપૂતોનું સૈન્ય રાખવાના મેં જે ઉપર કારણો બતાવ્યાં તેના જે-
 ા જ કારણોથી પાદશાહને પદાણુનું લશ્કર રાખવાની જરૂર પડે છે.

ઉપર જણાવ્યું તે બધું પરદેશીય અથવા મોગલોનું બનેલું સૈન્ય જે
 જાન્યસૈન્ય તરીકે ગણાય છે તેનું રાજાને મોટે ખર્ચે પાલન કરવું પડે
 કે. આ સૈન્યનો સવિસ્તાર હેવાલ અને અનુચિત તો નહિ જ ગણાય.

ઘોડેસવાર અને પાયદળ લશ્કરના મુખ્ય બે ભાગ છે. એક ભાગ હ-
 મેચાં પાદશાહની પાસે રહે છે અને ખીજો પ્રાન્તની જાવણીઓમાં રહે છે.
 જે ઘોડેસવાર લશ્કર પાદશાહની પાસે રહે છે તે ઉમરાવોનું હોય છે
 અને પ્રથમ હું તેના સંબંધિ જ લખીશ, પછી મુનસફદાર અને રૌજદાર
 લશ્કર સંબંધી લખીશ, અને છેક છેલ્લે સામાન્ય ઘોડેસવાર અને પાયદળ
 વિશે બોલીશ. ત્યારે હવે પ્રથમ ઇન્ફન્ટ્રી અને પછી બાલાવાળા અને છે-
 વટ તોપખાનાના પગપાદ અને ઘોડેસ્વારો સંબંધી લખવા માંડું છું.

મોગલ પાદશાહના દરબારના ઉમરાવો કાન્સના ઉમરાવોની માફક ઉ-
 મરાવજા હોય છે એમ તો ધારવું જ નહિ. રાજ્યની તમામ જમીન પા-
 દશાહની પોતાની હોવાથી અહીં જમીનદારો કે ઉમરાવ પદ જેવું કમ
 છે જ નહિ. જમીનદારીના પૈસા ઉપર જીવવું અને રાજ્યમાં ઉમરાવ પદ
 ધરાવવું કોઈપણ કુટુંબ આ દેશમાં છે જ નહિ. પાદશાહના દરબારી
 ઉમરાવો અમીરજા હોતા નથી, કારકે, ઉમરાવની માલ મિલકતનો ધણી

રણી પાદશાહ પોતે ગણતો હોવાથી કાઠપણ કુટુંબ પોતાનું ધંદ વ પરપરા જાળવી રાકતું નથી. ઉમરાવનું મરણ થતાં તેનો છોકરો અમલુ તો તેનો પુત્ર બીખારીની હાલતમાં આવી પડે છે અને તેને જૂખના માથા ખીજ કાઢી ઉમરાવને લા ચાકરીમાં રહેવું પડે છે પાદશાહ ધણું કરીને ઉમરાવની વિધવાને વધાસન બાંધી આપે છે, અને જો કાઠ ઉમરાવ ધણું વર્ષ જીવે તો તે સારા અહેરાવાળા અને ગોરા મોગલમાં અપે તેવા પોતાના છોકરાઓને વગસગથી દરબારમાં દાખલ કરાવી દે છે આ પ્રમાણે મોટા પદ પર જવું એ ધણું જ ધીરે ધીરે જવાય છે, કારણ કે સારી વગ હોય તોપણ નાની નોકરી કરતાં કરતાં કમ પ્રમાણે જ અમુક માણસ મોટા હોદ્દા પર જઈ શકે એવો નિયમ બધાયેથી છે. ઉમરાવોનું મંડળ આ રીતને લીધે ધણુંખરૂં પરદેશનો સોદસિકોતું અથવા શુભામ અને જોગજોતું બનેલું હોય છે, જેઓ નીચે જાતના અને વગર કેળવાયલા હોય છે મોંગલ પાદશાહ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમને વધારે ઉચ્ચા હોદ્દા ઉપર ચડાવે છે અથવા બીજા માંગેલા કરી નાંખે છે.

કેટલાક ઉમરાવોને હજારી એટલે એક હજાર ધોડેસ્વારનો અધિપ, કોઇને બે હજારી, કોઇને પાંચ હજારી, કોઇને સાત હજારી, કોઇને દશ હજારી, અને કોઇને બાર હજારી એવા ઈલકાજ હોય છે. પરંતુ બહુ હજારી તો ધણું કરીને પાદશાહનો સાહજદો થાય છે. ઉમરાવોનો પગાર તેમના માણસના પ્રમાણમાં નહિ પરંતુ ધોડાનો પ્રમાણમાં હોય છે અને એક માણસને સાધારણ રીતે બે ધોડા સોંપવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાન જેવા ગરમ દેશમાં એક ધોડાવાળો સિપાઈ લગડો ગણાય છે, કારણ કે એક ધોડો માત્ર સાતે કે મરી ગયો હોય તો તે થુંકરી શકે આ પરથી એમ ન ધારતા કે બાર હજારી અને સાત હજારી ઇલકાજવાળો ઉમરાવો તેટલા ધોડા રાખે છે અથવા પાદશાહ તેમનું તે પ્રમાણે ખરચે આપે છે. આ નામો તો ધણે બોલે મોટાઈ દેખાડવાનાં જ માત્ર છે. પાદશાહ દરેક ઉમરાવે કેટલા ધોડા રાખવા તે જણાવે છે અને તેટલાના પ્રમાણમાં તેને પગાર મળે છે. ઉમરાવના પગારનો આધાર ધોડાઓની સંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે ઉમરાવો આ પ્રમાણે મળતા પગારમાંથી ધોડા ધોડા રાખીને અથવા રાખેલાં માણસોને કરકસરથી પગાર આપીને નાણાં બચાવે છે. આ પ્રમાણે નગદીમાંથી ઉગારો કરનારાઓના કરતાં જ ઉમરાવોને જન-

ગીર મળે છે, તેઓ વધારે માત્ર અર થાય છે એ પંચ હમરી ઉમરાવને
લાં ચાકરી કરી હતી. તેને પાયસે ઘોડા રાખવાનો આક્ર આંધી આપેલો
હોય અને તેને મગતા પગારમાંથી સઘળો ખર્ચ બાદ કરતાં તેના પગાર
તરીકે તેને ચોખ્ખા હજાર રૂપિયા પડતા હતા; જો કે તે ઉમરાવ જગી-
રદારો ઉમરાવ નહોતો, પરંતુ નગદી ઉમરાવ હતો. આ શિવાય ખીજ કે-
ટલાક બડા સાહેબ ઉમરાવો જોવામાં આવે છે, જેઓનું ખર્ચ તેમને દેવાના
ખાડામાં બુઝાડી દે છે, અને ખીજ દેશના અમીર લોકની માફક તેઓ
પાયમાલ થઈ જાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ ખરેખરી હાડમારીમાં
આવી પડે છે. ખાણનો અને દમામનો જ તેમને ખર્ચ રાખવો પડે છે
એમ નહિ પણ વખતો વખત પાદશાહને નામ પ્રમાણે મોટી મોટી ન-
જરો કરવી પડે છે, તેમાં એમનાં ઘર બેસી જાય છે. વળી તેઓ પોતાના
અમારાઈના મોભામાં ઘણીક સ્ત્રીઓ ખરણે છે, તેના ચાકરોનાં ખર્ચમાં
અને ઉંઠ તથા ઘોડાની ઘોડારોમાં તમને પુષ્કળ દેવું થાય છે.

પાદશાહના દરબારમાં હાજર રહેનારા ઉમરાવો શિવાય ખીજ ઉમ-
રાવો પ્રાંતોમાં અને લશ્કરોમાં દેશાવર ખાતે હોય છે. તેમની સંખ્યા કેટલી
છે તે હું નહીં કહી શકતો નથી. તેમજ તે મુકરર પણ નથી. દરબારમાં
પાદશાહની હજુરમાં હાજર થતા ઉમરાવોની સંખ્યા રૂપથી ડોળી છે
અને મેં ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે તેમની ઉપજ છે, તેમાં એક હમરીથી
ખારહમરી સુધીના ઉમરાવો આવી જાય છે.

આ ઉમરાવો મોટા રાજ્યના સ્વંયં ગણાય છે અને તેમને રાજ્ય
નગરમાં અને દેશાવરમાં તથા લશ્કરમાં મોટા મોટા ઓદા અને અસલ
માનવંતા પ્રલક્ષ્ય મળે છે. કેટલાક ઉમરાવો ખાસ રાજ્યનગરમાં રહી હજુ-
રમાં હાજર રહે છે. આ ઉમરાવો વારંવાર બડા ઠાઠથી નગરમાં નીકળે છે.
કોઈવાર હાથી ઉપર કોઈવાર ઘોડા ઉપર અને ઘણીવાર પાલખીમાં બેસી
બહાર જતા તેઓ નજરે પડે છે. જ્યારે તેઓ બહાર નીકળે છે ત્યારે
કેટલાક ઘોડેસ્વારો તેમની આગળ પાછળ ચાલે છે, કેટલાક પગે ચાલતા
ગુલામો તેમને પડખે રહે છે અને કેટલાક ચાકરો, કોઈ ઉમરાવનું પાણી,
કોઈ પીયશની, તથા કોઈ હુકમ લઈ ચાલે છે અને એકાદ બે મોર પિંચની
અમરીથી વારંવાર તેમના શેઠને માખો ઘરાડતા પાલખીની લગોલગ દોડ-
તા જોવામાં આવે છે. આવા બેઝબ ઠાઠથી ઉમરાવો રાજ્ય નગરની શા-

જામાં અને મહત્તામાં મોટો વધારો કરે છે કામે જતા હોય ત્યારે કેટલાક માણસોએ ચોપડા લઈ, તેમની પુઠે દોડે છે દરેક ઉમરાવને એ વખતે પાદશાહની હજીરમાં ફાજરી આપી આવવાની ફરજ પાડેલી છે. સવારના દશ અગીયારને અમલે જ્યારે પાદશાહ ત્યાંયાસન ઉપર બેસે છે તે વખતે અને સાંજના છ વાગે એવા બે દરબાર જરાય છે જે ઉમરાવ ફાજર ન થાય તેને માટે શિક્ષા કરાવેલી છે. અનુક્રમે દરેક ઉમરાવને રાજ્ય મહેલમાં પોતાનો ચોકી પહોરો અઠવાડીયામાં એક વાર ૨૪ કલાક સુધી રાખવો પડે છે ચોકી પહોરો રાખવાનો હોય ત્યારે સુવાના ગોઠડા, સાંઠડી વગેરે સધળું ઉમરાવને મોકલવું પડે છે. પાદશાહ તો માત્ર તેમને ખાલુજ પુર પાડે છે અને એ ખાલુ દિશિ પુર-સર ઉમરાવ રાજમહેલ તરફ સુખ રાખી સલામો કરીને લઈ જાય છે. ।

પાદશાહ જ્યારે હાથો ઉપર અંજાડીમાં બેસીને જદાર નીકળે છે ત્યારે વયથી, રોમથી, અથવા અમુક રાજકીય કામથી જેઓ રોકાયેલા નહોય તેવા ઉમરાવોને મોડા, ઉપર બેસીને તેની સાથે રહેવું પડે છે ધૂળ છુટતાં અને ત્યાં સાખતા તેઓ પાદશાહની સાથે સવારીમાં ચાલ્યા જાય છે. દરેક વખતે પાદશાહનું રક્ષણ ફરવામાં આવે છે શિકારે ગયેલા હોય કેવા એક ગામથી ખીજે ગામ જતો હોય તોપણ દમામથી યત્ર ચામર અને ખીજા સુખ માધનોથી તેને એશારામમાં ગ્રાખવો પડે છે જ્યારે નગરની પાસે શિકાર કરના જાય છે, ત્યારે પાદશાહ એવો મોટો રસાસો પોતાની સાથે રાખતો નથી, છતાં તે દિવસે જે ઉમરાવ ચોકી પર હોય તેને જ માથે લઈ જાય છે.

માસિક પગારના ઘોડેસ્વાર તે સુનસફદર કહેવાય છે. તેમને ઉમરાવો જેટલો તો નહિ પરંતુ સારો પગાર મળે છે તેઓ નાના ઉમરાવ જેવા લેખાય છે અને મોટા ઉમરાવોની પસંદગી, તેમનામાંથી જ થાય છે તેઓ રાજને જ પોતાનો અધિકારી ઉપરી ગણે છે અને એમનું કામ ઉમરાવના જેવું જ પદવા ઉમરાવોની માફક તેમના હાથનજે પ્રભુ ઘોડે-સ્વારો રાખવામાં આવતા, પરંતુ હમણાં એ રીત નાશુદ કરેલી છે, નાજ તેઓ પોતાના કામ જોય પાય જ ઘોડા રાખે છે અને તેમનો પગાર અકે મોટો માનસો સુધીનો હોય છે. તેમની સખ્યા નક્કી નથી, પરંતુ એટલો તો ખર્ચ કે ઉમરાવોના કરતાં તેઓ વધુ છે દેસાવરમાં અને ઘરગમ્માં

રહેતા. મુનમદ્દારો બાદ કરતાં દિલ્લીના દરબારમાં તેમની સંખ્યા બેસે ત્રણસેથી ઝાઝી નથી.

રોજીદારને નામે ઝાળખાતા લોક પણ ઘોડેસ્વાર છે. તેમને તેમનાં નામના અર્થાનુસાર રોજનો રોજ પગાર મળે છે. મુનસદ્દારના કરતાં પણ કેટલાકનો પગાર ધણો વધારે હોય છે તેઓ જુદી પાયસીના અને કંઈ માનવતા માણુમ ગણાતા નથી. મુનસદ્દારોની માફક તેઓ પાદશાહના ખંધાયલા નગી. મુનમદ્દારોની માફક ઊંચી જાતનો સામાન તેમને લેવાની જરૂર પડતી નથી. તેમની સંખ્યા ધણી મોટી છે. તેઓ કામદાર અને કારકુનનું કામ કરે છે. તેમને પોતાના પગારની ચોપડી રાખવી પડે છે પરંતુ તે દેખાડીને તેઓ લાંચ રૂશવત ખાઈ શકતા નથી.

ઉમરાવોના હાથ નીચે નોકરી કરનારા ઘોડેસ્વારોના બે બેદ છે. પહેલા વર્ગના ઘોડેસ્વાર બે ઘોડા રાખે છે, જે ઉમરાવને પાળવા પડે છે. બીજા વર્ગનો સ્વાર એક ઘોડો રાખે છે આ લોકોનો પગાર ઉમરાવની ઈચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે, છતાં પાદશાહ તે ઉમરાવને પગાર આપતાં એક ઘોડેસ્વારનો પગાર પચીસ રૂપિયા લેખે ગણી ઉમરાવને આપે છે.

પાયદળને ધણો હલકો પગાર મળે છે, તેમાં પણ બહુકલાળીઓ અનેક જાતના જોખમમા જવા ઉપરાંત બહુજ ઘોડા પગારફાર જોવામા આવે છે. તેમને દર પદર અને વીસ રૂપિયા મળે છે. ઈન્વીશ, જર્મન, ડચ ફ્રેન્ચ અને પાર્સી કંપનીઓમાંના નાશી છુટેલા માણુસો જેઓ પાદશાહને લાં તોપખાનામાં નોકર રહેલા હોય છે તેમને સારો પગાર મળે છે; છતાં આજના કરતાં પહેલાં એટલે જ્યારે મોગશે તોપખાનાની ખાબતમા ઝાઝા માહિતગાર હતા સારે તેમને ઉદાર હાથે પગાર આપવામાં આવતા હતા. હજી એવા જુના નોકરો છે જેમને મહિને બે રૂપિયાનો પગાર મળે છે પરંતુ હાલ તો પાદશાહ મદદ મહેનતે તેમને નોકરી આપે છે અને તે પણ બત્રીસ રૂપિયામા. આ સ્ક્રમ તોપખાનાના પૂરોપિચન નોકરોને માટે હાલમાં મુકરર થઈ ગઈ છે.

બારે અને દળનું એવા તોપખાનાના બે વિભાગ છે. બારે તોપખાનાના મબધે મને યાદ છે કે જ્યારે ઔરંગઝેબ પાદશાહ તેના મદવાડમાંથી ઉડવા પછી લાહોર અને દિલ્લિસ્તાનના નાના પણ અતિ, રમણીય

સ્વર્ગભૂમિ ૩૫ કાસ્મિરની મુલાકાતે ગયો. ત્યારે તેની સાથે પીતળની બારે નોપો લગભગ મીતર હતી. આ બારે તોપો ઉપરાત બહુકથી જમળી ગોળી નાની તોપોના સખ્યા ને વેગાએ આશરે બસે ત્રણસોની હતી અને ને સધળા આ પછી વહાણની તોપોની આકૃતિ હતી પીડપર લાદેલી હોય છે. આગળ ઉપર હું પાદશાહની મુસાફરીનું વર્ણન આપીશ ત્યારે મુસાફરીની રમખીઆન પાદશાહ કેવી રીતે પોતાના શિકારીનાજને જગતી પખીઓપર છોડી દેતો, કેવી રીતે જુરા રંગના ગોધાઓનો શિકાર કરતો, પાળેલા ચિત્તાઓને છોડી મૂકીને કેવી રીતે ફરિશ્તોના શિકાર કરતો અને મોટા મિહના શિકારમાં કેવી રીતે વારાફરતી પાદશાહ પ્રતિ દિવસ શિકારની સેલગાહ મારતો હતો તે બરોમર વિગત વાર લખીશ.

લાહોર અને કાસ્મિરની મુસાફરીમાં સાથે રાખેલા બારે તોપખા નાખા જે તોપો લેવામાં આવેલી હતી તે તોપો ખારા મત પ્રમાણે પ્રવાસને અનુકૂળ હતી. આવી પીતળની બારે તોપો ૫૦ થી ૬૦ ને આશરે હતી અને તે સધળા નાના નકારના મુદર રમખી રંગેલી ગાડીઓ ઉપર ગોઠવેલી હતી જે ગાડીને આગલે તથા પાછળે બાજે દારૂખાનાની પેગીઓ પથુ રાખવામાં આવે છે. આ તોપની ગાડી સારા જે ઘોડાથી ખેંચાય છે અને ત્રીજો ઘોડો આગળ જોડવામાં આવે છે. દરેક ઘોડા ઉપર એકરવાર હોય છે. પાદશાહ શિકારની શોધમાં અને પાછી વાળી જમ્યાની પાસેના પ્રદેશમાં થઇને મુસાફરી કરવાની ખામેસને લીધે વારવાર મુખ્ય રસ્તો મૂકી આડફેટે રસ્તે મુસાફરી કરતો હતો, તેથી બારે તોપખાનું તેની સાથે આ સત્તું નહોતું. આ નોપોને નદીઓ ઉપર નાંખેલા ઘોડીઓના પુલ ઉપર થઇને લઈ જવી એ બહુ કઠણ કામ હતું, તેવે માર્ગે તે ચાલી શકતી નહિ. ઉંડા ઉપરની હળવી તોપો હમેશાં પાદશાહની નજદીકજ રાખવામાં આવે છે. પાદશાહ જ્યારે સવારમાં પોતાની મુસાફરી શરૂ કરે છે ત્યારે તે તોપો આગળ ઉપર જ્યાં પાદશાહ અને ઉમરાવોના તથા આગળથી ખેંચવામાં આવ્યા હોય છે તે ઠેકાણે પાધરી લઈ જવામાં આવે છે તથાને મોખરે તે મને ગોઠવવામાં આવે છે અને જ્યારે પાદશાહ સલામત ત્યાં પધરે છે ત્યારે તેમને સલામતી આપવાને તેના બાર થાય છે.

મદાલની છાવણીઓનાં લશ્કર પાદશાહની સાથેના લશ્કરની સખ્યાથી વધારે હોય છે. એજ લશ્કરમાં જે ફેર હોય તો તે છે દરેક દરેક મદા

લભા ઉમગર, મુનસફદાર, મેજીસ્ટ્રેટ, પાયદલ અને તોપખાનું રહે છે ફક્ત દક્ષિણમાં ૨૫-૩૦ હજાર ધોડેસ્વારનું લશ્કર રહે છે, મરણ કે વિગ્નપુર અને ગોવળકાંડાના રાજા કદાપિ એમ્દા ચર્ધ પાદશાહ લશ્કરની મામે થાય તો તેમને પુર પડે એટલું લશ્કર ત્યાં રાખવું જ જોઈએ ધરાની, ઔગાન અને બનુચી જતના લોકની સામે મરહદના ગ્દાણ માટે કાણુ નના રાજ્યમાં પાદશાહનું યોડામાં યોડુ બાગ અથવા પદ્મ હજાર માણસનું લશ્કર રહે છે ચાર પાય હજાર માણસનું સૈન્ય મસ્તિમરમાં રહે છે વારવા રની બડાઈના ધ્યાન ૩૫ ચર્ધ પડેલા બગાળ દેશમાં મહિથી વધારે લશ્કર રહે છે એવો તો એકે મહાલ નથી કે જ્યાં લશ્કર રાખ્યા વગર ચાલે દરેક ઠેકાણે દેશમળના ઉપર વિચાર કરીને યોડુ કે ઘણું લશ્કર રાખવું જ પડે છે આ પ્રમાણે જોતા હિંદુસ્તાનનું લશ્કર બે મુખાર છે

આ આડીતેડી પાયદળ વગેરેની ગણતરી જવા દઈને હું માત્ર મારા અને ખીજા પ્રવીણોના મત સાથે મળીને માત્ર ધોડેસ્વાર લશ્કરની આશરે મખ્યા આપુ તો તે, પશુ ઘણી મોટી છે, એટલે કે દેશી રાજા અને પ ઠાણ મોકાના સૈન્ય માથે પાદશાહની તહેનાતમાં હમેશા ૩૫ થી ૪૦ આ લીમ હજાર ધોડેસ્વાર લશ્કર રહે છે, તે અને જુદા જુદા મહાલોમાં રહેલા લશ્કરના ધોડેસ્વારો મળીને હિંદુસ્તાનના મહાન મોગલ ઔરંગઝેમ પાદશા હનું ધોડેસ્વાર લશ્કર જ માત્ર બે લાખ ધોડાઓનું અથવા એથી પશુ સહેજ વધારે છે

મેં કહ્યું કે પાયદળ શબ્દ છે તેપરથી એમ ન ધારવું કે પાદશાહની સાથે રહેના લશ્કરમાં તે ઘણું છે તેમાં તો પગવાળા, બદુકાવાળા અને દલકી તોપોની પાછળ રહેલા માણસો શુદ્ધ પદ્મહજાર માણસની સખ્યા છે આ ઉપરથી મહાલમાં કેટલું પાયદળ હશે તેના આશરે કહાડી શકાશે ખીજા લોકો લશ્કરમાં મજ્જુરો, માડાવાળા, વેપારીઓ અને પાણીવાળાને સામેન તખી લશ્કરની સખ્યાનો આમ્દો ન મનાય તેવો વધારે છે, હું એમ કહેવા માગતો નથી પરંતુ ખરે ખર્ નોનહિ પશુ આશરે લાયક પાયદળ કેટલું છે તે આપવા માગુ છું આવા માણસો બાદ કરતા રાજાની સાથેનું અને ખીજા મહાલનું એકદર પાયદળ ગણીએ તો તે પશુ તથા લાખ માણસથી ઓછું નજ થાય સૈન્યની સાથે રાખવામાં

આવતા તંબુઓ, વેપારીઓ, લીસ્ટીઓ અને સ્ત્રિયોની મધ્યા જો મનપર લઈશું તો આ સમ્યા ગય જેવી લાગશે આજ મોટા સૈન્યને લઈ જવા લાવવાને માટે વળી પાદશાહને પ્રણામ લાથીઓ, ઉંટો, બળદો, ઘોડાઓ અને મગ્ગરો રાખવા પડે છે. આ ઠેકાણે આપ નામદારે યાદ રાખવાનું છે કે, દિલ્હીના રાજ્યની રીત પ્રમાણે પાદશાહ જ આખા રાજ્યની જમીનનો માલિક ગણાય છે અને આમા અથવા દિલ્હી જેવા મોટા રાજ્યનગરો આવા મોટા સૈન્યથી જ વસ્તીવાળા ગણાય છે, કારણ કે રાજ્યનગરમાં રહેતા લોકોને પણ પાદશાહ જ્યારે લાખી મુસાફરીએ નીમશે છે ત્યારે તેને અનુમરવું પડે છે આ રાજ્યનગરો પારિસ જેવા વસ્તીવાળા નગર સથે સગમાવના છાવણીથી કંઈ વધારે સગવડ વાળા ધરોને લીધે એક મોટી છાવણી માથે મરખાવીએ તો વધારે યોગ્ય છે.

ફરેક જો મહિને અત્રેના સૈનિકોને પગાર આપવો પડે છે. ઉમરાવોને દરમારમાથી પગાર મળે છે અને તેઓ પોતાના માથુસોને પગાર આપે છે પાદશાહના તરફથી જો દરમાવો મળે એજ માત્ર તેમની આશુનિકા છે દાસમા જ્યારે વખત પડે રાજ્ય પોતાનું દેવું તરતજ અદા કરવાને અશક્તિવાન થાય છે તે વખતે અમલદાર અને સૈનિક પોતાની ખા નગી કપજમાથી ૧ પુર કરી શકે છે પરંતુ દિલ્હીના તો જો પગારની વિ લખ થાય તો મહાભયકર પરિણામ આવે છે સૈનિકો તેમની પાસેનો જીવ સામાન વેચી ખર્ચે પણ છેવટ જૂએ મરજી જાય છે શાહજાદાઓની છેલ્લી લડાઈના અતમા મને અનુભવ થયેલો છે કે નાણાંને માટે સૈનિકોએ પોતાના ઘોડા વેચી ખાવા માંજા દત્તા અને જો વધારે વખત સુધી એ લડાઈ ચાલી હોત તો ઘણું લશ્કર એ પ્રમાણ કરત આમથવાનું કારણ પણ આપ નામદાર જો અત્રેના સૈનિકોને પાળવા પડતા ઓ, હોડરા અને ચાકર નફર ઉપર વિચાર કરશે તો આશ્ચર્ય નહિ લાગે મોગલ પાદશાહના સૈન્યમાં એકે માથુસ એવો નથી કે જે પરચોલો ના હોય અને જોને સ્ત્રીઓ અને ગુલામો ન હોય આ પ્રમાણે એકે નહિ પણ લાખો માથુસો પાદશાહી પગારના ઉપર આધાર રાખે છે આવા મોટા ખર્ચને કંઈ વચલાત પુર પડી શકે ? પરંતુ દિલ્હીના તાહોની સમૃદ્ધિને યાદ કરીએ તો આવું ખર્ચ ચલાવવું એ તેમને બારે પડે એમ નથી, દિલ્હીના જ રીતે શામિત થાય છે તે રીત જ એવી ત્રિવિધ છે.

મહાન મેંગલ પાદશાહનું બધું ખર્ચ તો હજી મેં ગણાવ્યું નથી. આના મોટા લશ્કર ઉપરાંત પાદશાહ દિલ્હી અને આગ્રામાં બેથી ત્રણ હજાર સારા પાણીદાર ઘોડા, જરૂરના વખતને માટે રાખે છે વળી એવાજ પ-સંગને માટે આફસે અથવા નવસે હાથી, ઘણાક બારદારી ઘોડા, ટકુ અને મજૂરો તેના મોટામોટા તથુઓ, ખાણાં, બીજો સરસામાન અને બેગમોના રસાલા માટે તથા ગંગાના પાણી માટે અને બીજા જરૂરીયાત સામાનને માટે માણસો રાખવામાં આવે છે એ તો જુદું. આવી મોટા દમામની વસ્તુઓ પાદશાહની સાથે હર હમેરા રહે છે, જેની કાસના રાજાને જરા પણ જરૂર પડતી નથી.

આ ઉપરાંત વળી જો તમારી ઈચ્છા હોય તો જનનાખાતું બેસુમાર ખર્ચ ગણીએ. જ્યાં બેગમો સુનેરી લપેટાનાં વસ્ત્ર જ માત્ર વાપરે છે, કિનખાખ, ઊંચી જાતનાં રેશમી કપડાં, નાના પ્રકારનાં બરત કામ, મોટી કસ્તુરી, અંબર અને નાના જાતનાં ઉમદા અત્તર તો તેઓ પુષ્કળ વાપરે છે. આ ખર્ચ ઉમેરતા તેની સંખ્યા કેટલી થાય તે તો ધારણ્યામાં પણ આવી શકતું નથી.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં મેંગલ પાદશાહને ગમે તેટલી મોટી મહે-સૂક્ષ્મ મળતી હશે તોપણ તેના પ્રમાણમાં ખર્ચ છે એટલે જેમ બીજા ભો-ક ધારે તેમ ખજાનામાં રોકડ પુરાંત વધારે વધતી હોય એમ માઈ ધારતું નથી. હું કબૂલ કંઈકું કે હજીમ અને ઈરાનની એકત્ર થયેલી ઉપજ કરતાં પણ મેંગલની મહેસૂલ વધારે છે, પરંતુ જો મેંગલને ધન-વાન રાજા તરીકે ગણવો હોય તો હું તે તને એમજ કહું કે હા ધનવાન ખરો, પરંતુ એક હાથે જેવો ધનવાન તેવો જ બીજા હાથે ખરચાળ છે. હું તે જ રાજાને ખરો ધનવાન ગણું છું કે જે પોતાની રૂપતને ખીચા વગર ઉપજતી ઉપજમાંથી પોતાના દમામવાળા દરજ્જારતું, મોટાં મોટાં મકાન બાંધવાનું, અને મરહૂમ ઉપર મોટા સૈન્ય રાખવાનું ખર્ચ કાઢતાં પણ કોઈ બિવિખ્યા આવી પડનાર આપત્તિને માટે પોતાની તીજેરીને તર રાખે. અજખત તીજેરીને તર રાખવાને માટે કેટલાક વર્ષ ચાલુ આવી રીત રાખવી પડે. અજખત દિલ્હીસ્તાનના પાદશાહો પાસે આવાં સાધન અને ધન છે, પરંતુ ધારવા જોડલા હોય તેને માટે મને શક રહે છે. મો-

ગલ પાદશાહના મોઢા ખરચ સનધે મેં જે કહ્યું તે ઊપરથી તમે આશ્ચર્ય પામશો, છતાં એક જે બાળક જે મારા અનુભવમાં આવેલી છે તે ત્યારે હું જણાવીશ ત્યારે આપ નામદારને પછી ખાતરી થશે કે મોગલની સમૃદ્ધિની વાતો ટકા ચડાવીને કરેલી હોય તેવી નથી.

પહેલું—ગાદીને માટે થયેલી લડાઈનું સમાધાન થયા પછી દેશમાં સર્વત્ર શાંતિ હતી જમાજન માત્ર મુલતાન સુઝાના હાથમાં હતું, લશ્કરના પગાર ટુંકા હતા, લડાઈ માત્ર પાંચજ વર્ષ ચાલી હતી અને શાહજહાનનો ખર્ચનો પણ ઔરંગઝેમના હાથમાં આવ્યો હતો, તેમ છતાં પણ મિ-પાઈઓનો ચડેશે! પગાર પતાવતાં ઔરંગઝેમને સંસા પડ્યા હતા.

બીજું—શાહજહાન જે એક કરકસરીઓ પાદશાહ હતો અને એકે મોટી લડાઈ લડ્યા વગર જેણે લાગલાગટ ચાલીસ વર્ષ સુધી રાજ્યગાદી ભોગવી હતી તે પણ છ કરોડ કરતા વધારે રૂપિયા એકઠા કરવા શક્તિમાન થયો નહોતો. પરંતુ આ રકમમાં હું સોના રૂપાના દાગીના અને સરસામાન, નાના પ્રકારની ચીજો ગણાતો નથી પુષ્કળ મોતીના છડા, અને બોટી નાની કિંમતના જુદી જુદી જાતનાં રત્નોને ગણતો નથી. આ બધું જવેરાલ અને સામાન તો જુદોજ આટલી સમૃદ્ધિ મોગલ સિવાય બીજા કોઈ શહેનશાહની પાસે હોય તેને માટે તો મને શક જ છે. મોગલ પાદશાહનું રાજ્યાસન જે હીરાએ મહેલું અને મોતીની ઝાલરોથી શણગારેલું તેજ એકલું જો હું બૂલતો ન હોઉં તો ત્રણ કરોડ રૂપિયાનું છે જે જવાહીર એકઠું થયેલું છે તે કર્ષ આજ કાલનું નથી તેનો ધણા રાંતઓએ ધણા વર્ષે પ્રાપ્ત કરેલું મોગલને હાથ આવેલું છે અને બીજા દાગીના તથા કિંમતી વસ્તુઓ જુદે જુદે ઠેકાણેથી તેને બેઠ મેળવેલી છે, ઉપરાંત અમુક વખતે હુમરાવો તેને નગરાણા આપે તેમાંથી એકઠી થયેલી છે આ બધાનો સ્વામિ પાદશાહ છે એમાં શક નથી, પરંતુ આપણેનો વખત આવી પડતા તે કામ લાગતું નથી અને પાદશાહ તો બીજી રીતે એક નાની રકમ પણ ઉભી કરી શકે નથી.

મેં પૂર્વે કહ્યું છે તેમ આદેશ સોનારૂપાની ખાણ જોવા છે છતાં બીજા દેશોના નેહલું પણ સોનું રૂપું અહીંયાં જણાતું નથી, તેનું કારણ હું આ વિષય પુરો કરતા પહેલાં સ્પષ્ટ કરવા પાડું છું એમ થવાનું કારણ એ છે કે દુનિયાના બીજા દેશોના લોકો જોવા ધનવાન દેખાય છે તેમ અત્રેના

લોકો ધનવાન છતાં પોતાને ધનવાન દેખાડતા નથી, અને મિલકત દા-
ટી રાખે છે

પ્રથમ તો હિંદુસ્તાનમાં ધર્મ ખરે સોડુ રૂપે સ્ત્રીઓના હાથના, પગનાં,
કાનના અને ખીજાં ધરણામાં જાય છે, તથા જુદી જુદી જાતના ધરણા ધડા
વતા તેનો ધારે ખીરે નારા થાય છે વિદીઓ વાળીઓ, કઠોરા, કડા, સાકળા
વગેરે ધરણાં એ એક પાત્રના થાય છે વળી ખીજા વધારે સોડુરૂપે, નાના
પ્રકારના લપેટાના કસબી કપડામાં, તોરાઓમાં, પામરીઓમાં, કીનખાખમાં,
જરીની સાડીઓમાં, સોનારૂપાની સાડીઓની લેસોમાં, પાધડીના તારમાં,
કુમતામાં, અને વણાટ કામમાં તથા જરીના ભરત કામમાં ખપી જાય છે
હિંદુસ્તાનમાં જનતી આવી વસ્ત્રો અસખ્ય છે એક સામાન્ય સિપાઈની
માંફીને તે મોટા ઉમરાવ અને પાદશાહો સધી સવ સોનારૂપાના કિમતી ધ-
રણા પહેરે છે અને પોતાના છોકરા ભેરાને પહેરાવે છે ભૂખે મરે તે
હા, પશુ ધરણા પહેર્યા વગર રહે નહિ વારંવાર તેવા લોક ભૂખે મર્યાના
દાખલા અને છે

ખીજા એ કે, પાદશાહ સધળી જમીનનો ધણી છતાં ઉમરાવ વગે-
રેને પગારને ટૂંકાણે તે જગીર આપી દે છે સુબાઓને પણ તેમના પો-
તાના પગાર પેટે તથા તેમના સૈન્યના પોષણ પેટે જીજ્ઞાઓ આપ-
વામાં આવે છે, તેમાં માત્ર એટલીજ બોલી કે તેણે પાદશાહને વર્ષ દહાડે
અમુક રકમ ભરવી બાકી રહી તે જમીન રાજા પોતાના ખરચમાં રાખે
છે અને મોટા મોટા માણસોને વર્ષ દહાડે તેઓ દરબારને અમુક રકમ આપે
એવી શરતે તે ઈન્તરદારને આપી દે છે જેઓ વધ દિવસે સનામી અથવા
જમીનના મહેસલ તરીકે અમુક રકમ પાદશાહી તીજેરીમાં ભરે છે

તેમીસલામ, મુબા, અથવા ઈન્તરદાર જેના તાબામાં જમીન આવે છે
તેઓ ખેડૂતો ઉપર તેમજ ગામડાના વસવાયા અને વેપારીઓ ઉપર
અધિકાર, ભોગવે છે અને તેઓ ખેડૂત, વસવાયા, કારીગર લોક અને વેપા-
રીઓ ઉપર અનહદ જીલમ યુગ્મરે છે ખેડૂતો, કારીગરો અને વેપારીઓને
પોતાના ઉપર ગુજરાતા અન્યાયને માટે ક્રીઆદ કરવાને કામ છે જ નહિ
ફ્રાન્સની માફક હિંદુસ્તાનમાં કાંઈ મોટો ઉમગવ, પાનામેન્ટ કે રયાનિક
આયાધિકારી નથી, એટલે એ નિર્દય જીલમગારોને કાણ અકુશમાં
રાખે, કેટલેક ઠાકો કાજ—આયાધિકારી હોય છે, પરંતુ દુર્ભાગ્ય લોકને થયેલ

નુકશાન બંરી અપાવવા બેટલી કે તેનો ચર્ચાઈ ન્યાય કરવાની તેમને સત્તા હોતી નથી દિલ્હી અને આગ્રા જેવાં મુખ્ય નગરો, મોટાં શહેર અને બદ રોમા તથા તેની આસપાસના ગામડાંમાં આવો અલત જુલમ થતો નથી, કારણ કે તેવે સ્થાને અન્યાયનો આડો આંક વળે તો તે પાદશાહ અથવા મોટા અધિકારીઓથી છુપો રહેતો નથી દૂરના ગામડાના લોકને સુખાઓ અને તેહેસિલદારો કચરી નાખે છે અને તેમની વાર કે ફરિયાદ કોઈ સામળીનું નથી

૧. આવી જુલમ બરેથી રીતે લોક-જુલમગીરીની જીવી સ્થિતિમાં આવી પડે છે, બેટલે વેપાર પશુ વધતો નથી તેમ લોકની રીતભાત પશુ સુધ રતી નથી લોકને વેપારમાં ઉત્તિર્જન અપવાનું તો રહ્યું પશુ કદાપિ ઠાઈ સાદસિક નરં વેપારમાં પડે અને સારૂ ફળ મેળવે તો જુલમગારો તેને સુખથી ભોગવવા દેતા નથી અને તે માણસને તેની મહેનતનું ફળ જોર જુલમથી ખાઈ જઈ ઉતરો વધારે પીડે છે કાઈ માણસ જાત મહેનતથી ધન પ્રાપ્ત કરે તોપશુ તેનાથી સુખચેનમાં પોતાની કમાઈને ઉપભોગ થતો મેંથી તેનાથી સ્વતંત્રપણે વર્તાવું નથી એટલું જ નહિ, પશુ તે બિચારો પોતાના દેવનો પોતાને, ધરખારને અને સામાનને પશુ કે સ્વી શકતો નથી પોતાની લક્ષ્મી માટે નિરંતર બધંમા રહેવું પડે છે આથી લોક સોના રૂપાને હોં જમીનમાં દાગે રાખે છે ખેડુતો, કારીગરો, અને વેપારીઓમાં ધનને દાગી દેવાની રીત પરંપરાથી આવી આવે છે કારીગર અથવા વેપારી પછી તે સુસલમાન કિંવા હિંદુ હોય તો તેને પશુ એજ રીતે રહેવું પડે છે પરંતુ આ રીત સુસલમાનોનાં કરતાં હિંદુઓમાં વધારે છે અને તેઓ શુદ્ધ પશુ છે લોકો એમ માને છે કે જે પેસો ઘડી રાખ્યો હશે, તે કોઈવાર સારા કામમાં આવશે જમને દરબારી પગાર મળે છે જેઓ ઉમરાવના નોકર હોય છે અને જેને મીઠી જળવાનું ઉપરીની સ હાય હોય છે તેજ માણસો મીઠું પોતાની લક્ષ્મીનો સુખચેનથી ઉપભોગ કરી શકે છે મારા મત પ્રમાણે તો આ રીતે લક્ષ્મી દાગી રાખવાથી ખીજા દેશની ગાફલ તે બહાર દેખાઈ આવતી નથી લોકો આશા બંધી નેવા ચિયરે હાલ ફરે છે ધનને દાગી શકવું એજ હિંદુ હોતમાંથી છે

ઉપર જે હેવાલ આપ્યો છે તેથી એવો સવાબ ઉત્પન્ન થયો સ્વા બીવિકેન્ છે કે, જે આપણે અહીં છે તેમ હિંદુસ્તાનમાં પશુ રાજ સધળા

જમીનનું ધણીઆપુ છોડી દે; તો તે રાજ્ય, પ્રજા હાથને લાભદાયક થાય કે નહિ? મેં સુરોપનાં રાજ્યોની સાથે આ બાબતને સરખાવી જોઈએ છે, અને તેથી એવા વિચાર ઉપર આવ્યો છું કે જો જમીન લોકમાં વહેંચાઈ પડી હોય તો તેથી ખેડને લાભ થાય, તેમાં પણ રાજ્યને વધારે લાભ થાય એમાં શંકા નથી. તહેસીલદાર, સુબેદાર અને ઈન્સપેક્ટરોના જુલમને પરિણામે હિંદુસ્તાનમાં સોત રૂઝું કેવું ખૂણે પડ્યું રહે છે તે તો આપણે આ આગળ વાંચી ગયા. એ લોકોના જુલમ તો રાજ્ય પોતાના રાજ્ય નગરની પાસેથી પણ એટલો બધો ઓછો કરી શકતો નથી, તો પછી દુરના દેશમાંથી અને ગાંધારીમાંથી કેમ ઓછો થાય? એ જુલમથી લોકો, કારીગરો, જાને, વેપારીઓ કંઈ સુખ ભોગવનાં ચિયરે હાલ હાલતમાં રહે છે? એટલું જ નહિ, પણ તેમનાં છોકરાં બાળવયમાં જ બૂણે ટાંટિયા હાથીને મરી જાય છે. આ જુલમગારો કંઈ પણ વાંક પડતાં ખેડૂતની જમીન દુડમાં તોણી લે છે અને તેમને એવા જુલમમાંથી છુટવાને કોઈ પાસેના દેશી, રાજ્યમાં નાથી જનું પડે છે. દેશી રાજ્યમાં એટલો બધો જુલમ થતો નથી, તેથી ખેડૂતો લાંબા જાય છે અથવા તો પાદશાહના સૈન્યમાં કોઈ સાધારણ સિપાઈને લાંબા જીવી મહેનત મજૂરીની નોકરી ઉપર જઈ રહે છે આ પ્રમાણે જુલમ ગુજરતો હોવાથી ખેડૂતો ન ચાલે જમીન વાવવાને લે છે. એટલે, તેઓ પાણીની નીકા વચરે કરું સુધારતા નથી અને વધારે ખુશાબોલોમાં હીએ તો આ રીતે રહેતે થઈ ગયેલા ખેડૂત લોકથી હિંદુસ્તાનની જમીન બરોબર ખેડાતી નથી તથા ધણે ભાગે પડતર રહે છે. વળી લોકો પોતાનાં ધરખાર પણ સમરાવતા નથી તો પછી નવાં તો બાંધે જ ક્યાંથી? ખેડૂતોના મનમાં દમ્બેશાં એવોજ વિચાર રહે છે કે 'જુલમગારોને મારે આપણે શું કરવાને મહેનત કરવી. આપણે જાત ભાગીને જે કંઈ મેળવ્યું હોય તે મને ત્યારે આવીને જુલમ કરી બેસી જાય અને આપણને કુદરત દાલતમાં મૂકે? કોણ જાણે કે ક્યારે આવી તે શું કરેશે?' ખેડૂતોના મનમાં ત્યારે આમ આવે છે ત્યારે પેલા જુલમગાર તહેસીલદારો, સુબેદારો અથવા ઈન્સપેક્ટરો એમ ક્યારે છે કે, 'જમીનની ત્યારે કાળે દરકાર નથી ત્યારે આપણે પણ શું કરવાને મારે માથું પકવીએ? અને જમીનને રચાણ તથા ફળદ્રુપ બનાવવાને મારે આપણે શું કામ આપણે પેસે અને કાળ ગુમાવીએ. એક દાયકામાં પાદશાહ તે આ.

પણી પામેથી લઈ લે અને આપણી મહેનત ન તો આપણને અને ન તો આપણાં છોકરાંને કોઈને પણ મળે આપણે તો આપણાંથી અને સેટલા પૈસા જમીનમાંથી ખેંચી લેવા, પછી ગમે તો બેકુત જીવો કે મરે, તેની આપણે શી ચિંતા ! આપણે તો જ્યારે હુકમ થાય ત્યારે ખાખર વગરો થઈ ગમેલી જમીન છોડી આપ્યા જવું.”

એશિયાખંડનાં મોટાં મોટાં રાજ્યો સપાટા બંધ નાશ પામે છે તેનું કારણ જાણવાને માટે મેં ઉપર કહી તે બાબતો આરા ધારવા પ્રમાણે બસ છે, રાજ્ય બંધવાર ચલાવવાની આ જુલમી રીતને લીધે જ હિંદુસ્તાનનાં ધણાંક શહેરો કાલ્પ ચકરાનાં ધરની બાંધણીનાં અને હજવા સામાનવાળાં છે. હિંદુસ્તાનમાં એવું તો એક શહેર નથી કે જે ઉજડ થઈ ગયેલું ન હોય, શહેર માત્ર પાસે આવતી પડતીનાં ચિન્હ દેખાડે છે. હિંદુસ્તાન જેવા દૂરના રાજ્ય ઉપર આપણા વિચાર ચલાવવાની શી જરૂર છે? આ પછે લાં એવા દાખલા ક્યાં લેવા જતા પડે એમ છે? એસોપોટેમિયા, અન્ટોલીયા, પાલેસ્ટાઈન વગેરે મોટાં અને સારાં રાજ્યો કે જેની જમીન પૂર્વે બરોબર ખેડાતી અને ફળદ્રુપ હતી ત્યાં હાલ જુલમગાર રાંભાઓના રાજ્યથી કેવી પડતી થઈ રહી છે તે સ્પષ્ટ કેવું પાપમાલ થઈ મનુષ્યને રહેવાની મોગતામાંથી તથા નિર્માત્મ અને ઉજડ થઈ ગયા છે. ઇજીપ્ત પણ હાલતમાં હુખી ગયેલા દેશનું એક અમુક ચિત્ર આપે છે. આજ એથી વર્ષમાં નહોતો અને સમારકામ વગર નાંખેલના પાણીને તેના આણ વિહોમાં વહેતું રાખવાની બેદરકારીને લીધે તેમો એક અંકમાંજ ઉપરાંત બીજા હાલ નકામો અને ઉજડ થઈ પડ્યો છે નીચાણની ફળદ્રુપ જમીન નાંખેલના પુરમાં દડથી પુરાઈ ગઈ છે, જે હડકંઈ થોડા પૈસા અને થોડી મહત્તમાં અને થોડી મહેનતમાં દૂર કરી શકાય તેમ નથી સારાં અને ન્યાયી રાજમાં કારીગરી અને ધંધા જેમ વધે છે તેમ જ્યાં-ઉજડ દેશમાં વધે નહિ એમાં શું આશ્ચર્ય છે? આપણા સુખ અને આજીવન કાંસમાં ધંધો-વેળગાર જેમ વિકાસ પામતો જાય છે તેમ જ્યાંવા-દેશમાં કેમ વધે? કહો નહિ, જ્યાં લોકો અલસ ગરીબ અને ગૃહસ્થ છે તે પણ ગરીબ દેખાવાને માટે મજાકરે છે તેવા રાજ્યમાં કારીગર લોકો પણ શી આશાએ પોતાના ધંધા ઉપર ધ્યાન લગાડે? અત્રેના પોતાની જૂઠા દેખાડનારા લોકોમાં કિંમતી અને ઉચો માલ ક્યાંથી ખર્ચે, કે કારીગરો તે કરવાને માટે લલચાય. જુલમગાર મોક

એવી વસ્તુ લઈ શકે, પરંતુ તેઓ તો પોતાના અધિકાર જોરથી તેવી જ-
સ્તુના ગરીબ ખીચારા કારીગરને અરધા દામ પણ પૂરાં પાંસરા નથી આપ-
વતા. હમરાવો તેમને જોઈતી વસ્તુ જો કંઈ જોડુત કે કારીગર ન આપે
તો ઉલટો તેને કોરડાનો તાર મારે છે. દરેક હમરાવના ઘર આગળ એવો
કોરડો બેસેલો હોય છે. જ્યાં કારીગરને કંઈ ઉત્તેજન નથી અને તેનાથી
જમીન ખરીદી સુખે રહેવાતું નથી, તથા જ્યાં તેની કારીગરીની પીછાણ
તરીકે તેને કંઈ મળનાર નથી, જ્યાં પૈસાને છૂપાવવાને માટે મેલા થેલાં
વેશમાં રહેવું પડે છે. જ્યાં માણસને નવી શોધ કરવાની કે પોતાની કારી-
ગરીમાં સુધારો કરીને તેને ખીલવવાની કપાથી ઇચ્છા થાય ? ઘણા કાળ
શ્યાં-હિંદુસ્તાનની કારીગરીઓ પોતાની ખુબી અને સુંદરતાએ ઈર્ષા કરે. રાત્રી
અને હમરાવો તેઓને પોતાની પાસે ગમી ઉત્તેજન આપતા નથી, પણ
તેઓ શીખે તો તેમને સુક્ષ્મ કામે લગાડે છે અને જો કામ ન કરે તો
ખરડા ઉપર કોરડાનો તાર પડે છે. પોતાના ડેશની કારીગરીને નાશ થતાં
લચાવવા માટે ફેટલાક વેપારીઓ કામગરા માણસોને વધારે પૈસા આપી
મોપણ કરે છે, પરંતુ તેવું ધણું થોડું બને છે. આ ઉપરથી એમ ન ધારવું
કે કારીગર ભોક્તી તેથી તુલના થાય છે, કિંવા તેમને સ્વાતંત્ર્ય મળે છે.
તેવા ભોક્ત કારીગરને ચાલે ન ચાલે રાખે છે અને કારીગર ભોક્ત તેથી પૈ-
સાદાર થવા પામતા નથી. કારીગરો પણ ખીચારા પોતાને અને કુટુંબને
સુકો પાકો સુખનો રોટલો અને જાડાં પાતળા કપડા શરીર ઢાંકવાને મળે
એટલે સતોપ પામી બેસી રહે છે. કારીગરીનાળી વસ્તુમાંથી સારો પૈસો
ઉપજતો નથી તેમ છતાં ઉપજે તો તે કારીગરને મળતો નથી, પણ વે-
પારી લઈ લે છે અને વેપારીને પણ તે ક્યારે સુખ આપે છે, કારણ કે
વેપારી જણ તેના ઉપરીની તરાપથી લમેશાં બિહીતો ફરે છે, એટલે કંઈ,
થી પોતાની કમાઈનો સુખે ઉપભોગ યતો નથી.

સાર્વત્રિક અધિતા-અગ્રાનું કારણ ભોક્તની સ્થિતિ જ છે કે જેને
વધાર્યું વર્ણવવાને માટે મે પ્રયત્ન કર્યો છે શું હિંદુસ્તાનમાં પાકાણાઓ
અને વિદ્યાર્થીઓ આતાં સ્થાયી શકાય તેમ છે ? આવા આતાના સ્થાયીને
ક્યાંથી શોધી લાવવા અને બોમ જોગે કદાપિ તેઓ મળે તો વિદ્યાર્થીઓ
ક્યાંથી લાવવા ? શાકશાળામાં પોતાના છોકરાને સખીને બજાવી શકે
એવો શક્તિમાન માણસ ક્યાં છે ? અને ધારો કે કદાપિ તેવા ગુરુસ્વ

માણસો છે, તોપણ ધનવાન છે એમ ખુલ્લું બતાવી, આપવાને માટે કાણું ઉભો થાય તેમ છે ? છેવટ આપણે કદાપિ એમ ધારીએ કે આવી અડચણો હતાં પણ વિધાવર્ધકખાતાં અને પાઠશાળાઓ સ્થાપી શકાય તથા વિદ્યાર્થીઓ પણ મળી આવે પરંતુ નવા માણસોને ઉત્તેજન આપે એવાં ન્યાય તથા જુદા જુદા શાસ્ત્રનાં ખાતાં ક્યાં છે, કે જોને માટે વિદ્યા બ્રહ્મ નારને સારી આશા રાખવાનું અને ઉત્તેજન લેવાનું કારણ હોય ? રાજ્યમાં એવાં ખાતાં છે જ નહિ કે જ્યાં આ પ્રમાણે ભણેલાઓનું પોપણ થાય.

આપણે યુરોપમાં જોઈએ છીએ તે પ્રમાણે વેપાર પણ આ રીતે જ્યાં રાજ્ય વહીવટ ચાલતો હોય ત્યાં કેવી રીતે ચાલે અને જય મેળવે ? બીજા માણસના લાભને માટે આટલા બધા જોખમમાં જઈ વેપાર કરીને સફળ મેળવે એવા માણસો યોગ્ય હોય છે, કારણ કે તેવા વેપારીના લાભ તે દેશને, સુખો કે ઈર્ષ્વરદાર જોત જોતાંમાં તેના મોંમાંથી પડાવી લે છે, એ લાભ તો ઉંધી ગયો પણ તે બીયારાથી પોતાના પાડોશીઓ કરતાં વધારે ખાધા પીધાના અને બેસવા ઉઠવાના સુખમાં રહેવાનું હોય તોય મળુ છે પરંતુ તેમ કયા છે ? કાઈ સારા સૈનિક અધિકારીની વગ અને મહેરબાની હોય તો માણસ મોટા વેપારનું સાહસ કરી શકે છે એ ખરી વાત, પરંતુ તેવા પ્રગમના તે એક ગુલામ જેવો થઈ રહે છે અને તેને આશ્રય આપનાર અમલદાર આશ્રયના બદલામાં તેની જાગૃતી ગમે તે વસ્તુ કે ખાદ્ય પડાવી લે છે.

મહાનુ ભોગલ પાઠશાલું પણ રાજ્ય રજવાડામાંથી, સારી કીર્તિવાળાં શુકરયોમાંથી, પરંપરાના કુળવાનોમાંથી, પોતાના પૈરમાંથી, વેપારીમાંથી, કારીગર લોકમાંથી, વિદ્વાનોમાંથી, અધિકારની ઉચ્ચ બુદ્ધિવાળાં અને રાજ્ય પ્રતિ પ્રેમવાળામાંથી, પોતાના પરાક્રમથી, કુળની મોટાઇથી, અને ધર્મથી આવી પડે તો દરબારમાં અથવા સૈન્યમાં રહેતાં પણ પોતાની ખાનગી મીલકતમાંથી પોતાનું ચલાવી લે એવા માણસોમાંથી, અને સારા કાળને માટે ઉત્સુક તથા રાજની શાખાસી તથા મદરિમતથી જ સંતોષ માનનારા માણસોમાંથી કોઈને પોતાની નોકરીને માટે પસંદ કરતો નથી, ઉપર કલાક તેવા માણસોને બદલે પાઠશાલું તો ઉલટો ગુલામોથી, બુદ્ધિવગરના દંડાઓથી, નીચી રિયતિમાંથી ઉંચે ચઢી આવેલા નીચ માણસોથી, રાજ્ય બક્તિ અને આશ્રયના અણતોથી, અસહ્ય મગરૂરીવાળા માણસોથી, અને ગ્રાન,

આખર, દેખાવ કે માનસિક ધૈર્ય રહિત માણસોથી સદા આવૃત રહે છે.
 ૧. લોકોને વશ રાખવાને માટે રાખવા પડતા મોટા લશ્કરના ખર્ચમાં
 અને મોઝી મોઝી અદાલતો અને દરબારોનો મોઝો સાચવવાને માટે રાખ
 વા પડતા ખર્ચમાં દેશ ખીચારો પાપમાલ યથ જાય છે. લોકના દુ ખનો
 યથાર્થ ચિતાર તો કોઈ પણ રીતે આપી શકાય તેમ નથી. કોરડો અને
 હેડના બચમાં લોકને ખીજના લાભવાળા કામમાં મહેનત કરી જાત ભાગી
 નાખવી પડે છે. તેમના ઉપર અનહદ જુલમ ગુમરામાં આવે છે અને
 લશ્કરથીજ તેમને બંડ કરતા સયા નાશી જતા અટકાવવામાં આવે છે.

રાકડમાં ઘણા નાણા મેળવવાને માટે જ્યારે અમુક દેશ વા ભાગને
 વેચેલા પડે છે. સારે અને લડાઈના હ ગામમાં તથા દુકામાં ઠહીએ તો
 હર્મેશા જ આ દુર્ભાગ્ય દેશના દુ ખમાં વધારો થાય છે. આથી કરીને થાય
 છે એમ કે નવો આવેલો રાજા અથવા સુબો પોતાને ધયેલા ખર્ચનું બ
 રતીક ભરવાને માટે નાશકારક-કચરી નાખે એવા મોટા દરે નાણા ઉપાડે
 છે. અમુક પ્રાતનું રાજ્ય વેચાતી લેવાયુ હોય કેવા નિમણૂકથી મળ્યું હોય
 તોપણ આના ઉપરિ' અથવા સુબા અથવા ઇન્તરદારને વર્ષો વર્ષ
 દરબાર ઉપર જેની વધારે વગસમ હોય તેવી જનાનાની મુખ્ય બેગમ, વ
 કીર અને બોળને મોટા નજરાણા કરવા પડે છે. એ સુબો વળી પાદશા
 હની ચોધનું ભરણું નિયમ બધ વર્ષોવર્ષ બરે જાય છે અને તે ઉપરાત પોતે
 જ્યારે શુભાખગીરીમાં હોય ત્યારે અધિકાર મેળવવાને માટે તથા મોજ શો
 ખને માટે જે મોટું દેવું કર્યું હોય તે પતાવના માટે લોકો ઉપર નવો ક
 ર નાખી નાણાં કઢાવે છે અને નીચ નાતનો માણસ એક મોટા ઉમરાવ
 જવો બડે જાવ ધર્મ પ્રજાના ઉપર જુલમ ગુમરે છે.

આ પ્રમાણે આખો દેશ જુલમને લીધે પાપમાલ યથ જાય છે. પ્રા
 તિક સુમાઓ આપણે ઉપર જણાવ્યું તેમ એવા જુલમમાર હોય છે કે
 ન પુછો વાત વળી તેમની સત્તા અપાર અને લોકની દાદ સાંભળનાર
 કોઈ જ નહિ એટલે તે પ્રજાના ઉપર વારંવાર અહાય તેટલો જુલમ
 અને ગેરમનસાઈ કરે છે.

પાદશાહ દરેક પ્રાતમાં 'વાકિયાનવીરા *' મોઝલે છે અને પ્રાતમાં

* દેશની સ્થિતિ વગરે પાદશાહને લખી જણાવનારા માણસો આ ખાતુ અન
 બર પાદશાહે રચાઈયુ હઈ

બનતા દરેક બનાવ પાદશાહને લખી જણાવવા એ એનું મુખ્ય કર્તવ્ય હોય છે, એ વાત ખરી, પરંતુ દુર્ભાગ્ય સુખાઓ અને એ લોકની વચ્ચે એવો સબંધ હોય છે કે જોયો તેમની હાજરી પણ ભાગ્યેજ દુર્ભાગ્ય અને દુષ્ટી ભેદે ઉપર ચુસ્તરતો જીલમ ઓછો કરી અથવા અટકાવી શકે.

વળી હિંદુસ્તાનમાં તુર્કસ્થાનની માફક છેક ખુદી રીતે અને વારંવાર પ્રાંતિક રાજ્યોને હરાજીથી વેચવામાં આવતાં નથી 'ખુદી રીતે' એમ ત ખવાતું કારણ એકે વેચાતા નથી પરંતુ પ્રાંતના સુખાઓ વારંવાર ને નજરાણાં કરે છે તે વેચાણ કે ઇજારાના જેવાંજ હોય છે આથી કરીને તુર્કસ્થાનના કરતાં અત્રેના સુખાઓ પોતાના પ્રાંતમાં વધારે વખત સૂધી કાયમ રહે છે, અને એથી એમ થાય છે કે તુર્કસ્થાનના કરતાં હિંદના લોક ઉપર કષ્ટક આછો જીલમ ચુસ્તરે છે, કારણ કે સુખો ત્યારે નવો નિમાયલો હોય છે ત્યારે જોડલો, ધનને માટે લોભી અને રહે બેસાડવાને માટે જીલમી થાય છે તેટલો પાછળથી સ્વાભાવિક, રીતે જીલમી રહેતો નથી, જો ધણેજ જીલમ ચુસ્તરો તો, લોકો દેશી રાજાઓના સુલકમાં નાશી જશે (જેમ વારંવાર બને છે પણ ખર) એવા ભયથી પણ સુખાઓનો જીલમ કષ્ટક અકુશમાં રહે છે.

ઇરાનમાં પણ તુર્કસ્તાનની માફક જાહેર રીતે અને વારંવાર પ્રાંતિક ઇજારાઓ-આપવામાં આવતા નથી, કારણ કે સુખાઓના ઊંઠારીને પિતાની જગા મળવી એ સા અમાધારણ નથી આથી કરીને તુર્કસ્થાન સાથે સરખાવતાં ઇરાનની પ્રજાની સ્થિતિ સારી માલુમ પડે છે વળી તુર્કસ્તાનના કરતાં ઇરાનના વધારે સભ્ય અને વિદ્યાના અભ્યાસમાં વધારે લેક્ષ દેનારા છે જમીન અથવા ખીજી કોઈ વસ્તુના હક સંબંધી, આ પ્રશ્ન દેશી તુર્કસ્તાન, ઇરાન, અને હિંદુસ્તાનમાં કઈ સુધાવાળો વિચાર કોઈના મનમાં ચલે નથી, અને જાગીરી હક સંબંધી અરે નહિ હોવાથી દુનિયામાં કઈ પરંતુ સારી છે અને કઈ ઉપયોગી તે લક્ષમાં નુ રહેતાં બધું એકજ અંશે સુગમ છે, અને પરિણામે તેથી લોકો ઉપર જીનમ, દુખ અને આપત્તિ આવી પડે છે આપણી તરફ રાજાઓ બધી જમીનના ધણી નથી તેથી સાહેબ, આપણે કેટલા બધા સુખી અને ઉપકૃત છીએ જો રાજાઓ સંધર્મી જમીનના સ્વામિ હોત તો સારા બેઠાણવાળા પ્રદેશ, ધાંડી વસ્તી, ધનવાન અને સારી બાંધણીનાં નેમંદા અને સભ્ય, સતોષી તથા આબાદ પ્રાંતને

માટેનો આપણો પ્રયત્ન અફળજ થયો હોત. જો આ પ્રમાણે હોત તો યુરોપનાં રાજ્યો પ્રતિ પ્રજા જે સદ્ભાવ અને રાજ્યભક્તિ રાખે છે તેની સ્વપ્ને પણ આશા રહેત નહિ. હિંદુસ્તાનના જોવો કાયદો હોત તો રાજાઓને ઉજડ, શાંત, જંગલી અને નિર્માલ્ય વહેમી લોકપર રાજ્ય કરવું પડત. ઇશ્વરનો પાડ માનો કે આપણી તરફ એવો નાશકારક રીવાજ હંપાતી-માં જ નથી.

રાજ્યસેબથી અંધ થયેલા એશિયાખંડના રાજાઓ ઇશ્વરના કા-મદા ઉદ્ધવી તેણે જે કુર્મમાં લખ્યું હોય છે તેના કરતાં પણ વધારેની આશા રાખે છે અને 'સધળું માફ' કરીને સધળું સપાદન કરવા જતાં સધળું ખાઈ ખેસે છે. તેઓ નિરંતર લક્ષ્મી મેળવવાને માટે મયન કરે છે અને જ્યારે તેમાં નાસીપાસ થાય છે ત્યારે તેઓ પોતાના ભવિષ્યની માયાફાડ ક્યાં કરે છે. હિંદુસ્તાનના જેવી રાજ્ય પદ્ધતિ જો આપણા દેશમાં ચાલતી હોય તો વળી હું આપ સાહેબને પૂછું કે—શું આપણને ઉમરોવો, અ-મીરો, સંપત્તિવાન નાગરિકો, ચડતા વેપારીઓ, અને જુદિવાન તથા હોસી-આર કારીગરો અને કામદાર લોકો મળી શકત ? વળી પારીસ, લીબેન, ટોલેસ, રોન અને તમને પસંદ હોય તો લંડન અને તેવાં જ ખીનાં ન-ગરો પણ શું હયાતીમાં હોત ? અસંખ્ય સુખી ગામડાં અને શહેરો ક્યાંથી હોત ? મુક્તિ અને મહેનતથી ખેડામણાં ખેતરોવાળા ધણા જ રણીઆમણા ખેતર પાદરવાળા ખીણોના, પર્વતોના અને સપાટ મેદાનોના પ્રદેશો પણ આપણા દેશમાં ક્યાંથી દૃષ્ટિએ પડત ? આવી મોટી મહેસલ ક્યાંથી આ-વતી હોત ? અને પ્રજા તથા રાજાને ઉભયને લાભદાર ઉલોગ પણ દેશમાં ક્યાંથી પ્રવર્તતો હોત ? હરિન, વૃક્ષસ્તાન અને હિંદુસ્તાનના જેવી રાજ્ય પ-દ્ધતિ હોત તો સધળું આથી વિપરિત જ જણાત. એમ હોત તો આપણાં મોટાં મોટાં મકાનવાળાં સુંદર નગરો મરામત વગર જીર્ણ થઈ જઈ ખંડેર જેવાં થઈ જાત અને તેમાં રહેવાત પણ નહિ. આપણાં દરિયાળાંથી દરરીને સામાં આવે એવાં પર્વતના ઢોળાવ ઉપરનાં ખેતરોઉજડ અને પાદર પડ્યાં રહેત તથા મેદાનો ઘોર અને કંઠાળાં ઝાડથી જરાઈ જાત અથવા નકામા કારમા ધાસનાં જંગલો થઈ પડત !! મુસાફરોની હિતમૈત્તમ સગવડોનો નાશ થઈ જાત, દાખલા તરીકે પારીસ અને લીબેન વચ્ચેની સંપૂર્ણ સગવડવાળી વિ-શીઓ જતી રહી તેને ઠેકાણે દસ બાર ઉતાવળાનાં થઈ રહેત, અને મુસા-

ફરેને હજારોનાં ટોળાંની માફક બધા સામાનનાં પોટલાં લઈ દુઃખીઆરી મુસાફરી કરવી પડત. રથડ નાંખેલાં આપણાં 'પોન્ટફ' ને બરોબર મળતી આવતી કણુપીક જેવી એશિયાની ધર્મશાળાઓ છે. ઘોડા, ખમ્પર, અને જાંતની સાથે એકઠા થઈ ખીચોખીચ બરાઈ ગયેલા હજારો માણસો તેમાં આરી આશ્રમ કરે છે, તેમાં પણ જ્યારે ઉનાળો હોય ત્યારે તો એ મકાનો અત્યંત ગરમ રહે છે અને રૂધાઈ જવાય છે. શિયાળામાં એ મકાનમાં મનુષ્યના શ્વાસની ગરમીએ જ માણસો બહારની કડકડતી ટાઢથી બચવાને માટે આવી ઉતરે છે.

પરંતુ હિંદુસ્તાન જેવા દૂરના દેશ સૂધી પણ જવાનું શું પ્રયોજન છે, જ્યારે ગ્રાન્ડ સીનોરના દેશમાં પણ હિંદુસ્તાનના જેવી રાજ્યપદ્ધતિ છે છતાં પણ ત્યાં રાજ્ય સચવાઈ રહે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેની સત્તા વૃદ્ધિગત પણ થઈ શકે છે અને આવે છે. ગ્રાન્ડ સીનોરના જેવું મોટું અને વિસ્તાર વાળું રાજ્ય કે જેમાં ધણા દેશો તો એવા ફળદ્રુપ છે કે જેને બરોબર ખેડવામાં અને સંભાળવામાં ન આવ્યા હોય તોપણ ધણા વર્ષ સૂધી એવા ને એવા રસાળ રહે, તે પણ સત્તાવાન અને સમૃદ્ધિવાન હોવા ઉપરાંત ખીજું કંઈ વધારે કરી શકતું નથી. વિસ્તાર અને કુદરતી રસાળતાના પ્રમાણમાં તુર્કસ્તાનનું રાજ્ય કેવું નિર્માણ અને ધન રહિત છે! તુર્કસ્તાન જેવો દેશ જો સંભાળથી ખેડાણ કરવામાં આવતો હોય અને સારી બ્યવસ્થા હોય તો એક મોઢા અને બળવાન લશ્કરને રાખી શકે પરંતુ આ તો ખાસ ટાન્સરટોન્ડીનોપલમાં પણ ખાત્ર કે હ હજાર સૈનિકો એકઠા કરવા હોય તો ત્રણ ચાર મહિના પીતી જાય છે હું ઘણું ખર્ચ એ રાજ્યના તમામ ભાગમાં ફરી વળ્યો છું અને મારા પ્રવાસની દરમિયાન તેને હજાર અને નિર્બંન થતાં જોયો છે. બીજા દેશોમાંથી પછડી આણેલા કિશ્તિયન ગુલામોને લીધે તે કેટલોક ધડે રહેતો છે, પરંતુ જો એ દેશ હાલ આસની રાજ્યપદ્ધતિ પ્રમાણે જો બીજા ઘોડાં વર્ષ સૂધી ચાલશે તો તે અંદરની નિર્માણતાથી પડશે અને નાશ પામશે. હાલ તો ગમે તેમ છે પણ એ નિર્માણતા પણ એને ટેકા રૂપ થઈ પડેલી કે, કારણ કે હાલ ત્યાં વડો મુખો છે જ નહિ. વળી ત્યાં એવો એક માણસ ધનનાં સાધનવાળો નથી કે જે એક સામાન્ય સાદસ પણ પેનાને માથે લઈને ચલાવી શકે. અથવા તેને તેના કામને પાર ઉતારવાને મદદ આપે તેવો માણસ મળી આવે. સલામ-

તેનાં શાં અદ્યુત સાધન । તુર્કિસ્તાનને ધન્ય છે કે તેના પોતાના નાશનાં ખીજ તેના પોતાના પેટમાં જ બરેલાં છે । ખંડની શીકર દૂર કરવાને તથા તે વિષેની સઘળા ખીકનો અંત આણવાને માટે તો પેશુના જહાજો જે ઉપાય લીધો હતો તેના જેવો ચોખ્ખો અને અનુકૂળ ઉપાય ખીજે એક નથી । આવી જાતની ધાસ્તીને લીધે પેશુના જહાજો પોતાની વસ્તીમાંના અરધો અરધ ભાગને જૂખ મરાથી મારી નાંખી દેશને વેરાનવત કરી મૂક્યો હતો અને કેટલાંક વર્ષ સુધી કાઠને જમીન પણ ખેડવા દીધી નહોતી, પરંતુ આટલું થઈને જ અટક્યું નહિ. એ ફરતર મુકિત પણ ફતેમંદ ઉતરી નહિ, રાજ્યના ભાગ પડી ગયા અને હમણાં થોડા વખત ઉપર જ કેટલાક ચીનના નાશી આવેલા માણસોએ રાજ્યનગર આવા સર કરી લીધું. આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે આપણા વખતમાં તુર્કીનું રાજ્ય સાવ ગજબ તો થઈ ગયું નથી અને આથી વધારે નાશ થયેલો આપણે ન જોઈએ તો વધારે સાર, કારણ કે તેની આસપાસનાં રાજ્ય ખીજાં રાજ્યોની મદદ વગર એકલે હાથે તેના ગપર આગ્રહ કરી શકે એવી હાલતમાં નથી.

એશિયાખંડનાં રાજ્યોને સારા કાયદાનો લાભ શા દ્વારાથી નથી મળતો અને એ દેશના લોકો પોતાનાં દુઃખો અને જુલમોની પાઠશાહને તથા આંડ વઝીરને કેમ ફરીઆદ નથી કરતા એમ સવાલ થાય છે પરંતુ તેનાં કારણ જુદાં છે, હું કબૂલ કરું છું કે એશિયા તરફનાં રાજ્યોમાં સારા કાયદાઓ છે અને જો તેનો બરાબર અમલ થતો હોય તો મને ખાતરી છે કે દુનિયા ઉપરનાં ખીજાં રાજ્યોના કરતાં એશિયા ખંડનાં રાજ્યોની સ્થિતિ જરા પણ અચ્છ ન હોય. પરંતુ જ્યારે નિયમબધ અનુવર્તન અને અમલ ન થાય ત્યારે ખંડી સારા કાયદા હોય તોય શા કામના ? જેમને પ્રજાની ફરિયાદ સાંભળવાનો અધિકાર છે તેજ પાદશાહ અને તેજ આંડ વઝીરને હાથે જ શા માટે પ્રાંતિક સુબાઓની નીમણૂક થવી ન જોઈએ ? અને આવા જુલમગરો સિવાય ખીજા આજુમે પ્રાંતમાં સુબાગીરીને માટે નીમવા જોગ નથી શું ? રાજા કે કાંતો વઝીર મુખ્યદારીની જગ્યા વેચે છે અને એક વાર આપણે એમ કબૂલ કરીએ કે પાદશાહ અથવા વઝીર લોકની દાદ સાબજ છે પરંતુ ૧૦૦ હોદસો અથવા ખસે ગાઉને અંતરે ઈન્સાફ માગવા જવું એ શું એક ગરીબ ખેડૂન અથવા દુખી દારીગરને માટે આશું વિષમ છે ? તે રસ્તાનું ખરચ ક્યાંથી

લાવે? માર્ગમાં તેને કોઈ લૂટી લે અથવા વારંવાર બને છે એમ તેનું ખૂન યાય અથવા વહેલો મોડો તે બિચારો પાછો સુખાના દાયમાં આવે ત્યારે એની શી ગતિ થાય? તે વેળાએ પાછું તેને એ નીચને નમવાનું જ રહેતે! મોગમેંગે તે રાજ્યનગરમાં પહોંચે પરંતુ તેથી શું! ત્યાં વળી એના ઉપર જીલમ ગુજરનારના લામતા વળગતા હોય તે સત્ત્વ ને અસત્ત્વ બનાવી જીંદુ છતું સમજાવી કે ત્યારે એનું શું થાય? હુંકામાં માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે સુખાઓ તેમના ખરા અર્થમાં સુખાઓ જ છે. ન્યાયાધીશ, પાસામેન્ટ, વડી ન્યાયસભા, અને પાદશાહનો કર ઉધરાવનાર સક્રિય સુખામાં જ છે, તે જ બધામાં છે. આવા સુખા, ઈન્ટરદારો અને મહેસલના અધિકારીઓના સંબંધે ઈરાનીઓ કહે છે કે ‘તેઓ રેતીને પીંછીને તેલ કઢાવનારા છે’ તે સત્ય છે. તેમના તાયફા, બાપડીઓ, છોકરાં અને સુલામોને માટે, ગમે તેવી ઉપજ હોય તે પણ પુરી થતી નથી.

જો એમ કહેતા હો કે, આપણા રાજાઓનાં વતન તો ખીજા લોકનાં વતનની માફક સારી રીતે ખેડાય છે અને તેમાં વસતી પણ પુષ્કળ છે, તો હું માત્ર એટલો જ ઉત્તર આપુ છું કે, ચોડા વતનવાળા રાજાની અને વિધે વિધા જમીન ન્યાં પોતાની જ ગણાય છે એવા રાજાની વચ્ચે મુકાબલો થતો જ નથી. ક્રાંસના કાયદા એટલા બધા ચોગ્ય છે કે રાજા જ તેને પ્રથમ માત્ર આપે છે. એટલે કે રાજાનાં વતન પણ કાયદાના ભંગ વગર સમાન ઈન્સાફના કાયદામાં છે અને રાજાના વતનના ખેડુતો ઉપર કાયદાની અદાલતમાં કામ ચાલી શકે છે તથા તેમાં રહેતા કારીગરો અને ખેડુતો તેમના પર થતા જીલમ તથા અન્યાયની દાદ માગી શકે છે. પૂર્વ વરદના રેશોમાં તો નળજા અને લુકશાન પામેલા લોકને દાદ મળવાનું કોઈ ઠેકાણે સ્થાન જ નથી. સુખાનો મિર્ગજ અને કારડો જ આવી બધી તકરારોનો નીવેડો આપવાને માત્ર એક કાયદા રૂપ થઈ પડે છે.

આમ છતાં કોઈ વળી એમ કહેશે કે, સ્વતંત્ર રાજ્યમાં ખીજા દેલ-લાક લાભ સમાવશા છે અને તે એ કે ત્યાં પારા રાજાઓ ઝાંઝા અને કાયદાની અદાલતો પણ ચોડી હોય છે, તથા કશુઆઓ જીજ હોવાથી વહેવા સુકવાઈ જાય છે. ‘મંદાલસ ન્યાયશી શીધ અન્યાય થાય તે સારો’ આ ઈરાની કહેવતને આપણે કંઈ વધારે વખાણીશું નહિ. હું

કબૂલ કરું છું કે કોઈ પણ રાજ્યમાં સંજાતા મુકરદમા હોય તે એક મો-
ટી અને ન સોસાય તેવી ખરાબી છે અને એવી ખરાબીની સામે તરત
ઉપાય લેવો એ ત્યાંના રાજાનું આવશ્યક કાર્ય છે. એ તો ખરૂં એ કે ખાન-
ગી ગીલકતોનો હક કાઢી નાંખવો એના ભેલો કાર્યસાધક ઉપાય બીજો એક
નથી. રાજ્યહક કહાડી નાંખ્યાથી જીવન વધવાની જગ્યા જ રહે નહિ, ખાસ કરીને,
અગત્યના, સાંખા અને ગુરવણવાળા મુકરદમા તો ખંધજ યર્ષ જાય, અને
રાજ્ય હોકને ઇ-સાદ આપવાને માટે જે ન્યાયધીરો નીમે છે તેમનો બહો
વખત નકામો જતો જાયે. પરંતુ એટલું પણ ખરૂં કે આ ઉપાય વળી
વધારે નહારો નીકળે એટલે કે રામના કરતાં ઝાસડ વધારે બચકર યધ
પડે અને હોકને માથે કેટલું દુઃખ પડે છે તેની તો ગણનાજ ન થાય. કાજી-
ઓની પ્રમાણિકતા ઉપર આધાર રાખનાર રાજાઓને માટે આપણે દયા
લાવવી જોઈએ. એશિયાખંડનાં રાજ્યોમાં જે કોઈ પણ મુકરદમામાં યથાર્થ
ન્યાય અપાય છે એમ કહીએ તો તે એજ મુકરદમામાં અપાય છે કે
જેમાં વાદી અને પ્રતિવાદી બેઉ જણ ગરીબ હોઈ કાજીને લલચાવી શકા-
તા નથી, અથવા ભાડૂતો સાક્ષીદરો મેળવી શકતા નથી; આવા ભાડૂતો
સાક્ષીઓ જીજ કિમ્મતમાં મળી શકે છે અને ખોટી જીજાની આપવામાટે
તેમને શીક્ષા થતી નથી. હું જે મત અત્રે પ્રદર્શિત કરું છું તે ખરો છે
ઠારણ કે મેં બહાં વર્ષ તેનો અનુભવ મેળવ્યો છે તથા દેશીઓ, યુરોપિ-
યન વેપારીઓ, ધારા શાસ્ત્રીઓ અને અદાલતોમાં કામ કરનારા દુભાશીઓ-
ના વિચારથી સિદ્ધ થયેલો છે. ઘણા ખરો તો તેઓનોજ કહેલો એ મત
મારા અનુભવમાં અને સાંભળવામાં આવેલો છે. આપણા દેશના ઘણાક
મુસાદરેના મતથી આ મારો મત જૂદો છે. નીચા લોકમાંના બેજણને કંઈ
દંટા માટે કાજીની સમક્ષ આવેલા તેમણે કદાપિ જોયા હશે અને કાજી-
ને તેમની પાસેથી કંઈ લાંચ લેવા જેવું ન જણાયાથી ‘ખાપા તમે તમારી
મેજે અદાલતેન ચડતાં મહીઓ મહી સમજીલ્યો’ એવા સખ્તો કહી મુકરદમો કદા-
હી નાખતાં જોયા હશે અને આવી રીતે સાધારણ મુકરદમામાં લેવાતું
કામ આપણા મુસાદરેઓ જોયું હશે, એટલે અત્રેના ન્યાય ખાતા માટે
તેમને અચંબો ઉત્પન્ન થયો હશે. આવો દાખલો જોઈ આવેલા તેઓ પછી
કાજીનાં અને હિંદુસ્તાનના અદલ ઇ-સાદનાં વખાણુ કરે એમાં શી નવાઈ ?
તેઓ ક્રાંસના માજીસ્ટ્રેટોમાં અવાજોને નમુનેદાર મણી જાય, પરંતુ તેઓ

એમ નથી જાણતા કે ગુન્હેગારો પણ જો કાજના કિવા તેના કારકે નના હાયમા એ રૂપિયા મૂકે તો પછી તેનો સુખદમો દેવો તેના લાભમા ઉતારે છે અને કેવો તેની ઈચ્છા પ્રમાણે લખાય છે આવું એરિયાના રાજ્યોનું રહસ્ય જાણ્યા વગર ઉપર ઉપરથી જોનારાઓ તેના ધોરણને વખાણે એમાં આશ્ચર્ય નથી

સાહેબ, સંક્ષેપમા જ આ જામત પુરી કરતાં મારે પુનઃ કહેવું પડે છે કે, જાગીરનો ખાનગી હક લોક પાસેથી લઈ લ્યો અને પછી જુઓ કે તમે તેથી રાજમા જીવન, ગ્રામમગીરી, અન્યાય, બીજા, અને જાગીરપણું તમારાં એ પમતાના પરિણામે અવસ્ય કરી દાખલ કરોઁ કે નહિ? એમ થતા જમીન ખેડાતી બધા યદને પાદર પડી રહેશે, અને હુકમા કહું તો તેથી લોક અને રાજના સંપૂર્ણ નાશનો રસ્તો એની મેળે ખુલ્લો થઈ જશે માણસ પોતાની મહેનતના ફળ આપવા અને તેનો લાભ પોતાના સતાનને આપના માટે આશાવાળો રહે છે અને એ આશામાં જ સંવળું ઉત્તમ અને આવી જાગીરમા લાભકારક થઈ પડે છે અને જો આપણે કુંનિયા ઉપરના જીદાજીદા રાજ્યોનું અવનોદન કરીશું તો આપણને માનુષ પડશે કે તે રાજનો આ સુખ્ય સુદાને માન્ય રાખવાથી ચડે છે અને ધિ કારી કાઢવાથી પડે છે હુકમા કહું તો કુંનિયા ઉપર જે સારા નકારા ફેરફાર થાય છે તે આ જામતના સારા નગરા સ્વીકારને અનુસરીને જ થાય છે

દિલ્હી અને આગ્રા.

સાહેબ

હું ધારણું કે હું સ્વદેશ પાછો ફરીશ સારે પ્રથમ જ તમે મને દિલ્હી સ્તાનના રાજ્યનગરો વિષે પુછશે દિલ્હી અને આગ્રા શોખામા, વિસ્તારમા અને વસ્તીમા પારીસને હકાવે તેવા છે કે કેમ તે જાણવાને તમે

× દિલ્હી અને આગ્રાના વા. ન. આ. પત્રમા હરવામા આવશે બર્નિયરે આ પત્ર તેના મિત્ર મો. નીચેયરને સને ૧૬૬૩ ની પહેલી જુલાઈએ દિલ્હીમાંથી લખ્યો હતો આમા એ બે સુખ્ય નગરોના વર્ણન ઉપરાંત મોગલની ફરખારી રીત, મોગલોનો સુધારો અને હિન્દુસ્તાનના લોક વીધે લખ્યું છે બર્નિયરનો મિત્ર મોગેવી વેયર ઐતિહાસિક જૂનોજ સંબંધી લખાણોનો લખનાર હતો તે હનિડા

આતુર હરો, તેટલા જ માટે આ બાબત ઉપર તમારા કૌતુહલને મટાડવા હું જિતાવજો થાજી હું બીજી પણ ફેટલીક બાબત હું આના ભેગી લખીશ અને મને આશા છે કે તે તમને અરસિક યર્ષ પડશે નહિ જ.

આ નગરોના સૌંદર્ય વિષે લખતા પહેલાં મારે લખવું પડે છે કે દિંદુસ્તાનમાં રહેતા યુરોપિયનો આ નગરો અને બીજી જગ્યાઓને માટેને તિરસ્કાર બરેલો મત ઉઘ્યારે છે તે સાબળાને તો હું ફેટલીક વાર આશ્ચર્ય ચકિત થઈ જઉં છું. ઋતુ પરત્વે નગરની અને ધરની બાધણી હોવી જોઈએ, એ વિચારને કારે મૂકી, તેઓ એમ કહે છે કે, પશ્ચિમ તરફની ભૂમિના ઠરતાં આણી તરફનાં ચકાનો દેખાવમાં ધણા જ ઉતરતા છે; પરંતુ તેઓ એમ વિચાર કરતા નથી કે, પારીસ, લંડન અને આમસ્ટરડામના જે ચોળના ઉપયોગી અને મધ્યર્થ ગણાય છે, તે દિલ્હીમાં કંઈ જ કામની નથી. એમ ધારે કે કદાપિ આપણા નગરો દિંદુસ્તાનમાં લાવી મૂકીએ તો તેમનો ધણો ખરો ભાગ તોડી નાખીને ફરી જ બાધવો પડે યુરોપના નગરો વધારે શોભાયમાન છે, એમા તો ચક નથી; પરંતુ તેમ હોવાનું કારણ ટાઢ છે. આ રીતે જોતા ઉજી ઋતુને ચોગ્ય હોય એવી ગોઠવણથી દિલ્હી પણ ફેટલેક દરજ્જે શોભાયમાન છે. દિંદુસ્તાનમાં એટલી બધી ગરમી પડે છે કે રાત્રીઓ પણ જોગ પહેરતા નથી પગના રક્ષણને માટે નાનુક દિલ્હીશાઈ જોડા જ બસ થાય છે ધણા જ મુલાયમ લુગડાની પાઘડી માથાનું રક્ષણ કરે છે. બીજો પોપક પણ આ પ્રમાણે હલકો (વજનમા) હોય છે. ઉઠાળામા એટલી ગરમી પડે છે કે બીંતે હાય અને ઉશીકા ઉપર માયુ મૂકતા પણ ગરમી લાગે છે. અનુક્રમે લાગલગત ૭ મહિના સુધી ગરમી પડે છે, ત્યારે ધણાખરા લોક બહાર સુઈ રહે છે સાધારણ ગરીબ લોક શેરીઓમા અને પૈમાદાર તથા મોટા માણસો પોતાની વાડીઓમા અથવા અગામીઓમા મુક રહે છે. હવે કહો કે, જો એસનોક્ષ અથવા એમરેસિસની પોળોને દિલીમા લાવીને મૂકી દોય તો તે બધીયાર ધર અને મજલા ઉપર મજલા ચડાવેલી હવેલીઓને લીધે વસવા જોગ પણ

સની બીનાઓ જળનને એવા આતુર રહેતો કે, જ્યારે તે મગ્વાપડ્યો અને બર્નિ-અર તેને મળવા આગ્યો ત્યારે પણ તેણે પૂડ હલ કે, ' દે મિન ' તમારા મદ્દાન માગવા આ સમાચાર છે. "

કહેવાય કે? અને જ્યારે પવન બીજકૂલ બધ હોઈ રૂંધાઈ જવાતું હોય ત્યારે એ મકાનોમાં સઘ રહેવાય પણ ખરૂં કે? ધુળથી ભરાઈ ગયેલો ચાંદી ગયેલો અને પરસેવાથી નવાઈ ગયેલો એક ઘોડેસ્વાર પોતાની મુસાફરી પછી શું સાંકડા અને ગરમીવાળા ઊંચા દાદરો ચડીને પાંચમે મળેલે જઈ શકે કે? દિલ્હિસ્તાનમાં આવી મુસાફરી પછી શાંત થવાનું બહુ સહેલું છે. યાકેલો માણસ સારી શીતલ પાણી અથવા લિમ્બુનો સરખત પીએ, કપડાં કઢાડી નાંખે, હાથ પગ અને મોઢુ ધોઈ નાંખે અને પછી કોઈ શીતળ જગ્યામાં ખાટલા ઉપર સઈ જાય અને એક બે માણસો મોટા પેખા લઈ તેને પવન નાંખે એટલે બસ. દિલ્હી કેવું છે, તેનું તમારાથી અનુમાન થઈ શકે એટલા માટે હવે હું નીચે પ્રમાણે તેનું બરાબર વર્ણન કરું.

આજથી આલીસેક વર્ષ ઉપર હાલ રાજ્ય દરતા મહાન મોગલ પાદશાહ ઔરંગઝેબના પિતા શાહજહાન પાદશાહને જૂના દિલ્હીની પાસે એક નવું નગર વસાવી પોતાનું નામ અમર કરી જવાતી ઇચ્છા થઈ હતી. એ નવું નગર વસાવી તેને 'શાહજહાનાબાદ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. આમાં ઉંઢાળાને હઠાડે ધણે તાપ પડે છે તેથી પાદશાહથી ત્યાં રહેવાનું બનતું નથી, માટે નવા દિલ્હીમાં દરબાર ભરવાનું રાખવું એમ એનું કહેવું હતું. જુના નગરના સર સામાનથી નવું નગર વસાવ્યું, પરંતુ મોટા તેને શાહજહાનાબાદ ન કહેતાં દિલ્હી જ કહે છે અને આપણે પણ શાહજહાનાબાદ કરતાં દિલ્હી એ નામના વધારે પરિચિત છીએ; એટલે હું પણ અને તેને જુના નામમાં દિલ્હી કહીનેજ લખીશ.

બીજરેના જેવડી યમુના નામની નદીના કિનારાપર સપાટ પ્રદેશમાં નવું દિલ્હી શહેર વસાવેલું છે. નદીના એક કિનારા ઉપર તેને રાજાબધ બાધેલું છે અને સામેપાર જવાને માટે એક પૂલ છે. એક બાજુ નદીના રક્ષણમાં છતાં પણ શહેરની આસપાસ મોટા અને મજબૂત ઇંદનો કાઠ બાંધેલો છે. આ કિલ્લેમદી પણ એટલી બધી સંપૂર્ણ નથી પરિબાકે બીજું કંઈ પણ રક્ષણને માટે કરેલું નથી. સૌ એ કદમને છેટે જાડી બીજ ઉપર ગુંગારે અને કાશિશાં કાઢેલાં છે. રાજ્ય મહેલનો કાઠ નાનો છે તેમ છતાં આ મોટા કાઠ વધારે મજબૂત બાંધેલો છે. પગે ચાલતાં દુર્ગ પણ કલાકની અંદર કાઢને ફરી વળુ છું અને જ્યારે ધાડપર દોડી ત્યારે એક કલાકમાં એક લીગ ફરી વળું છું. આ મજબૂતીમાં દુર્ગ પરાં ગળેલો નથી.

લાહોરી દરવાજા બહાર મોટાં-મોટાં મકાનોવાળાં પરાં, ખીજી તરફનાં નાનાં મળીને બેચાર પરાં છે તે બધું ગણનાં તો દિલ્હીનો વિસ્તાર થલો થાય; અને જો દિલ્હીનો વિશાસ લઈએ તો તો ત્રણ સાડા ત્રણ માઈલ થાય; જે ખરોખર છે એમ, મારાથી કહી શકાતું નથી, કારણ કે નગર અને પરાં વચ્ચે મોટા-મોટા બગીચા આવેલા છે અને મહી મહી છૂંદાં ચોગાન પણ ચોળાં નથી; છતાં એ તો ખરૂં છે કે દિલ્હી કંઈ નાનું સુંતું નગર નથી.

કિલ્લામાં એક મોટો રાજ્ય મહેલ અને રાણીવાસ છે. મહેલના સંબંધે હું આગળ બોલીશ. એ મકાન અર્ધ જાળ છે. રાજ્ય મહેલનો પાછળનો ભાગ નદીનાં સુંદર દેખાવ ઉપર ખુલ્લો આવેલો છે, નદી અને કિલ્લાના કાઠની વચ્ચે નદીનો પ્રલિન પ્રદેશ છે અને તેના ઉપર સાકમરીની ગમ્મત કરવામા આવે છે. વળી સાં આગળ જ દેશી રાજ્યો અને ઉમરાવોના 'લક્ષ્મીની કંવીંયત' થાય છે; જે પાદશાહ રાણીવાસના જામમાંથી જીવે છે કિલ્લાનો કાઠ ખુલાસવાળો અને ઘણું કરજી નગરના કાઠને મળતો. છતાં ઘણાં મનખૂતા અને પહોળાં ઓસારનો છે તે ઘણાં ખરો છંટોનો માંધેલો છે. તેની ખુલાસો અને બારીઓ નકશીદાર રાતા પથ્થરની બનાવેલી હોવાથી બહુજ શોભાયમાન દેખાય છે. શહેરના કાઠ કરતાં કિલ્લાનો કાઠાંગણો, મનખૂતા અને જાડો છે તથા તેમાં નમરાબિમુખ નાની નાની તોપો ગોડવેલી છે નદીની બાજુ વગર ખીજી તરફ બાજુએ મોટી અને હંડી પરિખા ફરી લીધેલી છે પરિખાની બાંધણી પથ્થરની છે અને તેમાં માછલાં પણ થાય છે આ મકાન ઘણાં મોટા અને ઘેમા ખરચીને ઉભાં કરેલાં છે, પરંતુ મારા મત પ્રમાણે તો આખા એક સાધારણ બેઠરી પણ તેમને સપાટા બંધ જમીનદોસ્ત કરી નાખે.

પરિખાની આગળ કાઠની સામે એક મોટો બાગ બનાવેલો છે; તેમાં બધી ઋતુમાં નાના પ્રકારના ફૂલ થાય છે એ બાગની વનસ્પતિનું મૈદર્ય સામેના કાઠને જાખો પાડી નાંખે છે. બાગની આગળ એક મોટું ચોગાન છે. ચોગાનની એક બાજુએ કિલ્લાનો મુરોમિન દરવાજો, અને બે બાજુએ બે મોટા વિસ્તારવાળા રમવાંચો આવેલા છે. જેમને પાદશાહના કિલ્લાની રખેવાળી કરવાની દોષ છે તે રાજ્યો એ ચોગાનમાં પોતાના તંત્રીઓ નાખે છે અને જેમને ઇટ ન અપાય તેવા રાજ્યોને કિલ્લાની અંદર રાખવામાં આવે છે. કિલ્લાની અંદર જે રખેવાળ રાખવામાં આવે છે તે ઉમ-

રાવો અને મુનસફદારો હોય છે સવારના પહેરમાં આ યોગાનમાં પાદશાહની અશ્વશાળાનો વડો અધિકારી પાસેની મોગી ઘોડારના ઘોડાઓને ફરવે છે તથા ઉમરાવોને સ્વાધીનના ઘોડાઓને તપાસે છે જો તે ઘોડા ખરેખરા ટુકે સ્તાનના સિદ્ધ થાય છે તો પછી તેની સાથળ ઉપર પાદશાહની અને જે ના તાબામાં તે હોય એ ઉમરાવની છાપ ખારવામાં આવે છે ક્વાયત લેતી વખતે આવી કરીને બહુ અડચણ પડતી નથી, કારણ કે સહ સહના ઘોડા નિશાનીથી પરખાઈ આવે છે

અહીં આમળ જ અનેક વસ્તુ વેચવા માટે શુભરી ભરાય છે વાદીઓ, જોશીઓ અને તમાસગીરો પણ એ યોગાનમાં જ એકઠા થાય છે હિંદુ અને મુસલમાન જાતના બવિધ જોનારાઓ પણ અહીં જ ખેસે છે એક ધૂળથી ભરેલા સાદીના કકડા ઉપર આ વિદ્વાન બવિધ જોનારા ખેશી રહે છે અને તેમના મો આમળ એક મોટી જુની ચોપડી, ગૃહચક્ર અને પાટલા ઉપર રમળ પડેલા હોય છે આ રીતે રસ્તે જનાર લોકો તેઓ ધ્યાન ખેંચે છે જોઓ તેમને જોઈ ન પડે એવા શુકન જોનાર તરીકે માને છે એક પૈસો લઈને આ વિદ્વાનો માણસને તેનું બવિધ વાંચી આપે છે જે માણસ પોતાના કામ માટે સવાલ પુછે તેનો હાથ તથા મોઢું જોયા પછી તેઓ પોતાનો ફાટયો દૂધ્યો ચોપડા ઉઘલાવે છે અને ગૃહની રાશીઓ ગણુતા હોય તેમ વેઢા ઉપર આગળાઓ ફેરવી પુછનારે પોતાનું કામ ક્યારે શરૂ કરવું તેનું મૂઢુત આપે છે વહેમી ઓઝોના ટોળાં પગથી માથા સુધીનો જુરખો નાખી આવા બવિધ કહેનારાઓની પાસે જાય છે અને પોતાના મનનું તથા ધરનું તમામ સ્વસ્ત્ય તેની આમળ ખુલ્લુ કરે છે હિંદુ સ્તાનના વહેમી અને અજ્ઞાન લોક એવું માને છે કે ગૃહનું સાર નશ્ત બન મનુષ્યના ઉપર આવે છે અને જોશીઓ તેને નિવારી શકે છે

આ જોશીઓમાના ધણા તો જોવાયી નાશી આવેલા હાકકારકે કિં શ્વિમનો હોય છે, જોઓ ખીજાઓ ા માફક મેલી સાદી ઉપર ખેશી રહે છે અને લખી વાચી ન જાણુવા છતા પણ લોકને હિંદુ છતુ સમજાવી દે છે, એમની ધરાડી વધારે થાય છે રમળ તરીકે તેઓ જોળા લોકને ખલા સીઓનો હોકાયત્ર દેખાડે છે અને જોતિષ શાસ્ત્રનાં પુસ્તકમાં પોર્ટુગીઝ ભાષાની જુની રોમીશ ગ્રાંથનાની ચોપડીઓ જતાવી તેમાંના ચિત્રને યુ રોપિયન રાશિમંડળ તરીકે જોળખાવી દે છે આવા ટોગીઓમાના એ

કને આવુ કામ કરતા નેસ્તુદ પાદરી ખુઝે દીઠો ત્યારે તેણે કહ્યું કે, 'આ પછી શુ કરીએ નવો દેશ તેવો વેશ કરવો પડે છે'

આ તો હુ ગરીબ અને બખ્તરમા બેસનારા જોશીઓ વિષે બોલ્યો પરંતુ જોશી ધરખારી અને પાદશાહ તથા ઉમરાવોની સભામા જનારા છે તે તો પોતાને મોટા વિદ્વાન ગણે છે અને સપાટામધ ગૃહસ્થ થઈ જાય છે આખો એશિયાખંડ આવા વહેમમા તારાજ થઈ ગયેલો છે આ કપટ-ખાજ જોશીઓને પાદશાહ અને ઉમરાવો મોટા મોટા પત્રાર આપે છે અને તેમની સલાહ લીધા વગર સહેજ પણ કામ કરતા નથી તે આ કાશમા-ભાવિમા લખેલું હોય છે તેજ વાચે છે અને ગૃહ મડળની ગણ-તરી કરી તથા કુરાનના પાના ઉપલાવી પ્રમ્છકના દરેક સવાલનો જ વામ આપે છે

બે મોટા રાજ્યમાર્ગ જે આદનીચોકમા આવી મળે છે, તે ૨૫ થી ૩૦ શીટની પોહોળાઈના છે. નજર પણ ન પહોંચે એટલે સૂધી તે સીધાને સી-દા દૂર ગયેલા છે, છતાં લાહોરી દરવાજાનો રસ્તો ખીજા જેટલો લાંબો નથી બજે રસ્તાઓ ઉપર ધરની પકિતઓ સમાન છે આપણી રાજ્ય પોળની માફક અહીં પણ આરકા પાડેલા હોય છે, ફરમાત્ર એટલો જ કે અહીં તે ઇંટો ના બનાવેલા છે. દરેક ધરના ઉપર ધણુંખડું ધાણુ વાળી લીધેલું હોય છે જે અગાશી તરીકે કામ આવે છે વળી પેલેસ રાયવની રચનામા અને આ માર્ગાનાં ધરોની રચનામાં કંઈક ફેર છે, એટલે કે રસ્તાઓ ઉપર અહીં દુકાનો કાઢેલી હોય છે જેમા દિવસે કારીગર ભોક કામ કરે છે માડવીમાંની દુકાનોમાં વેપારીઓ બેસે છે અહર કાઠીમા જવાનું નાનુ ખારણું હોય છે અને રાતે વેપારીઓ ત્યાં પોતાનો માલ મૂકે છે

માડવીની ઉપર તથા પાછળના ભાગમા વેપારી ભોકનાં મકાન છે તે દેખાવમા તથા હવાની આવજામા કીક છે પરંતુ જો દૂર હોય તો જ છી યાકો ન આવે નહિ તો આવે જ દુકાનના છાપરા ઉપર અગાસી હોય છે તેની સાથે એનો સમઘ હોય છે અગાસીમા માલીક રાતે મુર્દ રહે છે આખા રસ્તામાં જ્યાં એકધારા ધર નથી. રાહેરના ખીજા પોઝા જ ભાગમા આવા મારાં મકાન છે ખીજે ઠેકાણે દુકાનોની બીતો એટલી નીચી છે કે રસ્તામાથી છાપર દેખાય મોટા વેપારીઓની દુકાનો દૂર બજારમા

હોય છે અને તેથી માંજ તેઓ પોતાને ઘેર જાય છે. કારીગર લોક તે ધર અને દુકાન એક જ કરીને રહે છે.

ઉપર કહ્યા તે બે મોટા રાજ્ય માર્ગ જેવા બીજા પાંચ નાના મોટા માર્ગ છે પરંતુ તે માર્ગ ત્રણ રેનકદાર ધર બાંધેલાં બધી એકબીજાની સાથે મળી જતી ધણી પોળો છે. પરંતુ તેમાં કંઈ કમાનો કાઢેલી હોતી નથી. વળી તેમાંના ધરની, ગોડવણ મણુ ધર, ધણીઓને, જેમ પાસવે તેમ કચેલી અને બધાં એક જ વખતે નહિ બધાયમાં એકત્રે, સમાનતા રાખેલી જોવામાં આવતી નથી. ધણી જ થોડાં ધર મોટા, સિદ્ધાં, રેનકદાર, અને એકમરખા બાંધેલાં હોય છે.

આ પોળોમાં મુનસફદારો, ઉમરાવો, રાજ્યના બીજા અધિકારીઓ અને મોટા મોટા વેપારીઓ વમે છે ધણી પોળો તો તરેહવાર હોય છે. ઈંટનાં અથવા સાવ પ્રચરના બાંધેલાં તો ધણી થોડાં ધર હોય છે. પીંઢારી આં-માટીનાં અને જવલીનાં છતાં અહીંના ધરો ધણાં જ રણીઓ મણાં અને હવા વાળાં છે કેટલાંક ધર આગળ આંગણુ અને પાડીઓ પણ હોય છે. કેટલાંકમાં સારો સરમામાન હોય છે. સારાં મગ્ગેનાં લાખાં અને મજબૂત પીંઢીયા પર ધાખાં બાંધી લીવેલાં હોય છે અને માટીની બીતો સાવ ધોળેલી હોય છે. આ સારા લોકના માસમાં મહી-મહી કેટલાંક તીચાં ઉચાં માટીના જવલી નાખેલા ધર છે તેમાં લશ્કરી માણુઓ અને રાજના હળવા નોકર ચાકર વગેરે લોક રહે છે.

જવલીનાં ઝુપડાને લીધે દિલ્હીમાં વારંવાર 'ઓર્ગ' લાગે છે. મધ્યા વર્ષના બિનાબામાં બધારે પવન જસ વધારે જોરમાં 'હતો' 'સારે જુદી જુદી ત્રણ આગોથાં બિધરે કહ્યાં તેમાં નાનાં નાનાં સાંકે દગ્ગર ઝુપડા બળી મધ્યા હતા જવલીના ઝુપડામાં લાગેલી આગ એટલી બધી સપાટાપુર ફેલાઈ જાય છે કે ઉગ્ર આગોમાં ધણાંક છોડ અને થોડા બળીને બરખ ધર્મ મધ્યા દતા. વળી જનાનાની સ્ત્રીઓ જોમને. લાગ કાલે ડહી પડે છે તે આમની વખતે બદાર જવાની સરમને લીધે નાથી જવાનું ન સુચતાં વારંવાર અગ્નિદેવને બોમ પડે છે.

આવા ઝુપડાને લીધે જ દુ દિલ્હીને એક ધણી ગામના મુદાપ જેતું અને એક મોટી છાવણી જેવું લેખુ છે. ઇમરાવ લોકનાં ધર ને કે મહી

ઉપર આવેલા છે તેમ છતાં ઘણાખરા ઉમરાવો મોટી પોળામાં રહે છે. દિલ્હિસ્તાન જેવા ગરમ દેશમાં સુગમતાવાળું અને ઊત્તરના પવનના, આગ-વાળું છુટતું ઘર મહત્તી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે સારા મોટા ઘર હોય છે તેમાં વાડો, આંગણુ કૂવડાડ, મોટા ઝાડ, પાણીના કૂવારા સુખામનવાળા બ્યજનન યુક્ત ઝોગડા વગેરે બપોરની ગરમીને વખતે વિશ્રામ લેવા જોગ સધળી મોઠવણુ ફરેલી હોય છે મપોગની નિદ્રા વેવાને માટે કેટલેક ઠંડાણે ઉડાં અને સુષક બોયરા હોય છે લોક બપોરના ચાગ પાચ વાગ્યા મધ્યે તેમાં વિશ્રાંતિ લે છે ઘણા માણસો બોયરાં કરતા ટીઓ બાધેના જીપડાં પસંદ કરે છે, કારણ કે સા બહારથી પાણી લાવી ટીઓ છટાય છે એટલે ટીમાં થ-ઇને સુગંધીદાર શીતળ પવન આવે છે. મગીયાના મધ્ય ભાગમાં ચારે તરફની છૂટવાળું એક માણસ પુર જાયા પર્યારે બાધેલુ ચાર દિવંબખાનાં વાળુ ઘર તેઓ સર્વોત્તમ ગણે છે, કારણ કે એવા ઘરમાં બધે ઠંડાણે હવા આવે છે અને સુખ મળે છે સાચે પાણી છાટીને શીતળ કરેલી અગાશી-માં સુવાતુ હોય તેના જેવી તો મઝા ખીજ એકે નહિ એક મોટા વિ-શાળ ઓરડાની જોડે જ અગાશી હોય છે કારણ કે રાતે વરમાદ આવે, ધૂળનું કારણ મહીન્આવે, અથવા પ્રભાતમાં ટાઢ વદાય ત્યારે ખાટલો જી-મકીને અદર પેસી ક્રાપાનું મહેલ પડે વળી મવારમાં ઝાકળ પડે છે, તે પશુ પોતાના શરીર ઉપર ન લેવા માટે લોક અદર જતા રહે છે, કારણ કે ઝાકળથી દાઝકા બાગી જાય છે અને મધ્વીવાર સધીવા જેતુ થઇ આવે છે એક મારા ઘરના દિવાનખાનામાં ચાર આગળ જાડી રતી ગાદી ચાર ખુલ્લે પહોચી ગડે તેવી રીતે પાથરવા દેાય છે ગાદીના ઉપર કપ્પ જેવી પોળી આદર પાથરવામાં આવે છે શીમાળામાં ધોળો આદરને ઠંડાણે રેશમી સેત-રંજ પથરાય છે દિવાનખાનાના શ્રેષ્ઠતર ભાગ આગળ એ બે ગાદીની જુ-પર વળી એક અથવા બે ચીકનના અને જરીના બરત કામથી અલ્પત શોભાવમાન તથા મુશ્વરન મનોચ માસીકને તથા તેવે જ કાઈ મોટા દરજ્જાનો માણસ મગવા આવે તેને માટે પાથરેલા હોય છે દરેક મ-લીયાની આગળ બાઈન નરમા એક ઉમદા રેશમી કિનખાળનો તકીઓ બારેવાને મટે મુકામાં આવે છે વળી મટલાક બરેલી માટીના કૂલ-વળી મખમલના, મસરના કે કીનખાળના તકીઆ માટી ઉપર ચારે ત-

નમાંથી પ્રથમ ખુશકી રસ્તે આપાસી બંદર આવે છે. ત્યાંથી સુરત અને સુરતથી ૪૬ ફાડે દિલ્લીમાં આવે છે. કેનરીઝ દાર ડચ લોક સુરત લાવે છે આ એ જાતના દાર એટલા મોંઘા મળે છે કે પીવાનું મન જ ન થાય. આપણી ત્રણ પેટની એક શીશી છે અને સાત કાઉનથી એ છે મળતી નથી આ દેશમાં દાર તુરીકે કાચી શેલડીમાંથી અરક કઢાય છે તેજ માત્ર આ અરક પણ ઓસ્તીઓ વગર ખીજી કોઈ ખુલ્લી રીતે પી શકતું નથી. પોલાડમાં અનાજમાંથી બનાવવામાં આવે છે તેવો આ અરકનો સ્વાદ ઘણોજ તીવ્ર અને બળતો હોય છે. દેશમાં અપચામાં વગરેમાંજ માત્ર તેનો ઉપયોગ થાય છે દાર પીનારો માણસ પૂણ અહીં આવ્યો હોય તો તે સુંદર અને ટાઢ પાણી પીવા શીખે. અથવા-તેજે સોધો અને પ્રીત કરકવી લીંબુનો સરખત મળી ચક્રો ને કંઈ હરકત વગર પીવાય છે. સત્ય કહું તો અહીંના જેવા ગરમ દેશમાં બાજેજ દાર પીવાનું મન પામ છે. અહીં દાર પીવાની રીત નથી તે સારી છે, કારણ કે અર્ધ તાપ ધણો મળે પરસેવાથી નવાધ જતા હોયએ ત્યાં દાર જેવી વસ્તુનું શું પ્રયોજન છે. સંધીવા, પયરી પેસામ સબુધી જોગ પીડા, સલેખમ, અને ધર કરી રહેલા તાવ વગરે રોગો તો આ દેશમાં જણાતા પશુ નથી; અને હિપર કષ્ઠ તેમાંના કોઈ પણ રોગથી પીડાતો. આદમી હિંદુસ્તાનમાં આવે છે તો તેનો તે રોગ નાશુદ થાય છે હું એવા એક રોગથી પીડાતો હતો ને હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી પ્રીલકલ તાણુદ મુયો છે હિંદુસ્તાનમાં સંયોગ જન્ય રોગ ધણા આવે છે ખરા, પરંતુ દુનિયાના ખીજા દેશોની મુશ્કેલ તે કંઈ બપકર યઈ પડતા વા હજી પરિચામ પ્રાપ્ત જણાતા નથી સોક-તદુસ્તી હિંદુસ્તાનમાં ઘણી સારી જોવામાં આવે છે. તેમ છતાં શીત પ્ર-દેશના લોક કરતા શક્તિમાં તેઓ નુબળા અથવા અબળ માલુમ પડે છે. ગરમ દેશ અને ઘણી જુડે તાપની જીભારી વાયુ ફરવી આવી જતી હોવાથી ગરમીને લીધે લોક કમતાકદ અને મનના નુબળા જોવામાં આવે છે. અને આવીને રહેલા યુરોપિઅનોમાં હજી એવી રહિરની ગરમીની અસર વધારે જોવામાં આવતી નથી.

જેમા સારા હોશિયાર કારીગરો કામ કરતા હોય એવાં કારોગીરીનાં કાર-ખાનાં તો દિલ્લીમાં શોધ્યાં પણ જડે તેમ નથી, એ જાગતમાં દિલ્લીથી જરાય ગર્વ લેવાય તેમ નથી. આમ દોવાનું કારણ કંઈ એ કારીગીરી ખી-

લેવવામાં લોકો ઈચ્છા કરે છે એવું નથી, પરંતુ તેમને મેંદે નથી હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં હોશિયાર અને બુદ્ધિશાળી કારીગર લોક રહે છે અર્થેસ તરીકે જરાય શીક્ષણ લીધું ને હોય એવાં અને કામ પણ જાતના સારા ઓળખ વગર સામાન્ય બુદ્ધિબળથી બનાવેલા કારીગરીના અંગ્રેજો પમાડે એવાં કામ એવામાં આવે છે યુરોપની બનાવટનાં કેટલાંક કારીગરીવાળાં કામને તેઓ એવી તો ચતુરાઈથી અનુકરણ કરી નવા બનાવે છે કે મૂળ યુરોપનું અને હિંદુસ્તાનના અજ્ઞાન કારીગરે બનાવેલું કામ કયુ તે પારખી પણ સંકાતું નથી બીજી ઘણી વસ્તુઓ સાથે હિંદુસ્તાનના લોક ઘણી આરી બુંદો, કુદાઓ, પિસ્તોલા, અને એના રૂપાના ઘમીનાઓ એવા તો સરસ બનાવે છે કે, યુરોપનો શીક્ષણ, લીધેલો ઉત્તમ સોની પણ તેવા બનાવી શકે કે નહિ, તેને માટે શક રહે છે. હિંદુસ્તાનના ચિતારાઓની ચિત્ર, સુંદરતા, નરમાસ અને નાજુકતાથી હું વારંવાર વિસ્મય પામ્યો છું તેઓ સમગ્ર ચિત્રમાં એકા છે તેમા પણ અકનરનાં પરાક્રમનું એક ચિત્ર ઠાલ ઉપર ચિત્રેલું મેં જોયું હતું તેમા તો અવધી વાળી દીધેલી હતી. એ ચિત્ર ચિતરનારને સાત વર્ષ સુધી કામે લગાડેલો હતો હું એ કામને એક આશ્ચર્યજનક કામ તરીકે લેખુ છું હિંદુસ્તાની ચિતારાઓ મુખાકૃતિ અને અવયવોના સમાન નાના મોટાપણામા બૂલ કરતા જ-ણાય છે, પરંતુ જે સારા શિક્ષકથી ચિત્રકળાનું શિક્ષણ આપવામા આવે તો એ ખોટા જટ દબને સુધરી જાય એવી છે. *

* મહાન અકબર પાદશાહે જેપુરનાં હોશિયાર ચિતારા પાસે ત્રણ મહાન ચિત્રો ચિતરાવેલા છે, જેનો જોટો આખા હિંદુસ્તાનમા નથી. આ ત્રણ ચિત્રોમા એક રામાયણનું ચિત્ર છે, જેમા રામ ચરિત્રના દરેક બનાવને આલેખી ઉતારવામા આવેલ છે બીજું ચિત્ર મહાભારતનું છે અને તેમા મહાભારતના પ્રસંગિક આલેખ ચિત્ર રૂપમાં આવેલા છે ત્રીજું ચિત્ર પાંડવોએ મેંદે કરેલું છે જેમાં યજ્ઞશાળા વગેરેના ચિતાર આપવામા આવેલા છે આ ત્રણ પ્રસિદ્ધ ચિત્રના નમુનાઓ ઉપરથી પહેલાનું અનુકરણ જેપુરના એક બીજા આધુનિક ચિતારા મી ગયાળજે જેપુર મ્યુઝીયમના ઓનરરી સેક્રેટરીની ફરમાસથી ૧૮૯૧ મા તૈયાર કર્યું હતું જે બીજા જે ચિત્રોના અનુકરણ પણ કરવામા આવેલા છે ચિત્રના સળધમા અકબર ઘણે સોખીન હતો આજન અકબરીમા અકબર સાદના પોતાના બોલો તરીકે લખેલું છે કે, એકવાર મિત્રમંડળમા જે ઠેલા હતા ત્યાં તેમણે કહ્યું હતું કે, ચિતારો અનુબંધે કથરનું સ્મરણ આપે છે એ-ટલે કે તે પોતે વા ચિત્ર ચિતરે છે કે જે જોવા આપણને તે જણતા હોય તે

નગરમાં ઉઘી જતની કારીગરીનો માલ ભેવામાં આવતો નથી તેનું કારણ કંઈ કારીગરોમાં એવી જુદીપ્રજા નથી એમ નહિ કારીગરો અને વણકરોને બે ઉત્તેજન અપાતું હોય તો તેઓમાં જુદી થાય પરંતુ અહીં તો એવા દુર્ભાગ્ય કારીગરોને ધિક્કારવામાં આવે છે અને તેમના ઉપર મહાધર્મ વાપરી કામ લેવા છતાં મહેનતનો જદલો આપવામાં નથી આવતો. ગૃહગ્યોને કંઈક વસ્તુ મોંઘામાં ભેંધ્યે છીએ જ્યારે કોઈ ઉમર વ કિવા મુનમકદારને કારીગરની જરૂર હોય છે ત્યારે જગરમાંથી તેને બોલાવી મગાવે છે અને ન આવે તો જોર જીલમથી પકડાવી મગાવે છે, અને તેની પામે પોતાને ઘેર કારીગરીનું કામ કરાવે છે, તથા હોદા જ્યારે કામ પુર્ણ થાય છે ત્યારે કારીગરને તે માગે તેટલા પૈસા આપતા નથી, પરંતુ પોતે જ આપવું ધાર્યું હોય તેજ આપે છે કારીગર બિચારો મહેનતના જદલામાં કારડાનો માર ન પડે અને ઘોડા તો ઘોડા પણ પૈસા મળે તો તેથી રાજી થઈ આલ્થે જાય છે જ્યાં આવી રીતે કામ લેવામાં આવે ત્યાં સારા અને હોશીયાર કારીગરો અને વણકરોનો વધારો કે સુધારો થવાની તો આશાજ કેમ રખાય ? કારીગરો બિચારા આથી પોતાનું કામ એક ઉત્તમ કારીગરી કરીને નામ મેળવવું એવી મારણાથી કરતા નથી, પરંતુ પોતાનું અને કુટુંબનું પોપણ થાય તેટલા નોણા 'મળે' એવા વિચારથી કરે છે પાદશાહની કિવા કોઈ મોટા ઉમરાવની નોકરીમાં કામે લાગ્યા હોય તેજ કારીગરો પોતાની જુદી વાપરીને પોતાના આશ્રય દાતાને માટે ઉત્તમ કારીગરીનું કામ કરે છે (૫૬)

કિસ્તામાં રાણી મહેલ અને બીજા રાજકીય મકાનો આવેલાં છે, પરંતુ આપ એમ નોંધારતા જ નહિ કે તે ક્રાન્સના જેવા સુંદર દરો કિસ્તામાં આવેલા મકાનોની વાધણીમાં જરાય યૂરોપિયન મકાનોની છાયા જોવા નથી, અને એમ હોવાની જરૂર નથી, કારણ કે તે આ દેશની હવાને અનુકૂળ

કેટલાક સારા એવા વિચાર ઉત્પન્ન થઈ જાય મુકવો એવો ઈશ્વરનું કામ છે અહિં તેના તરફ આપણું ધ્યાન જાય છે પણ ધર્મમાં અને બીજાં હોડાં કહે છે કે ચિત્ર જે કંઈ નહિ પણ નવરાના મનરમાંડાની નિરાની છે પરંતુ એમ નથી ચિત્ર છે એ માનવ જુદીનો અને ઈશ્વરવિષય વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો એક અસુતમ પ્રસન્નાવકાર અને કારીગરીનું કામ જી હાન ચિત્ર કળામાં મુકવો થયો છે છતાં સૂરજ અને સૂર્યમતર નો જેવા દિહસ્તાનીઓ ચિત્રે છે તેવા સુસાધુપામેલા ચિત્રી સહતા નથી રામ વિવમા હાલનો આર્યચિતારો દિહસ્તાનમાં મુકવો પરિ છે

બાધણીએ બાંધેલાં છે, એટલુંજ બમ છે કિલ્લાના મુખ્ય દરવાજા આગળ કર્યુંએ ધ્યાન ખેંચે એવું નથી, મિયાપ કે દરવાજાના સામા સામા ટોડા આગળ બે મોટા હાથીઓ હાથ કરેલા છે અને તેમના ઉપર બે વીર રત્નપૂતોનાં પુતળાં મૂકેલાં છે. એક હાથીના ઉપર ગિનોડનો શરવીર રાજા જેમણ છે અને બીજાપર નેનો બાઈ રૂપા છે. મદાન અકબરે જ્યારે ચિતોડ નગર લેવાને માટે ઘેરા લાદ્યો ત્યારે આ બે વીર રત્નપૂતોએ પોતાના દેશના અને ધર્મના રક્ષણમાં પુંડ ડિવા નતિ ન આપતાં સામી છાતીએ શત્રુને મારતાં ધરાની સાથે રણભૂમિમાં રાખન કરતું એજ પોતાનું શ્રેય ધરિયું હતું. તેમની સ્મરેજ ઉપરની અનન્ય બકિત અને શરવીરતાને લીધે તેમનાં પુતળાં કરીને તેમના મંત્રુઓએ પોતાના કિલ્લા આગળ મૂકાવેલાં છે. બે વીરશ્વારોધી આગેહિત આ બે દરવાજા આગળના મોટા હાથીઓ જોતાં મારા મનમાં તેમના વીરત્વ વિષે જે બકિતની અસર અને માન ઉત્પન્ન થતાં હતાં તે કહેવાને માટે ટુંક શક્તિવાન નથી.

દરવાજામાં થઇને કિલ્લામાં પેસતાં એક મજબૂત વહેતા પાણીની નહેરથી દ્વિધા યતો મોટા માર્ગ જોવામાં આવે છે. આ મોટા રસ્તાને ઉચો દરેજો છે અને તેની બન્ને બાજુએ અડાળીઓ ઉતારેલી છે આખી અડાળી આરકાંથી જનાવેલી સજાગ છે. આ વિશાળ અડાળીઓમાં બમની ઉપજ લઈ આવેલા મહેસુલના અધિકારીઓ કઈ પણ મડબડ વગર પોતાનું કામ બજાવી જાય છે એ તારવેલા માર્ગ ઉપરજ મુનસફદારો અને ઉરતરતા વર્ગના હમરાવો રાત્રે પહેરા ઉપર રહે છે. નહેરની શેરો જુદે જુદે ઠેકાણે યઈ જનાનખાનામાં થઇને પાછા મોટી કિલ્લાની પરિખામાં પડે છે. કિલ્લાથી પાંચ છ ગાઉ ઉપરથી એતરો અને પથ્થરી જમીનમાંથી મોટી કઢાડેલી એક નહેર-કાસ વાટે આ પાણી જમુના નદીમાંથી આવે છે અને વહા કરે છે.

ખીજા પશુ મુખ્ય દરવાજાઓમાં પેસતાં રસ્તાની બન્ને બાજુઓએ અડાળીઓ ઉતારેલી જોવામાં આવે છે. આ અડાળીઓમાં વેપારી લોકો બેસે છે અને સત્ત કદ્દુ તો તે બજાર જ કહેવાય. ઉઠાણામાં તથા ચોમાસામાં છાપરાવાળું હોવાથી આ બજાર સારૂ સગવડ કરતા યઈ પડે છે. દુકાનોમાં આરકાંથી અને છાપરામાં રાજેલા બગાથી હવા અને અજવાળુ આવે છે. આ મોટા દરવાજાઓ સિવાય બીજામાં તેમજ દક્ષિણમાં ખીજા નાની બા-

શીઓ પશુ છે તે રસ્તે ઉમરાવ લોખાં બંધાં પહેરા ઉપર રહે છે ત્યાં જ વાંચ છે અકલિયામાં એકવાર ચોરાસ કલાંક સધી દરેક ઉમરાવને વારા ફરેતી ત્યાં આગળ પહેરો રાખેલો પડે છે. આ જગ્યા ઉમરાવો પોતાના ખિરચે સંભરીવીને ચોભાયમાન રાખે છે પાદશાહના નગરખાગની સામે આવેલી આ જગ્યાની પાસે એક નહેર છે અને ત્યાં આગળ કુવારા વર્ગેની રચના ધણીજ મેન પમંદ કચેલી જોવામા આવે છે. પહેરા ઉપરની ઉમરાવનું ખાણ પાદશાહી રસોડેથી આવે છે બાણાં તૈયાર ત્યાં આગળ આવે છે અને ઉમરાવો ધણા માનથી જન્મ નવેદ આપ્યું હોય તેમ રેશાચીલની માફક સલામો કરી તે સ્વીકારી લે છે આ સિવાય બીજાં પશુ ધણી સરકારી મકાનો અને તણુઓ નગરમાં છે, જે સરકારી કામ કાનુંની અદાલતો તરીકે વપરાય છે

કારીગરોને કામ કરવાનાં મકાનો જોને કારખાનાં કહેવામાં આવે છે તે ધણા છે એક વડા માણસની કેમરેખ નીચે એક કોરખોનામાં બરતબર નારા કામપર લાગેલા હોય છે, તે ખીજમા સોનીઓ પોતાના કામમા પડેલા જોવામાં આવે છે. ત્રીજામાં ચીતારા, ચોથામાં રગારા, પાંચમોમાં દરજી ઓ, સાલ બેસારનારાઓ અને મોચીઓ, તે છઠ્ઠામાં જીંચી ગતનાં મુ. લાયમ કપડાં, મસર અને કિનખાળ વણનારાઓ બેઠેલા જોવામાં આવે છે. આ લોકો બહુજ સુંદર વણાટ કઢાડે છે, તે પાંચડીઓ તથા ચિંચોને પહેરવાનાં કપડા ધણા જ સારા થાય છે સોનાના ખુટાવાળું એક જાતનું કપડું જે સોનીને માટે સોયાથી કુંધીને બનાવવામાં આવે છે તે તે માત્ર એક રાત અથવા થોડા કલાક જ વાપરાય છતાં તેની કિંમત દસ, બાર અને તેથી પણ વધારે સોનીયા પડે છે

કારીગરો રોજ સવારના પહેરથી કારખાનામાં જાય છે અને આખો દહાડો ત્યાં કામ કર્યા કરે છે સાંજે તે પાછા પોતાને ઘેર જાય છે આ પ્રમાણે અત્યંત કામ કરતાં શાંતિમા તેમનો વખત ચાલ્યો જાય છે જે માણસ જે ધધામા જન્મ્યો હોય છે તે ધધા કરતા જ કંઈ પણ નવા સુધારા વગર તે મરણ પામે છે બરતનું કામ કરનારો પોતાના છોકરાને બરતનું કામ શીખવે છે, સોનીનો છોકરો સોની થાય છે અને વેદ પોનાના છોકરાને વેદ જ શીખવે છે દરેક માણસો પોતપોતાની જાતમાં પરણે છે. આ નિયમ હિંદુ તેમ જ મુસલમાનોમાં ધણી જ સંવર્ધાનીથી પાળવામાં

આવે છે અને કોઈપણ માણસ પરમત્તમાં પરણી શકતો નથી. આથી ધણીક રૂપાળી છોકરીઓને બીચારીઓને કુંવારો બધ ગાળવો પડે છે. પોતાના કુદૃષ્ટ કરતાં જરાક ઉતરતાની સાથે પરણાવે તો ધણી છોકરીઓ પરણે પરંતુ માઆપ તેમ કરતાં નથી.

ઉપર વર્ણવી તે બધી જગ્યાઓ ઉપર યમને હવે આપણે આમે-
ખાસ અથવા રાજ્યમહેલ આગળ આવીએ છીએ, જેનું વર્ણન કરવું પણ
મારે વિસરી જવું જોઈતું નથી. આ રાજ્યમહેલ ખરેખર એક અત્યુત્તમ
મકાન છે, રાજ્યમહેલમાં પ્રથમ એક મોટો કમાનદાર આરઠો છે અને
તે આપણા રાજ્ય મહેલથી બીજાકુલ ઉતરે એવો નથી, છતાં તેની ઉપર
મકાન નથી. દરેક કમાન આગળ બેસે છે છતાં તે એવી કે એકમાથી
બીજામાં જવાની તેમાં એકે બહારી હોય. આ દરબાર આરઠાના મોટા
બારણાં ઉપર એક દરબારની સામે પડતી મેડી ઠહાડેલી છે જેને
નગરખાનું કિંવા ટકોરખાનું કહે છે. નગરખાનુંમાં નાની મેડી વા-
છત્રો રાખેલાં હોય છે, તે રાત્રિના તથા દિવસના મુકરર કરેલા વખતે વ-
ગાડવામાં આવે છે. તેમાં મેડી પખાળે અને બીજાં વાજાં વાગે છે તે
નવાં આવેલાં મુરોપિઅનના કાનને તો તરેહવાર લાગે છે. કરંથું નાંખતું
વાગતુ ધણુ લાંબુ હોય છે અને તેનો ઉપરનો ભાગ એક ટુર જેટલો પ-
હોળો હોય છે. પીતળનાં અથવા લોખંડનાં જનાવેલાં તણડાં તો એટલાં
મોટાં હોય છે કે તેનો પ્રાંત ભાગ ધણુ જ પહોળો હોય છે. નગરખાના-
માંથી કેવો વૃમ્બલ ઘોષ નીકળતો હશે તે આ ઉપરથી આપ વિચારી લેશો.
જેટલે ખસ છે હું જ્યારે પ્રથમ દિલ્લીમાં આવ્યો ત્યારે તો આ નગર-
ખાનાનો વૃમ્બલ ઘોષ મારાથી સહન પણ થતો નહિ, છતાં પરિચયનું કામ
એવું તો રમુજ છે કે હાલ એ ઘોષ હું આનદથી સાંભળું છું. રાત્રિએ
જ્યારે હું મારી અગાથીમાં ઉભો હોજિછું ત્યારે નગરખાનાનો ઘોષ મને
શાંતપણે સાંભળવો ઘણો જ પ્રિય લાગીને આવ્ય થાય છે. આમાં
આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી, કારણ કે એ વગાડનારા એક નાનપણથી
એ તત્ત્વમાં કેળવાયલા હોય છે. તેઓ મધુર રાગ રાગણીઓમાં કેળવાયેલા
હોવાથી આવાં વૃમ્બલ સ્વરવાળાં વાજાં પણ એવી તો સરસ રીતે વ-
ગાડે છે કે દરથી રાત્રીને વખતે તે ઘણુંજ મુતિપ્રિય લાગે છે. નગર-
ખાનાં જિંમી મેડીઓ ઉપર અને પાદશાહના મહેલથી દૂર રાખવામાં આવે
છે એટલે રાત્રીને તેથી હેરાન થવું પડતું નથી.

કિલ્લામાં પેલા પછી નગરખાનાનો દરવાજો મૂકી આગળ ચાલતા એક મોટા અને બમકામધ સ્થળની ઓળોરનો ઓરડો આવે છે આ ઓરડાની છત અને બીજા ભાગો ધણા સારી રીતે રંગેલા અને સોનેરી કામદાર નકશી કરેલા છે એ દરવાજાનો ઓરડો જમીનથી ધણો જ તારવી લીધેલો હોવાથી ત્રણે બાજુએ છુટો અને હવાવાળો જનાનખાનાથી આ ઓરડાને જુદો પાડનારી ભીતના મધ્ય ભાગમાં રવેશ કહાડીને એક માણસ પૂર ઊંચાઈનું ઝરખું કહાડેલું છે રાજ બપોરને વખતે આ ઝરખામાં પાદશાહ ડાળા જમણી પોતાના સાહેબજાદાઓને લઈને બેસે છે બોમ્બો પાદશાહને ચમ્બર કરે છે અને પવન ઢાળે છે પોતા પોતાના કામમાં તેઓ એકતાર ધઈ ગયેલા જોનારના જોવામાં આવે છે મધૂર પિંચણની કલગીથી તેઓ પાદશાહની આગળથી માખીઓ ઉરાડે છે આ ઝરખાની અને પાદશાહના તાજની સામે નીચે, રૂપાના સળીઆ ભરી લીધેલો સમાન ચોતરો આવેલો છે અને ત્યાં આગળ ઉમરાવો, રાજાઓ અને પર રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ માથા નમાવી નીચી આંખે શાંત થઈને અદ્ભુત કરી ઉભા રહે છે પ્રાયતઃજી લગાર વધારે દૂર ઉપર કહ્યું તેવી જ માનભરી રીતથી ઉમરાવો નહિ પણ મુનસફદારો ઉભા રહે છે બાકીનો દરબાર નીચા તેમ જિંચા પૈસાદાર અને ગરીબ લોકથી ચિકાર ભરાઈ જાય છે આ દરબાર આથી જ આમેખાસ અથવા જિંચા નીચા સવેને મળવાનો દરબાર કહેવાય છે લોક પણ દરબારનાં આવીને બેસે છે

એક, દોઢ અથવા બે કલાક સુધી આ પ્રમાણે ઉમરાવો ઉભા રહે છે, ત્યાર પછી ઠંઠલાક ધોડાઓ તેઓને બરોબર રાખવામાં આવેલા છે કે કેમ તે જણાવવા માટે પાદશાહના ઝરખા આગળથી પસાર કરવામાં આવે છે મધ્ય છતાં ધોડાને સાફ કરવાથી સાહીબા જેવી કાળી ચામડી ઉપર ચીત રામચુ ચિતરેલા દાથીઓ ત્યાર પછી લાવવામાં આવે છે તેમના ઉપર ભરેલા રેસમીઓઢા નાખેના હોય છે તથા રૂપાની સાંકળે રૂપાના બે પટા બાધેલા હોય છે દાથીના રૂઢ આગળ બને બાજુએ દીબેટીઅન ગાયના પુછડાની ધણી કિંમતી ચમરોઓ રાખેલી હોય છે એક મોટા દાથી ની બાજુએ જેમ તેની તહેનાતમાં રાખેલા ચુલામો હોય તેમ બે નાના દાથીઓ ચારે છે આ બમકાદાર ઓઢાથી ગર્વવાળા હોય તેમ એ ઓ પશુ ધીર લલિત ગતિથી પાદશાહની આગળ થઈને ચારે છે

હાથી જ્યારે બરોબર તખ્તની સામે આવે છે, ત્યારે તેના ઉપર બેઠેલો મા-હારત તેને અંકુશ ખેંચીને પાદશાહને સલામ કરવા માટે ડાબો પગ વળાવે છે અને શુંડ ઉગી કરાવી ચિત્કાર કરાવે છે.

હાથીઓ આવી ગયા પછી પાળેલાં હરિણો, જમને ધણું કરીને એક ખીમમાં લગાઈ કરાવાને માટે રાખવામાં આવે છે તે, નીલ ગાયો-અથવા મારા ખારવા પ્રમાણે કાળા ગોધાઓ, ગેંડાઓ, વાલ અને સિંહની સામે થવામાં ઉપયોગી થાય તેવાં મોટાં શીંગડાંવાળા બગાળી પાડાઓ, પાળેલા ચિતા, દીપડા, જે ધણીબાર હરિણના શિકારના કામમાં આવે છે, તે, લાલ કપડાં પહેરાવેલા યુસબેગના નાના પ્રકારના નાના મોટા કુતરાઓ, અને છેલ્લે પક્ષીઓ જે પક્ષીઓ શિકાર કરવામાં પણ મદદ કરે છે, કહે છે કે એ પક્ષીઓ હંસ, ચક્ષીઓ, બગલાં વગરના ઉપર દુડી પડી તેમને પકડી આવે છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓ હરિણ જેવાં મોટાં પ્રાણીના ઉપર છાડવામાં આવે છે ત્યારે તેમની આંખો ફેડી નાંખી શિકારને સાધ્ય કરી આપે છે. આ પ્રમાણે પાળેલાં જનાવરો અને પક્ષીઓને પાદશાહની નજર આગળ યજ્ઞને પસાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પક્ષી અને જનાવરોની ઉપરાંત એકાદ બે ઉમરાવોના ઘોડેસ્વારો પણ પાદશાહની હજીરમાં દવાયદ કરી જાય છે. સવારો અને ઘોડા આ ને આ વખતે વચ્ચાલકારથી ભભકાવેલ કરવામાં આવેલા હોય છે. આ ઉપરાંત વળી એક ઘેડુ જેના ચારે પગ બાંધી લેવામાં આવેલા હોય છે તે આજુબામાં આવે છે. કાંઈ ઉમરાવ, મુનસફદાર અથવા ખીજો કોઈ અધિકારી પાદશાહની આગળ આ ઘેડાને એક ધાએ બે કહડા કરી નાંખવાની પોતાની અચ્ચ ચાતુરી કરી દેખાડે છે.

આ બધાની સાથે ખીજાં કેટલાંક અગત્યનાં કામ પણ કરવામાં આવે છે. પાદશાહ માત્ર આ પ્રમાણે પોતાના સૈનિકોની દેખરેખ રાખે છે એટલું જ નહિ, પણ લગાઈ યજ્ઞ ગયા પછી તો તે એટલો બધો સાવધ રહે છે કે એકે એવો સિપાઈ નહિ હોય કે જને તેણે પોતે તપાસ્યો ન હોય. ધણીકાના પગાર વધારી દીધા છે, કેટલાકના ઓછાક કર્યા છે અને અચો-અ લાગ્યા તેમને તેણે પાણીયાં પણ આપી દીધાં છે. આગેખાસની અંદર જેટલા દુરિયાદી આવ્યા હોય તેમની અરજીઓ પાદશાહના મોં આગળ વચાવે છે અને પછી પાદશાહ પોતે સાક્ષીઓ, વાદીઓ અને પ્રતિ

એ રીત પ્રાચીન છે, અને તેથી આ રીતને એક બંધન તરીકે ગણીને કાઢી પણ ઉમરાવ તેની સામે વાંધો ભેતો નથી. પાદશાહ આ પ્રમાણે બે વાર દરબાર ભરીને ઉમરાવો તથા પ્રજાની મુલાકાત લેવી એ પોતાનો ધર્મ સમજે છે અને લોક તથા ઉમરાવો ત્યાં હાજર રહેવું એ પોતાની ફરજ સમજે છે. ગમે તેવું અગત્યનું કામ અથવા શારીરિક આરોગ્ય પણ પાદશાહને આ પ્રમાણે બેઠ વખતે દરબારમાં ન આવવાના કારણ રૂપ યર્થ શકતું નથી. ઔરંગઝેબ ન્યારે હમણાં થોડા વખત ઉપર ધસ્યો જ માંદો હતો ત્યારે પણ બેઠાં નહિ તો એકમાં પણ તેને હાજર રહેવું પડતું હતું. ન્યારે તે માથુસોની સહાયથી આવી દરબારમાં બેસતો હતો. દિવસમાં એકવાર પણ દરબારમાં આવી લોકને દર્શન દેવાની તેને જરૂર પડતી હતી, કારણ કે તેનો રોગ એવી જાનનો બંધકર હતો કે જો એકજ દિવસ તે દરબારમાં ન આવી શકે તો લોકો અનન્યા વિચાર લાવે અને આખા રાજ્યમાં મોટી ગડબડ યર્થ જાય અને વેપારીઓ દુકાનો બંધ કરી બેસે. આવા કારણને લીધે પાદશાહ ગમે તેવો માંદો હોય તો પણ દિવસમાં એકવાર માંદા માંદા પણ તેને દરબારમાં આવીને પોતે જીવે છે એવી લોકને ખાતરી આપવા માટે બેસવું જ પડે છે. પછી ગમે તો થોડીવાર બેસે પણ બેસે તો ખરોજ.

રાજચિન્હ.

પાદશાહ ઓઝલખાનામાં સાંજનો દરબાર ભરે છે ત્યાં પણ મેં આગળ કહ્યું તેમ આમેખાસના દરબાર જેટલી ધામધુમ થાય છે, માત્ર એટલું જ કે જગાની તગાસને લીધે પાદશાહ તે વખતે લશ્કરની તપાસ કરતો નથી અને પ્રાણીઓ તેની નજર આગળ યમને પસાર કરવામાં આવતાં નથી; તોપણ સાંજના દરબાર વખતે પણ ચોકીપર હોય તે મુનસફદારોને પાદશાહને સલામ કરવા માટે તેની આગળ યમને સલામ કરી જવી પડે છે. વળી વિચિત્ર ત્રિધિપુરસર ને વેળાએ પાદશાહની આગળ યમને ‘કુર’ પસાર કરવા પડે છે. કુર એટલે વાવટા, હથિયારો અને રાજચિન્હ. રા-
 કે હો એક રૂપાની લાકડીના ઉપર બેસાડેલાં હોય છે. બે મચ્છચિન્હનાં,
 , અઝદાહ, અથવા ઉડતા સાપનાં, બે, સિંહનાં, બીજાં પંજાનાં, બે કાં-

ટાનાં, અને ખીજાં ધણીક જાતનાં રાજચિન્હો છે, જેની પરિસ્થિતિ અત્રે ગણાવવી મને થોડા લાગતી નથી. આ રાજચિન્હોમાં કંઈક 'અર્થ' રહેલો છે એમ અત્રેના લોકો માને છે. આ 'કુર' અને મુનસફદારની નજર થાય છે તે વખતે હંથા મળજૂત અને દેખાવડા મહેરાના કેટલાક ગુજ્જર માણસોને સાથે રાખવામાં આવે છે. એ માણસો સર્વેને નિયમબદ્ધ પાદશાહની નજર તળે ચઢેને લઈ જાય છે, સભામાં રાંતિ રાખે છે અને ધણી જ ત્વરાથી પાદશાહના હુકમને અમલમાં મૂકે છે.

પાદશાહી જનનાનખાનું.

કિલ્લાના દરેક ભાગનું વર્ણન આપ્યું હોય છે અને જનનાનખાનાનું પણ વર્ણન આપ્યું એ મને ઠીક લાગે છે. કાંઈ પણ એવો મુસાફર નહિ હોય કે જે જનનાનખાનાના અંદરના ભાગનું વર્ણન આપી શકે, કારણ કે કાંઈ માણસને અંદર જવાની રજા મળતી નથી. પાદશાહ બહારગામ ગયેલા હતા તેવામાં એકવાર મહારાણી ધણી માંદાં થઈ આત્માં હતાં અને મારી સલાહ લેવાની જરૂર પડવાથી હું જનનાનખાનામાં ગયો હતો. બેગમ સાહેબથી જરાય બહાર નીકળાય તેમ નહોતું. હું એક આંધળો માણસ હોઉં તેમ મને એક જોળે માયાથી તે પગના તળાખા સૂધી ધસડાતી એક મોટી કાસ્ત્રી શાલ ઝોઢાડી અંદર દોરી ગયો હતો. મેં જાતે તે કંઈ જોયું નથી, પરંતુ મને દોરી જતાર જોગએ રમ મેહેલનું મને વર્ણન કરી બતાવ્યું હતું તે હું અત્રે લખું છું અને એટલાથી જ આપ સતોષપામશો એવી આશા છે. જનનાનખાનામાં ઘણા ખંડ છે અને તે બધા જુદા જુદા મહેલ જેવા તથા તેમાં રહેનારી બેગમની ઉપજના પ્રમાણમાં ઘણા મારેલા છે. દરેક ખંડની પાસેથી એક પાણીની નહેર કાઢેલી છે. દરેક મહેલની આસપાસ નાના પ્રકારનાં પૂલઝાડની વાડીઓ, વિહાર સ્થાનકો, મોટાં મોટાં ઝાડના વજ્રદાઓ અને લત્તા કુળે આવેલાં છે. દરેકમાં એક મોટું દિવાનખાનું, અમાશી, જુદા જુદા રૂપાળા સુરોભિત ઝોરડાઓ અને રાત્રીએ પવનમાં સુવાને માટે હંચી હંચી રાવડીઓ કાઢેલી છે. જનનાનખાનામાં નાનુક માણસોનો અર્થાત્ રૂપવતી સુદરીઓનો જ નિવાસ છે. તેમના આકરો, દાસીઓ અને ટુંકામાં એવોજ સંભાર નાનુક અને મનોહર મુખ્ય જનનાનખાનાના મહેલના ઉપર કાઢાડેલા એક નાના ધુમઠને અને રા-

પણીને, ખોળાએ ધણી વખાણ્યાં હતાં. આંધાની, માફક તે રાવડીમાં નકર સોનાનાં પૂતરાં જડેલાં છે અને અંદરના ઝોરડાઓ મોનેરી, કામથી રસી લીધેલા હોવા ઉપરાંત તેની અંદર ધણી જ ચિત્ર વિચિત્ર ચિત્રો તથા ખીણ ચિતાર કામ અને નક્કીદાર મોટા અરિસાઓ જડી લીધેલા છે. મો. અસના જનાનખાનાની ચોખા અને જાહોઝવાલી એટલી બધી કહેવાય છે કે જેનું વર્ણન પણ થઈ શકે નહિ. જનાનામાં વપરાયેલી દરેક વસ્તુ ધણી જ કિંમતી છે, એમાંતો શંકાવકાશ નથી.

દરબાર અને મયૂરાસન.

લગાધનો અંત આવ્યા પછી ઔરંગઝેબે ન્યારે મોટો દરબાર બંધો હતો. સારે મેં આમેખાસનો દરબાર જોયો હતો; અમુક પ્રસંગો ઉપર આવી જ રીતે મોટા દરબાર ભરવામાં આવે છે. આવા મોટા દરબારની શોભા વર્ણન કરવાની ઈચ્છાથી હું તમને એક વાર પુનઃ આમેખાસે તરફ લક્ષ આપવાને માટે વિનંતિ કરું છું. મેં મારા જનમારામાં એકવાર ઔરંગઝેબે પહેલીવાર દરબાર બંધો તેના જેવો બમકો બંધે દાઢ દીઠાં નથી. ધણી જ બમકાદાર પેંપાકમાં ઔરંગઝેબ દિવાનખાનામાં મયૂરાસન ઉપર બેઠો હતો. તેણે હીર અને સોનેરી જીકના ધણીજ નાનુક ભરતથી ભરેલો ઘોળા 'માદીનનો કામો પહેલો હતો તેણે સોનેરી કપડાની પાધડી પહેરેલી હતી અને તેની કિનારી ઉપર ધણી જ મોટા અને કિંમતી હીરાઓ ઢાંકેલા હતા. પાધડીની ઉપરનો ભાગ જને ટોપ કહે છે તેના તાલખાનો હીરા સૂંત્યા જેવો તેજસ્વી ઝગાંઝળોં થઈ રહ્યો હતો. આવું મોટી કિંમતનું રત્ન દુનિયા ઉપર ખીન્ને ફેલાયે હોય એમ કહી શકાયું નથી. (હું લોક માળાઓ પહેરે છે તેમતેણે મોટા પાધડીદાર હજારો મોતીનો ગળાથી તે પેટ સુધી વિસ્તરતો કઠો પહેરેલો હતો. હીરા, માણેક અને પાતાંથી જડી લીધેલું તેનું રાજ્યાસન નક્કર સોનાના છ પાયાના ઉપર ધણી જ મજકમરી રીતે મોઢવેલું હતું. સિંહાસન-મયૂરાસનમાં કેટલાં રત્નો હશે અને તેની શું કિંમત હશે તે હું તમને બરોબર કહી શકુ તેમ નથી કારણ કે કોઈ પણ માણસ તેની પાસે જઈ શકતો નથી એટલે તે રત્નો કેવાં પાણીદાર અને કેટલાં છે તે કેમ કરીને ગણી અથવા કિંમત કરી શકાય. પરંતુ તમને ખાતી પૂર્વક એટલું તો કહી શકું કે તેના ઉપર દિસ અને રત્નોનો પાર નથી,

મારી ગણતરી અને જાણ પ્રમાણે એ રાજ્યાસન ચાર કરોડ રૂપિયાનું છે. આ રાજ્યાસન ઔરંગઝેમના પિના શાહજહાને પોતાની પાસે એકઠાં થયેલાં રતોને ઠેકાણે પાડવાને માટે બનાવરાખ્યું હતું. રજપૂત અને પડાણ રાજ્યોનાં રાજ્યમાંથી એ રતો મોગલોને મળેલાં હતાં અને દર વખતે પ્રસંગોપાત હમરાવો ભેટા નજરાણાં આપે તેથી તેમાં વધારો થયેલો હતો. રાજ્યાસનમાં વપરાયેલાં રતોના પ્રમાણમાં તેની રચના એટલી બધી સારી વખાણવા જોગ નથી; છતાં તેમાં જે મયૂરો કાઢેલા છે અને તેમના પિંચકલાપમાં રતોનો એમુમાર ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે, તેની રચના સારી છે. યુરોપના રાજ્યોને ખોટાં રતોથી છેતરી નાશી આવેલા એક ક્લેમને એ રાજ્યાસનની રચના કરેલી કહેવાય છે. યુરોપથી આવી તેણે મોગલના રાજ્યમાં આશ્રય લીધો હતો અને ત્યાં તે સારી રીતે જે પૈસાવાળો થયો હતો.

ફ્રાંસ દેશનો ખીજો એક મુસાફર શાહજહાનના મયૂરાસનનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે “ શાહજહાનના દરબારમાં સાત મધ્યાંજ ભંડા રાજ્યાસન છે. એક સાવ હિરાથી મઢેલું છે અને ખીજાં પાનાં અને અને માણિકથી મઢેલાં-જડેલાં છે, મોટું આસન જે દરબારખંડમાં રાખેલું છે તે એક નાના ખાટલા જેવડું છે એટલે કે તે છ-પૂટ લાંબુ અને ચાર પૂટ પહોળું છે ૨૦-૨૫ આંગળો જિયા સોનાના નક્કર ૪ પાયા ઉપર તેને ગાંઠેલું છે અને ખીજા બાર સોનાના નક્કર સળીઆઓ તેની છત્રીમાં છે. પાયા અને છત્રીના સળીઆ સોનાના છે છતાં તેમના ઉપર હીરા, અને માણિક જડેલા છે. દરેક છત્રીના સળીઆને મધ્ય ભાગે હીરા અને માણિકનો એક સમ ચોરસ આકાર પાડેલો છે આ સ્વરિતકોમાં એવી રચના રાખેલી કે જે એકમાં મધ્ય ભાગે પાનું હોય તો ખીજામાં હીરા અને ત્રીજામાં માણિક હોય છે. વચમાં વચમાં હીરા જડેલા છે. જે હીરાઓ ચંપટા નેજદાર અને દશથી બાર કેરેટ વજનના છે, કેટલેક ઠેકાણે મોટાં મોતીઓને કુંદનમાં જડી લીધેલાં છે. તેના ઉપર ચડવાનાં ચાર નાનાં નાનાં પગથીઆં કરેલાં છે. ખીજાં સિંદાસન પણ એજ રીતે હીરા માણિકથી જડેલાં છે પરંતુ મોટા સિંદાસનથી તો અવધી છે. મોટા સિંદાસનમાં ૧૦૮ પાનાં જડેલાં છે જેનું વજન ઓછામાં ઓછું ૧૦૦ કરેટ તો હશેજ. ખીજાં

મોટા પાનાં છે તે ૨૦૦ કેરેટ જેટલાં હશે એટલે અંદર ૩૦૦ કરેટ વ-
જનનાં તો માત્ર પાનાંજ તેમાં વાપરેલાં છે. માણક જુદા જુદા રંગનાં છે અને
તેમાં મોટામાં મોટું ૬૦ કેરેટનું અને નાનામાં નાનું ૩૦ કેરેટ સુધીનું છે.
ચૈ. ૧૧૬ માણક તો ગણેલાં છે એટલે કે પાનાના કરતાં માણક વધારે છે.
છત્રની અંદરની બાજુએ હીરા અને પાનાં જડેલાં છે અને ઉપર મોટાં
પાણીદાર મોતીની ઝાલર નાંખેલી છે. આસનના મુખ્ય મુખ આગળ મોતી-
નું તોરણ છે. મયૂરની કળા ઉઘી કરેલી છે અને તે કિમતી વાદળી રંગનાં
રત્નથી મઢી ભીંધેલી છે. તેમાં પિંછાના ચંદ્રકને ઠેકાણે પાનાં જડેલાં છે
મયૂરની ગરદન આગળ એક મોટું પાનું વાપરેલું છે. ચાંચ આગળ જરા
પિત્તવર્ણનું ૫૦ કેરેટ વજનનું એક મોટું મોતી લટકાવેલું છે. મયૂરની બન્ને
બાજુએ કોઈ ઊંચા પક્ષીની રચના કરેલી છે અને તે પણ કુંડનમાં બેસા-
ડેલાં રત્નોથી બનાવેલી છે. આસનની સન્મુખ પાદશાહ તેમાં બેઠો હોય
ત્યારે તેની નજરે પડે તેમ ટોલાને ઠેકાણે ૮૦ થી ૯૦ કેરેટના બે મોટા
હીરાઓ જડેલા છે. મયૂરાસનમાં વધારે કિમતી ભાગ તો મારા મત પ્ર-
માણે મોતીની ઝાલરવાળો છે, કારણ કે એ ઝાલરમાં વપરાયેલાં મોતી ૬
અને ૧૦ કેરેટના વજનનાં અને ધણાંજ લાવણવાળાં, પાણીદાર જોવામાં
આવે છે. મયૂરાસનથી ચાર શીટને છેડે બે છત્ર ઉભાં કરેલાં છે જેના ડાંડા
૭-૮ના શીટ છે અને તે પછી હીરા, પનાં માણક અને મોતીથી જડાવ કામ
કરેલા છે. એ છત્રો ઉપર પણ મોતીની ઝાલર નાંખેલી છે. તૈમૂર લેને શર
કરેલું અને શાહજહાને પૂર્ણ કરેલું આ મયૂરાસન તેનો હિસાબ રાખના
રાઓએ અને ખાત્રી પૂર્વક જણાવેલો તેપરથી હું કહી શકું છું કે, એ સિ-
દ્ધાસન પાછળ બધા મળીને ૧૦, ૭૦૦, ૦૦૦, ૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચ થયેલો
છે. આ મયૂરાસન ઇ. સ. ૧૭૪૯ માં નાદિરશાહે દિલ્લી લૂટ્યું ત્યારે લૂંટાઈ
ગયું હતું. અને તે, તે ધરાન લઈ ગયો છે. ધરાનમાં તે આખું નથી પરંતુ
તેનો કંઈક ભાગ છે જે તેહેરાનની તિજોરીમાં છે એ મયૂરાસનના હાથમાં
રહેલા ભાગ્યા દૂટયા ભાગની કિમત દાલ, ૨,૬૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ અંકામ
છે. બે સિલિંગ અને ત્રણ પેન્સ એક રૂપિયા ગણીએ તો મયૂરાસનની મૂળ
કિમત ૧,૨૦,૭૭૫૦૦ પાઉન્ડ થાય છે. આ મયૂરાસન ધડનાર ફ્રેંચ કો-
રીગરનું નામ બર્નિયરે આપેલું નથી પરંતુ આ પુસ્તકનો એક ભાગ જે
૧૮૨૬માં કલકત્તામાં છવાયેલો છે તેમાં તેનું નામ ‘લાએજ’ કરીને આપેલું છે.

મેં એ દરબાર જોયો ત્યારે, મયુરાસનની નીચે ચાંદીના કઠેરામાં ઉમરાવલોક મમકાદાર પોપાક પહેરીને હબા રહેલા હતા. કઠેરાની છત પશુ લપેટાની અને તેમાં સોનેરી વેલો બરેલી હતી. દરબાર ખંડના દરેક ચાંમત્તા આગળ સોનેરી કીનખાખ લટકવેલો હતો અને પુટાદાર ઘોળી સાંટીનની ચારે તરફ ખુલ્લું મુકેલી હતી. મોટા લાંબા પહોળા રેશમી ગાલીચાથી આખું દિવાનખાનું શણગારેલું હતું. બહાર ચોગાનમાં દિવાને ખાસના કરતાં પશુ મોટો તંબુ તાણી ઉપરથી તેને દરબારખંડ સાથે જોડી દીધો હતો. તે અરધા ખંડમાં વિસ્તરતો હતો અને તેના કઠેરાઓ ઉપર રૂપાની પાટો ગોઠવેલી હતી. વહાણના કુવા જેટલા લાંબા ચાંદીના સ્તંભો ઉપર તે ઉભો કરેલો હતો. બહારથી આ સુશોભિત તંબુ લાલ રંગનો અને અંદરથી મ-હલીપટનની તેજ પ્રસંગને માટે તૈયાર કરેલી સ્વાભાવિક હોય તેવાં પુષ્પ-ની રચનાવાળી ઘોળી છીંટના વિચિત્ર રંગનો હતો. આ પાદશાહી દરબારમાં તંબુની શોભા બહુ જ મનોહર કરેલી હતી.

દિવાને ખાસની આગળના છત્તદાર ધુમ્મટો શણગારવા માટે ઉમ-રાવોને હુકમ કરેલો હતો. પાદશાહને રંજન કરવા સાફ દરેક ઉમરાવે ૨૫-ધામાં આવી તે ધુમ્મટોને અપાર ખરચ કરી શણગાર્યા હતા. આથી દરેક ધુમ્મટદાર છત્ત સળગ સુનેરી કિનખાખથી છવાઈ ગયાં હતાં અને તેમાં બધેજ જાંચી જાતના રેશમી ગલીચા પાથરેલા હતા. આ આનંદો-ત્સવને ત્રિજો દિવસે પાદશાહ અને ઉમરાવો વગરે વિધિ પુરઃસર તુલા કરાવે છે. કેટલાક માત્ર સોનાથી તોળાય છે એમ લોકતંત્ર કહેવું છે. ગયા વર્ષના કરતાં આગળજે બરોર વધારે ભારે થયો, એમ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે બધા ઉમરાવોએ આનંદોદ્ગાર કહાડ્યો હતો, તે તો મને પણ સાં-ભરે છે.

નજરાણાં.

વર્ષો વર્ષ આવો સમારંભ થાય છે, પરંતુ કોઈક વારજ તે આટલા બધા બલકાથી અને ખરચથી કરાય છે. ચાર પાંચ વર્ષ સુધી લડાઈને લીધે વેપારીઓ પોતાનો માલ વેચી શક્યા નહોતા, માટે પાદશાહે તેમને પો-તાનો માલ વેચવાનો વખત મળે એટલા માટે આ સમારંભ મોટા બલ-કાથી કર્યો હતો, એમ ઘણા જણનું કહેવું છે. ઉમરાવોએ પણ આ પ્રસંગે

પ્રુછળ ખરચ ક્યું હતું. તેમણે ખરીદ્યાં સોનેરી કપડાં પાછળથી તેમણે પોતાના સૈનિકોને તેમના જમા કરવાને માટે ખરીદ્યાં હતાં. આવા વાર્ષિક સમારંભને વખતે પરાપૂર્વથી એક નજરાણાની રીત પડી ગયેલી છે, તે પ્રમાણે નજરાણાં કરવામાં આવે છે. ઉમરાવોને તે જરાય ગમતું નથી. પોતપોતાના દરમાયા મુજબ તેઓને પાદશાહની આગળ સુંદર કિમતી અને સારી ભેટ કરવી પડે છે. પોતે પ્રજા ઉપર જીલ્લમ કરી નાંખ્યાં મેળવ્યાં હોય તે હોય ઠાંકવાને માટે કેટલાક ઘણીજ ભારે ભેટો કરે છે. કેટલાક પાદશાહની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને માટે, કેટલાક પોતાના દરમાયો વધવાની ઇચ્છા એ મોંઘામૂલનાં નજરાણાં કરે છે. કેટલાક સુંદર મોતી હીરા માણિક અથવા ખીખ કેટલાક જવાહિર જડેલાં સોનાનાં વાસણ ભેટ કરે છે; અને કેટલાક રોકડ મહોરો નજર કરે છે. આવા જ એક પ્રસંગમાં ઔરંગઝેમ તેના મુખ્ય વઝીરને ઘેર ગયો હતો. ૧૬૬૨માં જાફરખાનને ઔરંગઝેમે મુખ્ય વઝીર તરીકે આપી હતી. તેણે એક નવો મહેલ બંધાવ્યો હતો તે બંધવાને બહાને ઔરંગઝેમ તેને ઘેર ગયો હતો. વળી એક મુખ્ય વઝીર તરીકે ગણીને નહિ, પણ પોતાના સંબંધી તરીકે ગણીને જ પાદશાહ તેને લાં ગયો હતો. આ પ્રસંગે જાફરખાને પાદશાહને એક લાખ મહોરો, કેટલાંક ધણાં જ પાણીનાર મોતી અને કેટલાંક પાનાં નજર કર્યાં હતાં. આ જવાહિરની કિંમત આઠીસ હજાર ગણતી હતી, પરંતુ શાહજહાનને જવાહિરની કિંમત સારી માલુમ હોવાથી તેને પ્રુછતાં તેણે જણાવ્યું હતું કે, એ પાનાં માત્ર પાંચ હજારની કિંમતનાં છે. મુખ્ય મુખ્ય ઝવેરીઓ જોયો પાનાં જોઈને ગભરાઈ ગયા હતા તેમને શાહજહાને આંકેલી કિંમત સાંભળતાં અચ્ચો થયો હતો.

ખુશરોજનો મેળો.

આવા આનંદ ઉત્સવના દિવસોમાં કોઈ કોઈ વાર જનનાનખાનાના યોગાનમાં એક વિચિત્ર જાતનો મેળો ભરવામાં આવે છે. આ મેળામાં મુખ્ય મુખ્ય મુનસફદારની અને ઉમરાવોની રૂપાળી બેમનો માલ વેચવાને સારૂં બેસે છે. મેળામાં, સુંદર કિનખાળ, નવી જાતની જરીની ભરત ભરેલી વસ્ત્રો, સોનેરી કાપડની ઉમદા ઉમદા પાષાડીઓ, જૂથા થરનાં બેસાંતે પહેરવા જોગ ઝીણી મજલીન, અને બીજો કિમતી માલ વેચવાને સારૂં

રાખવામાં આવે છે. મન મોહક સ્ત્રિયો વેપારી થઈ માલ વેચવા બેસે છે અને પાદશાહ, બેગમ, શાહજહાનનો અને માનિતી રાણીઓ અને બેગમો માલ ખરીદવા નીકળે છે. જો કોઈ ઉમરાવને સ્વરૂપા કન્યા હોય તો તે તેની માની સાથે અવસ્ય મેળામાં આવે છે, કારણ કે ત્યાં આવતાં તે પાદશાહની નજરે પડે છે અને બેગમ સાહેબોની સાથે ઓળખાણ કરી શકે છે. એક પાછને માટે પણ પાદશાહ માલ ખરીદ કરતાં તાણાતાણુ કરે છે. એવા મેળામાં એક વિચિત્ર રીત છે. એમ કહે છે કે સુંદર સ્ત્રીઓ આવા સારા માલ વેચવાને લાવે જ નહિ અને આવો માલ તો ખીજે ઠેકાણે અમુક કિંમતે મળે છે માટે તે તેથી વધારે આપશે નહિ જ. જ્યારે પાદશાહ આ પ્રમાણે કિંમત ખેંચી જાણે છે, ત્યારે વેચનાર સ્ત્રી વધારે કિંમત લેવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે અને પાદશાહ જો કિંમત કહે છે તે ધણીજ યોડી જણાવે છે. ગરમા ગરમા છુટથી થાય છે અને તેમાં પેશી સ્ત્રી ખુશીથી પાદશાહને એમ પણ કહે છે કે, 'તમે કંઈ સોદો કરનાર નથી, તમે નકામા આહક છો. તમને માલની કિંમત જ નથી, મારે માલ તમારે માટે ધણી મોંઘી છે, તમે જ્યાં તમને સારો ખંદબેસ્તો આવ પડે ત્યાં ત્યાલ્યા જાવ,' વગરે દ્વિઅર્થી વચનોક્તિઓ થાય છે. પાદશાહના કરતાં બેગમો વધારે ઝંઘડો કરે છે તેઓ વચ્ચે ખુબ ખોલા ખોલી થાય છે અને વેચનાર ખરીદનારનું ફારસ થઈ રહે છે. હેવટ ગમ્મત કરી તે માલ ખરીદ કરવામાં આવે છે અને પાદશાહ, બેગમ, શાહજહાન કે શાહજહાન જે તે માલ રોકડી કિંમતે લેતું હોય છે, તે વેપારી સ્ત્રીને અથવા તેની કુટુંબી કન્યાને રૂપિયા ગણી આપતાં જાણે અમુકથી પડી જતી હોય તેમ રૂપિયા ભેગી મોહોરો આપી દે છે. આમ મહોરો આપવાનું કારણ તેમને ઉત્તેજન આપવાનું ગણાય છે. સપૂર્ણ ગમ્મત અને ઠોંસીથી આ મેળાની ધામધુમ પસાર થાય છે.

કુંચનીઓ.

કેટલાક ઉમરાવોને પસંદ ન હોવા છતાં પણ શાહજહાન પાદશાહને નાય રંગનો ચોખ લેવાથી દરેક ઉત્સવમાં તે રામજીયોને અને ગવૈયાઓને બોલાવતો હતો. વળી કુંચની નામની નાચનારીઓને જનાનખાનામાં બોનાવી તેણે તે વખતે ચાલતા રિવાજને ઉલ્લંઘ્યો હતો. વળી

તે તેમને આખી રાત્રિભર કામ ઉપરાંત રોકી રાખતો હતો. અલમત બજારમાં બેસનારી વેશ્યાઓ જોવી તો તે નથી ગણાતી, પરંતુ ખાનગી અને કંઈક ચડતા દરજ્જાની તેઓ માનનીઓ ગણાય છે. ઉમરાવ અને મુનસફદારોના મોટા મોટા લગનના વરધોડાઓમાં તેઓ નાચવાને જાય છે. આ કંચનીઓમાંની ધણીકે તો સારી પેઠે રૂપાળી, સારાં લુગડાં ધરેણાં પહેરનારી અને સંભવિત ગ્રીત, વૃત્ય કરનારીઓ છે. તેમનાં અંગ ધણી નાજુક હોવાથી તેઓ છટાબધ ત્વચથી નાચે છે. તેઓ સમય સમયના રાગ ગાવા સંબંધે ધણીજ સાવધ રહે છે. આટલું બધું છતાં એટલું તો ખરૂં જ કે ગમે તેટલી પણ તે સર્વસામાન્યા કહેવાય છે. ઉત્સવના પ્રસંગમાં જ શાહજહાન તેમને બોલાવતો હતો એમ નહિ, પરંતુ અસહના રીવાજ પ્રમાણે જ્યારે તેઓ ખુશવારની રાત્રિએ આમેખાસમાં સલામ બરવાને માટે આવતી ત્યારે પણ તે તેમને રાત્રિ જરૂર રોકતો હતો અને તેમના કુચ્છમાં ગમ્મત મેળવતો હતો. ઔરંગઝેબ તેના પિતાના કરતાં વધારે ગંભીર અને ડાહ્યા છે. તે કંચનીઓને જનતાખાનામાં દાખલ થતાં અટકાવે છે એટલું જ નહિ, પણ જુના રિવાજ પ્રમાણે તેઓ ખુશવારે સલામ બરવાને માટે આમેખાસમાં આવે છે ત્યારે તેમને સલામ લઈને તુરત જ રજા આપી દે છે.

પાદશાહી શુભજરના ઉત્સવના દિવસે, ગયેલા અને કંચનીઓના વિષયના સંબંધમાં વાત ચાલે છે તે બેચું હું તમને આપણા દેશના જરનાડ નામના એક માણસ સંબંધે બનેલી વાત સમજાવને ધારૂં છું. હું પશુદાર્કના મતાને મળતો થાઉં છું કે, સહજ બનાવેને ઘણી રાખવા નહિ, કારણ કે તેવાં નાના બનાવેમાંથી દેશીક વાર લોકોની રીતમાત અને જુદીં માટે આપણાથી વધારે ચોખ્ખ વિચાર જાંધી શકાય છે અને મોટી બાબતોમાંથી તેમ યર્ષ થઈ શકતું નથી. જરનાડની બાબત ગમે તેવી છે, તોપણ ઉક્ત તત્વચાનીના વિચારાનુસાર અત્ર તે અનુચિત લાગે એમ જણાતું નથી. જહાંગીર પાદશાહના રાજ્યના છેલ્લાં વર્ષોમાં આ માણસ સારી પદવીએ ચડ્યો હતો, તેને ધણું માન મળતું હતું અને તે એક નામાકિત વૈદ્ય અને હાડવૈદ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલો હોશિયાર ડાકતર હતો. જહાંગીરની પસંદગીનાં ફળ તે અનુભવતો હતો એટલું જ નહિ પણ તે જહાંગીર

સાથે જન્મવા પશુ બેઠતો હતો. જન્મલુગાં તે બંને પુષ્કળ દારૂ પીતા હ-
તા. પાદશાહને અને તેના વૈધ મિત્રને બંનેને આસવનો રસ સરખો હતો.
પાદશાહ આવી મોજ મઝામાજ ધ્યાન આપતો હતો. રાત્રીની લગામ તે-
ણે પોતાની વાલી નૂરજહાન બેઠમના હાથમા આપી હતી અને વારવાર
તે તેના સંમધમા એમ કહેતો હતો કે, 'મારા વગર તે એકલી આગ્રા
રાત્રીનો કારભાર ચલાવવા માટે પૂર્ણ યોગ્ય છે.' જરનાઈનો નિયમિત
પગાર રોજના બે કાફનનો હતો. પરંતુ જનાનખાનાની બેઠમોની સારવા-
રમાથી અને ઉમરાવોમા તે વૈદુ કરતો હતો. તેમાથી તેને ધણુ પૈસા મ-
ળતા હતા. આ ઉપરાંત પાદશાહ આગળ તેની વગસમ વધારે હોવાથી
ઉમરાવો પોતાનો રોગ કાઢવા માટે નહિ પણ તેનું મન સપાકન કરવાને
માટે તેને ઉમદા બેટો આપતા હતા. આ માણુમ પૈમાને ગણુતો નહોતો.
એક હાથે ધુમ કમાતો હતો અને બીજા હાથે વાપરતો હતો, આથી તે
લોકમા અને ખાસ કરીને કચનીઓમાં બહુ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. કચ-
નીઓને તે બહુ પૈસા ખવરાવતો હતો. આ જાતની નાચનારીઓથી રાત્રે
તેનું ઘર ચીકાર ભરાઈ જતું હતું; જેમાની ઘણીક તેા અપ્સરાના જેવી રૂ-
પાળીઓ અને નાણુક શરીરને લીધે અદ્ભુત નાચ કરનારીઓ હતી. આ-
પણુ દેશના ગાણુસો આવી સ્ત્રીઓ ઉપર મોહી પડે છે, પરંતુ તેમની માતા-
ઓ પ્રીતિને માર્ગ આપવા દેતી નથી. પોતાની છોકરી તેના કૌમાર સાથે
શારીરિક નૈરુજ્ય અને રાગ બોઈ બેસે તેથી તેઓ તેમને એક ક્ષણુ પણ
વીથી મુક્તી નથી. અને માયુકોની પ્રાર્થનાઓ અને પ્રયત્નો તથા પાદશાહના
વાત્તા વૈચની નિરતરની આશાઓ રૂણીભૂત થતી નહોતી. પોતાના ખ્યારની
એક કચની મેળવવામા નામીપાસ થયેલા આ વૈદને એક વખત બર
દરબારમાં જહાંગીર પાદશાહે ઉમરાવોની સમક્ષ જનાનખાનામા વૈદુ
કરના માટે તેને એક ઉત્તમ બેટ આપવા માંડી હતી, પરંતુ કચની ઉપર
આરાધ્ત પયેલા જરનોઈ જહાંગીર પાદશાહને વિનંતિ કરી કે, 'આપ જે
મોતી બજારમા આપો છો તેના પાડના હું આપ નામદારની મારી ચાલીને
એટલું જ માયુ છું કે, આજે મયામ જરવાને માટે જે કચનીઓ આ-
વી છે તેમાંની રૂણાણી કચની આપ નામદાર મને બેટમા આપો.' આ-
ખી મળ્યા તેના આ વચનો સાબળીને તથા બેટને પાછી વાળી પોને એક

કિશિયન હોઈ મુસવમાન કંચનીની માગણી કરતો દોષાળી દસી ગઈ, પ-
રંત જહાંગીર પાદશાહે ધર્મની દરકાર ન રાખતાં ખડખડાટ દસી પડી
તે કંચની તેને આપવાનો હુકમ કર્યો 'એ કંચનીને આ વૈધરાજને
ખભે બેસાડે એટલે તે એને લઇને આત્મા જશે.' પાદશાહે કહ્યું તેમજ
કરવામાં આવ્યું બર દરનાર વચ્ચે પેલી નાનુક કંચનીને બરનાડતે ખભે
બેસાડવામાં આવી અને તે આ ઈનામ લઇને ખુશ થતો થતો કંચનીને
હચકી પોતાને ઘેર આપ્યો ગયો.

સાઠમારી.

હિંદુસ્તાનના પાદશાહોની મોજમજાના દિવસો યુરોપમાં ન જણાયાથી
એવી ગમતથી પુરા થાય છે એને સાઠમારી કરીને કહે છે, એટલે કે પ્રા-
ણીઓને લડાવે છે તે. બે હાથીઓની લડાઈ કરાવે છે. સધળા લોકોની સમક્ષ
આ જનાવરોની સાઠમારી નદીના રેતીવાળા કિનારા ઉપર થાય છે. પાદ-
શાહ, જનાવરોની બેગમો અને મુખ્ય મુખ્ય ઉમારાવો આ ગમનને
રાજ્ય મહેલના છત્રમા બેઠાં બેઠાં જુવે છે.

નદીના કિનારા ઉપર ત્રણ ચાર ટુટ જાડી અને પાંચ ■ ટુટ ઉંચી
રેતીની ભીત જેવી પાળ બાંધવામાં આવે છે અને આ પાળની એક બા-
જુએ એક અને બીજી બાજુએ બીજો એમ બે મોટા મઢ મસ્ત હાથી-
ઓ વચ્ચે લડાઈ લડાવવામાં આવે છે. દરેક હાથી ઉપર બે મહાવત બેસે
છે, એક અકુશ લઇને તેના મંડરધળ ઉપર તેને પ્રવર્તાવવાને માટે બેસે
છે અને તે પડી જાય તો તેની જગ્યાએ જઈને બેસવા માટે બીજો મહા-
વત હાથીની પીઠ ઉપર બેસે છે, મહાવતો કાં તો લાડના શબ્દોથી કાં તો
ધિક્કારનાં વચનથી અથવા કાં તો અંકુશ મારીને તેને ખીજવીને પેલી
પાળ આગળ લાવે છે અને સામ સામે આવેલા તે હાથીઓને પછી
તેવી જ રીતે લડાવે છે તેઓ સામ સામે એવા જોરથી માયાં જાડાવે છે
તથા દુશ્મણના ધા કરે છે કે તેઓ પછી કેવી રીતે જીવી શકે છે તે
આપણને આશ્ચર્ય લાગે. લડાઈમાં તેઓ એવા તો મોટા ચિત્કાર
કરે છે કે કાનના પડદા ફાટી જાય. લડાઈની અંદર વારવાર તેઓ શ્વાસ
લેવાને માટે ધીરા પડી જાય છે, વળી તેમને હસ્કેરીને લડાઈમાં પ્રવૃત્ત ક-
રવામાં આવે છે. વારવાર કરતાં છેવટ પેલી રેતીની પાળ તરફ જ-

મીન બરોમર ચર્ધ જાય છે પણ પાડી નાખતા વિજયી હાથી એટલો મધો ઉન્મત્ત ચર્ધ જાય છે કે તે પોતાના સામાવાળીઆ ઉપર જોશમા ધરી જર્ધ શૂદ્ધતી તેને એવે છે અને છેવટ શૂદ્ધની ચૂડ નાંખી એવી હાથી લડે છે કે જોનારાઓ સ્તબ્ધ ચર્ધ જાય છે આ પ્રમાણે સમ સમે હામા આવેના હાથીઓ પત્રી ચક્ર અથવા તેના જેવા ઘાટની બનાવેલો લાગતો મસાવથી જ છૂટા પાડી શકાય છે હાથીઓ દેવતાથી ધણું બીઠીએ છે આથી કરીને જ ઘર ગોળાનો ઉપયોગ થયા પછી લડાઈના કામમા હાથીઓને વાપરવાનો ચાન ઓછો ચર્ધ ગયો છે મોટા અને મદ મરત હાથીઓ લડાથી આવે છે, પરંતુ આગળથી કેળવ્યો ન હોય તેવો હાથી લડાઈમા ઉતારી શકાતો નથી વર્ષોના વર્ષો સુધી જેમના માથા આગળ બહુકો રાખીને ફેડી હોય તથા જેમના પગ આગળ અને પેટ નીચે દારૂના શર શુરીઆ કરીને અગ્નિનો પરિચય ન કરાવ્યો હોય તે હાથી લડાઈમા કામ અવતો નથી

આ અમીર પ્રાણીઓની સાકમારીનું પરિણામ બચકર આવે છે લડનારા હાથીઓ પોત પોતાના સામાવાળીઆના મદાવનને નીચે નાખી દેવા માટે ચતુરતા રહે છે અને તેમા જો કોઈ પણ હાથી વિજયી થાય છે તો તે લડાઈમા વિજયી થાય છે, પરંતુ નીચે પડનાર મદાવન તો બિચારો તેને તે જ જગ્યા ઉપર સપાટાન ધ હાથીના પગતળે મર્યાદને ફેલાવી જાય છે આ સાકમારી એટલી બધી બચકર ગણાય છે કે સાકમારીમાં જનાર મદાવન જેમ ખરેખર મરવા માટે જતો હોય તેમ પોતાનાં શ્રી હોકરાની હેતુ સત્તામ ભરી લે છે આ બચકર અને મરણના કામ ઉપર જતા તેમને સતોય લેવા જેવું માત્ર એટલું જ હોય છે કે જો તે શુભતો રહે તો તેને પાદશાહ પસંદ થઈને પગાર વધારી આપે છે તથા એ પૈસાની ભરેલી થેલી તેના હાથીના વિજયમા ઈનામ આપશે વળી તેઓને એટલો પણ સત્કાર હોય છે કે જો તેઓ મરી જાય તો તેમની વિધવાઓને પાદશાહ પેનશન આપશે તથા તેમના હોકરાઓને તેમની જગા ઉપર કામે ગામરો મદાવનનો શુભ જોખમમા રહે છે એટલેથી જ આ બચકર માનીમારીનો બચ પૂરો થતો નથી મત્ત થયેલા દસ્તીઓ કો વિર માનુષોના ટોળા તરફ ધરી આવે છ સારે મા તો તેમના પગતળ કે કા

તો માણસો અને બહકેલા ઘોડાઓના તળે પણ કોઈ કોઈ લોક પ્રચાર
જાય છે ખીજી વખતની સાકંભારી જોતાં હું મારા ઘોડાના પ્રતાપે અને
અને મારા નોકરની હોશિયારીને લીધે જ બચી ગયો હતો.

દિલ્હીની જુમામસજીદ.

શહેરના બે મોટાં મકાનનું વર્ણન કરવું રહી ગયું છે, માટે હવે આ
પણે રાજ્ય મહેલમાંથી નીકળી તેના ઉપર નજર કરીએ આ બે મકાનો
વર્ણન કરવાને યોગ્ય છે પહેલું મકાન તે દિલ્હીની જુમામસજીદ છે શ
હેરની વચ્ચે એક ઉંચાણુ ભાગ ઉપર તે આવેલી છે પ્રથમ એ જાંચી જ
ગાને બરોબર સપાટ કરીને તેની આગળ એક મોટો સમાન ચોક પડે એમ
કરવામાં આવેલી છે આ મોટા ચોક અથવા માંડવીમા શહેરના માર મોટા
રાજમાર્ગ આવી મળે છે એક માર્ગ જુમા મસજીદના મુખ્ય દરવાજા આ
ગળ, ખીજા બે તેના બહારના દરવાજા સન્મુખ અને ચોથો તેની પછીત
આગળ આવી નિરામ પામે છે માંડવી આગળ નહુ દરવાજા કરેલા છે
અને ૨૫ અથવા ૩૦ પગથીયાથી તેના ઉપર જવાય છે જુમા મસજી
દનો પાછલ્યો ભાગ જમીનની ઉચાઈ બરોબર કોતરણીના પથ્થરોથી સરખો
કરી લીધેલો છે, તેથી મસજીદની શોભામાં ઘણો વધારો થાય છે મસજી
દના ત્રણ દિશા તરફના ત્રણે દરવાજા આરસપહાણથી બાંધેલા છે અને
દ્વાર મોટાં ચક્રચક્રીત તાંબાનાં પતરાથી મઢી લીધેલા છે પડખાના બે દર
વાજા પ્રતા મુખ્ય દરવાજાને વધારે ભ્રમભર છે અને તેના ઉપર આરસપહા
ણના મિનારા કાઢેલા છે તેથી તો તેની શોભામાં ઓર વિશેષ વધારો થાય
છે મસજીદના પાછલ્યા ભાગમાં ત્રણ આરસના ધુમટો છે, તેમાં વચ્ચે
દ્વંદ્વારે ઉભો અને ભ્રમકાદાર છે મસજીદનો અને ધુમટો વચ્ચેનો ભાગ છા
પાળ આગતો ધુમટો છે, અને પુષ્કળ ગરમી પડતી હોવાથી આ પ્રમાણે કુટ

બાંધકામ માટે તે સપૂર્ણ વંખજાય. ત્રણ મોટા ઘુમટ અને ખીજા અનેક નાના નાના મિનારાઓ શિવાય આખું મકાન રાતા પથ્થરથી બાંધેલું છે. મકાન જેમ રાતા પથ્થરના નમુનાદાર કંકડાઓથી બાંધેલું હોય તેમ રતાસને લીધે બહુ જ બગડાબધ લાગે છે. જો કે રાતા પથ્થરો ધણા સારા અને પસંદ કરેલા પથ્થર છે છતાં પણ ધણે વર્ષે તે ખવાઈ જાય છે તથા ફીકા પડી જાય છે. અહીંના લોક એમ માને છે કે જે ખાણોમાંથી તે પથ્થર કઢાડવામાં આવે છે તે ખાણો અનુક્રમે તે પથ્થરોને ફરીથી ઉત્પન્ન કરે છે. આ વાત જો ખરી હોય તો તેના જેવું ખીજું એકે નહિ, પરંતુ દરેક વર્ષે તે ખાણોમાં પાણીનો જમાવ થાય છે તેને આ પ્રમાણે તેઓ માને છે કે કેમ, જે હું નક્કી કરી શકતો નથી. આ જુમા મસજિદ શાહજહાન પાદશાહે ૧૬૪૪માં બંધાવા માંડી હતી તે શાહજહાનના રાજ્યના અંત સાથે એટલે કે ૧૬૫૮માં પુરી થઈ છે. હિંદુસ્તાનમાં તેમજ ખીજે કોઈ પણ દેશો દિલ્હીની જુમામસજિદ જેવું સુંદર મકાન નથી.

જુમાને દિવસે એટલે શુકરવારે પાદશાહ બંદગી કરવા માટે જુમા મસજિદમાં આવે છે. આપણે જેમ રવિવાર પાળીએ છીએ તેમ અત્રે શુકરવાર પળાય છે, જે માર્ગેથી પાદશાહની સવારી જવાની હોય છે તે માર્ગ ઉપર ધુળ ન હોય અને તાપ ન લાગે તે માટે પ્રથમ પાણીનો છંટકાવ કરવામાં આવે છે. બસે અથવા ત્રણસે બેડુકવાળાઓ પાદશાહના અંગરક્ષક તરીકે સાથે રહે છે અને ખીજુ લશ્કર રાત્ર્ય મહેલથી તે મસજિદ સુધી રસ્તામાં બેઠે બાજુએ સંકે સમારી ઉભું રહે છે. અહીં બંદુકો નાની છતાં સારી હોય છે પાદશાહની મવારી આગળ પાંચ અથવા છ ઘોડેવારો લોકને દૂર ખસેડવાને માટે રહે છે આ લોકો પાદશાહને તેમના ઘોડાઓની ધુળ ન હોય તેથી પાદશાહથી ધણા આગળ રહે છે. આ પ્રમાણે બહોળસ્ત થયા પછી પાદશાહ કોઇવાર સુંદર અંબાડીમાં દાખીએ ચડીને અને કોઇવાર સારા પોશાકવાળા આઠ માણસોએ ઉચકેલી રાત્ર્યાસનના ઘાટની બજારોદર ઝગાઝગાં થતી પાત્રખીમાં બેસીને રાત્ર્ય દેશમાંથી નીકળે છે. ઘોડેવાર ઘડને અને પાત્રખીમાં બેસીને ઉમરાવો પાદશાહની સાથે જાય છે તેમાં ધણાક મુનસફરો પણ સામેલ રહે છે. પ્રથમ વર્ણુઆ છે એવા રૂપાની છડીઓ અને રાત્ર્યચિન્હોવાળા

એ ચાકરો પોતાના સુખીઆ શેઠને પખો નાંખતા હોય છે ત્રીજો મયૂરપો
છતી ચમરીથી માખો ઠરાડે છે અને ત્રણ ચાર માણસો આગળ દોડે છે
અને કેટલાક હોશીઆર ઘોડેસ્વારો તેમની પાછળ ચાલે છે

દિલ્હીની આસપાસનો પ્રદેશ ઘણો જ ફળદ્રુપ છે અહીં અનાજ,
સેલડી, ગળી, ચોખા, બાજરી અને ત્રણ ચાર જાતના ઠંડોળ વગેરે ધાન્ય
પેદા થાય છે તોફાના મુખ્ય ખેતરમાં આવતું આ અનાજ પુષ્કળ પાકે છે
દિલ્હીથી આગ્રે જવાના રસ્તા પર છ માઈલને અંતરે એક મોટું મકાન છે
તેને મુસનખાનો કોહી ઈ-દુત બુ-દીન, મિનારે કુતબ કરીને કહે છે આ
મકાન ધણુ જ પુરાતન છે અને તે એક હિંદુનું મૂર્તિ દેવાયન હોય એમ
લાગે છે તેમાં એક શિવા લેખ છે તે હાથ હિંદુઓની બોનાતી બાપાથી કાઢી
ખીજી બાપામાં લખેલો છે અને તેને વાચનાર કાઢી મળતો નથી

દિલ્હીની ખીજી દિશા તરફ થાય છ માઈલને છેટે એક ગામડી પાદ
શાઈ મહેન કરીને ઘણું જ ભક્તિમય મકાન છે, પરંતુ આપણા દેશના
રાજાઓના સેન્ટ જર્મિયન અથવા વરસેઈનીમના જેવું તે નથી હું તમને
ખાતરી આપીને મ્હુછું કે ત્યાંના નેવી સુંદર જગ્યાઓ દિલ્હીની પાસે
કોહી નથી અથવા સેન્ટકથાકડ, સેન્ટીનીમિડોન, લિયેટર રાંસેમ અથવા
તો ગામડાના માણસોની વાડિઓ અને વજીર જેવાં વિદ્યારમકાનો કે
ખાગો આ દેશના શુદ્ધ ઉત્તમ વા રાજાના નથી આનું કારણ માત્ર
એટલું જ છે કે અત્રેના માણસોને પોતાની જમીન હોતી નથી દિલ્હી
અને આગ્રા વચ્ચે પચાસ સાઠ લીગનો અંતર છે, પરંતુ ફ્રાન્સની માફક આ
ટલા લાંબા માર્ગ વચ્ચે મુમાફરને ઉતરવા જેવું એકે નગર નથી આખો
રસ્તો પ્રાણા બરેંગ અને મયુરા સિવાય કશું જ નેના જેવું આવે એવો
નથી મયુરામાં જુનાં હિંદુ દેવગો ઘણાં છે મયુરાના કેટલાક દેવાલયો ઘણા
સુંદર છે આગ્રાથી દિલ્હી સંધીનો રસ્તો જહાંગીર પાદશાહે બધાવેલો
સડક ડી બને બાજુએ ગ્રાડ રોપાવેલા છે અને ગાઉ ગાઉને અગરે કૂવા અને
ઉતારા બધાવેલા છે

દિલ્હીનું વર્ષુન આખું તેડુન આખેડુન મકાનો વગેરેને મળતું
આગ્રાનું વર્ષુન જાણી લેતું અકબરે આગ્રા વસાવી નેને અકબરનાદ
નામ આપ્યું હતું તેના વખત પછી આગ્રા હિંદુસ્તાનના પાદશાહોની પ્રિય

નગરી યઈ પડેલું છે. તે દિલ્હીના જોડણુંજ વિસ્તારવાળું, કોટ કિલ્લા અને ધરનારની સરખી બાંધણીનું અને રામ, ઉમરાવો વગરેના વાસથી ભરપૂર છે. આગ્રામાં ખાનગી વસ્તી વધારે છે અને તે એક વેપારનું સ્થાન છે. આગ્રામાં પણ જે મોટાં મકાનો લક્ષ દષ્ટિએ જોવા જેવાં છે પરંતુ તે મોં નગરોના જેવાં બમકદાર નથી. તેમની આગળ કોટ નથી. દિલ્હીને જેમ મોટા રસ્તા દોડ બજારો વગરેની યથાયં સ્થનાથી સુશોભિત બનાવેલું છે તેમ આગ્રામાં નથી. ચાર પાંચ મોટા રસ્તા ધણાજ લાંબા છે અને તેના ઉપર આવેલાં મકાનો પણ સારાં છે. બીજા રસ્તાઓ ટુંકા સાંકડા અને વાંકા ચૂંકા ખૂણા ખાચરા પડતા છે. બ્યારે પાદશાહ આગ્રામાં હેય છે ત્યારે આ સાંકડા રસ્તાને લીધે ધણી ગુંચવણ થાય છે. દિલ્હી અને આગ્રા વચ્ચે કેવી જાતનો ફરક છે તે મેં મારી ધારણા પ્રમાણે હીક બતાવ્યો છે. વિચાર કરીને ધન સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આગ્રા એક મામડી નગર જેવું લાગે છે આગ્રાનો દેખાવ વનસ્પતિવાળો છે, કારણ કે રામજો, ઉમરાવો અને વેપારી ગૃહસ્થનાં ધરની આસપાસ મોટા મોટા ઝાડના બાગ બનાવેલા છે. દરેક ધર કંઈક ઝાડની ધટામાં આવેલું જોવામાં આવે છે. શહેરના મધ્ય ભાગમાં વેપારી વાણીઆઓનાં પરચરનાં ધર આવેલાં છે. આ ધરો જુના કિલ્લાનાં ઝાડોની વચ્ચેમાં આવો રહેલા હોય તેવો દેખાવ આપે છે. આવી વનસ્પતિ પૂર્ણ ભૂમિએ આ દેશમાં તાપ તડકાથી બચેલા માણુમેને અદ્યુત વિશ્વાસિ આપે છે.

ફનિયાં ઉપર કોઈ પણ ઠેકાણે ન મળી શકે એવી સૃષ્ટિલીલા તમને પોન્ટનૈફમાંથી મળે એમ છે, માટે તમારે તો પારીસ છોડી બહાર નીકળવાની ઈચ્છા કરવી નહિ. હાં આગળના એક પુલ ઉપર જેસીને જોશો તો તમારી આસપાસ તમને ધણો ચેતોહર દેખાવ, ગાડી ઘોડા અને નાણુસોનાં ટાળે ટાળાં જનરે પડશે ગત્રિને વખતે તેજ સ્થાન પર જઈને જોશો તો વળી ધણોજ સારો દેખાવ તમારી નજરે પડશે. હંચા હચ્ચા રંગ મહેલોની વાતાયનોમાંથી પ્રદીપ નેજવાળા દિવાઓ તમને મધરાતે સુધી નજરે પડશે. એશિયામાં જિં વિભવ જોવામાં જ આવેતો નથી, છતાં હાં તો આપ જિં પ્રસ્થાને પોતાનાં બાગ મધ્યાંની સાથે સુખથી અને ચોરેના બંધ વગર હરતાં ફરતાં દેખજો વળી ચારે તરફ

નગર નાંખતાં બધે જ તમે એક ધારા બળતા દીવાઓની હારે ભરો. ખાતરી ગખતે કે તમે ઉપર કહેલે સ્થાનકેથી જેવો દેખાવ ભેઈ શકશો તેવો બીજો કોઈ ઉદાહરણ જોવાનો નથી. ચીન અને જપાનમાં હું ગયો નથી એટલે તે દેશોમાં હોયતો બંલે તેમાં પણ પારીસમાં બંધાતું હોય એક મેં તો તેને માત્ર કામળ ઉપર જ જોયેલું છે પરંતુ ડાઘ પુર થયું હશે તે જોશે એટલે તમે દુનિયાં ઉપરનો ઉત્તમોત્તમ દેખાવ જોશે એમજ જણાશે.

ક્રોસ્ટેટિનોપલમાં જનનાંખાના આગળના વિશાળ ચોગાનમાં ઉભા રહીને મેં જ સૃષ્ટિશીલા જોઈ છે તેવી સૃષ્ટિશીલા કોઈ રચણે નથી માટે મેં આપણી કૃત્રીમશીલા જોવાને આપને જણાવ્યું છે. જાવી ખાજ-તોને લક્ષમાં લેતાં હું એમ કહેવાને હિમ્મત ધરું કે દુનિયાંપરનું કોઈ પણ નગર પારીસની બરાબરી કરે તેમ નથી, તેમજ ક્રોસ્ટેટિનોપલની ચો-બા પણ કુદરતી અને મનોહર છે. દિલ્લી અને આગ્રા સુંદર શહેરો છે પરંતુ તે યુરોપનાં રાજ્યનગરોની તુલના કરે તેમ નથીજ.

માગલરાજ્યમાં પાદરીઓ.

આગ્રામાં નેશ્યુટ પાદરીઓનું એક દેવાલય છે તેમજ એક નાની નિરા-ળ છે; જેમાં વટલી ગયેલાઓનાં પત્નીસ ત્રીસ છોકરાંને આપણા ધર્મને બોધ આપવામાં આવેછે. અકબર પાદશાહને જુદા જુદા ધર્મોનાં તત્વ જણાવવાની ઇચ્છા થઈ સારે હિંદુસ્તાનમાં પૂર્ણ બળ પર આવેલા પોર્ટુગીઝોએ, ધર્મ-ધ્વજોની સમામાં પોતાના ધર્મ ગુરૂને પણ મેદાસો દતો. અકબર ક્રિશ્ચિયન ધર્મનું તત્વ જણાતાં ધણેજ પ્રસન્ન થયો હતો તથા તેમને વર્ષાસન બાધી આપ્યા ઉપરાંત આગ્રા અને લાહોરમાં પોતાનાં દેવળ બાંધવાની પર-વાનગી આપી હતી અકબરના કરતાં પણ તેના પુત્ર જહાંગીરે ખ્રીસ્તી પાદરીઓને વધારે આશ્રય આપ્યો હતો; પરંતુ હાલના પાદશાહના પિતા શાહજહાને તેમને ઘણું વિતાડ્યું હતું. તે પાદશાહે તેમનાં વર્ષાસન લઈ લીધાં એટલું જ નહિ, પણ તેમનું એક દેવળ જેના ઉપર આખા શહેરમાં સંબળાય તેવો ઘર હતો તેને ખંડિત કર્યું હતું. જહાંગીરશાહના અમલમાં પાદરી સાહેબે પોતાના ધર્મ પ્રચારને માટે સારો શ્રમ લીધો હતો એ પાદશાહને કુરાનના કલમ ઉપર તિરસ્કાર હતો છતાં તે આપણા મોકના ધર્મના નિયમ ધારાને વધારે બખાણતો હતો તેના બે ભત્રિજાઓને તેણે

ખ્રીસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરવાની રમ્મ આપી હતી વળી જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ઉછરેલા અને સુખત કરાવેલા મિત્ર જાગૃતકરીમને પણ તેણે ખ્રીસ્તી ધર્મ લેવા દીધો હતો. આનું બહાનું એમ ખતાવવામાં આવતું હતું કે, મિત્રની મા એક મૃદસ્થ આર્થિકનીઅન ખ્રીસ્તીની દિકરી હતી અને તેથી મીત્રજાને તે ધર્મ સ્વીકારવા દીધો હતો.

લેસ્લિયે પાદરીઓ કહે છે કે જહાગીર ખ્રીસ્તી ધર્મ તરફ એટલે બધી વળેલો હતો કે એકનાર તેણે તેનો આખો દરબાર ખ્રીસ્તી રિવાજ પ્રમાણે કરી નાખવાની હિમ્મત ભરી જીમ્સ શ્રી હતી પોપાકા તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા અને એકવાર તે પોપાક પહેરી તેણે પોતાના એક મોઢા ઉમરાવને ખોનાવી નના રિવાજને માટે તેનો કેવો મત છે તે માણવા માગ્યું હતું ઉમરાવે એનો વિરુદ્ધ મત આપ્યો કે જેથી જહાગીરે તે નિવાર માડી પાડ્યો એટલું જ નહિ પણ બધી વાત મરફરીમાં કાઢી નાખી.

પાદરીઓ તો વળી એટલા સુધી કહે છે કે બ્યારે તે મરવા પડ્યો ત્યારે તેને એક ક્રિશ્ચિયન તરીકે મરતું હતું તેણે પવિત્ર પાદરીઓને ખોલાવવા માટે માણસો સુધા મોકલ્યા હતા, પરંતુ તે માણસો પાદરીઓની પામે ગયા નહોતા ખીજા કેટલાક એમ કહે છે કે જહાગીર જેવી રીતે તેની છાત્રીમાં વર્ત્યો હતો તેવી જ રીતે મરણ પામ્યો હતો, અર્થાત્ તે ઘેર ધર્મમાં રહેલો નહોતો અકબરની માફક તેને પોતાના નના ધર્મના પેગમર થવાની હોસ હતી અને તેમને તેમાં જ તે મરણ પામ્યો હતો. જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં નોકરી કરી આવેલા એક જોગના છોકરા મુસલમાને મને કહ્યું હતું કે, જહાગીર પાદશાહે દારૂની લહેરમાં એકવાર કેટલાક મુસ્લાઓ અને પાદરીઓને પોત પોતાના ધર્મનું રક્ષક કહેવાને બોલાવ્યા હતા પાદરીઓને મુસ્લાઓ વચ્ચે ધણીવાર સુધી ગરમાગરમ વાદવિવાદો આપ્યા પછી પાદશાહે તેમને જણાવ્યું કે, ‘હવે તમને ધણીવાર ધર્મ માટે આમ કે તેમ એક ખામતના નિશ્ચય ઉપર આવવું જોઈએ છીએ, હું ધારું છું કે, અહીંના એક ખાડો ખોદી તેમાં દેવતા સળગાવો, પછી બાઈબલ લઈને આ પાદરી અને કુરાન લઈને મુક્તિ જેવું જથ્થું પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં કુદી પડો, પછી જ અગ્નિમાં જવતો રહેશે તેના ધર્મને હું સ્વીકારીશ’ પાદરીઓ આ પ્રમાણે કરવાની હિમ્મત કરી, પરંતુ મુક્તિ સાહેબના મોતીમાં મરી ગયા, એટલે

જહાંગીર પાદશાહે પાદરીને દેવતામાં ન પડવા દેતાં હિંમત આપી અને મુક્તિને કહાડી મુક્યો. આ વાત જો કે વળન આપવા જોગ નથી, તેપણ એટલું તો સત્ય જ છે કે, જહાંગીર પાદશાહના રાજ્યમાં અને દરબારમાં જેસુઈ પાદરીઓનું માન સાફ હતું તથા હિંદુસ્તાનમાં ગોરખલના ધર્મનો વધારો થવાની સારી આશા જણાતી હતી. પાદશાહના મરણથી બધી આશાઓ ઉપર પાણી ફરી વળ્યું અને જો કે દારાને પણ પાદરીઓ સાથે મૈત્રી હતી, છતાં ખ્રીસ્તીઓનું માન રહ્યું નહોતું. આ મિશનરીઓના સંબંધે મેં એક પત્ર લખવો ધારણો હતો પણ તેમાંનું કંઈક અત્રે જ લખી દેવાની આપ અને મન આપણે એવી આશા છે.

મધ્યથી જાતના પાદરીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવીને પોતાનું કામ સારી રીતે કરે છે. તેઓ આપણા ધર્મનો બોધ ધણીજ હાંસથી કરે છે અને તેને હું ધન્યવાદ આપું છું, કેથોલીક, ગ્રીક, આર્મિનીઅન, અને નેકોનીઝ વગરે પાદરીઓ સારા સ્વભાવના અને હિંદુસ્તાનમાં આવતા પરદેશી હું સાફને તથા દુઃખી લોકના આશ્રયરૂપ થઈ પડેલા છે. તેઓ ભણેલા અને ઉદાર ચિત્તના છે. તેઓ મૂર્તિ પૂજકોના વહેમનું સારી રીતે ખંડન કરે છે અને આપણા ધર્મ તરફ લોક જીતેને બેચે છે. કેટલાક પાદરીઓ એવાં નકારાં કામ કરે છે કે જે એમની ધર્માધિકારીઓની પદવીને જરાય હાજતાં નથી. લોકમાં ખ્રીસ્તી ધર્મ માત્ર તરેહવાર એક ધર્મની હાથાજોડો છે એવો મત ઉત્પન્ન કરનારાઓ તેઓજ છે, પરંતુ હું ખાતરીથી કહું છું કે તેવા પાદરીઓની સંખ્યા ધણીજ જુજ છે. સારા સારા વિદ્વાન પાદરીઓની આખા દેશમાં જરૂર છે અને જો તેવાઓનાથી આપણા ધર્મનું સ્વસ્થ પ્રતિપાદન થતું રહે તો મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે આપણો ધર્મ આગળ વધે દરેક ગળ્યની અને ખ્રીસ્તી પ્રજાની ફરજ છે કે તેઓએ પોતાના ધર્મપ્રસારને માટે દુનિયાના સર્વથા ભાગમાં વિદ્વાન અને સદ્વર્તનવાળા પારરીઓને મોકલવા અને તેમને તે તે સ્થળોમાં રહેવાને માટે ફરવો પડે. ખરચ આપવો. મૂર્તિ પૂજકોના મને યજ્ઞો સહવાસ થવાથી મારા નજીવામાં આવ્યું છે કે તેમનામાં દલ ધણો વહેમ છે અને તેઓ ખીલકુલ અચાન જવા છે. હિંદુઓમાં ખ્રીસ્તી ધર્મ પ્રચાર કરવાની આશા રહે છે, પરંતુ મુસલમાનોમાં આપણા ધર્મ નામે એમ લાગતું નથી.

જો કે મુસલમાનો બાઇબલને નથી આપણા ઇશ્વર કાઢીને માન આપે છે, છતાં તેઓ આપણા ધર્મમાં આવે એવી ઇતિ તેમની જણાતી નથી. દશ વર્ષનો લાગત પ્રયત્ન હોય ત્યારેજ માન એમાં મુમલમાનને પાદરીઓ ખોમ્તી પરી શકે છે. કાઢીને માન આપવા છતાં તેઓ પોતાના પેગંબરને મધ્યે ઓછો માનના નથી તેઓ તેને મન માને છે મુમલમાન. લોક ઉચ્ચ સ્વભાવના છે અને તેમનો ધર્મ માન ઉચ્ચ બારના ઓ મન્ન ગણના મને જ સ્વપાયનો છે તેઓ એજ જાગત ઉપર માન રામે છે અને ઓછા નહેમી છે એટલે ન્યાયને અને મદરતનને રસ્તે આપુ. એ ધણું જ મન કામ છે છતાં પણ જો આપણા મિશનરીઓનો ઉદ્દેશ આતુ નહેશે તો તેમનાથી આપણા ધર્મનું નદર સમજાશે અને ધણે મને કાપદો થશે ચીન અને જાપાનમાં આપણા ધર્મની પરી રીતે વૃદ્ધિ થાય છે અને જહાગીર પાદશાહે પણ ખ્રીસ્તી ધર્મને કેતુ માન આપ્યું હતું વગરે જાગત નક્ષમા લઈને આપણે ઉચ્ચ રહેવું જોઈએ છીએ મીશનરીઓએ દેનળની અંદર પરી રીતે કામ રેવું તેને માટે આ સાધન રહેવું જોઈએ છીએ તથા મુમલમાન લોકનું અનુકરણ પ્રતુ જોઈએ છીએ, મારણ કે બદલીને વખતે જ્યારે તેઓ મસજિદમાં બેગા મળે છે અને ધર્મ વાવજ માનતી દોષ છે ત્યારે અન્યો વખા એક જખ્મ મરખો પાણુ મો લતા નથી અને એક ધ્યાન થઈ ધર્મવાવજ સામગ્રે છે તેમની આ એકામ ઇતિ અને ધર્મ પ્રસારક આરથા વગરેનું અનુકરણ પરીને જો દિ હુસ્તાનમાં આવતા પાદરીઓ આનશે તો ધણે મને તેમને વિજય મળશે એમાં શકા નથી *

કે પાદરીઓએ પોતાના ધર્મનો પ્રસાર કરવાને માટે જે જે મા. પૂર્વ લીધેતા છે અને હાલ તેઓ લે છે તે રત્ય છે પરતુ ન્યા સૂધી આમલનો લ્યાગ કરવામાં નહિ આવે ત્યા સૂધી તેમનો ધર્મ પ્રસાર રાજકીય બાબતમાં આડો આવી મેટી ઉચલ પાલલ કરતા મર્થ થઈશે પાદરીઓના વર્તનથી પાડિ વાર લોકના મન જ્યા થાય છે અને તેમાંથી રાજકીય ઉદ્દેશને જ મ મળે છે ચીનમાં બર્નિઅરને વિ /ય ના /યો છે પરતુ આપણે વારવાર સાબતા આપ્યા છીએ કે ત્યા પાદરીઓની દર વખત કેવી કમર્કમાટ બરી રીતે કલલ થાય છે રાજ્યને ધર્મ સબધી બાબતમાં નાખવી એ આજના ન્યાય વર્તનથી વિરુદ્ધ છે અને એજ અનુરૂપ છે દિ હુઓ મુસલમાનોની તર વારથી નથી વટલ્યા તે બાધથી વટલશે એ આશા આકાશકુસુમવત છે અને જે વટલે તે નીચ નતના હોય છે એટલે વિજય જેવું કઈ નથી એવો પણ મત છે

ડચની કોઠીઓ,

આમામા ડચ લોકની કોઠી-પેઠી છે, તેમા હમેશાં ચાર પાચ માણસો રહે છે પહેલાં તેમનો વેપાર ઠીક ચાલતો હતો તેઓ બહા કપડાં, નાના મોટા અરિમા, મોના રૂપાની લેગો, લોખડનો સમાન, વગરે વસ્તુઓ વેચતી હતી, અને ગળીની ખરીદી થતી ધણુ કરીને બીવાના ને આ-ગ્રાથી જે દિવસની મનને છે ત્યાં આગળ જઈ તેઓ મોગમમા રહે છે અને ગળા ખરીદી લે છે આગ્રાથી સાત આઠ દિવસને રસ્તે લખનૌ અને જલાલપુર છે, ત્યાં ડચ લોકોનું સ્થાન છે અને સાથી તેઓ કાપડની ખરીદી કરે છે આગ્રા અને સુરત વચ્ચેના છેદાથી અથવા આમિનિયન લોક સાથેની સ્પર્ધા વધી પડવાથી કે ગમે તેમ પરતુ હાન ડચ લોકનો વેપાર કંઈ સારો લાભકારક ચાલતો હોય એમ લાગતુ નથી માત્ર લઈને જતી તેમની વણુઝારો વારંવાર લૂંટાય છે, એટલે ગાલીઅર અને ખામપોરને રસ્તે ન જતા મોટું ચકર ખાઈ દેશી રાજાઓના રાજ્યમા થઈ તેમને પોતાનો માલ અમનવાદને રસ્તે લઈ જવો પડે છે વેપાર ગમે તેવો અતુ તેજક ચાલવા છતાં પણ અંગ્રેજોની માફક ડચ લોકો આગ્રામાથી પોતાની પેઠી છાટી નાખે એમ મને લાગતુ નથી, મરણુ કે હજી પણ તેઓની પાસે સારાં માધન છે બગાળમાં, પદ્મતા, સુરત, અને અમદાવાદમા તેમની કોઠીઓ છે, ત્યાં જો કોઈ અમનદાર અથવા તે દેશનો સુબો તેમના ઉપર જીનમ ચુલરે તો તેની ફરીયાદ પાદશાહની આગળ રજુ કરનાર તેમના વગવાળા માણસો હજી પણ દિલ્હીના દરવાર છે

દિલ્હીના કરતા આગ્રાની ઉત્તમતા દેખાડનાર બે મસજીદોનું વર્ણન કરી હવે હું આ લેખ મમામ કરીશ જહાંગીર પાદશાહે આમાંનું એક મકાન અકબર પાદશાહના રોજ તરીકે બંધાવેલું છે અને બીજું મકાન શાહજહાન પાદશાહે પોતાને અત્યંત પ્રિય-એટવી પ્રિય કે જેની સાથે પાદશાહે જીવતા વિપ્રયોગ સહન કર્યો નહોતો અને મરણુ અનુગમન જેતુ સાદમ કરવાની લિખત ધરી હતી-તે તેની જગત પ્રસિદ્ધ બેગમ તાજેમહાલ પાછળ બંધાવેલું આગ્રાની પામે સિકદરામાં અકબર પાદશાહની ધોર આવેલી છે આ ધોર ઉપરનું મકાન પાદશાહે પોતે બંધાવા માંડ્યું હતું, અને જહાંગીરે પુર કરાવ્યું હતું આ મકાન વળી ખુદના શુપોના સિદ્ધ

શાસ્ત્ર પ્રમાણે બાધેલું છે હિંદુસ્તાનમાં આ નવી ખાનીએ બાધેલું મકાન માન અકબર પાદશાહની સમાધનું જ છે અકબર પાદશાહની સમાધનું વધારે વર્ણન ન કરતા આપણે આગળ ચાલીશું, કારણ કે તેમાં જે વર્ણવવા યોગ્ય છે તે આગળ આવતા તાજમહેલના વર્ણનમાં આવી જાય છે.

તાજ મહેલ.

તાજમહેલ આગ્રાની પૂર્વ દિશા બણી આવેલો છે ગહોરથી પૂર્વ તરફ જતા સડન જાંચી અને પથ્થરની લાદીઓ નાખેલી એક દિશા તરફ મોટા અને ઉંચા ટાટવાળા પથ્થરેણી આવે છે આની અંદર પારીમના રોયમ પોમ કરતા પણ મોટી વાડી છે, એ કોટાકોટ અરધો રસ્તો કાપતા જમણા હાથ ઉપર એક મોટો દરવાજો આવે છે કરવાનસેરાઈમાં જવાને માટે તે મુખ્ય દરવાજો છે આ દરવાજાની સામે એવો જ સુંદર એક ખાજો દરવાજો છે તેમાં થઈને વાટિકામાં જવાય છે વાટિકાની આગળ ઉંચાણથી બાધેલું એક ધુમ્મસ મકાન છે અને તે રાત્રી આરમ પહાણુ જેવા પથ્થરથી બાધેલું છે આરમ ધણી કઠિણ હોય એમ જણાતું નથી આ મકાનનો આગળનો ભાગ ધણી જ ભવકાદાર અને વિસ્તારિત છે તે ઉચું પણ ચોક્કસ નથી કા-મના શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે આ મકાનની બાધણી બાધેલી નથી છતાં પણ ધણી રમણીય છે આ મકાન કે જેના વિષે હું લખુ છું તે કોઈ અદ્ભુત રીતે બાધેલું છે આખા મકાનની માધણી મનને રંજન કરે અને આખને આનંદ પમાડે તેવી છે, એટલે આવી જાતની બાધણીના એકાદ મકાનની આપણા શિલ્પ શાસ્ત્રના પુસ્તકમાં રચના થઈ હોય તો તે સારી લાગે અને યોગ્ય ગણાય આરકા પર આરકા અને છત્ત પર છત્ત કાઢેલા છે અને તે એકજ તરેહથી નહિ પણ હજારો રીતે ભિન્ન ભિન્ન કારીગરીથી રચિત છે મકાન ધણું જ મનોહર અને સારી રીતે સમાજથી બાધેલું છે આખને ન ગમે તેવું એમાં કંઈજ નથી જે ભાગને જોઈએ છીએ લાજ આખ સ્થિર થઈ ચોટી રહે છે અને મન તેને જોતા જરાય કંટાળતું નથી છેલ્લે વેલો બ્યારે હું તાજ મહેલ જોવા ગયો ત્યારે એક કેન્દ્ર વેપારી મારી ગાયે હતો અને તે પણ આ તાજમહેલની બાધણીની છટાથી અને રમણીયતાથી પ્રસન્ન થયો હતો હિંદુસ્તાનમાં રહેલો છું એટલે મને તાજ મહેલ સારો લાગતો હશે એમ

બણી હું તેનાં વખાણ કરતા ખમયાનો હતો, પરંતુ બ્યારે ક્રાન્મથી આવેલા સાથીએ જણાવ્યું કે 'તેણે સુરોપમા આવું સુંદર અને દૃઢ મકાન બોયું જ નથી,' ત્યારે હું મારા વિચાર સત્ત છે એમ ધારી સતોષ પામ્યો હતો.

મોટા દરવાજામાં યદને આગળ ચાલતા વાટિકાને બે મરખા ભાગમાં વહેચી નાખતી એક સુંદર શ્રેણી આવે છે આના નાના માર્ગ નો તથા છે પગથીયા ઉપર ચઢને ચડતા એક ૮-૧૦ ફોટ ઉંચો ચૌતરો આવે છે તેના ઉપર ચડીને જોના ત્યારે તે ૬ ફુટ-૮ ફુટ અને અટારિઓની હારો નજરે પડે છે અને જોટલા ઠી મપાગીએ મકાન મે મોટા દિવાનખાનામાં વહેચાયેલું જોનાય છે મધ્યવર્તી મકાનની આમધામની તારવેલી માંડવી અથવા જોટલો છ ગાડીઓ સાથે આવે એટલો પહોળો છે આખી માંડવી સુંદર ગમચોરમ લાદીથી બાંધેલી છે અને તેની ત્યારે માથુએ દેવારખી બાધી લીધેલી છે જે મેં મોઢો કૂવારા ગો ફેલા છે, પચીસ અથવા ત્રીસ પગથીયા ચલા પછી આ દુરમમદીનો જે ખાવ પાછું વાળીને જોતાં ધણો જ નયનાભિનય લાગે છે પાઠગનો જે ખાવ આગળના જેવો નથી, તોપણ ગમણીય છે વાટિકાના ઉપર પડતી ઉંચી અગાશીઓની દાર પાસે પામે મૂકના મ્તભ ઉપર કંદારેલી છે ચોમાસામાં આ વિશાળ માંડવીમાં અડવાડીયામાં તથા વાર ગરીમ લોકને શાહજહાને સ્થાપેના સદાનર્ત ખાતામાંથી અનાજ આપવામાં આવે છે આગળ ચાલતાં એક મોટો ધુમટ નજરે પડે છે અને તેની બંને બાજુએ મોટાં મોટાં જૂલો અને પ્રુથ્વ્યપ્રાચી નમી પડેલાં વનસ્પતિ પૂર્ણ ઉદ્યાન અને ઘટાધુક્ત યર્ધ રહેના ઉપવન માર્ગે જણાય છે ધુમટની તરફ આગળ વધતા આ વિશાળ માંડવીની અણી ઉપર રાતા આરસપદ્મજીથી માંધેતો એક દક્ષિણ લાણી અને ખીજો ઉત્તર બણી એના બે ધુમટદાર ઝોરડા માલુમ પડે છે આનો ઉપરનો ભાગ અગાશીની માફક એક ખીજની સાથે યુક્તી બધ ઘટાવતથી બાધી લીધેલો છે તેની અદર આવતાં એક ઉપવનમાં યદને મોની અગાશીમાં કે તા હોધએ એમ જણાય છે આ ઝોરડાઓની જમીન મધીયા જેવા ચિત્ર વિચિત્ર ખૂણાદાર પથ્થરથી સુ શોભિત કરેલી છે અને તેની પેલીપાર ઉપર પાછી છૂની જમ્યા અથવા

ચોક રાખેલો છે. આની અંદર બે કબરો બાંધેલી છે કે જેને માટે હું નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપું છું.

પારીસના વાલ ડી એસના જેવું જ આ કબરતું મકાન છે, પરંતુ તેના કરતાં વધારે વિસ્તાર અને સૌદર્યવાળું છે. કબરની આસપાસ ધવલ આરસની કારીગીરી કરેલી છે. આ કબરને ચાર આરકાં ઉપર બાંધેલી છે તેમાંના ત્રણ ખુલ્લા છે અને એક દિવાલને લીધે બંધ થઈ ગયેલું છે. અદર મહારાણી તાજમહેલના પુષ્પ અર્થે હમેશાં રાખેલો એક મુલ્લા કુરાનવાંચ્યા કરે છે. ધવલ આરસપદાણુ ઉપર કાળા આરસની કાતરણીથી ખેસાડેલા અક્ષરો, ઘણો જ સારો દેખાવ આપે છે. એક પણ ભાગ આમાં એવો માલુમ પડતો નથી કે જે જોનારનું ધ્યાન ન ખેંચે. ઉપરથી તે નીચે સુધી સર્વત્ર આરસનું કામ કરેલું છે અને તે એવી સરસ કારીગીરીથી કે જોનાર તેમાં લીન થઈ જાય. કબરના પાર્શ્વ ભાગે નાના પ્રકારના કિમતી પથ્થરોથી જડી લીધેલા છે અને તે વળી એવી કારીગીરીથી કે આંખને તે જોતાં વધારે ને વધારે આનંદ ઉત્પન્ન થાય. કબરની અંદર એક નાની કબર કરેલી છે અને તેમાં મહારાણી તાજમહેલની ઘેર છે. આ કબર વર્ષ દહાડામાં માત્ર એકજ વાર ઘણી કિયાની સાથે ઉઘાડવામાં આવે છે. અપવિત્ર ધવાના બચે તેમાં કોઈ પણ કિથિયનને દાખલ કરવામાં આવતો નથી, એટલે અદરનો ભાગ જો કે જે ભારી નજરે જોયો નથી પરંતુ હું કહી શકું છું કે, તે ઘણો જ ઉમમ અને મનોહર હોઈ હિરા માણેક વગરે કિમતી પથ્થરોથી જડી લીધેલો હશે જ.

આ ઉંચી અગાશી ઉપરથી કેવો દેખાવ નજરે પડે છે તે જ હવે માત્ર તમને કહેવાનું છે. અગાશી ઉપરથી જ્યારે આપણે ચારે દિશા તરફ નજર નાંખીએ છીએ ત્યારે નીચે પુલ ઝાડ અને મોટાં ઝાડથી ભરેલી વાલિકા, એક તરફ જમના નદી, આગ્રા નગર અને નદીના કિનારા ઉપર બાંધેલાં ઉમરાવોનાં મકાનો નજરે પડે છે. જ્યારે હું તમને કહીશ કે આવી રચના અને ફરસબંદી સર્વત્ર કરેલી છે ત્યારે જ આપને વિચાર આવશે કે તાજમહેલ જો એક કેતું અદ્ભુત મકાન છે. હું કયુલ કરું છું કે હિંદુસ્તાનમાં રહેવાથી મારામાં હિંદુસ્તાનના દેખાવ પ્રાધાન્ય પામી ગયા હશે, પરંતુ હું એટલું તો નિઃસંશયને કહીશ જ કે, તાજમહેલ દુનિયાની અ-

ભયખીઓમાંનું એક મકાન છે અને તે ઈજ્જતના પથરના ઢગલા જેવા પિરામિડોથી વધારે સુંદર અને જોવા જોગ છે. પિરામિડ મેં એકવાર જોયા હતા, પણ તેથી હું સતોષ પામ્યો નહોતો, કારણ કે તેમાં જે જોવાનું છે તે માત્ર એટલું જ છે કે પથરપર પથર ગોડવીને એક મોટો ઘાટઘટ મ વગરનો પથરનો ઢગલો કરેલો હોય તેવા છે, અને તેના અંદરના ભાગ માનવ જાતની યુક્તિ અને માનવ શોધને જરાય માન્યપદ નથી, અર્થાત્ માત્ર મહેનતના કામથી ખનેલા હોવાને લીધે પિરામિડ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, વધારે તાજમહેલ શોભા, અને માનવ કળા કરીગીરીથી જોનારને અચંચામાં તોખી દે છે.

મૂર્તિપુજક હિંદુઓ.

સૂર્યચંદ્ર.

મેં જે બે સૂર્ય ચંદ્ર જોયા છે તે હું કદી ભૂલવાનો નથી. ૧૯૫૪ માં એક સૂર્યચંદ્ર મેં ફ્રાન્સમાં જોયું હતું અને ખીજી ૧૯૬૧માં દિલ્લીમાં જોયું છે. પહેલા ચંદ્ર વખતે આપણા ફ્રેન્ચ લોકોની જે તાલોની મેં જોઈ હતી તે હું વિસરનાર નથી. ફ્રેન્ચ લોક ચંદ્રથી ધણાજ ભય પામે છે, કેટલાક પોતાના ખચાવ માટે સારી વનખતિ લાવે છે. કેટલાક ઘરમાં પેશી ભય છે અને કેટલાક બોયરામાં કિવા એક ઝોરડામાં પેશી તેમાં જરા પણ અજવાળી આવના દેતા નથી કેટલાક ફ્રેન્ચો ખંદગી કમવાને દેવગમાં ભય છે, કેટલાક એવો ભય રાખે છે કે હવે દુનિયાનો અંત આવી રહ્યો છે. આવા વહેમોને લીધે આપણા લોકો અનેક જાતનાં કાર્યારંભ કામ કરે છે. ગેસન્ડી અને રોજરવલ્ડ જેવા નિદાન અને ખીજા ધણા દોશિયાર ખગોળ શાસ્ત્રિયોનાં લખાણો જાણવા છતાં પણ ફ્રેન્ચ લોક આ પ્રમ.ણે ચંદ્રના વખતમાં પોતાનું અજાન દેખાડે છે. ફ્રેન્ચ લોકના અજાનનો ચિતાર જોયા પછી ખીજી સૂર્ય ચંદ્ર ૧૯૬૬માં દિલ્લીમાં મેં જોયું, જેનો ચિતાર તો વગી મારા મનમાં એવો પડી ગયો છે કે જે હું જન્માન્તરે પણ શૂલીરા નહિ. હિંદુઓનો ગહેમ જૂદી જાતનો છે.

ચંદ્ર વખતે હું મારી અગાશીમાં જઈને બેઠો હતો. માર ધર જન્મના નદી ઉપર હતું અને અગાશીમાંથી નદીનો દેખાવ સાવ ખુશો દેખાતો

હતો નદીના જળે ધિનારા નળુ માઈલ નેટલા ઘેરાવમાં હોકથી બરાઈ
 ગયા હતા કેટલાક પોક કમર સંધીના પાણીમાં જઈને ઉભા રહેતા હતા
 મર્વ અદલુ સ્પર્શની વાટ જોતા આમરા માથુ જોઈ રહેતા દેખાતા હતા,
 કારણ કે જોડુ અદલુ લાગે કે તરતજ તેઓ સ્નાન કરી ઈ વિધિ કરવાના
 વિચારમાં હતા નાના ઓકરા અને ઓકરીઓ તો તદ્દન નાગા હતા મોટા
 માથુમેએ તેમની કમર ઉપર નાનું મ્પકુ માત્ર વિડાજેલુ હતુ અને પર
 જેની મોગી સ્ત્રીઓ અને ઓકરીઓ પણ માત્ર એક વસ્ત્ર બેર હતી મોટા
 માથુમે, ગૃહસ્થો, રાજાઓ, શાકેશ, શેડીઆઓ અને ખીજા ધનાઢ્ય લોકો
 પોતાના કુટુંબની માથે નદીને માથે પાર ગયા હતા અને પાણીમાં કનાતો
 બધાની તેમની સ્ત્રીઓની સાથે ઝોઝલમાં ન્હી તેઓ અદલુ ગ્નાન કરવાને
 તત્પર થઈ રહેતા હતા જેવો અલ્લુનો સ્પર્શ થયો કે તરતજ એ મૂર્તિપૂજ
 કોએ એક મોગી ખૂગ પાડી ઝમોઝમ પાણીમાં હુમકીઓ મારવા માડી,
 અને પછી આકારા સાથુ મુખ રાખી એમના એમ નદીમાં ઉભા રહ્યા
 તેઓ વારંવાર મર્વને અથ આપના હતા તથા નમસ્કાર કરતા માથુ નમા
 વતા અને હાથને ખીજા અંગેને અરાડી ન્યામ કરતા કષ્ટક મન અથવા
 પ્રાપના જેવુ મડમડતા હતા આ વહેમી લોકો જ્યા સંધી અદલુ પૂરે થયુ
 લા સંધી એજ પ્રમાણે અગના અભિનય કરતા, પ્રણામ, પ્રાર્થના, મત્ર
 સાધના અને ખીજા ઘણાક હામાસ્પદ વર્તન કરતા ઉઘાડા પુઘાડા પાણીમાં
 ઉભા રહ્યા હતા અદલુ છુટતા તેઓએ જોડા પાણીમાં રૂપાના સિકાઓ
 નાખના માંડયા અને બ્રહ્મણોને દાન આપવા માંડ્યાં વિશે અલ્લુનો ન
 મગ હોવાથી તે સ્થાનકે ખામ હાજર રહેલા હતા નદીના રેતીવાળા
 ધિનારા ઉપર મૂંઢતાં વસ્ત્રો લોકો નાહી આવીને પહેરતા હતા અને બીના
 અથના જુતા મ્પકા ગરીમોને અને બ્રાહ્મણોને આપી દેતા હતા

આ પ્રમાણે દરેક ઠેકાણે અને દરેક નદી, તળાવ અને કુડ ઉપર લોકો
 અલ્લુનો દાગ મુઝારે કે ચાણેશ્વર આગળ અલ્લુને દિવસે સર્વ તીર્થોતું
 જળ એકત્ર થાય છે માટે તે તીર્થ ઘણું પવિત્ર મનાય છે દેશ દેશાવ
 રના લોકો અલ્લુને દિવસે લા ભેળા થાય છે ઝોઝામાં ઝોઝા દડોડ લાખ
 યાત્રાળુઓ એવે પ્રસંગે લા ભરાય છે એ ચાણેશ્વરમાં એક ચદ્ર અલ્લુને મારા
 ઝાપરા ઉપર બેસીને જોયુ હતુ જે ઉપર કહ્યું તેવીજ રીતે વહેમી વિધિથી
 પસાર થતુ જોવામાં આવ્યુ હતુ

મુસલમાન છતાં પણ મદાન મોગલ પાદશાહ આ વહેમી રીવાજને નેમતો તેમ ગુજરાતી રમ આપે છે, કારણ કે એ રિવાજ પુરાતન છે અને પાદશાહ મૂર્તિપૂજકોના ધર્મ મંબધી વિધિમાં આડે આવવું એ યોગ્ય ધારતો નથી. પરંતુ હિંદુ લોકની વતી અમુક બ્રાહ્મણ પાદશાહની પાસે આવી તેને એક લાખ રૂપિયા નજર કરના નથી ત્યાં સુધી એ ઉપર વર્ણવી તેથી નદીના તટ ઉપરની અદલ્તક્રિયા કરવાની હિંદુઓને રમ મળતી નથી. આ મોટા નજરાણાના બદલામાં બ્રાહ્મણોને જુના જમા અને એક વૃદ્ધ હાથી મેટ મળે છે. અદલ્ત ઉપર આ પ્રમાણે ક્રિયા શા માટે કરવામાં આવે છે, તેનાં કારણો તેઓ કેવાં બનાવે છે તે બાબત હવે હું જણાવું છું.

હિંદુઓ કહે છે કે બ્રહ્માની ગારફતે ઇશ્વરે અમને ચાર વેદ આપેલા છે. એ વેદમાંથી અમને શિક્ષણ મળેલું છે અને તે પ્રમાણે અમે ચાલીએ છીએ. એક ધણેજ અપવિત્ર, મેલો, દુષ્ટ અને ઉગ્ર દેવતા અદલ્તને પ્રસંગે સૂર્યને ગળી જાય છે અને તેથી સૂર્ય દેવતા સાહી જેવા કાળા દેખાય છે. સૂર્ય દુનિયાને દિતકરનાર છે માટે તેને આવા દુઃખથી મુક્ત કરવાને માટે અમે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરીએ છીએ, દાન આપીએ છીએ અને ખીજાં પુણ્યનાં કામ કરીએ છીએ. વળી અદલ્તનું મહાત્મ્ય એવું છે કે ખીજાં આડે દલાડે જે પુણ્ય કર્યું હોય તેના કરતાં અદલ્તને દિવસે જે પુણ્ય થાય તે મો ધણું વધારે ફળ આપે છે, એટલે કે એક પૈસો દાન કર્યું હોય તો તે સો પૈસાના દાન જેટલું ફળ આપે છે, ત્યારે એવો તે કાલ્યુ મૂર્ખ હોય કે જે સોએ સો ટકાનો લાભ ગુમાવે અને અદલ્તને દિવસે પુણ્યદાન કરવાથી બહિર્મુખ રહે ? પ્યારા સાહેબ ! આજ તે એ અદલ્તો કે જેહું કદી જુલ્લી જઈશ નહિ. આ ઉપરથી મૂર્તિપૂજકોનાં ખીજાં પણ કટલાંક વહેમી વર્તેનાં વર્ણન કરવાનું મને અત્રે મન યાય છે. એ બધું વાંચ્યા પછી તે લોકને માટે આપને જે વિચાર બાંધવો યોગ્ય લાગે તે બાંધજો.

જગન્નાથની રથયાત્રા.

બંગાળી ઉપસાગર ઉપર પુરી નામના શહેરમાં જગન્નાથ નામના દેવનું ધામ છે અને ત્યાં વર્ષે વર્ષે 'રથયાત્રા' નામની યાત્રા બસાય છે, જે હું જૂણતો ના હોઉં તો લગભગ આઠથી દશ દિવસ સુધી ચાલે છે. પૂર્વે જેમ

હેમનમાં અને હાથ જેમ મક્કામાં યાત્રાળુઓની મોટી સંખ્યા જમાવ થાય છે, તેમ હિંદુસ્તાનમાં જગન્નાથ પુરીમાં પણ વર્ષો વર્ષ રથયાત્રામાં લાખો યાત્રાળુઓ એકઠા થાય છે. કેટલીક વાર યાત્રાળુઓની સંખ્યા દ્વેડ લાખ કરતાં પણ વધી જાય છે. એ રથયાત્રામાં એક બેડોળ નેવો તરેહ-વાર લાકડાંનો રથ તૈયાર કરી તેને ચોદ અથવા સોળ મોટાં પૈડાં ઉપર ગોડવયામાં આવે છે. આ રથમાં કંઈ કારીગીરી નેવામાં આવતી નથી, તે ધણે ભાગે આપણી તોપોના ગાડા નેવો પણ વધારે બેડોળ અને ભારે અણુપટ નેવો હોય છે. આ રથને પચ્ચાર અથવા સાઠ માણસો મળીને ખેંચે છે અથવા ટેંચે છે. એ રથ ઉપર સારાં લુગડાં ધરેણું પહેરાવીને લાકડાંની બેડોળ જગન્નાથની શ્રુતિને મધ્ય ભાગે બેસાડવામાં વા ઉભી રાખવામાં આવે છે. યાત્રાને પહેલે દિવસે જગન્નાથજીનાં દર્શન થાય છે અને એ દર્શનને વખતે પરદેશથી ધણા ગાઉને છેટેથી યાત્રી પાકીને આવેલા યાત્રાળુઓનો એવો ભારે જમાવ અને બીડ થાય છે કે, દર્શન કરવા જતાં કેટલાક લોક તો યાત્રાળુઓની બીડના જોસમાં નીચે પડી દરનોત્કુના પગ તળે કચ્ચરાર્ધ છુદાઈને મરણ પામે છે. આ રીતે મહા કષ્ટતર મરણ મરનારને આસપાસના લોકો વારંવાર આશીર્વાદ આપે છે અને કહે છે કે, 'અહો ! ધન્યભાગ્ય કે આટલા ગાઉ દૂર આવી એ શ્રી જગન્નાથમાં મરણ પામવા પામ્યો ! ભાઈ એનાં ધન્યભાગ્ય ! !' આવા પવિત્ર રથજમાં અને આવે મંગલ પ્રસંગે યાત્રાળુઓના પગ તળે છુદાઈ મરણું તેને આ લોકો ધન્યભાગ્ય મણે છે ! વળી જ્યારે મી જગન્નાથનો મોટો ગાડા નેવો નારડી રથ એક દેવળમાંથી ઉપાડી બીજા દેવળમાં લઈ જવામાં આવે છે ત્યારે કેટલાક ધર્મ હશેતા, જોળા અને ધર્મમાં ગાંડા થયેલા લોકો પોતાના આત્માની પણ પરવા ન રાખતાં મહા પ્રબળ અને ત્રાસજનક એ નારડી રથનાં પૈડાં તળે મરવા માટે સુધ્ધ જાય છે. દુષ્ટ લોકોને પણ તેની દયા આવતી નથી અને જોન જોતામાં ચેલો ધર્મ ઝલુની પોમલો ગાડાના પૈડા તળે કચ્ચરાર્ધને રોટલો થઈ જાય છે. જગન્નાથના રથ તળે પડનાર પોમલાના શરીરના છુદાઈને એવા કડકા ધર્મ જાય છે કે જે દેખાવ જોઈ શકાતો નથી, છતાં પણ આ શ્રુતિપૂજક યાત્રાળુઓ તેને ધન્યવાદ આપતાં પ્રસન્ન આંખે એ કૂરતર મરણના દેખાવને જોયા કરે છે. તેઓ માને છે કે, જગન્નાથના પૈડા તળે પ-

ડીને મરણ પામવા જેવું મહત્કર્મ બીજી કોઈ છે જ નહિ પૈડા તો પડના વળી એમ માને છે કે એવી રીતે મરવાથી શ્રી જગન્નાથ તેને પોતાના ધામમાં મોલાવી લેશે અને ત્યાં તેને દૈવી સુખ વૈભવની પ્રાપ્તિ થશે । । ।

બ્રાહ્મણો આ મહાકૃતર કર્મને ઉત્તેજન આપે છે અને વહેમની ટકી કરવાને મથે છે, કારણ કે એવા કર્મથી તે દુષ્ટને ધનની અને મોટાઈની પ્રાપ્તિ થાય છે જે માણસો આવો બોધ કરે છે, તેને મોટું માન મળે છે અને લોકો તેના પગ પૂજે છે તેને એ માર્ગે ધન મળે છે અને સુખ વૈભવ પ્રાપ્ત થાય છે પોતાના સ્વાર્થને માટે દુષ્ટ બ્રાહ્મણો લોકને આવા જીવા પાટા બધાવે છે તેઓ એના દુષ્ટ છે કે પોતાની જાન પાથરવામાં થણા જ મયુક્તિક રહે છે આ લોક મનુષ્યો મેં ઈશ્વરીક મહિતી મેળવી તો મને તેઓ હસારા અને દુષ્ટ માનૂમ પશ્યા. આ લુપ્ત્યા અને દુષ્ટ બ્રાહ્મણો બોળા અને પોમના લોકને ભરમાવવાને માટે એક ધણીજ રૂપાંગી કુમારિકાને જગન્નાથની અર્ધાંગના થવા માટે ઉભી કરે છે આ કુમારિકા પોતાના સુન્દર પોષાકમાં જગન્નાથજીના રથની સાથે જાય છે અને બ્રાહ્મણો તેને એક રાત જગન્નાથના મંદિરમાં રાખે છે અને લોકોને એમ સમજાવે છે કે, આ જ રાત્રે શ્રી જગન્નાથજી આવીને તે કન્યાની સાથે સુઈ રહેશે અને એનેા શ્રોત્રાશીનો ફેશ જતો રહેશે વળી એ કુમારિકાને સ્વચ્છતા કરવામાં આવે છે કે, ‘તારે જગન્નાથજીને રાત્રે પૂછી લેવું, કે આવતું વર્ષ કેવું નીવડશે, લોક સ્થિતિ કેવી રહેશે અને તેમની પ્રાર્થનાઓ અને રથયાત્રાના વરધો-ડાથી તેઓ પ્રસન્ન થયા છે કે નહિ ?’ રાતને વખતે આ બ્રાહ્મણ દગલ બાજમાનો એક જથ્થુ પાછરે બારણે ધધને એ કુમારિકાના શ્રોત્રડામાં જાય છે અને નિશક રેતી કુમારિકાની સાથે જગન્નાથ ધધને દુષ્ટ કર્મ કરે છે, અને તે ભોગની દરમીયાન કુમારિકા જે જે પ્રશ્ન પૂછે તેના તે ઉત્તર આપે છે આ પ્રમાણે દુષ્ટ કર્મ કરી તે દગલગાજ પાઠો તેજ બારણે ધધને બહાર નીકળી જાય છે બીજે દિવસે સવારે પેલા રથ ઉપર જગન્નાથના પ્રતિમા સાથે પેવી કુમારિકાને તેની જી તરીકે બેસાડવામાં આવે છે અને પાછો રથને ખીજા મંદિર તરફ ખેંચી જવામાં આવે છે, તે વખતે લોકો મોટા મગળ પોમર સાથે પેની કન્યાને ધન્યવાદ આપતાં દેશનું ભવિષ્ય પૂછે છે, બ્રાહ્મણો, રાત્રીએ પેવા દુષ્ટ અભિચારીએ તેને જે જે કહ્યું હોય તે

લોકને મોટેથી કહેવાને ફરમાવે છે હવે હું એ દુષ્ટોનું ખીજી કમં તમને કહીશ, ત્યારે તમારી ખાતરી યશે કે તેઓ કેવા દુષ્ટ રાક્ષસ છે

રથયાત્રાના રથની અને દેવળના ગભાર આગળના ચોકની આગળ નાચનારી રાડા નાચ કરે છે તથા લાખી યઇને પગે ધાગે છે, વગરે નીચ વર્તન કરે છે જેને આ બ્રાહ્મણો દેશના ધર્મને અનુકૂલ ગણી માન્ય રાખે છે કેટલાક વહેમી લોકો પોતાની છોકરીઓને જગન્નાથને અર્પણ કરે છે. આવી ધણી કન્યાઓ જગન્નાથના ધામમાં રહે છે. તે કન્યાઓમાંની ધણીક જોયા કુળની અને અમીર માનાપની પુત્રીઓ હોવાને લીધે સ્વરૂપા હોય છે. તેમના શરીર ઘટમધાર અને મોહક હોય છે પરંતુ તેઓ ખીજ કાઢને ભજતી નથી હિંદુઓ, મુસલમાનો અને ક્રિશ્ચિયનો તેમને લનચાવવાને માટે અથવા પોતાની કરી રાખવા માટે જ પ્રયત્ન કરે છે અને પારિતોષિક આપે છે, તે નિરર્થક જાય છે તેઓ પોતાને દેવના અધિકારી વર્ગને અર્પણ કરાવતી માને છે, એટલે મંદિરના બ્રાહ્મણોને અને મંદિરની આસપાસ ધુણીઓ કરીને તથા શરીર ઉપર રાખ ચોળીને નમાવસ્થામાં મેરી રહેનારા ધુતારા જોગીઓને ભજે છે, તથાપિ મૂઢચના ધરતી ધણીઆણીઓ ધધને રહેવા ઇચ્છતી નથી એ નાગા બાવાઓ પોતાની સાથે યુગચર્મ અને તુમકી જ માત્ર રાખે છે શરીરે રાખ ચોળે છે અને વ્યસનમાં તથા વ્યભિચારમાં ચક્રવૂર રહે છે. હિંદુસ્તાનના મૂર્તિપૂજકોની સ્ત્રીઓ કેવી પતિ પરાયણ છે, તે નીચેના વૃતાન્તથી આપના સમજવામાં આવશે

સતીના ચાલ-સહુગમન.

સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામી પાછળ બળી મરે છે એ વાત ધણા મુઝાફરોના હેનાલથી સિદ્ધ થયેલી છે, છતાં મુઝાફરોએ આપેલી વાતો ધણે ઠેકાણે વધારે વધારીને કરેલી વાતો છે પહેનાના જ્યેષ્ઠી સ્ત્રીઓ હવે સહુ ગમન કરતી નથી મુસલમાન પાદશાહો આ દેશના શાસિતાર છે અને તેઓ પોતાથી બની શકે તેટલે દરજ્જે સતીના ચાલને લાખી દેવા માટે યત્ન કરે છે મુસલમાન પાદશાહો નિયમિત પ્રયત્નો ઘડીને આ જગલી ચાનને બધ પાડતા નથી, કારણ કે હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ લોકની સખ્યા મુસલમાન કરતા વધારે છે, એટલે તેઓ જાહેર રીતે તેમના ધર્મ વર્તનમાં આડે ન

આવડુ, એવી રાજ્યનીતિને અતુમરી દિંદુ અને દિંદુરાજ્યોને પ્રસન્ન રાખે છે, છતાં ખીજે હાથે તેઓ આ છવતા મુખ્યને બળી ચૂકવાના ચાત્રને ઘટાડવાને યત્નવાન છે કાંઈ પણ સ્ત્રી પોતાના દેશના સુખાની પરવાનગી વગર સહગમન કરી શકતી નથી અને સુખે સહગમનની રજા આપના સતી યનાર ઓને સારી રીતે સમજાવે છે, તથા ખીજી રીતે તાવી જીવે છે સુખે પોતે તે સ્ત્રીની સાથે મતી થવાના સખધે વાદ કરે છે અને તેને સમજાવવાનો પોતાનો યત્ન વિફળ જાય છે તો છેવટ, તેને પોતાની ઓઓ પાસે મોકલે છે, જેઓ પેલી સ્ત્રીને સહગમન નહિ કરવાને સમજાવે છે આટલું કરના છતાં પણ જે સ્ત્રી પોતાના નિશ્ચયથી ચલિત થતી નથી, તેને પતિની સાથે બળી મરવાની રજા મળે છે આટલી બધી મુશ્કેલી અને સમજાવટ છતાં પણ સતી યનારીઓની મજબૂત ધણી છે ધણુ કરીને દેશી રાજ્યોમાં બહુ ઓઓ સતી થાય છે, કારણ કે દેશી રાજ્યોમાં સુસન્માન સુખે હોનો નથી, એટલે તેમને કાણુ આટલે પતિની સાથે બળી મરનાર ધણી ઓઓ મેં જોઈ છે, પરંતુ તે સધળીઓના જતાત આપી આપને કહાણે ન આપતા હું માત્ર, એક બે, નજરે જોયેલા હૃદયને વીધી નાંખે એવા બનાવોજ આપને લખુ છુ પ્રથમ મેં એક સ્ત્રીને બળી મરવાના બચકર વિચારથી નિવારી હતી તેનો જતાત હું આપને આપુ છુ

મારા આગા દનેશમદખાનનો મુખ્ય કારકુન બેનડીદાસ જાતનો હિંદુ હતો જે વર્ણના સતત જ્વરથી બ્યારે તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેની પત્નીએ સ્વીમની સાથે સતી થવાનો વિચાર જાહેર કર્યો હતો મરનારના મિત્રો પણ આગા સાહેબની નોકરીમાં હોવાથી આગા સાહેબે તેમને દરમાબંધુ કે, 'તમારે બેનડીદાસની પત્નીને સહગમન ન કરવા માટે સમજાવવી' આવા બચકર કામથી તેને નિવારવાને માટે તેમણે તેને આગા સાહેબના વતી ધણી સમજાવી અને વળી પોતાના તરફથી પણ કહ્યું કે—'જો કે તમે સહગમન કરો તેથી તમારા કુટુંબને અનન્ય માન મળે અને તમારી પણ કીર્તિ તોકમાં અને સગામાં સ્થી જાય, પરંતુ તમારાં છોકરાં દજી ધણા જ નાના અને કાચા છે માટે તમારે તેમની વતી સતી થતા વિચાર કરવાનો છે છોકરાને રખડતા મૂકી સતી થવું, એ વધારે નિર્દય કર્મ છે અને જો વિચાર કરો તો તમારા સ્વામી નત્યેના પ્યાર કરતાં પણ તમારે તમારા

સત્તાનના શ્રેય તરફ વધારે પ્યાર અને મમતા રાખવી ઘટે છે, એટલે કે
 છોકરાનું શ્રેય તમારા સ્વામી પ્રત્યેના ધર્મ કરતા પણ વધારે અગત્યનું કર્મ
 છે' આ પ્રમાણે તેમણે મમત્ત્વ આપી છતાં સતી થવાના જોસમા
 આવેની તે નાદાન સ્ત્રીએ તેમના કહેવાને તથા સુમિદ્ધાતને ધન તળે ક
 હાડી નાખ્યા છેવટ મારા આગા સાહેબના મહેરાયી મારે તે સ્ત્રીને સમ
 જવવા જવું પડ્યું, મરણ કે તેના કુટુંબ સાથે સબધમા આવેને હતો
 મેં તેને સમજવવાનું માથે નીધું અને એને વેર ગયો જ્યાં આગળ શમ
 પડ્યું હતું ત્યાં આગળ સાન આપી ડાકણ જેવી જુદા ડોશીઓને અને
 ચાર પાંચ હરેરાયના જગની ઝડ જેવા જુદા બાહ્યોને ઉભેલા
 જોયા તેઓ સપ્રજા વારા ફરતી કારમી દયાજનક પોક પાડતા હતા અને
 ત્રાસ છુટે તથા કપારી વધુટે એવી રીતે જોગથી વારવાર છાતી અને માથા
 ફૂટતા હતા મરનારની ધણીઆણી તેના પગ આગળ મેડી હતી તેના
 વાળ વિખરાઈ ગયેના હતા ગુપ્ત અને ચહેરા ફીકા પડી ગયો હતો, આ
 ખમા આમ નહોતા છતાં તેની આસપાસ ઉભેના માણસની માફ જ્યારે
 જ્યારે તે રૂદ્ધ મરતી હતી ત્યારે તેની આખો રોક મારા મારતી હતી
 આ બનાવથી તેણી જોરથી વારવાર છાતી અને માથા ફૂટતી હતી માથું
 સોને મમત્ત્વની આધા પાછા ખમેડી હુ આગળ વધ્યો અને થોડક દૂર રહી
 ધણી ધીરા અને સાત્તના યુક્ત શબ્દોમા મેં તે સ્ત્રીને કહ્યું કે, 'દનેશમદ
 ખાનના કહેવાથી હું અહીં આવ્યો છું અને તેમણે મને કહ્યું છે કે, જો
 એ સતી નહિ થાય અને પોતાના હોમરને બચાવવા તથા ઉઠેરવા જેવા
 અગત્યના કામ માટે જરૂરની એમની જીવગીતો ભોગ નહિ આપે, તો હું
 એમના છોકરા દીકરા રોજના બે (કાઉન) રૂપિયા લેજો એ મોટા થાય
 ત્યાં સુધીનું પૈનસન બાધી આપું છું તમેને સહગમન મરતા અટકાવવાને
 માટે અમારી પાસે જોઈએ તેટલા ઉપાય અને સાધન છે તથા તમને આ
 કામમા ઉરેરતા હોય તેમને શીક્ષા કરવાને અમે તૈયાર છીએ તમે ત
 મારાં સત્તાનના બચાને માટે જીવતા રહો, એમ તમારાં મધા સગાની ઇચ્છા
 છે અને છોકરા વગરની જીવાન છડી વિધવાઓ જોગથી પોતાના સ્વામી
 પાછળ સતી થવાનું નથી તેમની માફક તમારી અકીર્તિ યશે એમ ધારતા
 નહિ, કારણ કે તમારે નાનાં નાનાં બાળકોને નિરધાર મૂકવાના છે' મેં આ

મિહાત તેને ચારવાર કહ્યા કર્યો પરંતુ તેણે કંઈજ ઉત્તર આપ્યો નહિ, છેના મારા ગામી નજર બાધીને તે બોલી કે, ' જો તમે મને મારા સ્વામી પાળી સદગમન કરતી અટકાવશો તો હું જાતમા માથુ પટકીને મારો અત આણીશ ' અરે! શા જોસમા અને કેવી ઉસ્કેરણીમા આની ગયેની છે એમ મેં વિચાર કર્યો પછી કહ્યું કે, ' બહે લ્યારે તમે મતી યાવ, પરંતુ તેમ કરતા પહેલા તમે તમારા સત્તાને માથે લેના જાવ તેમને તમે તમારે હાથે મારી નાખો અને તમારે તથા તમારા ધણીને બગવાની ચિતામા પ્રથમ તમે તમારે હાથે તેમને બાળી મૂકો અને પછી તમે સુખેથી મતી યાવ, અમે વાધા લઈશું નહિ, જો તમે તેમને નિરાધાર મૂકીને સતી થશો તો તેઓ જૂખ મગથી પગ ધરીને મરી જશે, કારણ કે હમણાં જ હું પાટો ઘેર જઈને દેનેશમદખાનને કહી તેમનું પેનમન બધ કરાવીશ ' મેં દૃઢ અને મોટા અવાજે ઉક્ત વચન કહી સભાગાઘ્યા તેથી તેને સારી અમર થઈ, એક શબ્દ પણ ન બોલતા તેણે તેનું મસ્તક ઢોંચણ ઉપર નાખી દીધું એટલે હાથ લા મરનારી ધરડી ડાકણ ડોશીઓ અને પેના જગવી આદ્યો પાટો પગે લાં આગળથી ચાલ્યા ગયા મરનારના જો મિત્રો મારી સાથે આવેલા હતા તેમને શંકે હવે મેં તે વિધવાને મૂકી અને ઘોડાપર બેસી હું મારે ઘેર ચાલ્યો ગયો સાંજે જ્યારે હું દેનેશમદખાનને ઘેર જતો હતો ત્યારે મને તેના સગા અને મિત્રો મળ્યા તેમણે ધન્યવાદ દીધો અને કહ્યું કે ' આપે ધણી સારી શીખામણુ દીધી અમે તે શનને બાળી આવ્યા અને વિધવાએ પોતે પોતાના પ્રાણુ ધારણુ કરવા માટે અમને વચન આપ્યું છે ' મારા વચન અને શીખામણુથી તે સદગમન કરતી આટકી તેથી પ્રસન્ન થતો હું પછી દેનેશમદખાનને લા ગયો

હિંદુસ્તાનમા ધણી સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામી પાછળ મળી મરે છે અને આવા અનેક પ્રસંગ આવે છે, એટલે સધળી જ વખત તેવા પ્રસંગો ઉપર હાજર રહેવું એ ત્રામજનક લાગે છે છતાં પણ મેં એવા દાખલા જોયેલા છે જોનારની આંખ આગળ કેવા મનાવ બને છે તે વર્ણવવાને માટે હું પ્રયત્ન કરીશ સતી થનાર સ્ત્રી શું શું કરે છે તેના સપૂર્ણ હેવાય તો હું આપી શકતો નથી, પરંતુ ચિતા આગળ તે કેવી રીતે બળી મરે છે તે હું જણાવીશ. સ્ત્રીઓ કેવા આવેશથી જીવતી બળી મરે છે તે નજરે જો

નથી જેવું સમગ્રય છે તેવું વાંચવાથી જણાતું નથી, તેમ મનમાં તેનો મરો ખ્યાલ પણ આવતો નથી.

અમદાવાદથી નીકળી ત્યારે હું આગે જતો હતો ત્યારે એકવાર એક રેલી રામવની હદમાં અમારો કાફલો એક મોટા વડના ઝાડ તળે વિ-
શ્રામ લેવાને પડ્યો હતો; કારણ સાંજ પડ્યા વગર જપોરના તાપ ત-
ક્રમાં સુસાફરી થઈ શકતી નથી. અમે જપોરા ગાળતા હતા એટલામાં
એવી વાત કોઈ લાભું કે પાસે જ કોઈ સ્ત્રી પોતાના સ્વામી પાછળ
સતી થાય છે. હું એ જનાવ જોવાને આતુર હોવાથી તરત જ
તે ઠેકાણે ગયો. એક સુકાર્ધ મહેસા જલાશયના કિનારા ઉપર હું બેઠો અને
નીચે તે સ્ત્રી પોતાના ધણી પાછળ સતી થતી હતી એક મોટી ચીતા ખ-
ડકેલી હતી અને તેના ઉપર મરનાર માણસને સુવાડેલો હતો. સતી થનાર
સ્ત્રી તેના ધણીનું માથું પોતાના બોજામાં લઈ તે ચીતા ઉપર બેઠી હતી,
અને ત્રણ ચાર ખાલણો કાકડા લઈ ત્યારે તરફથી તે ચીતાને પેટાવતા
હતા. ખીજી પાંચ આધેડ સીઓ સારાં કપડાં પહેરીને ત્યાં આગળ આવેલી
હતી અને તેઓ એક ખીજના હાથ ઝાલી ચીતાની આસપાસ ફેરા ફરતી
ગાન કરતી હતી તથા નાચતી હતી. વળી રમશામ સ્ત્રી પુરખોના જમાવથી
મરાઈ ગયેલું હતું. હું પણ આ બધો દેખાવ ઉંચા કિનારા ઉપર બેઠો બેઠો
જોતો હતો.

ચિતા ઉપર પુષ્કળ ધી અને તેલ નાંખેલું હતું તેથી કાકડા લગાડ-
તાં જ આખી ચીતા એકદમ જ્વાળામય થઈ રહી અને જોતજોતામાં પેલી
ધીવાળાં વચ્ચે પહેરીને બેઠેલી સતીનાં કપડાં પણ ચેતવા માંડ્યાં. ચિતા
આટલી બધી સપાટાજંધ લાગી ગઈ, તેનું કારણ તેમાં ધી, તેલ ચુખડનાં
સુકાં લાકડાં અને કપુર નાંખેલું હતું. ચીતા બડબડાટ લાગવા માંડી પરંતુ
સતી થનાર સ્ત્રીએ જરા પણ ભય, ત્રાસ કે દુઃખદ ચીસ પાડી નથી, માત્ર
તે એટલું જ બોલી કે, ‘હું આ પાંચમીવાર આના આજ સ્વામી સાથે
સતી થાઉં છું, હવે મારે આ સ્વામી સાથે બેવાર જ સતી થવાનું પાડી
રહ્યું છે.’ હિંદુ લોકો એમ માને છે કે જો સ્ત્રી પોતાના પતિની પાછળ
સાતવાર સહગમન કરે છે તેને પછી જન્મ મરણનો ફેરા રહેતો નથી. સતી
થનાર સ્ત્રી પોતાના સ્વામી સાથે અક્ષર જલને પાગી મોક્ષપદને પામે છે

આટલા બનાવથી જ આ વાતનો છેડો આવ્યો નહિ, હું તેા ધારતો હતો કે ચીતાની આસપાસ ગાનારીઓ માત્ર ઘર્ષ ક્રીયા તરીકે વલ ગાન કરતી હશે, પરંતુ મારૂં ધારણુ અન્યથા નીવડ્યું ચીતાની પછનાડે કરતા કરતાં એક સ્ત્રી તેના કપડાને જવાળા લાગતાં જ ચીતામા કુદી પડી અને હું તે જોઈને વધારે અચ્ચામાં પડ્યો. આ પ્રમાણે વારાફરતી જેમ જેમ પેલીઓના કપડાને જવાળા લાગતી ઘર્ષ તેમ તેમ ખીજી સ્ત્રીઓ પણ ચિતામા કુદી પડી એક ખીજની ભેતડીએ ઝાઝી તે સ્ત્રીઓએ પોતાના ઢેહ અગ્નિદેવને અર્પણુ કરી દીધા, બડમડાટ લાગતી ચીતામાં આ પ્રમાણે જીવતા જીવોને કંપવાવી પડતા જોઈને હું ધણો જ ચકિત ઘર્ષ ગયો. પાછળથી ચિતામિને ભોગ દેનાર પાચ સ્ત્રીઓ સતી યનારની દાસીઓ હતી અને બધારે તેમની ભર્તૃના સ્વામી મરણોન્મુખ ઘર્ષ રહ્યો હતો ત્યારે તેમણે પણ ચીતામા બગી મરવાનો નિયમ લીધેલો હતો તથા ભર્તૃને વચન આપ્યું હતું આ બાબત તપાસ કરતા મારા જાણવામા આવી અરેખર તેમણે પોતાનાં વચન પાળ્યા અને જે પ્રચડ સ્મશાનાગ્નિએ પોતાની ભર્તૃને ભસ્મભૂત કરી નાંખી હતી તેમાં જ તેમણે પણ પોતાના પ્રાણની આદતિઓ આપી દીધી જે જે માણસોની સાથે તે વખતે મેં આ વિષે વાત કરી હતી તે તે માણસે અને એમ જ જણાવ્યું હતું કે, બધનથી નહિ પણ જેમનું તેમણે લુણુ ખાધું હતું તે શેઠની પાછળ તેના પ્યારને લીધે તેઓ બળી મુર્ષ હતી, પરંતુ પાછળથી મને વધારે તપાસ કરતા માલૂમ પડ્યું હતું કે એ પ્રમાણે દાસીઓ બળી મરે છે તે કઈ પોતાની સ્વામિભક્તિને લીધે નહિ, પરંતુ દેશમાં તેવો પ્રયાજ પડી ગયેનો છે સ્ત્રી જાત ધણી જ નાણુક અને ખીલીકણુ છતાં પ્રજ્વલિત અગ્નિને પોતાનો ભોગ આપતાં ડરતી નથી, તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે, દરેક કન્યા તે નાની હોય છે ત્યારથી સ્વામી પાછળ સહગમન કરવું એ શ્રેયસ્કર તથા ધર્મ છે એવી તેની માતા તરફથી કેળવણી મેળવે છે સહગમન કરવું એ સ્ત્રીનો સુસ્થાપિત પતિ ધર્મ છે સ્ત્રીઓને આવે રસ્તે દોરવાનું કારણ એટું હોય એમ લાગે છે કે, જો સ્ત્રીઓને બજવાની ધાસ્તી હોય તો તેઓ પોતાના સ્વામીની વધારે સારી સેવા કરે તથા દુઃખમાં પણ તેનો પરિભાગ ન કરે અને નહારી નીડળી હોય તો પણ ધણીના પ્રાણુ સેવાની દિગ્મત કરી શકે નહિ; કારણ કે જો ધણી-

ને ઝેરથી મારી નાખે તો તેને તો જીવતી જ બચવાનું થાય સ્ત્રીઓને ગામી બકલા રાખ્યા માટે આ ચાનનું પ્રતીક થયેલું હોય એમ ધણા માણસોનો મત છે, મને તેમ ટોચ, તોપણ એટલું તો ખરું જ કે એક સ્ત્રીને જીવતા જીવત ધણીની પાછળ હજીજતા દેવતામા બાળી મુન્વાનો બોધ કરવો એ ધર્મનું કર્તવ્ય નથી

વાર્તાનો પ્રવાહ હવે આગળ ચલાવતા મેં જાતે જોયેના કરતા પણ વધારે સારો એક ખતાવ હું અત્રે નોંધુ છું એ પ્રમુખે હું હાજર નહોતો, છતાં તે ધણે ચરચાયા છે અને તેમા કઈટ મળ્યાના જોગ નવોજ ખતાવ મનેયો છે હિંદુગ્તાનમા આ ખતાવ લોકોને મોડે મવાઈ રહ્યા છે અને હું તો ધારુ છું કે એ મનાવની ખીના યુરોપમા પણ આવી હશે એક હિંદુની સ્ત્રી પોતાના પાડોશી મુમ્મલમાન ઉપર મોહી પડી હતી. એ મુમ્મલમાન જાતનો દરજ્જો અને ખજરી વગાડવામા એમ્ને હતો આમુક મા-શુકને ધણા દિવસથી પ્રેમ જામેયો હતો, પછી એકવાર પેની હિંદવાણીએ જીવાન અને દુપાળા મુમ્મલમાન ચાર માથે નીકળી જવા માટે પોતાના ધણીને ઝેર દીધું ધણીને ઝેર આપી તે પોતાના ચાર પાસે ગઈ અને પોતે જ કંઈ હલુ તે તેને કહી પહેનાંના કરાવ પ્રમાણે નાશી જવા માટે ઉતાવળ કરવાનું કહ્યું મુમ્મલમાન ચારને તેણે જણાવ્યું કે, 'જો વધારે વિલંબ થશે અને મારો ધણી મરી જશે તો આપણાથી નારી જવારો નહિ, અને ઉલટું મારે તેની સાથે બાળી મરતુ પડશે પેવા મુમ્મલમાન જીવાને વિચાર્યું કે, સ્ત્રી કામધેની થયે-તો છે અને હું પણ જો એના નેવો આધગો થઈ વગર વિચારે નાશી જઈશ, તો ખૂનના ગુન્દામા અને સકટમા આવીશ આગ વિચાર કરી મારે તેને નાશી જવાની ના પાડી નિરાસ કરી પછી પેની સ્ત્રી જરા પણ દિનગીરી ખતાવ્યા વગર પોતાના મગા માગવાની પાસે ગઈ અને પતિની સાથે સદગમન કરાવે પોતાનો મક્રમ કરાવ તેમને જણાવી દીધો તેના આવા ધાર્મિક વિચારથી પ્રસન્ન થયેલા સર્ગાએ પોતાના કુળમાં સવી થવાનું માન મેગરવા માટે તે સ્ત્રીને ઉત્તેજન આપ્યું અને ધામધુમથી શમને સ્મરાનમા સર્વ ગયા ડાબુઓએ ખાડો ખોદીને ચિતા તૈયાર કરી અને તેના ઉપર શમ મૂકી ચીનાને અમિદાહ કર્યો ચિતા સગમ્યા પછી સવી થનાર સ્ત્રીતાની પ્રદક્ષિણા કરે છે,

અને પોતાના મગા વદાવાને કેરની ભેગી આશીર્વાદ આપે છે પેલી સ્ત્રીએ પણ એ ગીને પોતાના મગાને બેટવા માંડ્યાં, એટલામા તેના ચાર ખીજ વાદિયવાળાઓની સાથે લા ખર્ચરી વગાડવા આ પો હતો તે તેની દૃષ્ટિએ પચો તેને છેરની મનામ મગાને બદલાને પેની સ્ત્રી તેની પામે ગર્ મુસનમાન ચાગને પણ ગ્રેમથી એવી સખ રીતે બાથમા પકડી લીરો કે તે ચસકી શકો નહિ નેમમા આવેની સતી પડી બુમે પાડતા પેના મુસનમાન ચારની સાથે જ પોતાના ધણીની રબ્બલિત સ્ત્રી તામા કુદી પડી લોખ દાદામગ કગતા અને ચકિત યર્ધ જોતા જ રહ્યા, એટનામાં તો ત્રણે જણા અમિતેવને ભોગ પડી બળાને ભગ્ન યર્ધ મયાં

ધરાન જ્યા માટે સુરત બરથી ડું વદાણે ચડવાનો હતો, તેવામાં લા આગળ મે એક સ્વામિભક્તા સ્ત્રીને સદગમન કરવાને ધણી જ આ તુરતા દેખાડતી જોઇ હતી આ સ્ત્રી સતી યર્ધ લારે લા આગળ ધણાક અગ્રેજો, ડચ લોખ, અને પારીમના રખાત મુસાફર મી કારડીન પણ હાજર હતા આ સ્ત્રી મધ્યવયસ્કા અને વચ્ચી જ રૂપાળી હતી તેના મુખ ઉપર સદગમન ઉત્સુકતા એટની મધી દેખાતી હતી કે જે વર્ણુવાને માટે શક્તિમાન નથી આતુર અને ઉત્સુક મનથી તે સદગમનને માટે તૈયાર થઈ હતી અને ધણા જ આનંદથી તેણે પોતાને શણગારવાને તથા સ્નાન કરાવવાને તેના સગાને રમ આપી હતી તેને જરાય બચ લાગતો નહોતો તે પોતાની પતિભક્તિને માટે સુદૃઢ દેખાતી હતી તથા પ્રસન્ન મનથી સ ધણી તૈયારી કરાવતી હતી તે પ્રમગિષાત અમારા તરફ પણ જોતી હતી બાજરીના માકા અને પાતળા લાકડાથી તાપીના કિનારાપર મોગી ચીતા ખડકાવી તેના ઉપર એક જ્વાળામાહી સાદાની મડુલી બનાવરાવી હતી ચીતા બરોબર છે કે નહિ તેની તપાસ કર્યા પછી સૂર્ય નારાયણને પ્રજ્વાલ કરી તે પોતાના સ્વામિનુ માથુ બોળામા લધને મડુલીમાં બેઠી એટલું જ નહિ પણ સપૂર્ણ પ્રસન્ન મુખે 'જે અબે! જે અબે' ના મગબધ્વનિ સાથે તેણે પેતે જ પોતાને હાથે ચીતાને અદરથી સળગાવી દીધી ચીતા

૧ લાગી એટલે બાહણોએ બહારથી તેને ચેતાવી આ દેખાવ એવો , અને ચોકરદિત હતો કે જેનું મારાથી વર્ણન પણ યદું નથી ડું એક અમોઘ ચિતારો હોત તો બચકર જ્વાળાઓ સાથે બડમડાહ

બળતા અગ્નિમા આનંદ વદનથી પતિની સાથે બળી મરતી આ સતીના સહગમનનો ચિતાર લેત, પણ હું તેવો ચિતારો નથી એટલે લાચાર આ દેખાવ મેં એટલો તો સંપૂર્ણ રીતે જોયો છે કે આજ ઘણો કાળ થયા છતાં પણ તે મારી આખો આગળ તાજેજ તરી રહેલો જણાય છે, અને ગોઠાદગાર માથે મારે કહેતું પડે છે કે, હિંદુ સ્ત્રીઓના આના દેખાવો બીજા કંઈ જ નહિ પણ એક ભયંકર સ્વપ્નની માફક જોનારના મનમા રમી રહે છે સમગ્રી સ્ત્રીઓ કંઈ આ પ્રમાણે પ્રસન્નપુરુષ મનથી સતી થતી નથી

મેં સાક્ષ્યેણું છે કે કેટલી જુવાન સ્ત્રીઓ ચીતાને તથા ભયંકર અગ્નિને જોતા

પાછી પડે છે આથી મને એમ માનવાને કારણ મળે છે કે જાણી જાણી જીવવાની પરવાનગી દેવા તો તેઓ આવી ભયંકર અને ક્રૂર રીતે બળી મરવાથી દૂર રહે, પરંતુ દિવસીરીની વાત છે કે તેમનાથી તેમ થતું નથી અને બ્રાહ્મણો જોર જુલમથી તેમને પકડીને અગ્નિમા ઠોમી દે છે રાક્ષસના કાળજીના દુષ્ટ કર્મ કરનાર બ્રાહ્મણો ચીતાના અગ્નિથી ભય પામીને ધ્રુજતી મહા કૂર અને નિર્દયને પણ દયા ઉત્પન્ન કરે તેવી રીતે ચીસો પાડતી બાળ વિધવાઓને ચીનામા હડસેલી મૂકે છે આવો ત્રાસજનક બનાવ તો મેં પણ એકવાર જોયો છે એક વિધવા ભયથી આગ છ ડગલા ચીતાથી દૂર ખસી ગઈ અને ભયથી ધ્રુજવા મડી, પરંતુ તેને તેમા હડસેલી મૂકવામા આવી વળી એક બીજી વિધવાને તો મેં, જ વેળાએ ચીતાનો અગ્નિ પ્રગ્વવિત થઈને ભડમડાટ લાગવા માડ્યો તે વેળાએ ત્રામથી તેમથી નાશીને બહાર આવવાનો પ્રયત્ન કરતી જોઈ હતી, પરંતુ અર્ધદય જોવી તેને દુષ્ટ અને ક્રૂર કર્મ કરનાર બ્રાહ્મણોએ મોટા મોટા વાસડાના માર મારી ચિતામાંથી બહાર નીકળતી અટકાવી, જાતી અને તરફડતી બાગી મૂકી હતી આ દેખાવ અને બ્રાહ્મણોનું કૃત્રિમ મહા ત્રાસજનક, દયા અને અનુકંપા ઉત્પન્ન કરે તેનું છે

પરંતુ પછીવાર કેટલીક વિધવાઓ એ દુષ્ટ બ્રાહ્મણોની નજર ચૂકાવી જાય છે. મેં એવી પણ એક સ્ત્રી જોઈ હતી કે જેણે બ્રાહ્મણોના ત્રાસમાંથી છુટીને પેતાની જમીનની બચાવી હતી. તેણે સની થનો વેળાએ એકાથેના ટેકા સોફાના આગ્રવમા જઈ, બ્રાહ્મણોથી સરણ લીધું હતું. આગળ

મૂકવામાં આવનારી સ્ત્રી નાની અને ખુશસરત છે, એમ નવજુવાથી તે સોડા ટોળાનું રમશાનમાં બેગા થયા હતા, અને તેના સગા સાગવા તેની સાથે આવેલાં નહોતા, માત્ર દુટકર્મ કરનારા બ્રાહ્મણોને તેને બાળવા આપ્યા હતા આ ભાગ જોઈ તેને દેડનો આશ્રય લીધો, બ્રાહ્મણો આખરે જોઈને રહ્યા અને સ્ત્રી ઉમરી મઈ મારે તેની સાથે પ્રસંગ પડ્યો હતો તેથી દુઃ આવાત બાળુ છું ને બચકર રીતે મરવાથી ડરી જઈને મતી થતી નથી તે જોઈને હિંદુઓ ફરીને પોતાની જાતમાં મખન કરતા નથી એક તેના તરફ માનની નજરે જોતા નથી મઈ પણ હિંદુ જાતનો માણસ ગમે તેવા પ્રાસંગિક મકંઠમાં હોય તોપણ મતી થતા પાછી પડીને અકોર્તિ પામેલી સ્ત્રીની સાથે બેગાતો નથી આવી સ્ત્રીઓને તેઓ પોતાના દેવીધર્મના માર્ગથી વિપરિત વર્તન વાળા માને છે તેનો ધિક્કાર કરે છે અને નાતિ બહિરસ્કૃત જેવી ગણે છે, એટલે તેવી સ્ત્રી બિચારી તેના જનમારામાં કદી પણ સુખ ભાગી થવા પામતી નથી બ્રાહ્મણોના ત્રાસમાંથી છુટી ગયેલી આની નિરાધાર વિધવા જોઈને માટે મોગન પાસાહે કઈ ધ્યાન આપેલું નથી, એટલે જીને તો એવો પ્રશ્ન હોય કે જે આવી સ્ત્રીઓને માટે આશ્રયસ્થાનની યોજના પણ કરી મટે ? અમુક કિનારા ઉપર જ્યાં પોર્ટુગીઝ નોકરું જોર છે ત્યાં તે સોડાએ આવી વિધવાઓને મળતી મળ્યાવી લઈ આશ્રય આપ્યો છે હિંદુસ્તાનના સેતાન અને દેશના ઉતાર તથા શાપ રૂપ બ્રાહ્મણોના જીનમથી મારા મનમાં આવી નિરપરાધી વિધવાઓને માટે કેવી અનુકંપા ઉત્પન્ન થયેલી છે અને એ દુષ્ટના ઉપર કેવો રાગ આવેલો છે તે વર્ણવી પણ શકતો નથી

લાહોરમાં મેં આથી પણ વધારે ત્રાસજનક એક વિધવાનો સહગમન ત્રાસ જોયો હતો વિધવા ભાગ્યે જ માત્ર બાર વર્ષની નાદાન બાળકી હતી હોકરી ધણી જ રૂપાળી અને નાજુક હતી ધણી શબ્દના અર્થને પણ નહિ ગમતી શકે એવી આ બાપડીને જ્યારે રમશાનમાં આણી સારે તે પોતાના દેવા હાલ થવાના છે તેથી ગાભરી અને બેમાખળી બની ગયેલી દેખાતી હતી જ્યારે તેને ચીતાની પાસે આણી સારે તો તેનું નાજુક અંગ ધુળવા માડ્યું એટલું જ નહિ પણ જીવતા બળવાના ત્રાસથી તેણીએ દેહના દિનમાં પણ દયા ઉત્પન્ન કરે એવું દર્શાવ કરવા માંડ્યું હતું તેના

મનનો ત્રાસ ખરેખર મારાથી વર્ણવી પણ સકાતો નથી તે પિયજાના પા-
નની માફક ચિત્તાને જોઈ ધ્રુવતી અને હૈયાક્રાંત રદન કરતી હતી
દુઃખનને પણ દયા ઉત્પન્ન કરે એવું તેનું કટખાત અને કપારી છતાં પણ
એક વૃદ્ધ ડોશી અને ચાર પાંચ બ્રાહ્મણોએ મળી મરવાને ન ઈચ્છતા
તેમના ગરીબ અને અસહાય ભોગને ચીતાની પાસે લીધા નાસથી અને
રદનથી કાચર ચર્ધ બેમાકળી ચર્ધ ચર્ધ ગયેની છોકરીને મિચ્છારીને તેમણે
ચિતા ઉપર બેમાડી તે નાશી ના જાય માટે તેના હાથ અને પગ લાકડાની
ફાથે સખ્ત તાણી બાધ્યા કટખાત કરતી અને ત્રાસથી ચિસો પાડતી તે
બાળકીને પછી એ લોકોએ જીવતી જ બાળી મૂકી આ દેખાવ જોતા મારા
હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને હું વારણ કરવાને અશક્ત થયો હતો. મારા
નેત્ર આસુથી ભરાઈ ગયા હતા અને મેં આ હોમ કરી તેને મચાવવાને
માટે હિંમતથી સાહસ કર્યું હોત, પરંતુ વળી મારા મનમાં કંઈક ધર્મ સ-
બધી કાર્યમાં વચ્ચે ન પડવા માટે વિચાર ઉત્પન્ન થવાથી હું મારા ક્રોધને
મારીને ચૂપ બેસી રહ્યો હિંદુ લોકના ધર્મ-વહેત ઉપર ધિક્કાર કરતો અને
એ બાળકીની દશા ઉપર આસુ પાડતો માત્ર નીચેની કવિતા યાદ કરીને
બેસી રહ્યો ધર્મનું કામ પ્રમુખ છે, ધર્મમાં માણસ આધગ્ના થાય છે એ
ગામેમને પોતાની છોકરીને દિમાન દેવને ભોગ આપી હતી. ધર્મ મનુષ્યને
કેવા દુષ્ટ કર્મમાં પ્રેરે છે અને કેવા કર્મ કરાવે છે તે આના ઉપરથી જોઈ
લેવું આ કવિતા કોઈ કવિએ બનાવેલી છે અને તે યાદ કરીને મેં
પણ સતોષ પકડ્યો ધર્મની બામત માણસને આવા દુષ્ટ કર્મ કરાવે છે,
માટે તેમાં આડા પડતું નહિ દરેક ધર્મમાં કટખાત ધણાં નિર્દય અને દુષ્ટ
કર્મોને માર્ગ આપેનો હોય છે માણસો ધર્મને નામે મહા દુષ્ટ કર્મ કરે છે,
હિંદુઓ અવાપિ પણ ધર્મને નામે કર્મ કરે છે વૈષ્ણવોના મંદિરમાં ધર્મને
નામે શું ઓછો બિચાર થાય છે ? મામાપ પોતાના બાળકોનો ભોગ
આપે એ શું ધર્મનું ઓછું પ્રાગત્ય છે ?

હજી મેં યાદજી રાક્ષસોની ક્રૂરતા અને જીનમની હાનિન તોપુગી ન-
થી લખી હિંદુસ્તાનના કટલાક ભાગમાં તેઓ બગવાથી કરતી વિધવાઓને
જીવની ઘાટે છે એવી સ્ત્રીઓને તેઓ ગણ સધી જમીનમાં દાગી છે
પછી બે ત્રણ જણા તેના ઉપર ધણી જઈ તેનું મૃત્યુ એવા તો જોર

થી ગચ્છરડી નાખે છે કે તે બિચારી ખીલકુલ બેભાન થઈ જાય છે જેવી તે બેભાન જેવી થાય છે કે તરત જ ખીમ લોકો નેચો મોટીની ટોપ લીચો બરીને તૈયાર ઉભા રહેલા હોય છે તે તેના મસ્તક ઉપર માટી નાખે છે દાર્દ જાય એટલી માટી નાખ્યા પછી પેલા રાક્ષસ રૂપ બ્રાહ્મણો તેને પગવતી ગુદી નાખે છે અને ગરીબ બિચારી સ્ત્રી પંચત્વને પામી જાય છે.

મરણ સંસ્કાર.

ધણા ધરા હિંદુઓ પોતાના મડદને બાળે છે અને ખીમ કેટલાક નદીના કિનારા ઉપર તેને અગ્નિચક્રાર જરી અર્ધદગ્ધાવસ્થામાં નદીમાં દડસેની મુકે છે ગંગા ઉપર આવી અતિમ ક્રિયાઓ એ ધણીવાર જોઈ છે મડદ પાણીમાં તણાવુ જાય છે તેના ઉપર કામડાના ટોળા ચાચો મારતા ઉડ્યા કરે છે અને મડદ માથા અને મચ્છાઓની બેચતાણુમાં આ મથી તેમ અને તેમથી આમ કુપક ડોધ્યા થવું તણાઈ જાય છે કેટલાક સોમ મરણની વડીએ પોતાના મરનારને નદી કિનારા ઉપર લઈ જાય છે અને તેના પગ પહેલા પાણીમાં નાખી ગળા સુધી આખા શરીરને પાણીમાં કુમાડી છેલ્લા શ્વામની વાટ જોતા એ મરવા પડેના માણસને ઝાલીને બેસી રહે છે જેવો તે માણસ તેનો છેલ્લો શ્વામ મૂકવાની તૈયારીમાં હોય છે કે તરત જ તેઓ મોટા આચકાની સાથે તેને પાણીમાં દાખી ધાતે છે, અને પછી મોટી મરણ પોક પાડી દેયા અને માથા કૂટવા માંડે છે આ ક્રિયા કરવાનું કારણ એમ છે કે, હિંદુઓ માને છે ને, માણસ તેના છેલ્લા શ્વાસની વખતે જો ગંગાજીમાં પ્રાણ મૂકે તો તેણે તેની જીંદગીની દરમિયાન જેટલા પાપ કર્યા હોય તે પાપથી તે મુક્ત થઈ જાય છે, અગ્નિ લોકો જ માત્ર આમ માને છે એ વારવાર વિદ્વાન અને મોટા માણસોને આ કુદ રીતજનો નિષેધ કરતા સામજેલા છે

ફંદીર, જોગી, બાવા અને વેસગી.

હિંદુતાનમાં ફંદીર, દરવીશ, જોગી, ઢાગી બાવા વગરે લોકોની સંખ્યા પુષ્કળ છે તેમનામાં વળી પાછા અસંખ્ય ભેદ છે ધણીઓ એક મહત્તના ઉપરિપણા નીચે મકમાં રહે છે મકમાં તેઓ અપવાસ, સપ્ત અને આધીનતા વગરે જૂદી જૂદી જાતના મત પામે છે અને ખીમઓની પાસે પળાવે છે આ લોકો એવી વિચિત્ર જીંદગી ગાળે છે કે જેનું વર્ણન હું

કરીશ છતાં સપૂર્ણ નહિ થાય ઇશ્વરની સાથે ઐક્યવાળા જોગીઓના સ-
બધે તો તે મારાથી ચમત્કાર થયે નહિ જ તળાવના તીર ઉપર અથવા હિ-
ંદુઓનાં પવિત્ર ધામની અડાળોઓમાં અને ચોતરાઓ ઉપર તથા મોટા
ઝાળ તળે તેઓ એક ધુણીની આગળ આખે શરીરે રાખ ચોળા-
ને સાવ નાગા યઈ પડી રહે છે કેટલાક માઠોવાળા, ગુચાવલી અને
રાખથી ભરેલી પગના ધુટણ સુધી પહોંચતી જાડરીઆ કુતરાના વાળ જેવી
અથવા પોલીસ નામના રોગીના વાળ જેવી મોતી જડાઓ રાખે છે એક
અથવા બેઉ હાથ માથા ઉપર હમેશા જોયાજ રાખી રહેનારા અને મારી
ટચથી આગળોના જોડવા જેમની આગળોના નખ વધી ગયેલા હોય એવા
ધણાક જોગીઓ મેં જોયા છે તેમના હાથ પાતળા પડી ચક્રા લાકડા જેવા
થઈ જાય છે અને રૂધિરાભિગમન બધ થવાથી તથા સાધામા શારીરિક
સ્તિબ્ધતાનો અભાવ થઈ જવાથી એ હાથ તેઓ કદી નીચા નમાવી શ-
કતા નથી ખાવા માટે પણ તેઓથી હાથ નીચે નમાવતો નથી જીરાન
અને વહેમી માણુઓ તેમને અલ્પત પવિત્ર અને મહાજોગી જાણી ધણુ માન
આપે છે નાગા, ઉધાડા અને કાળી ચામડીવાળા, લાખી જડાઓવાળા,
ઉંચા હાથવાળા, લાના અને વર્ગી ગયેલા નખવાળા, અને મેં આગળ જ-
ણાવી એવી રીતે જીદગી ગુમરતા જોગીઓના જેવો નર તો દૈવિભૂતિમા
પણુ નહિ હોય ! તેમના તપાચરણો ધણુ ઉચ્ચ અને ત્રાસજનક હોય છે.
દેશી રાજાઓના દેશમા જેમના માથુ પણ ન જોવાય તેવા આવા નાગા
બાવાઓના ઝુંડના ઝુંડ મેં ઘણીવાર જોયેલા છે એ નાગાનાવાઓનાં
ઝુંડમા કેટલાક ઉર્ધ્વહસ્ત, કેટલાક દીર્ઘ જડાવાળા, કેટલાક જડા જુટવાળા,
કેટલાક મોટી ડાંગો લઇને ફરનારા, અને કેટલાક સુકી વાધની ચામડીને
ખમા ઉપર લઇને ફરનારા હોય છે આપણા મોહોલાખાથી દોઈ માથુ જતો
હોય અને લોક જેમ તેના સાચુ જીવે તેમજ બાવથી જેમના તરફ ઓઝો,
નાની છોકરીઓ અને માણુસો જોતા હોય તેમની કઈ પણ દરમર ન રા-
ખતાં આવાઈનામા જાવા બેસરમ થઈ મોટા નગરોમાથી બે ધક્ક રહી
ચાવા જતા જોગીઓના ઝુંડ મેં ઘણીવાર જોયા છે બીજા માણુઓના કરતાં
'આ વધારે પવિત્ર અને જીતેદ્રિય છે' એમ માનતી આસ્થાણુ ઓયો
વારવાર આવા સાવ નાગાનાવાઓને નિશ્ચા કરાવે છે.

દિલ્હીમાં ‘સરમત’ નામનો એક નાગો ફફીર રહેતો હતો તેનાથી હું બહુજ કંટાળો પામતો હતો. એ ફફીર તેની માએ જણ્યો હશે તેવાને તે-વોજ નક્કે દિલ્હીના બજારમાં વારંવાર હેરાફેરા કરતો મારી નજરે પડતો હતો. નિર્લભ્ય થઈ દિલ્હીના બજારમાં નાગા નાગા ન ફરવા માટે ઔરંગઝેબ પાદશાહે એ નાગા ફફીરને સમજાવ્યો, તેને સારાં સારાં વચન આપ્યાં અને છેલ્લે ધમકી આપી તોપણ તે એકનો જે થયો નહિ. પાદશાહનાં વચનો અને ધમકીને તેણે ધુતકારી કાઢ્યાં. વજ્ર અથવા લંગોટી વાળવાની સાથે નાજ પડવાથી છેવટ પાદશાહે તેને ગરદન મરાવ્યો તે તેણે સહ્યું પરંતુ પોતાની હક મૂકી નહિ.

હાથીના પગમાં નાખવામાં આવે છે એવી બારે લોખંડની સાંકળો પહેરનારા ધણાક નાગા ફફીરો વળી દેશમાં એની એજ દશાએ મુસાફરી કરતા મોટી મોટી હજ કરવાને માટે જાય છે. કેટલાક સાત આઠ દિવસ સુધી સાવ ઉભા જ રહે છે અને તે દરમિયાન રાત્રે ઘોડી ઉપર હાથ મૂકી સહજ વિરામ લેવા સિવાય કદી પણ બેસતા કે સુતા નથી. આવા હઠવાળા ફફીરો પણ મેં ઘણા જોયા છે. લાગ લાગત ઉભા રહેવાથી તેમના પગ લોહી ઉતરીને યાંભટ્ટા જવા થઈ જાય છે. વળી કેટલાક ફફીરો જાંબે મસ્તકે અથવા હાથ ઉપર જ પગને આકાશ તરફ રાખીને પ્રહરોના પ્રહરે સુધી ઉભા રહેતા મેં જોયા છે. આ જાતના દુર્ભાગ્ય માણસો કેવાં કેવાં દુઃખકર આસનોએ બેસી રહે છે અથવા ઉભા રહે છે તેનું હવે હું વર્ણન કરું છું. કેટલાંક આસન તો એવાં શરીર વાળવાનાં હોય છે કે જે આપણા કસરતીથી પણ બની શકે નહિ. આવાં કષ્ટકર આસનોવાળી તપશ્ચર્યા કરવાનું કારણ મોટી ઇચ્છાઓ હોય છે. તેમને જોતાં આપણને ક્યા ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં પરિચયને લીધે તેમના કષ્ટ પર દોષને યાદ ઉત્પન્ન થતી નથી.

હિંદુસ્તાનમાં આવનાં પ્રથમ મને આવો અજાન વહેમ જોતાં યશ્વીન ગમત અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થતું હતું અને આના સંજોગે શું સમજતું તે પણ હું જાણી શકતો નહોતો. કુદ અધોરી અથવા માનદેવી સામંતીકની વતનનાજ આ જોગીઓ પાછળ રહેવા નમુના દરો, એમ મારે માનતું પડે છે. મને તેમનામાં અજ્ઞાન, અધમતા, અને કૂરતા સિવાય વધારે સમજણ

હોય એમ લાગતુ નથી નેઓ ખીલકૂલ દયા રહિત, આચારવિચાર હીણુ અને મૂર્ખતમ માણસો છે વળી હુ વિચાર કરે છુ કે, બઠકનારા, આ બસુ-ડદાસીન, અને અતત્ર સાધુઓની જીદગી મનુષ્યતુ મનહરણ કરનાર એ અદ્ભુત શક્તિ હશે અથવા ને ગર્વ સધળા મનુષ્યોના પ્રવર્તનમા સમિશ્ર થયેયો જોવામાં આવે છે, તે ગર્વ અથવા અહતા રૂપાળા ખોળીઆમા સહીને ખેટો કહે છે તેમ આવી જાતના અનેક માનવ યત્રોને ચનાનનાર વરાળ જેવો હશે પેલા બવમા મોટા રાજા યવાની અભિવાધાથી જ ફરીર લોકો આવી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરે છે એમ કહેવાય છે અથવા ને તેઓ એક મોટા પાદશાહ નથી થતા તો પણ તેઓ એક મોટા દેશી નાજ અને અમીરના જેવા સુખભોગી તો થશેજ, એમ તેમના મનમા વિશ્વાસ રહે છે પરતુ મારી સાથે થતા એવા વાદની વખતે મેં તો વારવાર તેમને મારો એવોજ મત આપેલો છે કે-જો આ જીદગીમા કંઈ સુખ ન માણ્યુ અને તેને હુ ખતર રાખી તો પછી આવતા જન્મમાં સુખ મળશે, એવી આશાથી કેમ હુ ખ ભોગવાય? કોણુ જણે છે કે કાલે શુ થશે? આ જન્મમા મહા ક્ષત્ર વેડવાથી (ચિતોડના) રાણાના જેવુ સુખ મળશે, એવી આશા રાખવી એ આકાશ કુસુમવત છે જ્યસિહ અને જશવતસિહ જેવા હિંદુસ્તાનના મહાપ્રમળ અને વૈભવી હિંદુ રાજાઓના જેવા સુખને અર્થે આ જીદગીમા મહા કષ્ટતર જીદગી ગુમરી કેહદમન કરતુ એ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થતો નથી મેં તેમને જણાવી દીધુ કે હુ કંઈ તમારા એવા વહેમોથી છે તરાઈ જાઉં તેવો માણસ નથી. મેં તેમને કહ્યુ કે, કાતો તમે મૂર્ખના શિ રામણિ છો અથવા તમારા મનમા કંઈ દુષ્ટ ભાવનાઓ રહેની છે કે જેને તમે દુનિયાના લોકથી છૂપી રાખો છો * કેટલાક ફરીરો અપૂર્ણ રાની

* હિંદુ લોક જન્મારાના ધર્મ ભોળિયા છે હજી પણ એવા યેલવાક ટોળી સાબુઓ દેરામા અનેક ભોળાઓને ધુતલા જેવામા આવેછે ગુમરાત અને કાડીઆવાડ-મા ફરવા આવા સાધુ ઘણા ■ ધર્મનુ તાવ નહિ જાણનારા ભોળા લોગ તેમના તપથી ભોળાઈ બલકે મૈાન રહે, ઉભા રહે વગેરે ટોચ કર એકને વહેમી બૈરાગેવા તે મરતો દેખી ઉપર શીત થઈ જાય પરતુ તેમને એટલો વિચાર નથી કે જો નાન રહાયો કંથર મળતો હોત તો જીમ ઉઘાડ ન દરત સુધારા વાળા અને જાણેવાઓની ફરજ છે કે આવા દોષીઓને પકડી સખ્ત ગિફાએ પહોચાડવા

ખરેખરા જોગી અને ઇશ્વરની સાથે ઐક્ય થઈ ગયેલા હોય તેવા ગણાય છે, અને શોકા તેમને તેનું માન આપે છે. આવા જોગીઓ અને ફકીરો ઘણું કરીને નગરમાં કે ગામડાંમાં આવતા નથી, પણ વસ્તીથી દૂર પર્વતની શુદ્ધાઓમાં અને જંગલોમાં રહે છે. તેમને જો કોઈ ખાવાનું આપે તો ખાય છે નહિ તો નેઓ પોતાના તપના જોરથી વાયુનું ભક્ષણ કરીને પક્યા રહે છે અને ભિક્ષાની દરકાર રાખતા નથી, એમ હિંદુઓ માને છે. કેટલીકવાર આવા સાધુઓ મોટી મોટી સમાધિઓ લે છે, એમ કહેવામાં આવે છે અને જોગીઓ શોક માને પણ છે, તથા મને એક જોગીએ કહ્યું પણ હતું કે ધણી કલાક સુધી સમાધિ લઈને મોટા ચોગીઓ પોતાના પ્રાણને ઇશ્વરની માથે જોડી દે છે, ભારે તેઓને સાક્ષાત્કાર થાય છે અને તેમની માથે તેઓ ધવળ દિવ્ય જ્યોતિષ તેજસ્વલ દેખે છે અને તે પરમાનંદમાં એક થઈ જાય છે. આવા સાધુઓને કોઈની જરૂર રહેતી નથી તથા તેમને સર્વે અવસ્થાએ સમાન થઈ રહે છે અને આવા જોગીઓ વિષેની વાત કહેનાર જોગીએ વળી કહ્યું હતું કે તે પોતે પણ આવી સમાધિ લઈ શકે છે અને સાધુ મતને મજબૂત માણસો પણ મમાધિસ્થ જોગીઓની આ વાતને માને છે. એ તો સંભવિત છે કે ધણી દિવસની ભૂખથી અને ઈર્ષ્ય સંપ્રમથી તથા પરિવ્રાજકી મનુષ્ય આવી જતની સ્વાભાવિક જોગી દશામાં આવી શકે છે. કારણ આપણને કહે છે કે, તે પણ ધણીવાર પોતાની ઇચ્છાનુસાર આવી દશા લઈ શકે છે, એટલે કે ફકીરો અને સાધુઓના જોગી સમાધિ લઈ શકે છે. ફકીરો સમાધિ લેવામાં પ્રથમથી કેટલીક સુક્તિ વાપરે છે અને ધણી દિવસનો અનુભવ લે છે એટલે ધીરે ધીરે તેઓ પોતાના પ્રાણને આવી જતની સમાધિમાં લઈ જઈ શકે છે અને ઉતારી નકે છે. ઘણા તરીકે તેઓ કહે છે કે સમાધિ લેતાં સીખનારને માટે પ્રથમ કેટલાક મહિના સુધી માત્ર દૂધ અને શાકાહાર ઉપર રહેવું પડે છે, પછી અપવાસ કરવા પડે છે અને પછી કોઈ પણ જાતના મંગરહિત સ્થાનમાં રહેવું પડે છે એવે વખતે ધણીજ દહતાથી આકાશ તરફ નિશ્ચય દૃષ્ટિએ જોઈ રહેવું પડે છે. આ પ્રમાણે કેટલીકવાર સુધી પ્રાણને જોગી ચડાવ્યા પછી પાછો તેને નીચે ઉતારવો પડે છે. પ્રાણ વાયુને અતરમાં નિરોધ કરી પછી તેઓને આંખો ઢાળીને નાકની ઘંટી ઉપર દૃષ્ટિ બાંધી

પક્ષાસને ધણીકવાર સુધી બેસી રહેતું પડે છે. આ પ્રમાણે નાકની ઢાંડીની સમાંતર બાજુએ ધણીકવાર દૃષ્ટિ એક નિશ્ચલ સ્થિતિમાં બદલ આસને રહે છે સારે કોઈ દિવસ તેજ તેના જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સમાધિરથ થઇને પરમાનંદમાં આનંદ લેવો એ જોગીઓનો મુખ્ય આનંદ છે. આ રીત સુશીઝમ જેવીજ હોય એમ લાગે છે. આ એક ન સમગ્ર તૈતું રહસ્ય છે અને સમાધિ લેનારા જોગીઓ, આ વિશે સંપૂર્ણ જ્ઞાન કોઇને આપતા નથી પરંતુ ઉપર લખી તે બાબત મારા આગા સાહેબે રાખેલા એક વિદ્વાન પંડિતે મને જણાવી હતી અને તે ધણે દરજ્જે તે જાણતો હશે તેવીજ ખરી હશે, કારણ કે આગાસાહેબ જેવા આશ્ચર્યથી તે કંઈ છુપુ રાખે એમ તો કહેવાયજ નહિ. મારા આગા સાહેબ પણ સુશીઝમના ચાતા હતા. અલદ બૂખમરો, ધણા દિવસના ઉપવાસ અને વિષમ તપાચરણથી આ લોકો આવી સ્થિતિ અથવા વિકાર પામતા હશે એમ હું માતું છું. આપણા દેશના સાધુઓએ એમ નહિ ધારતું કે આવી બાબતમાં એશિયાના સાધુઓના કરતાં તેઓ થડી જાય છે. આરમીનીઅન, કોપ્ટસ, ગ્રીક, નેસ્ટોરિયન્સ, જ્ઞેકાબીનસ, મેથોનીસ્ટસ વગેરે યુરોપિયન સાધુઓ આ લોકની સાથે સરખાવતાં માત્ર શીખાઉ જેવાજ લાગે છે. જો કે એટલું તો મારા પોતાના અનુભવથી હું કણુલ કઈ છું કે, આપણા દેશના જેવા શીત પ્રદેશો કરતાં હિંદુસ્તાન જેવા ગરમ દેશમાં બૂખ ઝોછી લાગે છે અને ઉપવાસાદિ કરવા એ એટલું બધું દુસ્તર લાગતું નથી.

કિમિયાગર અને બાણમર.

ઉપર જણાવ્યા તેના કરતાં જુદી જાતના બીજા સાધુઓ ધાય છે, તે હવે હું તમને જણાવીશ. આ લોકો વધારે ઢોંગી અને લોકને ધુતનારા હોય છે. આ લોકો હમેશાં દેશમાં ફરતા રહે છે અને લોકની દરકાર ન હોય એમજ દેખાડતા રહે છે. બોળા લોકો એમ જાણે છે કે તેઓ પરમેશ્વરના માણસો છે અને સોતુ રૂપ કેમ કરવું તે તેમને સારી રીતે આવડે છે. કિમીઓ કરતાં તેઓ ધણા લોકનાં ધર ધાવે છે. માત્ર કિમીઆથીજ સંતોષ ન પામતાં તેઓ જુદીઓ પણ રાખે છે અને લોકો એમ માને છે કે તેઓની પાસે જ પારાની બરમ હોય છે તે બાધી હોય તો માણસ ગમે તેવા અસાધ્ય રોગમાંથી પણ બેઠો ધાય છે, અને તે જટલું ખાણ તેટલું પચી

જાય છે. બાજીગરો પણ દેશમાં ફરતા ફરે છે અને તેઓ જાદુથી લોકને અનેક જાતના વહેમમાં નાંખે છે. ભોગ ભેગે બ્યારે એ ભેગીઓ અથવા જાદુગરો એકઠા થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓ વચ્ચે રસાકશી યાય છે અને તે વેળાએ તેઓ લોકને ઘેણા ચમત્કાર કરી જતાવે છે. લોક કહે છે કે તેઓ એક ઝાડની ડાળીને તરતજ જમીનમાં રોપી મોર લાવે છે, ફળ લાવે છે તેને પકવે છે અને ખાય છે. તેઓ તરતજ ઇંડાને સેવીને તૈયાર કરે છે અને એક પગમાં તેમાંથી જેવી જાતનું કહેવામાં આવે તેનું પક્ષી ઉત્પન્ન કરી ચોરડાની ચારે બાજુએ ઉરાડી દેખાડે છે આ મિથ્યા બીજા ધણા ચમત્કાર તેઓ કરે છે જેની ગણના અત્રે કરવી એ મને ઠીક લાગતું નથી.

હું દિવગીર છું કે હું આ લોકોના ચમત્કારમાં કંઈ વળન મૂકી શકતો નથી. એકવાર મારા આગાસાહેબે આવા એક જાદુગરને બોલાવી મગાવી તેને કહ્યું હતું કે—જો તું મારા મનમાં કાંસે મવારે જે વિચાર આવવાના છે તે લખી આપે તો તને હું રૂપિયા ત્રણસે આપું. મેં પણ તે જાદુગરને તે મારો વિચાર કહી આપે તો ૨૫ રૂપિયા આપવાનું કહ્યું હતું, પરંતુ પછીથી તે અમારી પાસે આવ્યોજ નહોતો. એકવાર ફરીને પણ તેવા બાજીગરની સાથે મેં વીશ રૂપિયાની સરત કરી હતી, પરંતુ તેમાં એ હું નાસીપાસ થયો હતો. આવા માણસોના તમાસોઓ મેં ઘણીવાર જોયા છે અને તે બધો વખતે મેં તેમની હાથ ચાલાકી અને લોકની નજર ચૂકાવવાની રીત જોઈ છે પરંતુ એક વખત મને તેમના ચમત્કારમાં કંઈ ચમત્કાર લાગ્યો નથી. લોકોને ચમત્કાર લાગે તેવા ખેત્રો મેં પકડેલા છે પરંતુ તેમાં મને વિશ્વાસ આવતો નથી. એકવાર એક માણસે મારા આગા સાહેબના ચોરાવલા રૂપિયા કાણે લીધા છે તે જાણવાને માટે એક એવોજ ઢોંગ કર્યો હતો અને તેનું બોપાણુ મેં ખુલ્લું કરી નાખ્યું હતું. લોકોને ધુતનારા આવા જાદુગર લોકો આ દેશમાં ગામે ગામ ફરતા જોવામાં આવે છે.

બીજા એક જાતના ફકીરો યાય છે તે નગરમાં મોટા જમા પહેરીને ફરતા ફરે છે આ લોક દેખાવમાં કંઈક સારા અને સભ્ય હોય છે, પરંતુ તેઓ ધણીજ દોગી માણસ પડે છે. તેઓ પોતાના હાથમાં એક નાની ધુમાળી ગળે છે અને પવિત્ર કુમળના કાગળા બોલતા ફરે છે. લોકો તેમને

ધણાજ પવિત્ર ગણે છે તથા તેઓ જે દેકાણે જાય ત્યાં તેમને રોકવામાં આવતા નથી તેઓ ફરતા ફરતા લાગ જોઈને કોઈ હિંદુ ગૃહસ્થના અથવા મુઘલમાન ઉમરાવના ઘરમાં દાખલ થાયછે, ત્યાં સ્ત્રીઓ ધણોહોસથી વધાવી વેછે, કારણ કે તેનું કોઈના ઘરમાં જવું એ અહોભાગ્ય જેવું ગણાય છે. આ માણસે તે આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ સાથે સમેલ થવાની છૂટ હોવાથી ઈશ્વર ગણે કે તેઓ કેવો અનર્થ કરતા હશે મારા ગણવામાં એમ આવેલું છે કે તેઓ સ્ત્રીઓની સાથે બહેલીથી વર્તે છે, અને ધર્મને નામે તે અનાચાર ઉપર કોઈ લક્ષ આપતું નથી. પાદશાહના અને રાગજોના રાજ્યમાં આવા ખનાન ધણા બને છે આ લોકો આગળા ધર્મના પાદરીઓ જેવા છે અને નણાઓ મને ઓળખતા હોવાથી તેઓ મને જોઈને એમ કહે છે કે આ ફીરંગી આપણને ઓળખે છે કે, આપણા હિંદુસ્તાનના ખ્રીસ્તી પાદરીઓ જેવા આપણે મુસલમાનના પાદરી છીએ.

આ ધુતારા જોગીઓ, કામીઆગરો અને બાણગરો ઉપર હવે બહુ લગણુ થઈ ગયું. હવે હું હિંદુઓના ધર્મ પુસ્તકો વગરે ઉપર લખું છું કે મંરૂત ગણતો નથી, એટલે તે બાપામાં લખાયેલા પુસ્તકો વિશે હું જે કંઈ બોલું છું તેથી આપ આશ્ચર્ય પામતા નહિ. શાહજહાનના વડા પુત્ર દારા શિકોહની પાસે ધણા વર્ષ સુધી રહેલા એક હોશિયાર બ્રાહ્મણ પડિતને પોતાની પાસે રાખવા માટે મેં મારા આગા આહેમને ધણોજ આમંત્ર કરી પેલા બ્રાહ્મણને રખાવ્યો હતો, કે જેથી મારા ગણવામાં પણ કંઈક આવે. માત્ર આ બ્રાહ્મણ પડિતની માથે હું ત્રણ વર્ષ સુધી રહ્યો એટલાજ પરિચયથી નહિ પરંતુ તે મને વારંવાર ખીજા વિદ્વાનો સાથે મેળવતો હતો તેથી હું તેમનાં પુસ્તકો વિષે કંઈક લખવાને શક્તિમાન થયો છું હારવેશ અને પેકેટનું શારીરિક શાસ્ત્રનું ઈરાની બાપામાં બાપાતર કરીને સમજવતાં જ્યારે હું અને મારા આગા સાહેબ કંટાળતા સારે ગમતને અને જ્ઞાનને-બાતર અમે તે પડિતજીને બોલાવી તેમની લાખી અને કંટાળો આપે તેવી વાતો સાંજળતા હતા. પડિતજી જરા પણ થાક્યા વગર અને કસ્યા વગર પોતાની કયાઓ ધણીજ ગબીરતાથી અમને કહ્યા કરતા હતા; તથા તેમાં પોતાની બાજત સિદ્ધ કરવાને માટે બાળક, જેવા વાદ વિવાદ બધાવતા હતા.

હિંદુઓ માને છે કે અક્ષરબ્રહ્મ પાસેથી તેમને ચાર ધર્મ પુસ્તકો મળેલાં છે, અને તે વેદ કહેવાય છે. વેદનો અર્થ જાણવું વાપ છે અને તેમના મત પ્રમાણે એમાં બધાં શાસ્ત્રનો સાર સમાવલો કહેવાય છે. પહેલો અર્થવેદ, બીજો યજુર્વેદ, ત્રીજો ઋગ્વેદ અને ચોથા સામવેદ કહેવાય છે. આ પુસ્તકો પ્રમાણે આખો ચાર જાતમાં વહેંચાયેલા છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર. આ લોકો એક બીજાની સાથે પરસ્પરી શક્તા નથી, એટલે કે બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયની કન્યાને પરણી શક્તા નથી, બીજી નાતો પણ એજ નિયમને અનુસરે છે અર્થાત્ અન્યોન્યમાં કન્યા વ્યવહાર તથા બોજન વ્યવહાર રાખી શક્તી નથી.

પુનર્જન્મને માટે પિયાગોરસના જોવો જ વિચાર અત્રેના હિંદુશાસ્ત્રોનો છે. આથી હિંદુઓ પ્રાણીનો ધાત કરવાની ખના કરે છે. ક્ષત્રિયને માટે માંસ બહાણની રજા છે, પરંતુ ગાય અને મોરતું માંસ સર્વે વર્ણને માટે વર્જ્ય ગણાય છે. આ બે પ્રાણીને માટે તેઓ વધારે પૂજ્ય ભાવ રાખે છે. ગાયને માટે એમ કહેવાય છે હિંદુઓ મરી ગયા પછી વૈતરણી નામની નદી તેનું પુછડું પકડીને તરી જાય છે, આવો મત લાવનારાએ કદાપિ મિસર દેશના ભરવાડોને ગાય અને બેસનાં પુછડાં પકડીને નાઇલ નદી ઉતરી જતા જોયા હશે. તેઓ એક હાથે ગાયનું પુછડું પકડે છે અને બીજા હાથમાં તેને બરોજર ચલાવવાને માટે પરોણો રાખે છે. વળી ગાયને પવિત્ર અને પૂજ્ય માનવાનું બીજું કારણ એવું જાણ્યું પડે છે કે તે ધણીજ કામની છે. ગાય માણસને દુધ અને ધી પુરાં પાડે છે તે ઉપરાંત ગાય ખેતીનું એક મોટું સાધન પુર પાડે છે. વળી જો ફ્રાંસ અને ઈંગ્લાંડની માદક હિંદુસ્તાનમાં પણ ગાય ખાવામાં આવે તો, હિંદુસ્તાનમાં ચરવાની જગ્યા યોડી હોવાથી મૂળે જ ગાયો અને બળદો યોડાં છે તે કાપવા માંડતાં સપાટા બંધ થઈ રહે અને તેને પરિણામે હિંદુસ્તાનની જમીન અખેડ પડી રહેવા લાગે છે. આડ મહિના સુધી હિંદુસ્તાનની બુજિમાં લીધું ધાસ થતું નથી, એટલે તે આઠે માસ ગાયો અને ટોર સુવરની માદક મેલુ ખાખે નિર્જીવ કરે છે. વળી જહાંગીર પાલ્સાહના વખતમાં બ્રાહ્મણોની અરજી ઉપરથી ટોરની તંગીને લીધે તેણે કેટલાંક વર્ષ સુધી ગાય અને ટોરને મારવાં એવો હુકમ કાઢ્યો હતો. યોડા જ વખત ઉપર બો-

રગઝેમને પુષ્કળ પૈસા આપી તેવો જ પશુઓને નહિ મારવાનો હુકમ ક
હાવાને માટે જાહેરોએ અરજી આપી હતી તેમણે એ અરજીમાં જણાવ્યું
હતું કે, પચાસ સાઠ વર્ષ થયાં જમીન પડતર રહે ૥ અને બળદો મળતા
નથી, તેનું કારણ માત્ર ગાયો મરાય છે તેજ છે વળી હિંદુસ્તાનમાં ગાયનું
માસ પચો પચ્ચ શક્ય નથી માત્ર શીયાળામાંજ તે પચે છે પ્રાણીઓના
ધાતને માટે બધી કરનાર તત્વશક્તીએ એમ ધાર્યું હતું કે પશુ વધ બધ
થવાથી લોક એક નીચ પ્રત્યે વધારે મમતાળુ અને શાત પ્રકૃતિના થવાશે
જે કે જોઈએ તેટલો જુસ્મો તો તેમનામાં રહેવો જ જોઈએ, પરંતુ આ
તો એથી ઉપર જ પરિણામ આવ્યું અને લોક વધારે દયાળુ અને અહિં
સક થવાથી નિર્બળ થઈ ગયા

પૂર્વ જન્મનો સિદ્ધાંત એવો છે કે જ્યાં મનુષ્યોના મનમાં અહિં
સાને મુદ્દો બદામર ઉતરી શકે છે પ્રાણીને મારીને ખાવાથી માણસ પો
તાના પુર્વજને મારી ખાય છે અને એ પાપ કદી ટળતું નથી વળી જ્યાં
હજોએ એમ પણ ધાર્યું હતું કે, ઉત્તર હિંદુસ્તાન જેવા મરમ દેશમાં ગાય
અને મળતું માસ લોકને પચશે નહિ અને વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરશે વેદધર્મથી
દરેક આર્ય બધાયતો છે કે ૨૪ કરાકમાં ત્રણ વાગ તેણે પૂર્વાભિમુખ બેસીને
સધ્યા-ઉપાસના કરવી તથા સધ્યા વખતે માણસે નહાવું જોઈએ અને
ભોજન ન લેતા પહેલાં તો અવસ્થ નહાવું જોઈએ બાધ્યા પાણી કરતા વ
હેતા પાણીમાં સ્નાન કરવું અને સૂરને અર્ધ આપવા એ વધારે સારું છે
હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં આ પ્રમાણે સ્નાન કરવાનો ધારો બાધ્યો છે તે
પણ ધર્મજ વિચારિત કાર્ય કરેલું છે આ નિયમ શીત દેશોમાં જળવાય
તેવો નથી, જે કે નિયમ બાધનારાઓનો એવો દંડ બધ નહિ હોય તેમ
છતાં મારા પ્રવાસની દરમિયાન ઘણાં લોકોને એ ઠાઠના વખતમાં અને શીત
પ્રદેશમાં પણ આ નિયમને અનુસરતા જોયા છે તેઓ પ્રજાતમાં ઢાઢા ન
દીના પાણીમાં ડુબકી મારે છે, કિંવા ઠાઠા પાણીનો ઘડો હાથમાં લઈને
સપાટા બધે માથા ઉપર બજાવી દે છે તેમના આ નિયમ સામે એ ધ
ણી વાર તેમને સમજાવેલા કે, સ્નાન વિધિ બાધનારે શીત પ્રદેશને માટે
નિયમ બાધ્યો નથી, તથા સ્નાન કરવું એમાં કંઈ દેવી કાર્ય નથી, કારણ
કે તે તો માત્ર માનવ જાતની એક સ્વચ્છ રહેવાની શોધ છે અને તેઓ

ધર્મોત્તર વિચિત્ર ઉત્તર આપતા હતા. તે કહેતા કે, અમારા આચાર ઈશ્વરે માત્ર અમારે માટે જ બાંધેલા છે, દુનિયાને માટે બાંધેલા નથી. અમારો ધર્મ તે અમારો જ ધર્મ છે અને એજ કારણે અમે અમારા ધર્મમાં બીજા પરદેશીને હાથગ કરી શકતા નથી. અમે એમ નથી કહેતા કે તમારો ધર્મ ખોટો છે, તમારો ધર્મ તમારા દેશને યોગ્ય બંધાયેલો હશે; દારણ કે અર્ગને માટે ઈશ્વરે કંઈ માત્ર એકજ માર્ગ બાંધેલો નથી હું તેમને એમ ખાનગી કરી શકતો નહોતો કે, ક્રિશ્ચિયન ધર્મ તો એક દેશને માટે નહિ, પરંતુ આખા જગતને માટે બંધાયેલો છે અને તે સર્વેને બંધ બેસતો આવે તેમ છે.

વેદમાં એમ કહેલું છે કે, ઈશ્વરને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છા થતાં તરત જ કંઈ તેણે તે બતાવી નહોતી પ્રથમ તેણે ત્રણ સપ્તર્ષી દેવ ઉત્પન્ન કર્યા હતા. અક્ષા, કૃષ્ણ કરનાર, વિષ્ણુ, પાવન કરનાર, અને શકર અથવા મહાદેવ સંતાન કરનાર પરમેશ્વરની આગાથી જ પછી બ્રહ્માએ લોકને માટે આર વેદને પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા આ કારણે જ કેટલાક દેવગોમા બ્રહ્માની મૂર્તિ આર મુખવાળી કરનામા આવેલી છે. મેં કેટલાક મિશનરીઓની સાથે આના સંગ્રહ વાત કરી હતી ત્યારે તેમણે મને જણાવ્યું હતું કે, 'આ બ્રહ્માન્યાત્મક દેવતાને માટે આર્યોમાં કંઈક રહસ્ય સમાવર્ત્ત છે વેદમાં કહેલું છે કે, એ બ્યક્તિ માત્ર સૂર્ય ૩૫ છતાં ઈશ્વર-બ્રહ્મા તો માત્ર એક જ છે. આ વિષય હવે મેં ઘણા પંડિતોને વાદ કરતાં જોયા છે, પરંતુ તેઓ તેનો ખુલાસો કંઈક એવી વિચિત્ર રીતે આપે છે કે આપણે તેમાં કંઈક સમજી શકતા નથી. મેં કેટલાકને એમ કહેતાં પણ સાંભળ્યા છે કે તે ત્રણ જુદા જુદા દેવતાઓ છે, પરંતુ દેવતા એટલે જુ તેનો તેઓ, આપણા દેશના કેટલાક મૂર્ખ મૂર્તિ પૂજકો જેમ પિશાચનો ખુલાસો આપી શકતા નથી, તેમ હિંદુ દેવતાનો ખુલાસો તેમનાથી આપી શકતો નથી મેં ઘણા વિદ્વાન પંડિતોને આના સંગ્રહ સવાલ પુછેલા ત્યારે તેમણે મને માત્ર એટલું જ કહેલું કે, એ ત્રણ ચણાત્મક દેવતાઓ એક ઈશ્વરનાં ત્રણ ન્દર્શ ૩૫માં એટલે કે, એક ઉત્પત્તિકર રૂપે, બીજું પાલન કરનાર, ૩૫ અને ત્રિજી મંદારક રૂપે મનાય છે, પરંતુ એક ઈશ્વર બ્રહ્માની સાથે આ ત્રણ દેવતાઓને શું લાગે વળગે છે તેનો તેઓ ખુલાસો કરી શકતા નથી.

જન્મનીમા જન્મેન એક 'રાઆ' નામના આગાના મિરાનરી વડીને
હુ મળ્યો હતો તેણે મરુત ભાગના ગ્રંથાસ કરેતો છે એણે મને ખાત્રી
પૂર્વક જણાવ્યું હતું કે તિ હુએના ને કપરના પણ રૂપમા જ નથી, પરંતુ
મધ્યમની દેવે, ના ૧૫થે તો નવ વાર મનુષ્ય । ૧૬ વારણ પ્રેરેતો , તેણે
પ્રભુ કે શિરાજને રમ્ને થઈ જ્યાર હુ દિદ્યમાન આપતો હતો ત્યારે એક
ખીમ પાત્રીએ તેને હિદુ દેવોના ગંગરે પુ હતું -, હિદુ નેત્રીમાના
વચનાએ દુનિયાપરની દુષ્ટ વૃત્તિઓના વિનાશને માટે નવ વાર અવતાર
ધારણ કરેલા છે આક્રમા અવતારને તેઓ પણ માન આપે છે પ્રે કે
આ'મે અવતાર થયો ત્યારે વેનાઓએ પુષ્પદ્રાદિ કરી હતી ત્રી માયમ
વની માફક આગા પણ ચમત્કારી ગામતો આવે છે એ દેવે જન્મ નેતા
વાત જ એક પવનમા હડનારા દેલને માર્યા માટે આગ્રહમા ઝગ મારી
હતી મૂર્ચને પણ પકડી પાડે તેવો એ માગદેવ પછી આમશમાથી નીચે
પડ્યો અને તેની હડપચી ભાગી ગઈ તે કુપરથી તેનું નામ હનુમાન પડ્યું
મુમ માન લોખના જુનમમાથી હિદુઓને મુક્ત કરવા માટે । વે ઈશ્વરનો
દશમા તાર થશે એમ તેઓ અને છે આવી વાનિક કથાઓ માન યો-
મ માયમા જ આવે છે તેમના આપોમા તો પ્રેતુ નથી । ખીમાના છેલા
દેવ મહાદેવને માટે કહેવાય છે કે એ રાજની કુચરીને એની ઈચ્છા હતી
કે તેણી તે દેવને જ પરણશે, પરંતુ જ્યારે તેના માપે તેમ ન કર્યું ત્યારે
રાજના એક અમાત્યે તેને અને રાજ્ય વશને મારી નાખી તે કુચરીને
ઈચ્છિત પર માથે પરણાવી હતી નારાયણે વૃમિહ અવતાર લીધો હતો,
પછી જુહનો, કચ્છપનો, ચોથો સાપનો, મકુતનો, આ પ્રમાણે તેણે આ
અવતાર લીધા છે અને નરમે હનુમાનનો આગમ કર્યો કે -

પાદરી રોઆનુ કહેતું એતું છે કે, કુપરના ભેવી બામનો માન પુરા-
ણની છે વેદમા એતું નથી, પણ તેમા જા નો વિચારવત ભાગ મમાવતો

• આ બધી જ ભત માય વગરની અને અર્થ દર્શક દિદુઓથી જાણેલી હોય
તેથી અસંબદ્ધ અને તરેહવાર છે મિરાનરીએ નીચ લોકથી તેમના ધર્મનું રદરચ બળ
વાને માટે પ્રયત્ન કરે છે તેથી ધર્મી વાર તેમને આવ માલ વનશનુ માયવ મને છે અમુક
ધર્મનું ખડન કરવા ધણુ બળવુ એ એ બર્નિશરનો અનુભવ પણ એવો જ થયેલો
એટલે આ બાબત મગત હોય તેમા શી નવાઈ

છે. છતાં અવતાર લીધેલા છે એમ હાલ બધા માને છે. આ ઈશ્વરના અવતાર સંબંધે મેં પંડિતોને પુછેલું ત્યારે તેઓએ ઘણું ભાગે એવો જવાબ આપેલો કે પૂર્વે થઈ ગયેલા શરવીર પુરુષોને જ લોકો ઈશ્વરનો અવતાર માને છે અને તેવાં સારાં કામ કરનારાં સ્ત્રી પુરુષોની મૂર્તિઓ હાલનાં હિંદુઓનાં મંદિરોમાં પૂજાય છે. ચીન ધર્મની મૂર્તિઓના કીરકર પાદરીના પુસ્તકમાં તેમાંની હકીકત આપેલી છે. કેટલાક હિંદુસ્તાનના પંડિતોએ મને જણાવ્યું હતું કે, ઈશ્વરના અવતારો તે ખ્રીષ્ટુ કંઈ જ નહિ પણ પૂર્વે થઈ ગયેલા મહા પુરુષો છે. દરેક માણસમાં કંઈક ઈશ્વરનો અંશ રહેલો છે, એમ હિંદુઓ માને છે. દેવતા, પિશાચ, વગેરે જુદી જુદી જાતનાં દેવતાઈ રૂપને પણ તેઓ માને છે. એક મોટા વિદ્વાને એ અવતારોના સંબંધે મને જણાવ્યું હતું કે, અવતારોની મુક્તિ પ્રાકૃત લોકને નીતિના અને ભક્તિના માર્ગમાં રાખવાને માટે જોડાયેલી છે એટલું જ નહિ, પણ દરેક માણસમાં ઈશ્વરનો અંશ છે, એ મુક્તિ તો મોટા તત્વજ્ઞાનના માર્ગથી જ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. પરલોક, સ્વર્ગ અને નરક વગેરેની યોજના લોકને આ જીવનમાં સત્કર્મમાં પ્રેરવા માટે યોજાયેલી છે. મૂર્તિ પૂજકોના સંબંધમાં મેં ઘણી બાબત મેળવી હતી પરંતુ તે કંઈ અભ્યાસ પૂર્વક કિંવા અનુક્રમ રાખીને મેળવી નહોતી એટલે પુસ્તકના રૂપમાં જોડવાય તેવી નથી.

ઘણા જ રસાળ પ્રદેશમાં ગંગા નદીના કિનારા ઉપર યોગી રહેતેવી રીતે બનારસ નામનું સુંદર નગર આવેલું છે. મૂર્તિ પૂજકોની મુખ્ય પાઠશાળાઓના સ્થાન રૂપ આ નગર છે. બનારસ તે સુરોપનું અધેન્સ છે. અહીં આગળ આખા દેશના બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યા સંપાદન કરવાને માટે અને ધર્માચરણને માટે આવી રહે છે, તથા પોતાનો કાળ વિદ્યાભ્યાસ પાછળ ગાળે છે. આપણી પાઠશાળાઓની માફક અત્રે કંઈ શાળાઓ તથા અભ્યાસ ક્ષમની રચના જોવામાં આવતી નથી; પરંતુ અત્રેનો અભ્યાસક્રમ આપણી પ્રાચીન રીતિને અનુસરતો છે. મોટા મોટા વિદ્વાન ગુરુઓ રાદે-રમાં ખાનગી ઘરોમાં, અથવા પરામાં શેઠ શાહુકારોની વાડીઓમાં મુક્ત પ્રજ્ઞા રહે છે અને ત્યાં તેઓ ચેતનાના સિંધોને શાંત કરાવે છે. કેટલાક ગુરુઓની પાસે ચાર પાંચ અને વધારે પ્રખ્યાત હોય તેની પાસે પંદર સોળ નાથીઓ હોય છે; પરંતુ ગુરુઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે, એટલે વિદ્યા-પણ કંઈ મોટા હોતા નથી દસ બાર વર્ષ સુધી દરેક વિદ્યાર્થીને પો-

તાના ગુરુ સાથે અભ્યાસને માટે રહેલું પડે છે, જે કાળમા તે બહુીને હો-
શિયાર થાય છે, પરંતુ અભ્યાસ ઘણો જ મદ વાલે છે, કારણ કે વિદ્યાન
ગુરુઓનો સ્વભાવ ઘણો તીજો હોય છે અને તેનું કારણ તેમના મિથાન
તથા દેશમા ગરમી પડે છે તે હોતું જોઈએ વળી રમના દિવસો ઘણા આવે
છે આપણા દેશની માફક અહીંઆ વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તેજનને માટે પાસ્તો
પિક વગેરેની જોડવણુ નથી તેમ વિદ્યાર્થીઓને ૩ ગુરુઓને માટે કઈ ઉ
પાધિ શ્રેણીની કે નોકરી ચાકરીની પણ રચના નથી, એટલે અહીંના લોકોનો
અભ્યાસ મદ અને નિસ્તસાહી સરખો ચાલ્યા કરે છે વિદ્યાર્થીઓ રાહરમા
શેરીઆ લોકો માધેલા સદાજીત અને ઝત્રમાથી જે ખીચડી મળે છે તે ઉપર
પોતાનો નિર્વાહ કરે છે અને યજમાનોને લ્યા જમતા ફરે છે બનારસમા
વિદ્યાર્થીઓને જે શીખવાડવામા આવે છે તે વિદ્યાન વર્ગમા જાણીતી સ
સ્કૃત ભાષા જ પ્રથમ શીખવાડાય છે સસ્કૃત ભાષા હિંદુસ્તાનમા ખોલાતી
ભાષાઓથી તદ્દન બિન છે જે પાદરીની પાસેથી મળેલું એક ચોપાનીઉ કી-
રકર પાદરીએ છપાવ્યું હતું તે આ ભાષાનું જ હતું સસ્કૃત એટલે શુદ્ધ
કરેલી ભાષા હિંદુઓના ચાર વેદો જે તેમને બ્રહ્માની મારફતે ઈશ્વર આ
પેના કહેવાય છે તે એ જ પવિત્ર ભાષામા લખાયેલા છે બ્રહ્માના જોડેલી
જ સસ્કૃત ભાષાને તેઓ પ્રાચીન ગણે છે અને તે દ્રોડો વર્ષની ગણતરી
કરે છે, જે મારા માનવામા આવતું નથી સસ્કૃત ભાષા ઘણી જ પ્રાચીન
છે એમા તો શંક નથી જ, કારણ કે હિંદુઓના ધર્મ પુસ્તક સર્વથી વધારે
પ્રાચીન છે અને તે બધા એ જ ભાષામા લખાયેલા છે સસ્કૃત ભાષામા
તત્ત્વજ્ઞાનના, આયુર્વેદના, ભૂગોળના વગેરે જૂદી જૂદી વિદ્યાની શાખાઓના
પુસ્તક કવિતામાં લખેલા છે અને બનારસમા એક ઘર એવાં જુના પુસ્ત
કોની પોથીઓથી ચીકાર બરેલું છે

વિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ સસ્કૃત ભાષા બોલે છે, પરંતુ વ્યાકરણનું સારું જ્ઞાન
યમા વગર ભાષા બરોબર આવડતી નથી અને કદિન પડે છે, એટલે તેઓ
પુરાણોનો અભ્યાસ કરે છે, પુરાણો વેદ ઉપરથી સંક્ષેપમા બનાવેલા છે
અને મને બનારસમા બતાવવામા આવ્યા હતાં તે વેદના પુસ્તક એટલા
બધા મોટાં છે કે મારા આગા સાહેબ ઘણી કિમત આપતા છતાં પણ તે
ખરીદ કરી શક્યા નહોતા હિંદુઓ તેમનાં ધર્મ પુસ્તકને બહુ સત્તાડીને

માયરી ગળે છે અને જ્ઞાનના જન છે તેમ મુમયમાનો તેને જાણી ન મૂકે માટે આગ કરે છે, તથા તેમના કાયમા પણ જરા દેતા નથી પુરાણોનો અભ્યાસ કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા માટે છે, પરંતુ તેમાં તેઓ મારો અભ્યાસ કરી શકતા નથી યુગપમા જેવા ઉગ્રાદર્શી વિદ્યાનુ કામ લેવાય છે તેમ ઉગ્રાદર્શી હિંદુઓ તેના નથી તેઓ આજમુ અને મોનજી છે. વિદ્યાર્થીઓ બ્રહ્મવામા મદ છે

હિંદુજ્ઞાનમાં ૭ દર્શનમારા યર્થ ગયા છે અને તેઓ ધણી જ અદ્-ભુત છે ૧ ગાંતમનુ ન્યાયશાસ્ત્ર, ૨ કથાદત્તુ વૈશેષિક ૩ કપિલનું સામ્યદર્શન, ૪ પતંજલિનું યોગદર્શન, ૫ વૈશિષ્ઠી મુનીનું મીમાંસાદર્શન, અને ૬ બ્રાહ્મ-રાયણનું વેદાંત દર્શન એ ૭ મુખ્ય છે ૭ દર્શનના વિદ્વાનોમાં ઘણો જ ઉ-ચ્ચતાદ ચાલે છે અને દરેક પોત પોતાના દર્શનને વખાણે છે સાતમું બુદ્ધ દર્શન અંશચીન છે, અને તેના વળી જાર દર્શનમાં બેઠ પડેલા છે બુદ્ધદર્શન વાળાનું હિંદુઓ નારિતકવાદી માને છે અને ધિમારે છે તથા પરંપરાગત ધર્મથી વિરુદ્ધ વર્તનારા નરીક લેખે છે ત્રેક દર્શન જન્ય એકેશ્વર ઉપર જાય છે પરંતુ સહુ સહુના વાદ માર્ગ બિન્ન છે કેટલાક કહે છે કે સદ્મતર પ-માણ્યથી જગતનું બધારણ થયેલું છે અને તેમ થવામાં મૂળ વસ્તુનું કા-લિન્ય, સંગીનતા, અને અતુરોધ એ મુખ્ય નથી, પણ તેનું સૌક્ય કા-રણ છે આના ઉપર તેઓ મોટા વાદ માટે છે જેના મિંદુ ડીમોસ્થનીસ અને પીતાના જેવા છે, પરંતુ તેઓના વિચાર આના સંબંધે એવા તો અસંપૂર્ણ અને તરેહમાર છે કે જે આપણાથી સમજી શકાતા નથી ઘણી સારી રીતે બણેલા પંડિતો પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયને સ્ફૂટ કરી શકતા નથી તેનું કારણ તેમની અપૂર્ણ નિષ્ઠા અને મૂળ દર્શનકારની પુસ્તક લખ-વાની સુચવણ બરી મીત દશે એમ જ કહેતું પડે છે બીજાઓ કહે છે કે દ્રવ્ય અને રૂપમાથી બધું બનેલું છે પરંતુ એક વિદ્વાન આ દ્રવ્ય કે રૂપ શું તે સ્પષ્ટ કરી શકતો નથી, આપણે આ કેટલીક શાળાઓમાં તત્ત્વ વિષયની સ્પષ્ટતા નથી થતી તેમ હિંદુઓ પણ આ તત્ત્વ વિષયને સ્પષ્ટ કરી શકતા નથી અને તેઓ જે ઉદ્ધરણ લે છે તે ૪૮ પદ અને જુવાર જેમ અનેક માટલાં બનાવે છે-તે દ્રવ્ય રૂપથી બનાવે છે તેવો જ દાખલો આપી વાળે છે કેટલાક ચાર તત્ત્વમાથી ક્રમશઃ માને છે, અને કેટલાક

શન્યવાદી છે, પરંતુ એકે કારણુ ભાવને દૃઢ કરી સમજાવી શકતો નથી આમ થવાનું કારણુ મારા ધારવા પ્રમાણે તો પડિતો જ છે, વારણુ કે તે-
ઓ પોતે વસ્તુને સમજતા નથી અને બીજાને સમજાવી શકતા નથી, એ
દસે અથ પરપરા ચાલી જાય છે અને મૂળતત્ત્વ બીજા લોકની
આપમા નમાણુ થતુ જાય છે કેટલાક તિમિર અને તેજ ઉપર ઉત્પત્તિને
મૂકે છે, પરંતુ તેની મિદ્ધતાને માટે તેઓ એના નમાવા ક્ષુદ્ર અને વિદ્વાનના
કર્ણને અથોગ્ય વાદ કરે છે જે ખરા સામ્યમગેએ કદી પણ સ્વીકારેલા નહિ
હોય એમ આપણને તેમના મિથ્યાભિમાની વાદ ઉપરથી જ સમજાય છે
મોટા વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓના પુસ્તકોને વગોવે એવા આ વિદ્વાનોના મિ-
દ્ધાનો બાવિમ અને અજ્ઞાનપૂર્ણ ચર્ચ મથેલા છે ઝેન્ટ જ્યારે વાદ્યથી માથુ
પકડી જાય છે ત્યારે બધા સિદ્ધાંતો ઈશ્વરી છે એમ કહીને વિદ્વાનો પોતાના
વાદને મમામ કરે છે શન્યમાથી બધુ ઉત્તમ થએલુ છે, એ મિદ્ધાત ઝેવટ
તેઓ સ્વીકારે છે, પરંતુ તે સિદ્ધાંત હાવના પડિનેને સ્તુત્યો હોય એમ
ભાગતુ નથી તે પ્રાચીન સિદ્ધાંત હાલ તેઓ અણુસમજે એમ્મા કરે છે તે-
ઓ કહે છે કે એક મોટા મહાત્મા છે તે આ બધા સિદ્ધાંતોતે સ્પષ્ટ કરી
શકે ■

હિંદુઓમા વૈદ્યની નાની નાની ઘણી ચોપડીઓ છે પણ એક નિ-
બંધરૂપ નથી એક ઘણુ જ પ્રાચીન પુસ્તક મસ્કૃત કવિતામા લખેલુ છે
આપણાથી જુદી જ રીતે તેઓ માવજત કરે છે અને તે નીચે જણાવેલા
મુદ્દા ઉપરથી સિદ્ધ થયેલી છે તાવથી પીડાતો હોય તેને સારી માવજતની
જરૂર નથી દરેક રોગનો મુખ્ય ઉપાય પથ્ય છે માદાને માટે માસના ખો-
રાક જેવુ ખરામ બીજુ કંઈ નથી, તાવવાળાને માસ ખાધાથી પેટમા ઉપાધિ
થાય છે, જ્યારે માથે ગરમી ચડી જાય તેવો તાવ આવવાની ધારતી હોય
ત્યારે ફ્રમ ખોની નાખી તે સારૂ છે, છાતિના, ચક્રતના, અને પેસાળના
રોગમા પણ એ ઉપાય આરો છે હિંદુઓની આ રીતો યોગ્ય છે કે કેમ
તેનો વિચાર કરવાનુ કામ હુ આપણા વિદ્વાન બિષ્વને માથે નાખુ છુ
અત્રેના વૈદ્યો અને દકોમો આ રીત પ્રમાણે જ માદાની માવજત કરે છે
અને હિંદુસ્તાનમા તેઓ એથી ક્ષાવી પણ જાય છે હિંદુઓના દરતા મો-
ગતોને ફ્રમ ખોનવી એ વધારે મહજ ચર્ચ પડેલુ છે ગોવા અને પારીસમા

ફક્ત જોડીને રૂધિરપાત કરાય છે એટલું જ નહિ પણ ઉક્ત રોગનો ભય હોય ત્યારે તેઓ વધારે રૂધિર કાઢી નાંખે છે. કેટલીકવાર તેઓ ૧૮-૨૦ ઓસ જેટલું રૂધિર કાઢી નાંખે છે અને કોઈ વાર માણસ બેભાન પણ થઈ જાય છે. આ પ્રભાવે કરવાથી પ્રારંભમાં રોગ અટકી શકે છે, એમ ગેલન કહે છે તે સત્ય છે અને મેં જોયું છે પણ ખરું.

શારીરિક શાસ્ત્રમાં હિંદુ વૈદો કંઈ પણ સમજતા નથી. તેઓ મનુષ્ય અથવા પ્રાણીનાં શરીર ચીરીને કદી પણ જોતા નથી એટલું જ નહિ પણ આપણે તેમ કહીએ તો તેઓ ધરમાથી પણ નાશી જાય છે. શરીરમાં રૂધિર કેવી રીતે ફરે છે અને હૃદયમાં જઈ કેવી રીતે શુદ્ધ થાય છે તે મારા આગા સાહેબને દેખાડવાને માટે બ્યારે હું કોઈ છવતો બકરો અથવા ઘેટો ચીરતો હતો, ત્યારે હિંદુઓ લાંબી છવ લંબને નાશી જતા હતા. તેઓ તદ્દન અજાણ હતા પણ જાણે તેમણે મનુષ્યને ચીરીને નાડીઓની ગણતરી કરી હોય તેમ ખાતરીથી લોઢાને કહે છે કે માણસના શરીરમાં પાંચ હજાર નાડીઓ છે તેમાં એક ઓછી વતી નથી. બગોળ શાસ્ત્રના સંબંધે જોડીએ તો હિંદુઓની પાસે ગણતરી છે અને તેઓ આપણા બગોળ શાસ્ત્રીઓની માફક મિનિટ મિનિટ બરોબર તો નહિ પણ ચોક્કસ વખતે મદલુ થશે એમ કહી શકે છે. મદલુના કારણે તેઓ જે વાત જણાવે છે તે ઘણીજ વહેમી અને દામ્ય અપદ છે. તેઓ કહે છે કે રાહુ નામનો મદ બ્યારે સૂર્ય અથવા ચંદ્રને ઘસે છે ત્યારે મદલુ થાય છે તેઓ વળી જણાવે છે કે સૂર્યથી ૪૦ કરોડ યોગજન જેટલે ઉંચે ચંદ્ર આવેતો છે ચંદ્રમાં અમૃત છે અને તેની પ્રભાથી પૃથ્વી પરના રસાદિ પદાર્થોને અને મનુષ્યના મગજને પ્રુષ્ટિ મળે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, અને તારા વગેરે મદમંડળને તેઓ દેવતા માને છે અને કહે છે કે એ આખું મદ મંડળ પૃથ્વીના મધ્ય ભાગમાં ગોડવેલા એક કલ્પિત સુમેરુ નામના પર્વતની પાછળ ફરે છે. સૂર્ય મેરુની પેલી બાજુએ જાય છે ત્યારે રાત પડે છે.

બગોળમાં પણ હિંદુઓમાં સારું જ્ઞાન નથી. પૃથ્વીને તેઓ ચપટી અને ત્રિકોણ ગણે છે. તેઓ જૂદી જૂદી જાતના સમુદ્રોથી વિદાયના સાત દ્વીપ માને છે સાત સાગરોમાં એક દુધનો, બીજો સાકરનો, ત્રીજો ધીનો ચોથો મધનો, એમ માને છે. મેરુની યેણીએ ઉતરતા દ્વીપો આવેલા છે,

અને તેમા સાગરના ગુણ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ થાય છે મેરુની પામે દેવતા, લાપી ઉતરતા અર્ધ દેવ અને એમ સાત યોગ છે, છેવટ પૃથ્વી છે અને પૃથ્વીના લોક તે આપણે માણસ છીએ, જે અકલ્પમા સહી ઉતરતા છીએ પૃથ્વીને ચાર દિગ્ગજોના મન્ત્રક ઉપર રહેની માનવાથી ધરતી કપ હાથીના માયા હાલવાથી થાય છે એવી અજ્ઞાનતા હિંદુઓમા છે હિંદુસ્તાનના લોક દુનિયામા સહી વધારે વિદ્વાન અને ડાહ્યા છે એમ કહેવાય છે એવું માનવામા, જે બ્રાહ્મણોના પુસ્તકોમા મે ઉપર લખી એવીજ મપો લખેની હોય તો ઠગાઈ છે એમાં શક નથી હિંદુઓના ધર્મમા અને શાસ્ત્રોમા ખરું શું છે તે બધા પુસ્તકો સરકૃતમા લખેના હોવાથી જાણતું નથી, એટલે તે દેવ છે અને હાલ જે મનાય છે તેવું હોય તો તે નકામા જ ગણાય એમા શક નહિ, પરંતુ મૂળ શાસ્ત્રોમા આતુ નહિ હોય મરણ કે તે ધણા પુરાતન છે સરકૃત બાપા હિંદુસ્તાનમા ધર્મ કાગ થયો મૃત બાપા ધર્મ પડેલી છે માત્ર વિદ્વાનો જ તેમા કંઈક થોડું ધણુ સમજે છે, એટલે તેવું મૂળ શું હશે તે જાણવામા આવતું નથી હવે હું હિંદુઓની મૂર્તિ પૂજના સબધે જે બોલ લખવા ધારૂ છું

૬ બગાળ તરફ જતાં બનારસ-વિદ્યાગ્રામમા મપો હતો અને લા એક મોટા પડિતો મળ્યો હતો આ પડિત તેના મોટા જ્ઞાનને લીધે શાહ જહાંનના રાજ્યમા દિલી રહેતો હતો અને દરમારમાથી તેને જે હજાર રૂપિ આપો દરમાયો આપવામા આવતો હતો તે રેશમનો ઘોળો કીનારીદાર પોપાક પહેરે છે શરીરે ઘટ અને મજબૂત છે અને તેના મોટા ઝખા ઉપર રાતા રંગની કીનારીદાર ખી લમણા કરે છે જે દીલીમા તેને તેના ધરાઉ પોપાકમા નાની પોતડી ભેર ફરતો તથા ઉધાડે મજે રખડતો અને દોઢ વાર પાલખીમાં બેસીને ફરતો પણ જોયો હતો આલમગીર ગાદીએ આવતાં તે ધર્મધ હોવાને આ પડિતનો દરમાયો બધ પડ્યો હતો તેને માટે તે મારા નવાન સાહેબની પાસે એક વર્ષ સધી નિરતર ફેરા આંટા માર્યા કરતો હતો આ પડિતની સાથે મેં સારી મૈત્રી બાધી હતી એટલે જ્યારે હું બનારસ ગયો ત્યારે તેણે મને ધણા માનથી આવકાર આપ્યો હતો અને બનારસની મોળી પાંચાળા તથા પુસ્તકાલય દેખાશા હતાં તેણે બીજા ૪ મોટા પડિતો પણ મને મેળવ્યા હતા આવા સારા પડિતો મળતાં મેં મૂર્તિ પૂજ

શા માટે કરવામા આવે છે તેનું સ્વસ્થ નજીવા ગાટેનો પ્રસંગ હાય લીલો
 મેં તેમને કહ્યું કે, હિંદુસ્તાનમા સામાન્ય રીતે અરોગ્ય ફલેવાય એવી મૂર્તિ
 પૂજા શા માટે પ્રવર્તે છે? આપના જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓની પાસે હું આના
 સમ્બંધે ઘણું જાણસો મેળવવા માગુ છું આ ઉપરથી તેમણે મને જવાબ
 આપ્યો કે, ' અમારા મદિરોમા મહાદેવ, ગણપતિ, ગૌરી, બ્રહ્મા વગરે કે
 વોની મૂર્તિઓ છે, એ તો ના મહેવાય નહિ જ આ ગિરણ્ય ખીજ ગૌથ
 દેવોની મૂર્તિઓ પણ હોય છે મુખ્ય દેવો જે ઉપર ગણુઆ તેમની મૂર્તિ
 બધે દેકાણે હોય છે એ મધ્યમા મૂર્તિઓને અમે ઘણું માન આપીએ છીએ
 તેમને અમે લાંબા ચર્ધ પગે લાગીએ છીએ, નાના પ્રકારનાં નૈવેદ્ય કરીએ
 છીએ, સુખડ, ચદન કેસર અગરજ વગરે સુગંધી દ્રવ્યો અને પુષ્પોથી પૂ
 જીએ છીએ, પરંતુ તમારે ખાતરી રાખવી કે અમે તે મૂર્તિઓને ખરેખરા
 મહા અને વિષ્ણુ તરીકે માનતા વા કહેતા નથી મૂર્તિઓ તો માત્ર તે
 તે દેવતાઓના સ્વરૂપ અને પ્રતિનિધિત્વસ્થાન રૂપ છે જે દેવની પ્રતિમા
 હોય તે દેવને નામે જ અમે મૂર્તિને પૂજીએ છીએ અમે જેની પ્રાર્થના
 કરીએ છીએ તે મૂર્તિ નહિ પણ સાક્ષાત્ દેવ માનીનેજ પ્રાર્થના કરીએ છી
 એ મૂર્તિને અમે માનતા નથી પરંતુ તેના રૂપે તે દેવને બજીએ છીએ
 અને માનીએ છીએ મદિરોમા મૂર્તિઓનું સ્થાપન કરવાનું કારણ માત્ર એ
 ટકું જ છે કે દેવગમા મૂર્તિ હોવાથી પ્રાકૃત લોખ દેવતા રૂપ દૃષ્ટિએ કરીને
 પોતાનું ધ્યાન અને મન દેવ તરફ એક કરી સ્વસ્થ ચિત્તે સાક્ષાત્ દેવતાનું
 પ્રીતિપૂર્વક અર્ચન ધ્યાન કરી શકે છે અમે માત્ર એજ દેવને માનીએ
 છીએ અને તે આ મૂર્તિઓમા નથી, પરંતુ સર્વોપાપક છે, એવો અમારો
 સિદ્ધાંત છે '

ઉપરના પડિનોના અનુસરમા મેં કઈ વધારો વઢારો કર્યો નથી, પરંતુ
 મને એમ શક્ય રહે છે કે તેમણે આપેલો વિચાર ક્રિશ્ચિયાનીતીને મળતો
 બનાવીને તેમણે મને જણાવેલો લાગે છે ખીજ પડિનોએ મને મૂર્તિ પૂ
 જાના સમ્બંધે જે જાણસો કર્યો હતો તે એથી તદ્દન જુદો જાતનો હતો

હવે હું આ વિષયને કાળનિશ્ચય વિવા ઉપર નર્મ મયો અને તન્ત
 જ તે વિદ્વાનોએ મને યુરોપના ધરતા પગ વગરે નાચીનતા ઉપર ગુચ
 વણુમા નાખી દીધો તેમણે જગતને અનાદિ જણાયા જતા પણ

તેનો પ્રારંભ બતલાવ્યો, પરંતુ તે એવો પ્રાચીન બતાવ્યો કે અનાદિ એમ જ કહેવાય છે. તેમણે કહ્યું કે, અમારામાં ચાર યુગ છે. દરેક યુગના તેમણે ગણાવેલા વર્ષો અને જરોબર યાદ નથી, તોપણ તેમણે તે નીચે પ્રમાણે કહ્યા હતા મતયુગ ૧૭૨૮૦૦૦, ત્રેતાયુગ ૧૨૯૬૦૦૦, દ્વાપરયુગ, ૮૬૪૦૦૦ અને કળિયુગનાં તો અને યાદ નથી (૪૩૨૦૦૦) પહેલા ત્રણ યુગ યર્ષ ગયા છે અને ચોથા કળિયુગના પણુ હાન કેટલાંક વર્ષ બ્યતીત થયાં છે ચોથા યુગને અતે દુનિયાંનો નાશ થશે એમ પણ તેમણે અને જણાવ્યું હતું. દુનિયાના પ્રારંભ કાળથી વર્ષ કહેવા માટે તે પડિતોને એ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે વારંવાર પોતાના દુઃખિત પ્રમાણે ગણતરી કરી પણ તેમાં તેઓ કાબા નહિ લાખો અને કોટી વર્ષની ગણતરી તેમણે અને અડસટે જણાવી ત્યારે કોઈ પણ પડિતને આ પ્રમાણે તે શાના ઉપરથી કહે છે તેમ પ્રશ્ન પુછવામાં આવે છે ત્યારે તે વેદને પ્રધાન ગ્રંથ જણાવે છે. પછી એ તેમને તેમના દેવતાઓ મનઘે પ્રશ્ન કર્યો હતો, પરંતુ તેમાં તેમણે માત્ર લોચા વાળા સિવાય કંઈ ધ્યાન આપવા ભોગ ઉત્તર આપ્યો નહોતો દેવતાઓ ત્રણ જાતના છે, એક સારા, બીજા નકારા, અને ત્રીજા સ્વતંત્ર કેટલાક દેવ દેવતાના બનેલા છે, કેટલાક, તેજના બનેલા છે અને કેટલાક બ્યાપક દેવતાઓ છે આ બ્યાપક શબ્દ એવો છે કે જેમાં ગમે તેવો ગોઠાણો પણ ઉતારી શકાય કેટલાક પડિતોએ જણાવ્યું હતું જ, દેવતા જુદા જુદા પ્રાતના લોકોએ માની લીધેલું કોઈ દેવતાઈ અને વિશ્વ બ્યાપક શક્તિનું સ્વરૂપ માત્ર છે એ તેમને લિંગ દેહના સબ્ધે પુછ્યું, પરંતુ તેમાં હું એ જ પ્રથમ જણ્યું હતું તેથી વિશેષ જણી શક્યો નહિ વસ્તુ માત્રનું લિંગ આ જગતના નાના મોટા પરમાણુમાં બ્યાપ રહેલું છે અને જેમ એક બીજામાંથી મોટું જાડ થાય છે, તેમ લિંગ શરીરમાંથી પ્રકૃતિ અને કર્મના ચોગે સ્થુલ શરીરની ઘટના થાય છે મનુષ્ય, ઘોડા, હાથી, ગાય, જાડ વગેરે વસ્તુ અને પ્રાણીઓના લિંગ શરીર બ્રહ્માંડમાં વાતાવરણમાં જમણું કરે છે, તે પ્રમત્ર મળતા વિકારને પામે છે ત્યારે બીજા પદાર્થોના પોષણથી મોટા થઈને દૃષ્ટિગોચર સ્વરૂપમાં આવે છે લિંગ શરીર અદૃશ્ય છે અને સ્થુલ ક્ષેત્ર દૃશ્ય છે, જે આપણા જોવામાં આવતા સ્વરૂપમાં જણાય છે શાહજહાન પાદશાહના વડા શાહજહાન દારા

શિક્ષાક અને સુલતાન સુઝને કેટલાક મૂર્તિ પૂજક તત્વ વિચારનાં એક એવા ધર્મમાં ખેંચી લીધા હતા કે નેથી આખા હિંદુસ્તાનમાં સંશોભ થઈ રહ્યો હતો. તમે સ્વીકારશોજ કે, આ જગતમાં બંધાયેલા સ્થુલ દેહો કાઈ જાતનાં જૂદી જૂદી જાતો પરમાણુઓના એક સમવાયનો એકત્ર થયેલો સમુદ છે અને તેમ મનુષ્ય, પ્રાણી, વૃક્ષ વગેરે છે. આવીજ જાતનો વિચાર આપણા પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞ પેટા અને ઍરિસ્ટોટલે જણાવેલો છે. આ દ્રવ્ય પરમાણુ વાદ એજ હિંદુસ્તાનના અને ધરાનના પડિતોનો મુખ્ય વિષય છે અને ધરાનના ગુલશાન રાઝ નામના કાવ્યમાં એના ઉપરજ મોટી મોટી કવિતાઓ લખાયેલી છે. આવોજ મત ફલુડનો પણ હતો. ખીજા સમજના તત્ત્વજ્ઞાનિયોનાથી જૂદીજ રીતે હિંદુસ્તાનના તત્ત્વજ્ઞાની પડિતો આ અસંખ્ય વાતને આગળ વધારતાં એમ જણાવે છે કે, અક્ષર બ્રહ્મે તેનામાંથી માત્ર જીવજ ઉદ્ભવ કર્યો છે એટલુંજ નહિ, પણ બ્રહ્માંડમાં જણાવી દેહિક અને ભૌતિક સમજના વસ્તુઓ તેણે પોતામાંથીજ ઉત્પન્ન કરેલી છે, અને આ સંજિતું રચન તેણે નિરંતરને માટે કરેલું નથી. પરંતુ જેમ કરોળિઓ પોતાના મુખમાંથી ઝાળ બાંધી ઝાળસજિ રચે છે અને પોતાની ઇચ્છા થાય સારે તે ઝાળસજિને પોતાનામાં પાછી ખેંચી લેછે, તેમજ અક્ષર બ્રહ્મ પણ સજિને રચી પાછી પોતામાં સમાવી દે છે. હિંદુસ્તાનના કલ્પિતીક વિચારો વાળા પડિતો ઉક્ત ઉદાહરણ આપીને જણાવે છે કે ઇશ્વર પોતાની માયાથી જગત રચી પાછું તેને પોતાનામાં લય કરી નાખે છે. જ્યારે મહાપ્રલય થાય છે સારે પરબ્રહ્મ આ જગતને પાછું પોતાનામાં સંકેલી લેછે, એમ તેમનો સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંતથી તેઓ જગતને મિથ્યા ઠરાવી એમ કહે છે કે આપણે જે જોઈએ છીએ, સાંભળીએ છીએ સ્પર્શ કરી જાણીએ છીએ, તે સમજી કંઈ નથી પણ મિથ્યા જગત છે, જે માત્ર સ્વપ્ન રૂપ છે. સ્વપ્નમાં વસ્તુ માત્ર જણાય છે અને અનુભવાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે જેમ મિથ્યા હોય છે તેમ જગત મિથ્યા છે અને જે છે તે બધું બ્રહ્મ મય છે એટલે સર્વ વિષ્ણુમયં જગત એ સિદ્ધાંત સિદ્ધ થાય છે. એક જ સંખ્યાનાં જેમ દસ, સો, હજાર વગેરે પૃથક્કરણ થાય છે અને મન એકજ સિદ્ધ થઈ રહે છે તેમ જગતનું બંધારણ છે એમ તેમનો મત છે. પરંતુ ઇશ્વર પોતે દેહિક રૂપવાળો નહિ હોવાથી તે જગતની કેમ રચના કરે છે તથા જૂદી જૂદી વસ્તુઓનાં પ્રવર્તન સંબંધન કેમ થાય છે

એ પ્રશ્ન તેમને પુછ્યો હોય અને જણાવ્યું હોય કે તમારો વ્યાપક ઇશ્વર આ બધાનો સમવાય કેમ કરે છે, 'તો તેઓ ઉત્તર આપે છે કે, ઇશ્વર એક મોટા સાગર જેવો છે અને તેમા મામાના અનેક નાવ ફર્યા કરે છે જ્યારે તે નાવ ભાગી જાય છે ત્યારે તે અને તેમાનું પાણી જે સાગરના પાણીનો અશ માત્રજ હતુ તે પાણુ તેમા ભળી જાય છે વિશેષ કષ્ટજ થતું નથી અથવા તેજ, જેમ જૂદી જૂદી જાતના કાચના સગમા જૂદા જૂદા રૂપે દેખાતુ છતાં અતે એકજ તેજમા કેન્દ્રત્વને પામે છે, તેમજ જ ગતતુ પણ થાય છે તેઓ પ્રચ્છન્ને સતોષ આપી શકતા નથી, એટલે તેમને વાદ માત્ર અગ્નિ બ્રમને મારેજ છે એમ કહીએ તો ચાલે આનો કદી સતોષકારણુ જવાન મળવાની આશા રહેતી નથી જે તેમને નાવના સબધે અને તેજના સબધે કહ્યું હોય કે તે જળભિત્ત છે અને જુદા જુદા તેજ પણ ભિન્ન છે તો તેઓ ખીજુ કઈ જ નહિ મ્હે પણ એના એજ ઉત્તરણોને ખીજ રૂપમા ખડા કરી ખોટો વાદ ચલાવશે સોદીજ અને શુભે બરાજના ગ્રથોમા પણ એમજ કરવામા આવેલુ છે

આવી જાતના વહેમ વમળમા પડેલા હિંદુઓ અને બ્રાહ્મણો જેમ તેમને સમજાવે તેમ માને છે અને તેઓ તેમની પાસે સુરજ, પવત નદી વગેરેને પણ દેવતા તરીકે પુજાવે છે આવીજ અગ્નિ પરપરાથી એક બી જે ધ ણી જીવતો હોય ત્યારે તેને માગો દેતી હોય તેને ધણીની પાછગ જીવતી બાળી મૂકી સતી કરાવવાનો વહેમ લોકોમા દઢ કરી રહ્યા છે આ બધી દોષ અગ્નિ બ્રહ્મણોનો છે વેદ અને ખીજ પૌરાણિક મ્થન ગાથાઓથી લોકમા વિધવિધ જાતની ક્રિયાઓ અને ધર્માચરણો તથા વહેમો ચામે છે, જે ઉપરથી ખીજુ કઈજ નહિ પણ માત્ર એમજ કહી શકાય કે, 'હિંદુ ઓના શાસ્ત્રોમા એવા વિચારો દાખન કરેલા છે કે જે મનુષ્યના મનમા ઉતરતા નથી'

આ સાંધેનો પત્ર કેપ્તીસને પહોચાડવાની મહેરગાની મરજે, હું છે વટ આપનો સર્વેનો ધર્મોજ ઉપમાર માનું છુ આટને બધે દૂર પણ તમે મારા ઉપર વારવાર પત્ર લખો છો તથા પુસ્તકો મોકલી આપો છો તેથી હું તમારો વધારે ઉપકૃત છુ એટલી લાખી મુસાફરીએ નીકળી ગયો છું કે તમને હું મગીશું ત્યારેજ મળાયુ જાણીશ

હિંદુનું સ્વર્ગ કાશ્મિર.

છેલ્લી માંદગીમાંથી સાબે થયા પછી ઔરંગઝેબ પાદશાહ આવતા ઉનાળામાં પાછો રોગના ઉચ્ચાથી માંદો ન પડે, તેટલા માટે અને તંદુરસ્તીની સારી સુધારણા થાય તે માટે કાશ્મિર અને લાહોર બંન્ની મુસાફરીએ જનાર છે, એવી મતન વાત ચાલી રહેલી છે, આગ્રાના કિલ્લામાં શાહજહાન પાદશાહ જહાંજીને પડેલો છે, તેવા વખતમાં ઔરંગઝેબ પાદશાહ આવી લાંબી મુસાફરીએ નીકળે એમ ધણક વિચક્ષણ પુરુષો માનતા નથી, એ વાત પણ ખરી છે. રાજકીય સંબંધના કરતાં તંદુરસ્તીની સંભાળ લેવી એ વધારે અગત્યનું છે, એનું ધારવામાં આવે છે, પરંતુ ખરું કારણ તો એમ જણાય છે કે, આ ઉધામો કરવાનું મુખ્ય કારણ શાહજહાં બેગમ, રોશન આરા છે. રોશનઆરા બેગમ, શાહજહાંનના વખતમાં જન્મ બેગમ સાહેબે સાલખી અને મોજ મારી હતી તેમ મોજ મારવા તથા મોટા આડંબરથી બહાર નીકળવાને આતુર છે, તેમજ તેને જનાનખાનાની હવાના કરતાં બહાર ગામની હવા લેવાની આતુરતા ધણા દિવસથી ધર્મ આવેલી છે, માટે તેના આગ્રહથી જ આવી લાંબી મુસાફરીએ ઔરંગઝેબ નીકળે છે, એમ માનવામાં આવે છે *

આ લાંબી મુસાફરી માટે દિલ્લીના જોશીએ આપેલા મહત્તાનુસાર પાદશાહે તા. ૬ ફેબ્રુઆરીએ ત્રીજા પ્રહરે ત્રણ વાગતાં પરતાનું કૃત્ય ઉગ્ર રાજ્યનગરથી છ માઈલ દૂર આવેલા પાદશાહી શાહલીમાર નામના ગામમાં જઈ પાદશાહે ૧૭ દિવસ સુધી લા રહેવાનું નક્કી કર્યું છે, કારણ કે અરાડ માસ નેટલી લાંબી મુસાફરીને માટે તેવીજ ભારે સરસામાનની મોકલવું કરવાને પણ અમલદારને વખત તો આપવો જોઈએ. આજ એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે લાહોરના માર્ગે પડાવ નાંખવાનો વિચાર કરી પાદશાહ આજ સાંથી ઉપડી જશે, અને ત્યાં બે દિવસ રહી વધારે વિલંબ નહિ કરતાં આ-

૭ ઔરંગઝેબ તબીયત સુધારવાને માટે કાશ્મિર ગયા હતા અને આ પ્રસિદ્ધ મુસાફર તેની સાથે ગયા હતા. કાશ્મિર જમન અને તત્સંબંધી બધો હેવાલ તેણે કેક ઠેકાણે પડાવ પડેલા સાથી કાસના મિત્રો ઉપર લખેલા પત્રમાંથી મળેલો છે, પરંતુ અત્રે મેં તે દરેક પત્રોને જુદા ન પાડતા માત્ર એક પ્રવાસના ચાલુ પ્રવાદમાં લખેલો છે. આ પહેલો પત્ર જાન્યરે દિલ્લીથી ૧૬મી ડિસેમ્બર ૧૬૧૪ ને દિને મી. ડી. ૭૦૦૦ લખ્યો હતો.

ગળ ચાલશે પાદશાહના અગરક્ષક તરીકે તેની સાથે રહેનાર ૩૫ હજાર ધોડેસ્વારનું લશ્કર તેની સાથે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ દશ હજારથી પણ વધારે પાયદળ, બારે તોપખાનું, અને પાદશાહથી દૂર ન રહી શકે તેવું નાની તોપોનું તોપખાનું વગરે પણ તેની સાથે રહેલું છે. બારે તોપખાનું ધણીવારે આડરસ્તે ઘડને અગવડ માટે લઈ જવામાં આવે છે અને તેમાં ધણુંક રીને પીતળની ૭૦ તોપો છે, બારે તોપોમાંની કેટલીક તોપો એટલી ખંધી બારે છે કે, માત્ર ૨૦ જોડ બગ્ગ નહિ પણ ઉત્ખાતિની ભૂમિ હોય ત્યાં તો તેને ચલાવવાને માટે હાથીની મદદ લીધા વગર આવતું જ ન થી હાથીઓ શ્વેત તથા ગાયાવડે એ તોપોની ગાડીઓને ઠેસે અને બળદો ખેંચે ત્યારે જ ખેંચાય છે હળવા તોપખાનામાં ૫૦ કિલા ૬૦ તોપો છે, તે માત્ર પીતળનીજ છે આ તોપોને સુદર રંગથી રંગેલી અને હળવી ધન્યોવાળી ગાડીઓ ઉપર ગાડવેલી છે અને માત્ર એજ ઘોડાઓ તેને ખેંચે છે ગોલદાને ઘોડાઓ પર સ્વાર થઈ તેમને ચલાવે છે પેલા બે ઘોડાઓની મદદ માટે એક ત્રોલે ઘોડો સાથે રાખવામાં આવે છે આ તોપખાનું સપાટામંથ આની શકે છે અને જ્યાં પાદશાહનો તણુ નખાય છે ત્યાં આગળ પાદશાહ જઈ પહોંચે ત્યારે તેને માન આપવાને માટે તૈયાર રાખવામાં આવે છે.

આવા મોટા રસાલાથી કાશ્મિરની મુબારકીએ પાદશાહ જાય છે, એમ નહિ પણ મુગમેક, ઈરાન અને હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપર આવેલા કદ્દાર ઉપર ઘેરા ધાલરાને માટે જાય છે, એવો પણ શક ઉત્પન્ન થયેલો લાગે છે કદ્દાર એક મોટી ઉપજવાળા રસાળ દેશનું રાજનગર છે, અને ઈરાન તથા હિંદુસ્તાનના પાદશાહો વચ્ચે એને માટે નિરંતર ઝગડા ચાલ્યા કરે છે ઘેર રહેવાની ગમે તેટલી અગત્ય હોય તોપણ આ મોટી સવારી પછી તે ગમે ત્યાં જવી હોય પરંતુ તેની સાથે જન્યારાઓએ દિશી છોડી તેની સાથે જઈ મળવાની જિવાવળ કરવી જ જોઈએ હું પણ જો વિલંબ કરું તો મારાથી પણ લશ્કરને પછી પહોંચી વળાય તેમ નથી વળી મારો નવાજ-કિ-યા આગા સાહેબ દિનેશમદખાન પણ આતુરતાથી મારી વાટ જોતો હશે, મરણ કે તે મારી સાથે અબ્યામ કરે છે તત્ત્વવિધાનો અબ્યામ સવારમાં કરવો મુગ દે તેમ નથી, તેમજ બપોર પછીના તે પરદેશ ખાતાના પ્રધાન

તરીકેનું તેનું જીવનમંદાર કામે પહોંચી જોડી કરે તેમ નથી ખજોળ, બૂજોળ અને નિદાનસ્થાન એ ત્રણ વિષય તેને ઘણા પ્રિય છે અને તે ગેસેન્ડી અને ડેસ્કાર્ટીશ ધણીજ છટાથી વાંચે છે મારા કામનો બદોબસ્ત કરી એક સસ્કરી અધિકારી હોય તેમ જોઈતી સઘળા ચીજો લીધા પછી આજ રાત્રે હું પણ કાશિમર પ્રતિ ગમન કરવાને માટે દિલ્હી છોડવાનો છું. દાદરો કાઢિતનો મારો પમાર છે એટલે મારે પણ સારા બે તુકાં ઘોડાઓ, એક અબખૂત હાંટ અને તેનો હાંકનાર, બે રાવન, અને દેશની રીત પ્રમાણે સિરો-હી લઈને મારા ઘોડાની સાથે ચાલનાર એક જળી ધગણો, ચાકર તથા બબરચી રાખવો પડે છે કેટલીક કામ જોગી વસ્તુઓ તેઓ મને પુરી પાડે છે એટલે કે, એક નાનો તંબુ, એક સેતરશ, એક નેતરની ઢાલડી, એક તંકીઓ અને બે ગાદીઓ, ખાણની વખતે કામ આવે એવું એક ટેબલ ઉપર પાંચરવીનું મીણીયું કપડું, રમેલા કેટલાક રમાલ, રસોઇનાં વાસણ શાખવાને માટે ત્રણ ચુંચુપાટના કાચળા, હાંટ ઉપર લાદવાના મોટા ચેલા અને બીજી કેટલીક વસ્તુઓ વગરે તેઓ આપે છે. આ કાચળાઓ-માં, ખાણ પિણાનો સામાન કપડાં વગરે રહે છે. બીજામાં મારો તથા ચાકરોનો સામાન રહે છે. પાંચ સાત દિવસ પહેલ્યે એટલા સારા ચોખા, અને મીઠા સુગંધીદાર રોટલા વગરે ખાવાનો સામાન મેં સાથે લઈ લીધો છે. દહીં છણવાનું કપડું પણ મેં સાથે રાખ્યું છે, મગજ કે આ ગરમ દેશમાં દહીંના જેવો બીજો શાંતિદાયક ખોરાક નથી ઉપર જણાવ્યો તે બધો સામાન કાચળાઓમાં બરવામાં આવ્યો છે અને તે એટલો બધો ભાર છે કે કાચળાની પાસે હાંટને બેસારી માત્ર તેની પીઠ ઉપર લાદવામાટે પણ ત્રણથી ચાર માણસોની જરૂર પડે છે.

ઉપર જણાવી તેવી મોટી મુસાફરીને માટે એક વસ્તુ વગર ચાલી શકતું નથી. આપણા દેશની ખાદ્ય હિંદુસ્તાનમાં ઠંડાણે ઠંડાણે મન પસંદ રહેવાની રચાન બળે એવી તો આશ્વ રાખવી જ નહિ. તંબુ એજ આપણી 'ઇન' ધર્મશાળા તુકાં તથા આરણ લોકોની ખાદ્ય જ્યાંને ત્યાં તંબુ ઠંડાવીને પડે એજ આપણો વામ એમ માનવું પડે છે. જમીન માત્ર પાદશાહી જણાવેથી આપણને બીજી વસ્તુઓ મળી શકતી નથી. અમારે ઉત્તર તરફ જવાનું છે, અને વાર્ષિક વરસાદ-ચોમાસુ પૂર ચર્ચ ગયેલું છે, એ-

દહું સતોષ પામવા નેતું છે. હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી કરવા માટે આ જ વધારે અનુકૂળ છે, કારણ કે વરસાદ હવડી ગયો છે અને ધુળ પણ થોડી હોય છે. દિલ્હીના બઝારની રોડલી ને મૂળે તો સારી હોતી જ નથી અને ધુળથી બરેલી હોય છે, તેનાથી છુટવાને લીધે હું બહુ ખુશ થયો છું. વળી દિલ્હીનું નકાર પાણી પણ હવે નહિ પીવું પડે એટલી નિરાંત છે. દરેક જાતની ગંદકીવાળું દિલ્હીનું માણી ફેલું છે તેનું સર્વજન પણ કરી શકાય તેમ નથી. ન મટે જોવો છૂંચું તાવ એ પાણીથી શરૂ થાય છે, દિલ્હીના પાણીથી અસહ્ય દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારા વાળા નીકળે છે, વાળાવાળો માણસ જો દિલ્હીથી બહાર ગામ ચાલ્યો જાય છે તો સપાટા બંધ સારો થઈ જાય છે. કેટલાકને વર્ષો વર્ષ વાળા ત્રીકો છે. આ વાળા પગમાં નીકળે છે અને તે એક લાંબી ફેરી જેવા હોય છે તથા આપણે તો તેને માટે સ્નાયુ ટરીકિના વિભ્રમમાં પડી જઈએ એવા હોય છે. એક લાડકાના કકડા સાથે તેને વિંટાળવામાં આવે છે અને રોજ ધીરે ધીરે તેને વિંટાટા જવું પડે છે. જો જોઈથી વિટવા જઈએ તો ટુટી જાય અને બીજો ઠેકાણે નીકળે છે.

આવી જાતની કાઈ પણ હરકતથી હું વિમુક્ત રહ્યો છું. કારણ કે મારા આગા સાહેબે દયાથી તેના પોતાના ધરની રોડલી અને પહેચાડવાનો કુકમ કરેલો છે અને બીજા નવાબો જેમ પોતાની સાથે ગંગાના પાણીના હાંડા ભરી લે છે તેમ મારા આગા સાહેબે ભરી લીધા છે તેમથી એક સિરોહી પાણી રોજ સવારે અને પહોચતું કરવાનો પણ તેણે આજુસોને આદેશ આપેલો છે. સિરોહી એક સાકડા મોતું જળપાત્ર છે અને તેને રાતા હુગડામાં રાખી દરેક ચાકર પોતાના શેઠની માથે ચાલે છે બધાઓના કરતાં મારી સિરોહી ખાસ બમણી મોટી કરાવેલી છે સિરોહીની ઉપરતું કપડું બીનું રાખવામાં આવે છે અને ચાકર તેને વારવાર હવામાં ફલાવતો રહે છે તેથી સિરોહીનું પાણી શીતળ થાય છે ન્યાં ઉભા રહીએ છીએ ત્યાં સિરોહીને એક ત્રિપાઈ ઉપર મૂકવામાં આવે છે. આ સિરોહી તેની ઉપરના બીના કપડાને લીધે કાચના વાસણની માફક કાઈ પણ જાતના પવનમાં હડતા પદાર્થને પાણીમાં જવા દેતી નથી મુસાફરીની દરમિયાન સિરોહી અને સિરોહીની કાચળી રાખવામાં આવે છે. ઘેર હોયએ ત્યાં તો એક માટલીમાં પાણી રાખવામાં આવે છે. માટલીની ઉપર પણ જો બીનું કપડું

વિંટાળી રાખ્યું હોય અને તેને પવનમાં ઝુલવી રાખી હોય તો પાણી ધવું શીતળ થાય છે. વળી કેટલાક મોટા લોક તો સુરાખારના પાણીમાં વાસણ રાખીને પણ પાણીને ટાકુ કરે છે, પરંતુ આ ખારનું પાણી સાથે મિશ્રણ થતાં તે ઝોઝરીને અસર કરે છે એમ મને તો ભય રહે છે, પરંતુ બ્યારે ખારે નીકળવાનો વખત થયેલો છે ત્યારે શું કરવાને માટે હું આવી શાસ્ત્રી બાબત ઉપર લંબાણ કર્યા કરું છું. ખારે તો હવે રાત્રિદિવસ મુસાફરી કરવી પડવાની છે, અને હિંદુસ્તાનમાં દરેક ઋતુમાં આકરે લાગતો તડઠો માથે લેવાનો છે. વળી ન્યાં જઈશુ ત્યાં સામાન ઉતારવો ને બાંધવો ને ચડાવવો વગેરે ખટપટ કરવાની છે. વળી તંબુ નાંખવા અને ઉપાડવા વગેરેની સઠ અનાઓ પણ માથુસોને સતત આપ્યા જ કરવી પડશે અહીંથી ઉપજા તહીં અને તહીંથી ઉપજા પીળે સ્થાને, એમ રાત્રિ દિવસ બરોબર અરાડ મહિના સધી મુસાફરી કરવાનું હવે ખારે કમં જ ચોટયુ છે. પ્રિય મિત્ર, આમ છતાં પણ અમારી મુસાફરીનો હેવાલ લખવાનું મેં, જે તમને વચન આપ્યું છે તે તો હું પાળે જ જઈશ શનુઓ ઉપર હલ્લો કરવાનો નથી એટલે આ મુસાફરીમાં તો હિંદુસ્તાનના પાદશાહોની વૈભવી રીત પ્રમાણે લશ્કર મોજમજથી મુસાફરી કરતું ચાલવાનું છે. આથી કરીને દરેક જાણવા નેવી બાબતોની હું નોંધ રાખતો રહીશ અને અમે લાહોર જઈ પહોંચીશું કે તરત જ હું તે બધી હકીકતથી પૂર્ણ બીજે પત્ર આપને લાંથી લખીશ.

*સાહેબ ! આ મુસાફરી ધીરી અને મોજમજાની છે અને અમે અત્રે આવી મુસાફરીને લાંબો પ્રવાસ કરીને કહીએ છીએ. દિલ્હી અને લાહોર વચ્ચે ત્રણસે અને સાઠ માઈલનું છેલું છે, એટલે કે પંદર દિવસનો રસ્તો છે, પરંતુ અમને તો મુસાફરી કરતાં આજ બે માસ થયા. પાદશાહ કેટલાક લશ્કર અને રસાલાની સાથે રાજમાર્ગ મૂકી આડે માર્ગે ફર્યા કરતો હતો, કારણ કે તેને શિકારનો શોખ છે, એટલે શિકારની શોધ માટે અને જમના નદીનું પાણી મળે એટલા માટે તે ઉલટે માર્ગે જ મુસાફરી ચલાવતો હતો. જમનાના કિનારા ઉપર એક સ્વાર પણ ન જણાય એટલા ઉંચો

• એ જ મુદત્ય ઉપર બર્નિયરે લખેલો આ બીજો પત્ર છે. એરમએમ લાહોર પહોંચ્યો તે વખતે બર્નિયરે ત્યાંથી આ પત્ર રખમી ફેબ્રુવારી ૧૬૬૫માં લખ્યો હતો.

ધાસમાં શિકારની શોધમાં અને ફરતા ફરતા હતા હાલ અને એક સુંદર નગરમાં વિશ્રાંતિ લઇએ છીએ. દિલ્હીથી નીકળ્યા પછીના જે જે ખનાવો મેં નોંધી રાખ્યા છે, તે હવે હું આ પત્રમાં લખું છું. હવે સત્તર જ હું આપને કાશ્મિરમાં લઈ જઈ દુનિયાંપરના સુંદર પ્રદેશોમાંના સૌથી સુંદર પ્રદેશનું વર્ણન આપી તમને તે દેખાડીશ, અર્થાત્ વર્ણનથી તમને કાશ્મિરનું સાદૃશ્ય કરાવીશ.

પાદશાહી તંજુઓ.

જ્યારે જ્યારે હિંદુસ્તાનના પાદશાહો સૈનિક ઠાઠમાંથી પ્રવાસ કરે છે, ત્યારે તેમને માટે જે તંજુની જોડ્યો રાખવામાં આવે છે. એક તંજુની જોડ હમેશાં પાદશાહના પ્રવાસની એક દિવસ આગમ્ય આગળ જાય છે અને સવારી ત્યાં પહોંચે ત્યારે બધું તૈયાર હોય છે. આ તંજુઓને 'પેશખાના' અથવા પ્રવાસઆગાર કહેવામાં આવે છે, જેણે પેશખાના સરખા હોય છે અને તેમાંના ફરકને એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે લઈ જવાને માટે સાઠ સીતેર હાથીઓ, બસે ઠા, સો ખચ્ચર, અને સો મજૂરો રાખવા પડે છે. બારે વરતુઓ, એટલે કે મોટા પાદશાહી તંજુ જેના ત્રણ ભાગ હોય છે તે તેના મધ્યના ધાંભલાની સાથે હાથીઓ ઉપર લાદવામાં આવે છે. નાના તંજુઓ જિંટ ઉપર નંખાય છે અને ખાણનાં વાસણો વગેરે સામાન ખચ્ચર ઉપર લાદવામાં આવે છે. હજીવો અને નાજુક સામાન એટલે કે પાદશાહના ખાણીની રકાબીઓ વગેરે સામાન અને રંગીત વાળવાના નાના નાના ઢોલી-આ વગેરે સામાન મજૂરોને માથે ચડે છે.

સારી હવાવાળી અને બીજી સગવડવાળી જમીન પસંદ કરીને પાદશાહનો મુસાફરીનો અધિકારી તંજુઓ ઠેકાણે છે, તથા બધી સુખાવહ તૈયારી કરાવી દે છે. મોટી વિશાળ જગ્યા તે પસંદ કરે છે એટલે મજૂરો કાદાળા પાવડા લઇને જમીનને સમાન સરખી કરી નાંખે છે. આ જમીન ઓછામાં ઓછી ત્રણસેંવાર સગયોરસ હોય છે. વચમાં મોટા તંજુ નાંખ્યા પછી તેની આસપાસ મોટા વિસ્તારમાં આઠ નવ ફીટ ઊંચી કનાતોનો કોટ કરી લેવામાં આવે છે અને તેને દ્વિત બીલીઓની સાથે બાંધી લે છે. તંજુઓ પથ્થ મહીના મોટા અને બહારના બીજા રથાંબ સાથે સંપત્ત કરી લેવામાં આવે

છે, કનાતનું કપડું જાડું ઘાટ અને ઉમદા હોય છે, તેમાં સળીઓ અને કુલ ભાત પાડેલી હોય છે, જેને હિંદુસ્તાનમાં છીટ કહે છે આ કનાતના કોઠને મુખ્ય દરવાજો જલકાનક કરવામાં આવે છે અને પીછા છીટના કરતાં તે છીટ વધારે ઉમદા અને ઘટ હોય છે, ચોમાસામાં પાદશાહી તથા ઠાકરામ આવે છે

મોઢા ચોમાસામાં જ મોટા અને આગળનો તથા નખામ છે તે આ મેખાસ કહેવાય છે આ આમેખાસમાં પાદશાહ અને ઉમરાવો મુકામ કરે છે એટલે કે એ તથા નવ વાચ્યાને મુખારે પાદશાહ અને ઉમરાવો રાજ્યકીય કામ અને ન્યાય માટે એકઠા થાય છે હિંદુસ્તાનના પાદશાહ રાજનગરમાં હોય કેવા પ્રવાસ કરતા હોય, તોપણ ચોવીસ કલાકમાં એવા સભા ભર્યા વગર તો ક્ષયિતજ રહે છે આ પ્રમાણે આમેખાસમાં દિવસમાં બે વાર સભા ભરીને બેસવું એ ઇન્સાફ અને રાજ્યકર્મ, ગણાય છે તથા બાએજ તેમ કરવાની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે

ઉક્ત મોઢા તથા પાછળ પીળે કઢક સહેજ નાનો તથા નખામ છે, તેને ગઝલખાના કરીને કહે છે દિલ્હીની માફક રાત્રિને વખતે પાદશાહ આ ઠેકાણે અમીર ઉમરાવોની બેઠ લેછે અને સભા ભરે છે આ સાજતી સભાને લીધે ઉમરાવોને ધણીજ અગવડ વેરવી પડે છે, પરંતુ કાળી અધારી રાતને વખતે ગઝલખાનામાં પાદશાહની મુલાકાતે ગયેલા ઉમરાવોની મસાલોની દારના દીવા અને તેઓ પોતાના તથા તરફ રાતના પાછા ફરે છે સારનો દેખાવ જોનારને ધણીજ જમક ભર્યો અને મનોહર લાગે છે કાન્સની માફક હિંદુસ્તાનની મસાલેક લાખની કરવામાં આવતી નથી તેમ છતાં તે લાખો કાળ સુધી બળે છે આ મસાલો એક લાખા લોખડના સળીઆને છેડે મુથરા વિટાળીને બનાવવામાં આવે છે અને મસાલથી પીતળ અથવા લોખડના સાંકડા મોના વાસણમાંથી વારવાર તેના ઉપર તેલ નાખ્યા કરે છે, તેથી તે ઝળઝળાતો થતો બડબડાટ બળે છે

અદર ગઝલખાના નામનો ઉપર કલા તે તથાઓથી પણ નાનો તથા નખામમાં આવે છે, તેમાં સભામાંથી હઠેલા માણસો વિરામ સેવાને બેસે છે આ તથામાં પીળા કોષ્ટક નહિ પરંતુ રાજ્યના મુખ્ય મંત્રિઓ આવી શકે છે. અહીં આગળ જ રાજ્યની મુખ્ય જામતોનો ફેસલો થાય છે

આ તંત્રુથી આગળ વધતાં પાદશાહી જનાનખાનાના તંત્રુઓ આવે છે. મછલીપટનની ઝીંટથી બનાવેલી ચિત્રવિચિત્ર કનાત ઝે જનામખાનાના તંત્રુની આસપાસ માણસ પુર ઊંચી નાંખેલી હોય છે. દરવાજા આગળની કનાત બુદ્દેદાર રેશમી કપડાની હોય છે. આ કનાતવાળા યોગાનમાં પાદશાહી જનાનાની બેગમોના અને તેમની દાસીઓના નાના મોઢા તંત્રુઓ ઠેકવામાં આવે છે. આમેખાસ અને તેની સાથેના બીજા પાચ છ તંત્રુઓ બીજાં તંત્રુથી ઉંચા કરવામાં આવે છે. ઊંચા કરવાથી તાપ ઝોછે. લાગે છે અને દરથી ઝોળખાઈ આવે છે. તંત્રુનું ઉપરનું કપડું સત્તા પીળા પડાદાર કપડાનું ધણું જાડું હોય છે. તંત્રુની અંદરની બાજુઓ મછલીપટનની ઝીંટ અને સાડીન સથા કિનખાબની હોય છે. ઠટલીક જરી, રેસમ અને ચીકનથી બરેલી હોય છે તંત્રુના નેવડું જ એક મોટું ગોઠું પાયરી તેના ઉપર સુંદર રેશમી ગલીચો માથરી લેવામાં આવે છે. ઠેકઠેકાણે તેમાં ઉમદા તકીઆઓ મુકેલા હોય છે. તંત્રુના થાંભલા મારા ચિતરેલા અને મુસોલિત હોય છે. દરખાસ્તા તંત્રુમાં રંગભૂમિ બનાવેલી હોય છે અને પાદશાહને બેસવા માટે તેથી પછુ ઊંચી જગા બનાવી તેને ધણીજ શણગારી લે છે. એ ઠેકાણેથી પાદશાહ અમીર ઉમરાવોની સલામ લે છે. બીજા તંત્રુઓમાં પછુ ઉંચી બેઠકા હોય છે અને નાની ઝોરડીઓ કાઢેલી હોય છે, જેનાં દ્વાર રૂપાના સગીઆથી બંધ કરવામાં આવે છે. આ અતર્જુદોનો વિચાર તમને આવી શકશે નહિ, પરંતુ તે ધણીજ ઉમદા મોના રૂપાના કાપડથી બનાવેલાં હોય છે. મોઢા યોગાનમાં શું થાય છે તે બધુંજ મેં આપને સખી દીધું છે.

પાદશાહી તંત્રુની બહાર કેવી ગોઠવણ હોય છે તે હવે હું આપને સમજાવું છું. તંત્રુના મુખ્ય દરવાજાની બંને બાજુએ બે સુંદર તંત્રુઓ ઠેકવામાં આવે છે. અહીં આગળ કટલાક ઉત્તમ ઘોડાઓને સાજા નાંખી તૈયાર રાખવામાં આવે છે. ઝોપડીને વખતે આ ઘોડાઓ કામ આવે છે, પરંતુ ઘણું ખર્ચ તો તે કવાવતને માટે રખાય છે.

પાદશાહી તંત્રુની આગળ નાની નાની તોપો ગોઠવવામાં આવે છે. પાદશાહ જ્યેષ્ઠ પેલાના તંત્રુમાં આવી પહોંચે તે કે તત્ત્વ લાંબી સલામ લીની તોપો ઠોડવામાં આવે છે. દરવાજાની સામે બની શકે એટલી છુટી જગ્યા રાખવામાં આવે છે અને તેને છેક છેડે નચરખાનાનો તંત્રુ ઠોકાય

છે. એ તંબુની પાસે ચોકીબાનનો તંબુ ઠોકેલો હોય છે, જ્યાં આગળવા ફરતી ઉમરાવો પોતાના માણસો સાથે ચોકી પહોરાપર રહે છે કેટલા ઉમરાવો પહોરાપર હોય છે ત્યારે પોતાની સગવડને માટે ખાસ પોતાનું તંબુ ઠોકાવે છે. પાદશાહી તંબુની ખીજ ત્રણ બાજુએ અધિકારીઓના તંબુ નંખાય છે. વળી તે તંબુઓની જોડે ખીજ ધણી તંબુઓ નાંખવામાં આવે છે, જેનાં નામ ધણી અટપટાં છે એટલે લખતો નથી. એ નાના નાના તંબુઓમાં કોઇમાં પાદશાહી અલ્લ શર્મ, કોઇમાં મીઠાઈ, કોઇમાં પાણી અને કોઇમાં તાંબુલ રાખવામાં આવે છે. પાનને માટે હું આગળ ઉપર બોલી ગયો છું પાદશાહી ગ્રેમ તરીકે પાન આપવામાં આવે છે અને તે ખાતાં આસ મુગધીદાર અને હોઠ લાલ થાય છે. પંદર સોળ તંબુઓ તેા માત્ર રસોઇને માટે ઠોકાય છે અને ખીજ ધણી તંબુઓ પાદશાહના ખોળ અને નોકરીના હોય છે. નવા ઉછરતા ઘોડા બાંધવાને માટે ખીજ છ તંબુઓ દારબધ લાંબાને લાંબા નાંખવામાં આવે છે. કેટલાક તંબુઓ સારા સારા હાથીઓને માટે હોય છે. વળી પાદશાહની સાથે રાખેલા પ્રાણીઓના તંબુ પણ નંખાય છે. એ પ્રાણીઓમાં કેટલાક શિકારી બાજ, કુતરાઓ, હરિ-જોને પકડનારા ચિત્તાઓ, જુરા રગના ગોધાઓ, સિંહ, ઘેઠા, બગાજ દેશની મસ્તાન બેસો, કે જે સિંહની સાથે પણ લડે છે તે, અને પાદશાહને ગમ્મત આપવાને માટે લડાવવા પાળેલાં હરિજો વગરે પ્રાણીને રાખવામાં આવે છે.

મેં ઉપર વર્ણવ્યા એટલા તંબુઓ કંઈ પાદશાહી ચોગાનમાં હોતા નથી, પણ વધારે હોય છે. પાદશાહના તંબુઓ ઘણું કરીને સેનાના મધ્ય ભાગમાં નંખાય છે, પરંતુ જગ્યાની સગવડ ઉપર તેનો આધાર રહે છે મોટા ફળના મધ્ય ભાગમાં આ પ્રમાણે ઠોકેલા પાદશાહના તંબુઓનો સમૂહ કોઈ જગ્યા ઉપરથી જોતા ધણી જ રમણીય અને નેત્રહારી લાગે છે જગ્યા ખુલી અને સૈન્ય ત્યારે દિશાએ બરોબર પડેલું હોય ત્યારે એ રમણીયતા ઘણું સાનદાર્થ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

પડાવ નાંખવા માટે રાખેલા ઉપરિ અધિકારીને પાદશાહી તંબુની જગ્યા પસંદ કરવામાં જ ખરેખરી ચતુરાઈ રાખવી પડે છે આમેખાસનો તંબુ સૌથી જલ્દી રાખવામાં આવે છે, કારણ કે તેના ઉપર ધ્યાન રા-

ખીને જ ખીજ તંબુઓ ઠોકવામાં આવે છે ખીજ ગોઠવણ તેને લશ્કરને ઘણો પાણી પુર પાડનાર બજાર ગોડવી આપવાની રહે છે. આમેખાસની જમણી અથવા ડાબી બાજુ ભણી નેણી તરફ આગળનો પડાવ આવવાનો હોય તેણી તરફ કહાડવામાં આવે છે. પાદશાહી સરસામાન પુરો પાડનાર ખીજ બજાર પેલાના જેટલું મોટું ન હોવાને લીધે આમેખાસની પાસે બ-રવામાં આવે છે બજારના તંબુ ઉપર એક મોટી રાતી ધમ્મ હોય છે અને ટિપ્પેટની આયની એક ચમરીના દેખાવ દ્વરથી જણાય તેમ રાખવામાં આવે છે પછી ઉમરાવોના તંબુની જે દિશાએ અને જે અનુ-ક્રમે તંબુ નાખવામાં આવ્યા હોય તેનો તેજ ક્રમ દરેક પડાવની વખતે રા-ખવામાં આવે છે કોઈ પણ ઉમરાવ આ ક્રમ તોડી ખીજ જગ્યાએ કે ખીજ તંબુમાં ઉતારો લઈ શકતો નથી પાદશાહી તંબુઓની મારફત જ રાજ અને મોટા ઉમરાવોના તંબુઓના સમયે પણ જાણવું તેમના તંબુ-ઓમાં પણ ફેટલાક તંબુઓ તેમની ચણીઓ અને બેગબેને માટે કનાતનો કોટ કરી તેમાં ઠોકેલા હોય છે ઉમરાવોના તંબુઓની સન્મુખ તેમના અ-ધિકારીઓ અને લશ્કર હોય છે અને તેની આગળ બજાર આવેલું હોય છે જે બજારમાંથી સૈનિકને દાણા, ધી વગેરે જોઈતી વસ્તુઓ મળી શકે છે પાદશાહી બજારમાં તો નમરમજારમાં મળતી હોય તેવી દરેક વસ્તુ મળી શકે છે. સૈનિકોને દ્વરથી દેખાઈ આવવા માટે આ બેઉ બજારો ઉપર એક ખીજનો બેદ દેખાડે એવા જૂદી જૂદી જાતના બે વાવટા ધણે જ ઉંચે રાખવામાં આવે છે

રાજાઓ અને મોટા ઉમરાવો જેમ પેતાનો તંબુ ઉંચો હોય તેમ માન માને છે, પરંતુ તે પાદશાહી આમેખાસના તંબુથી ઉંચો રખાતો નથી. પાછળના એક પડાવ વખતે ઉમરાવના ઉંચા તંબુને પાદશાહે ફાડી નાખાવ્યો હતો વળી તેમના તંબુઓની બહારની બાજુ પણ ઝાઝી લામ રાખવા દે-વામાં આવતી નથી, કારણ કે પાદશાહ એમ માને છે, જે પાદશાહી તંબુ હોય તેને જ રાતો રમ રાખવાની સત્તા છે, ખીજને નથી ઉમરાવો અને પાદશાહના મોટા તંબુઓ તથા બજારના તંબુઓની વચ્ચેની ખાલી જગા-ઓમાં મુનસફદર, નીચા ઉમરાવો અને ખીજ ને જે સોફા સેનાની સાથે હોય છે, તેમના તંબુઓ નખાય છે. તંબુઓ પુષ્કળ હોય છે અને તેમાં જગા

પણ ઘણી રીકાય છે જ્યારે પડાવની જગા સારી હોય છે અને સર્વે અનુકૂળ બધ પડેલા હોય છે સારે આપુ વસ્તુને જ માઈલ નેટલી જગા રીકે છે આમ છતાં પણ બરિ તોપખાનુ તો ગેક બે દિવસની મજલ નેટલી આગળ ચાલુ જ રહે છે

આ મોટા કાંપમાં ગડબડ પણ એટલી જ થાય છે નવો આવનાર માણસ તો તેથી ગભરાઈ જાય છે પરંતુ થોડુંક સમજ પડે એટલે દરેકના જુદા જુદા આકાર અને રંગના વાવટાઓ ઉપરથી પાદશાહી, ઉમરાવોના, અને બજાર વગેરેના તથ્યો આગળી કહાડતાં જરાય વાર લાગતી નથી સવારના પહોરમાં જ્યારે લશ્કર નવા પડાવની અંદર આવી પહોંચે છે અને દરેક માણસો પોત પોતાના તથ્યોની સોઈ કરવામાં પડેલા હોય છે તે વેળાએ તો એટલી બધી ધૂળ ઉડે છે કે વાવટા દેખાતા નથી અને પાદશાહનો તથ્ય પણ આગળી કહાડવો એ વિષય ધર્ષ પડે છે આ સૈનિક શિબિરમાં યદને આગળ ચાલુ એ પણ ઘણું દુસ્તર છે, કારણ કે કોઈ દેકાણે માણસો પોત પોતાના તથ્યો ઠોકવામાં રોકાયના હોય ■ કોઈ ઉમરાવોના તથ્યો આગળ તેમની ઓઝોના પડદા લઈને લોક ઉમરા હોય છે અને કોઈ દેકાણે મુનસફદાર વગેરે લોકો ઉમરાવોના તથ્યની પાસે પોતાના નાના તથ્યો ઠોકાવતા હોય ■ બીજા ઉમરાવના સરસામાનના ઉંટોને આગળ લઈ જવાં હોય છે તેથી વખતે માગને માટે સામ સામે લડાઈઓ થાય છે અને પોત પોતાના શેઠની મોઈ કરવામાં રોકાયલા તે જુદામીલજી લોકો એકદમ ખૂનપર આવી જાય છે આગળી અરાડતાતેઓ લડી પડે છે અને મારામારી ઉપર આવી જાય છે કોઈ મોટો માણસ વચમાં પડી તેમને છૂટા પાડે છે સારે પેલાં ઉંટ આગળ ચાલે છે, એકની પછવાડે બીજા ઝોમ ઊંટ આવ્યા જ કરે છે અને ઠેકઠેકાણે માણસો ધીંગા મસ્તી કરતા અને લડતા જોવામાં આવે છે જ્યારે સાંજના તથ્યો નાખવા પડે છે ત્યારે આના કરતાં પણ વધારે ગડબડ અને ધમાચકડી થાય છે સાંજના પહોરનો વખત હોય છે અને જ્યારે સ્વર્વ કોઈ રાખવા પાડે છે, સારે જે દેખાય ત્યાર રહે છે તે તો ખરેખર આપણા જીવાને ગુગળાવી મારે છે સ્વેચ્છાકાળ થાય છે અને લોકો છાણાં તથા કીર્તી રૂકાં ડાંનો દિવતા પાડે છે લાખો વ્યૂઆઓમાંથી તે વખતે એટલી બધી ધૂણી

નીકળે છે. કે વાતાવરણને ભરી નાંખી અંધારા ભેગું અંધાર કરી નાંખે છે. આવે વખતે જો કોઈ માણસ જૂલો પડે છે તો તેનો પતો જ લાગતો નથી. આવા, ખટરાગમાં હું પણ બે ત્રણ વખત આવી પડ્યો હતો. એકવાર ખટારથી આવી મારા તંત્રીએ જતાં અંધારાને લીધે મારે સેનાનિવેશના પ્રાર્થનામાં નાચાર થઈ ચંદ્રમા ઉગે અને વાતાવરણમાંથી ધૂણી, જતી રહે. લાં સૂધી ખોટી રહેતું પ્રયત્ન હતું. ખીજવાર તો એવા કાળ અંધાર ધૂણી, વાળા વાતાવરણને લીધે હું મારા ઘોડા અને સવતતી સાથે આકાશ દીવાળા જગાએ જઈને પડી રહ્યો હતો. નશારખાનાની પાસે, એક હુન્ની જગા ફરી તેના ઉપર એકમોટા ચાંચડાપર દીવો રાખવામાં આવે છે. તેને આકાશ, દીપ કહે છે. રાત, વરત જૂલું પડેલું માણસ દૂરથી આ દીવાને, આધારે પોતાનું સ્થાન શોધી શકે છે અથવા તો એ દીવાને આધારે, આધારે લાં આગળ આવીને સૂઈ રહે છે, એટલે કે લાં, તેને ચોર અથવા, હુન્ની લઈગાનો ભય રહેતો નથી. એ ગોઠવણ બધામાં સર્વથી વધારે સારી રાખવામાં આવે છે. આકાશ દીપ ધૂણી દૂરથી દેખાતું છે અને રાત્રીને, વખતે આકાશમાં ચળકતા તારાની માફક તે દૂરથી નજરે પડે છે.

શિબિરમાં ચોરી થતી અટકાવવાને માટે દરેક ઉમરાવ પોતાના ચોટ કીધરો રાખે છે. તે આખી રાત 'ખખડદાર' એમ જુએ મારતા રહે છે, વળી ઊવણીના પ્રાંત ભાગ ઉપર પાંચસે પાંચસો કદમને છેટે ચોકીદાર મકવામાં આવે છે. તેઓ ચારે તરફ તાપણીઓ કરીને ચોકી કરતા રહે છે, તથા વખતો વખત ઉપર કહ્યું તેમ ખખડદાર એમ પોકાર્યા કરે છે. કોઠવાળ પોતાના સિપાઇઓને આખી ઊવણીમાં ફરતા રાખે છે જેઓ ધણું કરીને બગરની ચોકી વધારે કરે છે. બગર અને બીજા ભાગોમાં તેઓ નગારાં વગાડતા અને સાવધ રહેજો, જાગીઓ, એમ જુમ મારતા ફર્યા કરે છે. આટલી બધી સાવધાની રાખવા છતાં પણ ચોરી તો થયા જ કરે છે. લોભી નોકરો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને સુખથી સુવાતું નથી અને રાતે જાગવાને માટે વહેલા પણ સૂઈ રહેતું પડે છે. આવા પ્રસંગે મોગલ પાદશાહ કેવી રીતે મુસાફરી કરે છે તેનું હવે હું વર્ણન આપવા માઈછું.

પાદશાહી સવારી.

મવારીની દરમીયાન ધણું ખર્ચ પાદશાહ તપ્પને સ્વાનમાં બિચાને છે,

અને તેને બોઈ લોકે ઉચકે છે. આ તખ્ત એક નાની ઝોરડી જેવું હોય છે. ભમકાદાર સ્તંભો ઉપર તેનો ઉર્ધ્વ આડગર ઢાંકી દીધેલો હોય છે. હવા જ્યારે સારી હોતી નથી ત્યારે તેની કાચની બારીઓ બંધ કરી દેવાય છે. આ મીયાનાના ચાર બાજુના ચાર સ્તંભ કીનખાખ અને જરીયલ કપડાથી વિદાળી લીધેલા હોય છે. બે આગળ અને બે પાછળ એમ ચાર માથુસો તેને લઇને ચાલે છે અને ખમો બદલાવવાને માટે ખીખ આઠ માથુસો તેમની સાથે જ ઢોડતા રહે છે. હવા અનુકૂળ અને શિકાર રમવા જોગ હોય ત્યારે પાદશાહ ઘોડા ઉપર સવારી કરે છે. વળી કેટલીક વાર હાથીને હોદ્દે ચડીને મુસાફરી કરે છે. હાથીની અંબાડી મેઘાડબર અથવા હોરા જાતની હોય છે. હાથી ઉપરની મુસાફરી ઘણી જ ભમકાબંધ લાગે છે, કારણ કે અંબાડીની અને હાથીના ઝોડા વચ્ચેની રચના ઘણી જ મૂઝવણી હોય છે. મેઘાડબર નામની અંબાડી ઢોળ ચડાવેલી અને રંગેલી એક નાની પથ્થુ રમણીય ચંદ્રશાળા જેવી હોય છે. હોરા પથ્થુ તેવી જ ઢોળવાળી અને રંગેલી ખુરશીના ઘાટની પથ્થુ છળવાળી હોય છે.

નિયમિત નહિ પરંતુ ટોળાં બંધે ચઢને ઉમરાવો હમેશાં પાદશાહની આગળ પાછળ ઘોડે સ્વાર થઈ ચાલ્યા કરે છે. મુસાફરી કરવાની હોય તે દિવસે સવારે સધળા ઉમરાવ અને રામજો તૈયાર થઈ આમેખાસમાં જોગા થાય છે. ઘણા કામવાળા અને વૃદ્ધ તેમાં નથી આવતા. ખાસ કરીને શિકારની તહેવત્તો ધામે જવાનું હોય ત્યારે સવારના પહોરથી તે છેક ત્રીજા પહોર સુધી તેમને છત્ર વગર તાપમાં રખડવું પડે છે, એ વિષમ લાગે છે.

જ્યારે પાદશાહની સાથે પ્રવાસે ચડેલા નથી હોતા ત્યારે આ સાહેબ-ભાઈઓ જુદી જુદી રીતે ઘણાજ ભમકાથી મુસાફરી કરે છે. તે વેળાએ તાપ તડકા કે ધુળનો ઠડ તેમને હેરાન કરતો નથી, કારણ કે તેઓ સુખથી સુઈ રહેવાય તેવી પાલખીમાં પ્રવાસ કરે છે. સાંજે વાળુ કર્ષા પછી તેઓ પોતાના ખાણા ખાતાને આગલે મુકામે મોકલી દેતા હોવાથી જવા તેઓ લા પહોચે છે કે સુંદર ખાણું વગરે તૈયાર જ હોય છે. ગુરજેમદારના નામના જડીદારથી ઉમરાવો હમેશાં પરિવ્રત હોય છે. આવા પુષ્કળ જડીદારો પાયદળની સાથે પાદશાહની આગળ ચાલે છે. ગુરજેમદારના સધળા

માણસો સુંદર અહેરાના ચુંદી કઢાડેલા હોય છે. પાદશાહનો માર્ગ કરવા માટે તેઓ પોતાના દંડકાથી રસ્તામાંના માણસોને દૂર રાખે છે.

રામઝોની પાછળ રાજ્યચિન્હ અને વાળવાળા ચાલે છે. તેઓની પાસે ચિત્ર વિચિત્ર તત્ત્વો, નગારાં વગેરે હોય છે અને કેટલાકના હાથમાં લાંબો રૂપેરી છોલવાળો લાકડીઓ ઉપર હાથ, પગ, માછલાં, કાંટા, અને બીજાં પ્રાણી વગેરેના અનેક અર્થ સુક્ત ચિન્હો હોય છે. દાલ તરવાર અને તીર કાંમડા બાંધીને સજ્જ થયેલા ઘોડેસ્વાર ઉમરાવો અને મુનસફદારો તેમની પાછળ હોય છે. પાદશાહને અનુસરનારા ઉમરાવો કરતાં મુનસફદારોની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે. તેઓ પો કાઢતાં જ આમેખાસ આગળ આવી હાજર થાય છે અને ઘણાક મુનસફદારો તો પોતે પાદશાહની નજરે પડે એટલા માટે અને કેટલાક પાદશાહની પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે હમેશાં ઘણાજ ઉમંગથી તેને અનુસરે અને નજરે પડવાના પ્રયત્નમાં રહે છે.

બેગમોની સવારી.

અંતઃપુરમાં રહેનારી બેગમો અને સાહેબાદીઓ વળી જુદી જ રીતે સુસાક્ષરી કરે છે. વખતે રવાના થાટની જોઈ લોકથી ઉપડાતી સુંદર ડોળીઓમાં બેસવું જો તેમને વધારે પસંદ પડે છે. આ ડોળીઓના ઉપર સોનેરી ઢાળ ચડાવેલા હોય છે, તેના પર રંગ ભેરંગી ચિત્ર પાડેલાં હોય છે અને તેની ઉપર નાના પ્રકારના રંગિત રેશમી છુટેછર જાળીઓની તિરસ્કરિણીઓ નાંખે છે. આ તિરસ્કરિણીઓ ઉપર જરીનાં મુનેરી ભરત ભરેલાં હોય છે. આવી જ જાતની તિરસ્કરિણીઓવાળી સુંદર પાલખીમાં બેસી કેટલીક બેગમો પ્રવાસ કરે છે, અને કેટલીક બેગમો બે જોરાવર ઘોડા અથવા હાથીની વચ્ચેનાં બાંધેલી કુવાની માફક કુચલી રહે તેવી ડોળીઓમાં બેસવાનું પસંદ કરે છે. આવી રીતે પ્રવાસ કરતાં ઘણી વાર જો રોયનઆરા બેગમને જોયાં છે. આ પ્રમાણે જ્યારે રોયનઆરા બેગમ સુસાક્ષરી દરતાં હોય છે ત્યારે તેમની ડોળીના આગળના ખુશા ભાગમાં એક અમંત સ્વરૂપ સુંદર પોષાકવાળી દારી ઉછી ફિળી તેમને ચમર દયાં કરતી જોવામાં આવે છે. મયૂર પિછળી તે સાદાજાદીને માખો અનેરજા ઉરાટે

મોની સવારી જ્યાની હોય છે, તે તે ઝીમના લોકોને પોતાનાં ઘરે બાર મુકીને ઘણે દૂર નાંથી જતું પડે છે, તેમ ન'કરે તો તેમનો પ્રાણ જાય એમાં શંકા નથી.

પાદશાહી શિકાર.

હવે પાદશાહી શિકારનું વર્ણન કરીશું. એક લાખ માણસના રસાના સાથે પાદશાહ કેવી રીતે શિકાર કરતો હતો એમ મને યતું હતું, પરંતુ હવે હું માનું છું કે પાદશાહ તેથી પણ વધારે સૈન્ય સાથે શિકારની મોજ માણી શકે છે. દિલ્લી અને આમીની પાડોશમાં જમુના નદીના કિનારા ઉપર ઠેક પર્વતનો ઐણી સુધી અને દિલ્લીથી આઝમગઢ સુધીને રસ્તે સળંગ જ જમીન અખેડ છે અને તેમાં મોટાં મોટાં ઝાડનાં જંગલો અને જૂટાં ઉંચાં ધાંસર્યાં છવાઈ ગયેલાં બોડ છે. સસલાં અને પક્ષીઓ વગેરેનો હિંદુસ્તાનનાં પારથીઓને શિકારે કરવા દેવામાં આવેલાં નથી જ્યાં આગળ ધણે જ શિકાર મળી શકે તેવી જગ્યાઓ દરેક સુખાએ લાના અધિકારીને પાદશાહના શિકારી સહેલધાના ઉપરી અધિકારીને બતાવવી પડે છે જે જગા પાદશાહના શિકારને માટે પસંદ કરવામાં આવે છે તેના દરેક નોકાં ઉપર ચોકીદારો મૂકી દેવામાં આવે છે. શિકાર કરવાની જગા ૧૫-૨૦ માઈલ ફરતી હોય છે અને તેમાં પાદશાહ તથા તેના મોટા મોટા હમરાવો પોતાની મરજી પ્રમાણે શિકારી સહેલધા મારે છે. તેઓ પાછલા ચિત્તાની પાસે કેવી રીતે શિકાર કરાવે છે તેનું હવે હું બ્યાન આપું છું.

હું આગળ ઉપર કહી ગયો છું કે, હિંદુસ્તાનમાં હરિજો ધાય છે અને ધાંચ અથવા છનાં ટોળાંમાં તે જંગલમાં ફરતાં દેખાય છે દરેક ટોળાંમાં એક મર હોય છે અને રંગથી તે સહજ પરખાઈ આવે છે. જેવું હરિજોનું જુદું જોવામાં આવે કે એક નાના માડા ઉપર રાખેલાં ચિત્તાને તે દેખાડવામાં આવે છે ચિત્તાને તેઓ શિયાળાપ કહે છે. આ પ્રાણી ગાડા ઉપરથી ઉતરીને તરત જ હરિજોનાં ઉપર જતું નથી, પણ હુપાત્ર હુપાત્ર આમ તેમ ધમ્મા કરે છે અને જ્યારે ચાર પાંચ હલંગમાં તેમનાં પર પડાય તેમ રહે છે ત્યારે એકદમ દૂરી પડે છે, એકવાર જો શિકારે છેટકી મળે તો તે બીજો પ્રયત્ન કરતું નથી શિકાર હાથ આવે છે તો તે તેના રૂધિરનું પાન કરે છે અને ખાય છે, પરંતુ ઘણાવાર તેમ જ-

નતું નથી, કારણ કે હરિજો ધણી જ શીઘ્ર હવગોથી દોડી જાય છે, શિકાર
છટકી જાય છે ત્યારે ચિત્તો ઉભો રહે છે અને પાળનારને પુનઃ તેને
પકડવો એ કંઈ વિયમ પડતું નથી. રખેવાળ ધીરે ધીરે કાલાં કઢાડતો અને
માંસના કકડા નાંખતો તેની પાસે જાય છે અને આંખો ઉપર પાટો બાંધી
લઈ પાછો લઈ આવે છે. મુસાફરીની દરમિયાન એક વાર આવી જતની
રમુજ યઈ હતી. એકવાર લશ્કરના માર્ગમાં યધને હરિજોનું એક ટોણુ પ-
સારે થતું હતું તેવામાં એ ચિત્તાઓનાં ગાડાં પાસે જ હતાં. એકની આંખે અં-
ધારી બાંધેલી નહોતી તેથી હરિજોને જોઈ તેમની પાછળ પડવાને તેણે ધણી
તાણુપજાડ કરી હતી, ઉંદ. ઘોડા અને હાથીઓમાં યધને હરિજો પસાર
થઈ ગયા છતાં પણ બ્યારે પેલા ચિત્તાને છૂટો મૂક્યો ત્યારે, જો કે ચિ-
ત્તાઓ ગયેલા શિકારપર સાધારણ રીતે ફરીને તલ્લપ મારતા નથી, તોપણ
આ ચિત્તાએ લાગ શોધી એક હરિજોને પકડી પાડ્યું હતું અને અમને
તે જોતાં ખુબ રમુજ યઈ હતી.

કાળા જોધાનો શિકાર પણ ગમ્મત આપે તેવી રીતે થાય છે. પ્રથમ
એક મોટી ઝાળમાં તેને ફસાવવામાં આવે છે અને ધીરે ધીરે ઝાળ સં-
કેલી લઈ બ્યારે તે સાકડી જગામાં આવી જાય છે, ત્યારે પાદશાહ કંટલાક
ઉમરાવોની સાથે તીરથી તેનો શિકાર કરે છે તરવાર અને બાલા પણ
આ શિકારમાં વપરાય છે કોઈ વાર આ પ્રાણીઓ એટલા બધાં ગરામ છે કે
પાદશાહ તેમનાં માંસ ઉમરાવોને એટલાખવ મોકલે છે, બગલાં વા સારસને
શિકાર કેવી રીતે થાય છે તે જાણવા જોગ છે. તેમના ઉપર છોડી મૂકેલાં
બાજપક્ષીની સાથે હવામાં તે કેવી રીતે પોતાનો બચાવ કરે છે તે જોવા
જોઈ યઈ રહે છે. કંટલીક વાર તેઓ બાજને મારી નાંખે છે, પરંતુ ગોળા-
કારમાં ઉડતાં તેમની ગતિ ધણી જ ગદ હોવાથી બીજા બાજપક્ષીઓ તે-
મને પકડી પાડી મારી નાખે છે.

સઘળી જાતના શિકાર કરતાં સિંહનો શિકાર વધારે ગમ્મત આપનારો,
રાજશી અને જોખમ ભરેલો છે પાદશાહ અને શાહજાદાઓ વગેરે સિંહનો
શિકાર કરે છે અને બીજાને તેની રજા લેવી પડે છે. સિંહ જ્યાં આગળ
રહેતો હોય ત્યાં તેને નિસ્તરનો વાશી કરવા માટે શિકારીઓ તેની ઘોડ
આગળ એક ગધેડો બાંધી આવે છે, એને ખાંધને સિંહ એક રાત ઉઘે

છે અને સવારે જાગે છે ત્યારે તો ત્યાં વળી ખીજો મધેડા બાધેલો હોય છે. આ પ્રમાણે ઘણા દહાડા સૂધી એકને એક ઠેકાણે શિકાર મળવાથી સિંહ ત્યાંનો વાશી થઈ જાય છે. પછી જ્યારે પાદશાહ શિકાર કરવા માટે આવી પહોંચ્યા છે, એમ શિકારીઓને સમાચાર મળે છે ત્યારે તેઓ એક મધેડાના મળામાં અશીષુ ઘાલી તેને પેટી જગા ઉપર જઈને બાંધી આવે છે. આથી કરીને સિંહના ઉપર અસર થાય છે અને તે શિકારમાં મગ્ન બનવા લાગે છે. કાળા ગોધાને માટે જેમ જાગ નાંખવામાં આવે છે તેમ ત્યાર પછી સિંહના ઉપર પણ એક મોટી જાળ નાંખવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે શિકારની બધી તૈયારી થઈ રહ્યા પછી એક મોટા હાથી ઉપર થડીને ઉભરાવેલી તથા ખીજ સૈનિકોની સાથે પાદશાહ શિકાર કરવા જાય છે. જાળની બહાર રહી પાદશાહ સિંહના ઉપર ગોળી ફેંકે છે. ધાવણ થયેલો સિંહ તેની રીત પ્રમાણે હાથીના ઉપર છલંગ મારવા જાય છે, પરંતુ જાળને ક્ષીણ બન્યું છે અને પાદશાહ પછી જ્યાં સૂધી તેનો પ્રાણ જાય ત્યાં સૂધી તેના ઉપર ગોળી બહાર ચલાવે છે.

જેવા સિંહના શિકાર વખતે એમ બન્યું હતું કે, પાદશાહે ગોળી મારવાથી ક્રુપિત થયેલો સિંહ એક ઘોડેસ્વાર પર હુડી પડ્યો હતો અને તેના ઘોડાને મારી નાંખી જાળમાંથી છટકી ગયો હતો. શિકારીઓ તરતજ તેની પુઠિ પડ્યા અને કરીને તેને જાળમાં ફમાવ્યો. એ શિકારની દરમીયાન આખા લશ્કરમાં હોહા થઈ મર્દ હતી અને સર્વેને ઘણી અગવડ વેઠવી પડી હતી. તથા ચાર દિવસ સૂધી અમારે બચકર ખીયાબાનમાં રહેવું પડ્યું હતું અને એ જગણ પણ પહાડી અને જાટ ન હોવાય તેવા હતા. ધાસથી બચેલું હતું. જાવણી નાંખી જાળરની ગોઠવણ કરવામાં આવી નહોતી, તેમજ જાવણીની પાસે કોઈ ગામ કે શહેર આવેલું નહોતું. આ ગડબડાટની અંદર જેમને ખાવાનું મળ્યું હશે તેમનાં ધન્યભાગ્ય. આમ થવાનું કારણ શું હતું તે હું આપને જણાવું છું. પાદશાહ જ્યારે સિંહને મારે છે ત્યારે સારા શુક્ર ન થયા એમ માનવામાં આવે છે, પરંતુ સિંહ જો છટકી જાય તો રાજ્ય ઉપર કંઈ આક્રમક આવવા રૂપ અપશુકન કહેવાય છે. આથી કરીને સિંહ છટકી જતાં ત્યાંજ જાવણી નાંખી તેને પુનઃ મારવાનું હતું હતું, અને સફળે વિજયના પડી હતી. જેવડ સિંહને માર્યો અને પાદશાહ ઉભરાવેલો

દરબાર ભરીને ખેડો હતો. ત્યાં તેને લાભ્યા. દરબારમાં ચારેલા સિંહને ભરવામાં આવ્યો તથા તે, કેટલો લાંબો હતો, તેનો રંગ કેવો હતો, તેના દાંત કેવાં હતા વગેરે ઝીણી ઝીણી જાણતોની પણ નોંધ કરી લેવામાં આવી અને પાદશાહે તેને ફલાણે દિવસે માર્યો વગરનાં લખાણુ યથાં, સાર પછી સહને પ્રવાસ કરવાની છુટ મળી. ગધેડાને અક્ષીણુ ખવરાવે છે તેથી સિંહ ઉપર શી અસર થાય છે, તેનો ખુલાશો એવો છે કે, તે મસ્ત બની જાય છે, પરંતુ તમવીજ કરતાં એક શિકારીએ મને ખાત્રી પૂર્વક જણાવ્યું હતું કે, એ તો ગપ છે અને સિંહ તો અક્ષીણુ ખાધા વગર પણ બે તેણે પેટપુર શિકારનું ભક્ષ કરેલું હોય છે, તો સારી રીતે જાય છે.

મોટી નદીઓ ઉપર પણ પુલ હોતા નથી, એમ હું તમને આગળ કહી ગયો છું. મહવાના પુલ નાંખી લસ્કરને મોટી નદીઓની પાર લઈ જવામાં આવે છે. પાટીઆં ઉપરથી પ્રાણીઓ લપસી જાય નહિ તેટલા માટે તેના ઉપર માટી અને ઘાસ નાંખવામાં આવે છે. પુલના બન્ને છેડા આગળ ધણીજ ગડબડ થાય છે; કારણ કે સૈનિકો અને પ્રાણીઓ ત્યાં આગળ યદને પસાર થતાં પોત્તી માટીને લીધે નીચે ઉતરી પડે છે અને કોઈ કોઈવાર તો ઘોડા તથા ઊંટ સામાનની સાથે તેમાં કળી જઈ તરફડીયાં મારે છે અને ભોંક તેમના ઉપર યદને ચાલ્યા જાય છે. એક દિવસની અંદરજ બે નદી ઓલંગી પાર જવાનું હોય તો તો ત્યાં આગળ બહુજ ત્રાસજનક બનાવ બને છે અને ઝોટાળો થાય છે, પરંતુ ધણીવાર એમ બનતું નથી, કારણ કે પાદશાહ પુલની આગળ આવી જાવણી નાંખી પડે છે અને ત્રણ ચાર દિવસે ધીરે ધીરે સામે પાર જઈ ખીજી જાવણી નાંખાય છે, એટલે પ્રાણીઓ, માણસો અને સરસામાન સારી રીતે સામે પાર જઈ શકે છે. સહ પુલ ઉપર યદને પેલે પાર જાય સાર પછી પાદશાહ પેલે પાર જાય છે.

આ પાદશાહી જાવણીમાં સૈનિકો અને ચાકરો મળીને કેટલાં માણસ છે તેની ગણના કરવી એ કંઈ સહેલું કામ નથી આના સંબંધે ભિન્ન ભિન્ન મત છે, છતાં પણ હું સાહસિક યદને કહું તો આ જાવણીમાં 'કંઈ' નહિ તો એક લાખ તો ઘોડેસ્વાર છે. ઘોડા, હાથી અને ખચ્ચર મળીને અઢી લાખ પ્રાણીઓ; વળી પચાસ હજાર ઉંટ એટલીજ સંખ્યામાં બળદો તથા

ગઈ છે, તે ઊવણીમા હમેશા જુદે જુદે માર્ગે પ્રવેશ કરે છે આ પ્રમાણે
કઈ પ્રયોજન વગર થાય છે, એમ ન ખારવુ પાદશાહ જુદે જુદે માર્ગે પ્ર-
વેશ કરે છે તેનુ કારણ એ છે કે, તેથી તેને ઉમરાવોના પડાવ તપાસવાનો
અને તેમની નગરો લેવાનો લાભ મળે છે દિલ્લી અને લાહોર વચ્ચે કેવા
મામડા અને નગરો આવેલા છે, તે વિશે તો હું કઈ જોતો નથી, કારણ
કે તેવા ગામ કિંવા શહેર છે જ નહિ, અને છે તે મેં જોયાં નથી, કારણ
કે હું અને મારા આગા સાહેબ ઘણી વાર મુખ્ય રસ્તો મૂકીને આડ રસ્તે
મુસાફરી કરતા હતા એક પડાવથી ઉપડેલા ખીજે દિવસે સવારે ગમે તે
રસ્તે યદને જઈ પહોંચતા આમ હોવાથી મામડા વગરે ઘણાં જોવામા
આવ્યા નથી

લાહોર.

લાહોર જેનું રાજમાની નગર છે તે રાજ્યને પળાય કહે છે, તે કઈ
અકારણ નથી પાચ નદીઓ કાશ્મિરની આસપાસના મોટા પવંતમાંથી ની
કળી આ દેશમા વહી સિધુમાં પડે છે, અને સિધુ નદી સિંધમા યદ
ધરાની અખાતના મુખ આગળ હિંદી મહા સાગરને મળે છે લાહોર તેજ
પ્રાચીન યુસેફોસ કે ખીજુ તે હું કહી શકતો નથી, તેમ તે એજ એમ
મહેનાનુ આડખર પણ કરતો નથી કિલીપના શાહનવાહ તરીકે મિકદર એ-
ટલે એનેમ્નાડર અને પ્રસિદ્ધ છે જીત સખધે લોક તેને યાદ કરે છે
ખીજુ વિશેષ કઈ જાણતા નથી પાચ નદીઓમાની રાવી નદી ઉપર
વસેલું લાહોર નગર છે તે આપણી તોચેસ નદીના જવડી અને
તેની જ માફક પ્રવાહને બદલતી માનુષ પડે છે હાલ નદી લાહોરથી લગ
ભગ માઇત પોણા માઇલ દૂર જતી રહેલી છે નદીનો પ્રવાહ દૂર જવાથી
પૌર જનને કેટલીક અડચણ પડે છે અવાપિ પણ જુનો પ્રવાહ માર્ગ દેખાય
છે દિલ્લી અને આગ્રાથી જુદી જ દબે લાહોરના મકાનો ઊંચી બાધણીના
છે, પરંતુ વીસ પચીસ વર્ષથી સાથી રાજ્યગાદી કહાડી નાખવાને લીધે તે
બધા જીલ્લું યદ જમા છે અને નગર પણ પાચમાનીની રિયતિ ઉપર આવી
ગયું છે ગયાં વર્ષોમા ઘણો વરસાદ પડવાથી ટેટલાક ઘર પડી ગયાં છે અને
માણસો પણ તેમા ઘટાઈ ગયા હતા હજી પણ પાચ છમોટા માર્ગોપર સારા

સારાં મકાનો છે અને તેમાંની બે તથા ચોરીઓ તો બે અઢી માઇલ લાંબી છે તેમાંનાં મકાનો પણ હવે યોગ્ય વખતમાં લાંબાં ચર્ધ સુધી જશે, એમ લાગે છે રાવી નદીનો પ્રવાહ દૂર જતો રહેવાથી રાજમહેલ દૂર પડી ગયો છે દિલ્હી અને આગ્રાના જોવા તો નહિ પણ લાહોરનો રાજમહેલ પણ એક સુદૂર મકાન છે આજ બે માસથી કાશ્મિરના રસ્તામાં આવેલા પર્વતો ઉપરથી બરફ ગળી જઈને માર્ગ થાય તો આગળ વધીએ, એમ વાટ જોતા અમે અહીં પડેલા છીએ લાહોરથી ઉપડવાનો કાલે વધારે છે અને પાદશાહ તો ગઈ પરમ દિનના ઉપડી ચૂક્યા છે જુનો તથા બારે હોવાથી કામ નહિ લાગે એમ કહેવાતા ગઈ કાલે જ પણ એક નાનો કાશ્મિરી તથા બારે માટે ખરીદ કર્યો છે, અને આવતી સવારે ઉપડનાર છુ પર્વતોની અદર મોટા તથાને માટે જગા મળવાના સાસા પડે તથા તે મા રે હોવાથી ઉચકે પણ કાણ? કારણ કે જાહેને તો હવે પર્વતી માર્ગમાં રજા આપી, મજુરો કરી સર સામાન લેઈ જવાનો છે હવે અમે ઉપડવાની ત્વરામાં છીએ એટલે હાલ આટલેથીજ અટકુ છુ

* સાહેબ ! મેં તો ધાર્યું હતું કે-આમલમંડળના કિનારા ઉપર મને જે ગરમી લાગી હતી તે હવે દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં લાગવાની ન થી પરંતુ તે ધારણા ખોટી પડી લાહોરથી નીકળ્યા પછી થોડે દિવસે એવી ગરમી પડવા માડી હતી કે સિંદુસ્તાની લોક પણ તેને માટે યુમ પાડતા હતા, તો આપણા શા ગળા? લાહોરથી બીમનર જતા રસ્તામાં એવી ગરમી પડે છે કે ન પુછો વાત આ નગર કાશ્મિરના પ્રદેશમાં પેસવાના સ્થાન ઉપર આવેલું છે હું જરા પણ અતિશયોક્તિ વગર કહું છું કે, આજ કાલ સ વારના પહોરમાં ઉડ્યા પછી સાને જીવતા રહીશું કે તાપથી સેકાઈ જઈશું, એવી મરણપ્રાપ્ત ધારણીમાં હું દિવસો ગુમરૂં છું આટલી બધી ગરમી પડવાનું કારણ એ છે કે હાલ અમે ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ અને સા મેના જિયા પર્વતો તપીને અમને ગરમી આપે છે સાને લાંબી ઠંડી લહેકી આવે છે, પણ આજો દિવસ તો ગળજ ગરમી પડે છે પરંતુ જે ગરમી મને આવતી કાલે તો કદાચ સ્વધામ પહોંચાડશે તેને માટે હવે ત ત્વત લખાણ કરવાનું શું પ્રયોજન છે

* સાહેબ ! હિંદુસ્તાનની એક મોટી નદી જેને ચીનાબ કહે છે તે અમે કાલે ઉતર્યા હતા મોટા મોટા ઉમરાવો જમનાને ઠેકાણે અત્યાર સધી આ નદીનું જ મધુર પાણી પીતા હતા, અને તો આશા હતી કે ચીનાબ ઉતર્યા પછી અમે કાશ્મિરના શીતળ દેશમાં પહોંચીશું, પરંતુ તે વાત ખોરબે પડી છે, હજી તો રસ્તો લાંબો છે, પ્રતિ દિન ગરમી વધારે લાગતી જાય છે અને દિવસ પર દિવસ મદ્ય કૃષ્ણ થતો જાય છે નદી ઉપર નાખેનો હોડીઓનો પુલ હું બપોરના ઉતરી ગયો હતો-છતાં, જે મારા તથા સાં-જની વાટ જોતો બેસી રહ્યો હોત તો અને કઈ કાયદો થાય તેમ નહોતું બધા લોક સાજ સવાર તાપ ઓછો થાય ત્યારે ઉતરવાના વિચાર પર હતા ત્યારે હું બપોરની વેળાએ ઉતરી ગયો તે ઠીક થયું આમ કરવામાં હું મારી દીર્ઘદૃષ્ટિથી એક ધાતમાથી ઉગરી ગયો એમ કહું તોપણ ત્યાં, કારણકે ચીનાબ ઉતરતા જે ધમાચકડી અને મારામાર થઈ હતી તેવી ખીજ કાઈ વાર થઈ નથી નદીનું બાહુ રેતાળ હોવાથી પુલની છેવટની હોડી આગળ રેતીથી પુનની સપાળી પુરી દેવામાં આવી હતી, છતાં જીંટ હાથી અને બળદ ગાડા વગરના આનવાથી રેતી સરી જઈ તેમાં પ્રાણીઓ ઉતરી પડી પ્રવાહમાં તણાઈ જતા હતા તથા લોકો અને ઘેર ગારામાં કળી ગયેલા પ્રાણી ઉપર યદને ત્યાં જતા હતા આવી મડમડના વખતમાં વળી ઉમરાવો અને અધિકારીઓના હજુરીઓ પોતાના સ્વામીની આગળનો માર્ગ ખુલ્લો કરવાને માટે સોગીનો ઉપયોગ છુટથી કરતા હતા મારા નવામ આ મા સાહેબનું લોખંડના ચૂના તથા ખીજ સામાન માથેનું એક જીંટ પણ એ ગામડામાં પેશી ગયું હતું આથી અને બધું છે કે મારે પણ આજ બજાર ની રાહ ખાવી પડશે

આવી દુખાવટ અને જોખમ બરેલી મુસાફરીએ કયો યુરોપિયન નીકળશે ? આવી બધાંકર મુસાફરીમાં જવું એ ઘણી જ મુશ્કેલી અને અવિચાર બરેલું છે આ મુસાફરીમાં મારી જીંટની સતત જોખમમાં રહેલી છે આવા દુખમાંથી આગળ ઉપર કદાપિ મુખ નીકળશે લાહોરમાં મેં દિલ્હીની માફક ઉગાડી અગાશીમાં સવાનું રાખ્યું હતું તેથી મારા સાધા ઝનાર્ન ગયા છે, જે કે તે રાખે મુશ્કેલી દિલ્હીમાં તો કર્ન દુખ થતું ન

જે આ રીતે નિયમ રાખવામા ન આવે તો ધણાક ઉમરાવો, મુન સક્ષરો અને વેપારીઓ મોજ ચોખને ખાતર કાશ્મિરમા જાય અને ત્રી જમાણે તથા કમાય, પરંતુ તેમ થાય તો પાદશાહના માણસોને ખોરાકની તગી વેડવી પડે માટે નિયમમાં સખ રહેવાય છે

જનાનાની બેગમો તથા સામાનને માટે પાદશાહ કેટલાક પસંદ ગીના હાથી સાથે રાખે છે હાથી એ મોટું ઘણી છે તેમ છતાં પણ ધણું કંઠેલ પગનું છે તે એક પગને જરોનર ગોઠવ્યા વગર બીજો પગ ઉપાડતું નથી પાદશાહની પાસે કેટલાંક ખચ્ચર છે, પરંતુ ધણા ઉપયોગનાં નથી હોને સાથે રાખવામા આવતાં નથી, કારણ કે પર્વતના સાકડા અને ખડખચડા માર્ગમાં તેમના લાળા પગ ગોઠી શકતા નથી હોને ઠેકાણે ઠાળીઓ રાખવામા આવે છે, જેની સખ્યા ધણી હોય છે માત્ર પાદશાહની સાથે જ છ હજાર ઠાળીઓ રહે છે મેં તણ હેનકરી રાખેના છે જે કે ધણા સામાન તો મેં લાહોરમા રાખેલો છે દરેક ઉમરાવ અને રાજાએ પોતે પણ એમ કરેલું છે બીમગરમા સર્વેના સર સામાનને માટે નહિ નહિ તો, પદર હજાર મજુરો એકઠા થયા હશે કેટલાક મજુરો કાશ્મિરના સુયાએ મોકલ્યા છે કેટલાક આમપાસના રાજાઓએ મોકલ્યા છે અને ધણાક સારી મજુરી મળવાની આશામા આવેલા છે અઢી મણ બોજાને માટે દશ કાઉન લેખે મજુરી સરકારે કરાવેની છે ત્રોશહજાર આવા મજુરોની જરૂર પડશે એમ કહેવાય છે, જે કે પાદશાહનો, ઉમરાવોનો અને વેપારીઓનો ધણાક સામાન તો એક મહિના પહેલાંથી કાશ્મિરમાં વેચા જાય

સાહેબ, કાશ્મિરના પ્રાચીન ઇતિહાસમા લખેલું છે કે પૂર્વે આખો દેશ એક સરોવર જેવો હતો કાશ્ચપ નામના ઋષિએ ગારામુલાના પર્વત આ ગળથી જળોદ્ધાત કર્યો હતો અને તેથી સરોવર ખાલી થઈ આખો પ્રદેશ વસવા બેગ થયો હતો આ હેવાલ મુજબ ઇતિહાસમાંથી જનાવેના એક સક્ષિમ ઇતિહાસમાં આપેલો છે એ મક્ષિમ ઇતિહાસ જહાગીર પાદશાહે ધરાની ભાષામા લખાવેલો છે, અને હાલ હું તેનું ભાષાતર કરું છું આ પ્રદેશ જળથી ઢકાયેલો નહિ હોય એમ કહેવાને હું માગતો નથી, કારણ કે નસલી અને ખીજા પણ કેટલાક પ્રદેશો જળથી ઢમચના હતા એમ કહેવાય

છે પરંતુ જેને જળમાર્ગ એવું નામ આપેલું છે તે માર્ગ મનુષ્ય જાતનો કરેલો હોય એમ હું માની શકતો નથી, કારણ કે-જે પર્વતમાથી એ માર્ગ છે તે ધણોજ મોટો અને સિદ્ધ ઢોળાવનો જાયો. પર્વત છે આ પ્રદેશમાં વારંવાર ધરતી કપ થાય છે એટલે માર મારતું તો એવું છે કે-કોઈવાર ધરતી કપના આચકા માથે આ જગોદ્ધાત થયેલો દશે અરમસ્તાન તરફના આરમ લોકને માનીએ તો તેણી તરફ આવેલી બામળમડળની સામુદ્રકુંતી પણ એક ધરતી કપના આચકાથીજ બનેલી હોય એમ લાગે છે, અને તેથી કરીને એક નાનો પ્રદેશ તેના નગરો અને ગામડા સાથે અખાત થઈ ગયો છે.

કાશ્મિર હાલ સરોવર નહિ પણ એક સુંદર પ્રદેશ છે તેમાં નાના મોટા ડુંગરો આવેલા છે તે આશરે ૯૦ માઇલ લાંબુ અને ૩૬ માઇલ પહોળું છે લાહોરની ઉત્તરે હિંદુસ્તાનના છેડા ઉપર આવેલું છે કાકેસસ પર્વતના ઉત્સર્જના, મોટા અને નાના ટિબેટની પાસે અને આતરના જમુના રાજ્યની પાસે તે પર્વતથી પરિવૃત્ત થયેલું છે.

સપાટ પ્રદેશની પાસેનો કાશ્મિરને વિદ્યાર્ધ રહેતો પર્વત ધણો જાયો નથી તેના ઉપર લીલીછમ લીલોતરી આવેલી છે અને ઠંડાણે ઠંડાણે નીચા ઉચ્ચા જુલો અને ઘાસના શાદલો આવેલા છે ગાયો, ઘેડા, બકરા, અને ઘોડા તથા ખીજી બધી જાતના પશુઓ લીટુ ઘાસ ચરતાં ત્યાં નિરતર જોવામાં આવે છે જૂની જૂદી જાતના હરિણો અને સસલા સિવાય ખીજી બધી જાતના શિકારી જાનવર પણ પુષ્કળ છે મ્સુરી મૃગ પણ કોઈ કોઈવાર તેના ઉપર ચરતા જોવામાં આવે છે મધમાખીઓ પુષ્કળ થાય છે, અને હિંદુસ્તાનમાં જે સર્વોત્તમ મનાય છે એવા કાશ્મિરમાં ઘણું કરીને સાપ, વાઘ, રીંછ અથવા સિંહ જેવાં બચકર પ્રાણીઓ બહુજ આછા અથવા ખીલકૂલ નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલે આ પર્વતો માત્ર રમીઆમણા છે એટલુંજ નહિ, પણ તેમાં દૂધ અને મધ બરેલું છે, અર્થાત્ ગાયો અને મધમાખીઓ વગરે ને આપનાર છે એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી.

ઉપર વર્ણુઆ તે પર્વતોની પેલી તરફ મોટા અને અલ્પત ઉંચા પ-

વંતોની દાર આવેલી છે એ ઉચ્ચ પર્વતોના શિખરો ઉપર નિરતર ગરક પડ્યો રહે છે અને ઓલિમ્પસ પર્વતના શૃંગોની નાક વાદળને સુમન કરતા તેના શિખરો સતત ધવધતા ધારણ કરતા તેમથી પ્રકાશિત લાગે છે આ બધા પર્વતોમાંથી અસંખ્યાત નાના ઝરણો વધ્યા કરે છે પર્વતના શિખર ઉપર પણ ઝરણ જોવામાં આવે છે લોકો તેને સુદૃઢ નીકા બાધીને પોતાના ઝાગરોના ખેતરોમાં વાળે છે અને વધારાનાં પાણી પાછા નીચેના ખીણ પ્રદેશમાં વહેવરાવી દેછે હજારો ઝરના આકારમાં વહેતા આ નિર્ઝરોના પાણી કાસ્મિર જેવા નવનાબિરામ પ્રદેશમાં અનેક નાના નાના જળ મા-ગોમાં થઇને છેવટ ખીણના નીચા પ્રદેશમાં જઈ એકત્ર થાય છે, અને તેમના સમવાયક જળથી એક મોટી અને સુદૃઢ નદી બને છે આપણી શામન નદીના જેવડી આ નિર્ઝરોની બનેલી જોલહમ નદીમાં વહાણો પણ ત્યાંથી કાઢે છે મહાવહો વહેતી આ નદી આખા પ્રદેશની પ્રદક્ષિણા કરી પાટનગર-શ્રીનગરના મધ્ય ભાગમાં થઇને ધીરી ધીરી આરામુદ્ધાના ઘાટ આગળ આવે છે અને ત્યાં આગળ તેને બે હોમા પર્વતોની કંઠલોમાંથી દેવતાઈ માર્ગ મળે છે, તેમાંથી મોટા પર્વતમાંથી બહાર નીકળી બીજી ધણી નદી-ઓના પાણીને પોતામાં એકઠાં કરી લઈ મોટા રૂપવાળી જોલહમ બહારના હોમા નીચા ખડકવાળા પ્રદેશમાં ઢાળને લીધે જોશબધ વહેતા પોતાના ધો-પિત જળથી ખડકોમાં ખળખળાટ કરતી વહે છે, અને અટક તરફ જતાં આગળ સિંધુ નદીને મળે છે

પર્વતોમાંથી નીકળતાં અસંખ્યાત ઝરણોથી ખીણમાં અને હુગરી પ્ર-દેશ ઉપર મનોહર બાજીપાલો અને લીનોછમ વનરૂપિ સર્વદા છવાઈ રહે છે આખો દેશ ફળદ્રુપ અને સારા ખેડાણુવાળી વાડીના જોવા ચેતોહર દેખાવ આપે છે ધણીજ રમણીય લતાગૃહોથી છવાયેલા ગામડાં અને પરા સર્વત્ર દૃષ્ટિએ પડે છે દુર્વામય લીલાં સપાટ વનો, કાશ્મીર મડપો, ચોખાનાં, ઘડુના શણુના અને કેસરના તથા મીજી જાનની શાક બાજીના સુદૃઢ લીલાં ક્ષેત્રો સર્વત્ર દેખાય છે અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે ઝૂંલો, નાનાં તનાવડા, અને સરો-વરો આવી રહેલા છે, જેનો દેખાવ જોનારને ઘણાજ મનમોહક લાગે છે આખા પ્રદેશમાં યુરોપમાં થતો બાજીપાલો અને ફુલ ઝાડ થાય છે અને રૂક્ષ, જામરૂક્ષ, પસ્તા, તથા અખરોટના ઝાડ ફળના બારથી નમી પડતાં

દૃષ્ટિએ પડે છે. સદ્ગૃહસ્થોની વાડિયોમાં તડથુચ, મીકાં લીંબુ, દ્રાક્ષ, સતાં બીટફળ, અને આપણા દેશની શાક તરકારી થાય છે. આ સિવાય બીજાં ફળ અને વનસ્પતિ પણ ધણી થાય છે, કે જેનાં નામ પણ હું જાણતો નથી.

અહીંનાં ફળો આપણાં ફળોનાથી ઉતરતાં છે અને ઘણાં યતાં પણ નથી, પરંતુ એમ યવાનું કારણ જમીનનો દોષ નથી પણ અત્રેના ખેડુત અને માળાઓ અજ્ઞાન છે, તે છે, કારણ કે ક્રાંસના આપણા માળાઓ ઝાડને જેમ ખીસવી જાય છે તેમ ફરતાં અત્રેના માળાઓને આવડતું નથી. કાશ્મિરમાં રહેતા તે દરમીઆન મેં ઘણી જાતનાં ઉત્તમ ફળો ખાધેલાં છે. અને તે ઉપરથી હું એવા મત ઉપર આવેલો છું કે, જો કાશ્મિરના માળાઓ અને ખેડુતો લગભર વધારે ધ્યાન આપવા માંડે તો તે ફળો યુરોપનાં ફળોના જેવાંજ સારાં થાય.

કાશ્મિરના રાજ્યનું રાજ્ય નગર કાશ્મિર એજ નામનું છે. રાજ્ય નગરને કાઠ નથી અને તે સવા જે માધ્યમ લાંબુ અને ટોઠ માધ્યમ પહોળું છે. એક અર્ધ ગોળાકારના મોટા પર્વતના ઉત્સર્ગમાં તે આવેલું છે. તે ૧૨-૧૫ માધ્યમ ઘેરાવના એક નિર્મળ જળના સરોવરના તટ ઉપર બાંધેલું છે. આ સરોવર જીવતા પાણીનું છે અને પર્વતમાંથી ઝરી આવતાં ઝરણોથી તેનું પાણી તાજુ રહે છે. નગરમાં યદ્યપે જતી નદીની સાથે તેનો મેળાપ થાય છે, એટલે જેમ તેમાં નવું પાણી આવતું જાય છે તેમ વિતસ્તાને માર્ગે જીતું પાણી વહી જાય છે. નગરની વચ્ચે નદી હોવાથી તેના ઉપર લાકડાના બે પુલ નાંખેલા છે. નદીના કિનારા ઉપર બાંધેલાં ઘરો લાકડાનાં જ ઘણે ભાગે છે, તેમ છતાં તેને બે ત્રણ માળ હોય છે. ગામમાં ઘણાં ઘર પથ્થરમાં બાંધેલાં છે અને પુરાતન ખડીએર જેવાં ઘર્ષ પડેલાં બીજાં ધણાંક દેવાસયો પણ ગામમાં તથા આસપાસ પથ્થરની બાંધણીનાં જોવામાં આવે છે. લાકડાં ઘણાં સોંધાં પડે છે, કારણ કે નદીઓને માર્ગે પર્વતમાંથી તે લાવનાં ઝાઝુ ખરચ થતું નથી. નદીના તટ ઉપરનાં ઘરોને નદીની બાજુ બહો નાની વાડી કડાડેલી હોય છે અને વસંત તથા ઉનાળાની ઋતુમાં જ્યારે સોડો નદીના પાણીમાં મોજ મારવા નીકળી પડે છે, ત્યારે આ વાડીઓ અને ઘરો ઘણીજ મનોહર રોખા અને આનંદ આપે છે. સદ્ગૃહ-

સ્થાનાં મંદિરની આગળ પાછળ વાડી હોય છે એટલું જ નહિ, પણ ધણી ગૃહસ્થાના ઘર આગળ તો મસજીદ પાછીનાં ઝાંઝોની નહેરો કાઢેલી હોય છે, જેમાં માલોક પોતાને ફરવા, જવાની હોડીઓ રાખે છે. આ હોડીઓમાં બેસીને ગૃહસ્થો ચાંદની રાતમાં સરોવરમાં ફરવા નીકળી પડે છે.

શ્રીનગરના પ્રાંત ભાગ ઉપર એક એકાંત પર્વત આવેલો છે. આના ઉપર અને ઢોળાવપર વાડીવાળાં સુંદર મંદિરો આવેલાં છે. શિખર ઉપર એક મસજીદ અને મઠ બાંધેલાં છે, તે બંને મકાનો સારાં છે. આ પર્વત ઊંચાં ઊંચાં સુદર દેશોપા છવાયેલો છે. તેનો દેખાવ ધણેજ રણી-આમણો લાગે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેની હરિયાળીથી તેને 'હરિપર્વત' કરીને કહેવામાં આવે છે.

આ શીલની સામે એક બીજો ડુંગરો છે અને તેના શિખર ઉપર 'તખ્તે મુસેમાન' નામની મસજીદ બાંધેલી છે. આ મકાન પૂર્વતું કાઠિ હિંદુ દેવાલય હોય એમ મને લાગે છે, જો કે મુસલમાનો તો કહે છે કે મહમ્મદ જ્યારે કાશ્મિરમાં આવ્યો ત્યારે તેણે તે બધાં બંધુ મહમ્મદ કદી કાશ્મિરમાં આવ્યો હોય એમ લાગતું નથી.

શ્રીનગરના સુંદર સરોવરમાં ધણીકે નરતી વાટિકાઓ છે. નિર્મળ પાણીમાં પુલ ને ફળનાં ઝાડથી તે ધણી રમણીય દેખાય છે. આ તરતા ટાપુઓ ઉપર મોટાં મોટાં શરનાં ઝાડ જમ હોડીઓના કુવા હોય તેમ દેખાય છે. નગરથી પર્વત 'તરફનો ઢોળાવ મંદિરો અને પુણ્ય વાટિકાઓથી ભરપૂર છે. અહીંની હવા અત્યુક્ત અને નિવાસરથાત ધણી સ્વચ્છ હોય છે. ઢોળાવપરનાં મંદિરોના ઓઠલા પરથી નજર કરતા તાનાં નાના બળબળાટ વહેતા ઝરણો, કાચના જેવું સ્વચ્છ મોટું સરોવર, તેમાંની તરતી વાટિકાઓ અને સામે આવેલું શ્રીનગર વગેરેનો દેખાવ આંખને આનંદ પમાડે છે. સમગ્રી વાટિકાઓ અને ઉદ્યાનોમાં કાશ્મિરના રાખતું એક ઉપવન ધણેજ મનોહર છે. તેનું નામ 'કામવન' છે તે ખરેખર તેને ચોક્કસ છે. સરોવરમાં ધણેજ કામવનમાં જવાનો માર્ગ એક નિર્ઝેરમાં થઈને જાય છે અને તેના ઉભય તટ હરિયાળીથી ચિત્તને પ્રમોદ પમાડી રહે કામવનના મધ્ય ભાગમાં એક ધણું જ સુંદર "હિમચલ" ના-

તેના કરતાં પણ બહુજ મનોહર અને ત્રીજી નહેરને માર્ગે આ કામવનના પ્રાત ભાગમાં આવેલા બીજા 'હિંમગૃહ' માં જવાય છે આ નહેરના બન્ને તટો પથ્થરની લાદીથી ઢોળાવમય બાધકામથી બાધી લીધેના છે અને ૧૫-૧૫ કદમને છેટે તેના ઉપર આજે માર્ગે કુદરતી ધુવારાઓ બાધેના છે, જેમાંથી નિરતર પાણી ઉઘા કરે છે મધ્ય ભાગમાં આવેલા હિંમગૃહની આમપાસ તેની પ્રદક્ષિણા કરતો હોય તેવો એક ઝરો આવેલો છે અને તેની આમપાસ મોટા મોટા મનોહર જ્યોત્ષી વૃક્ષની દાર દાર માધી લીધેની છે. હિંમગૃહ ધ્રુમટદાર માધણીએ બાધેલું છે અને તેને મર્વે દિશા તરફ ફરતી જાનર અને છળ મૂકેલા કે ચાર બારણામાં ઘસને ઝળમાં અવાય છે જે મારીઓ નહેર બણી પડે છે અને મે બાગમાં પડે છે નહેર ઉપર મે પુલ નાખેના છે આ હિંમગૃહમાં વચ્ચે એક મોટું દિવાનખાનું અને આગળ પાછળ નાની ઓરડીઓ અને ઓસરીઓ કાઢેલી છે ઓરડાઓ અદરથી રંગેલા અને સોના રૂપાના પાના ચોઢેના છે દરેક ઓરડાની ભીતે ધરાની અક્ષરે કર્ક કર્ક વાક્યો લખેના ૧ ચારે દરવાજા ભમકામય હોઈ પથ્થરના બનાવેલા છે અને ઉભય બાજુએ જે સ્તંભ આવેલા છે દરવાજા અને ગતિઓ ટેવાક દેવળોમાં શાહજહાન પાશ્વરો અડિત કરી નાખેના એટલે તેની ટુનના થાય તેમ નથી દરવાજાના પથ્થરો કમ્મ જનના છે તે તો હું કહી શકતો નથી, પરંતુ એમ તો કહી શકું છું કે એ પથ્થરો આરમપહાણુ નથા અકોકના કરતાં પણ ટાઈ ઉમમ જતના પથ્થરના છે

મારા અસાર સૂધીના લેખથી આપની ખાત્રી થઈ જ હશે કે હું કાશ્મિરની રમણીયતાથી મોહિત થઈ ગયેલો છું ખરું કહું તો મારા મનમાં જે જનના ઉમદા વિચારો હતા તે મને કાશ્મિરમાં આગેલું મ નજરે પડ્યા છે, એટલે કાશ્મિર જેવો ગમણીય પ્રદેશ મેં બીજે કાહી જોયો નથી કાશ્મિર દેવ બીજા દેશોનાથી નાનો છતાં સુંદર છે તેમ છતાં, પૂર્વે કાશ્મિરના રાજાઓ મરાઠા પર્વત અને તાર્તરી, સાથે હિંદુસ્તાનના ઉપર રાજ્ય કરતા હતા મોમતો કાશ્મિરને હિંદુસ્તાનનું એક મહાગ્યાન અને સ્વર્ગ કહે છે, તે જરાય ખોટું નથી અકગર પાદશાહે કાશ્મિરને તેની સુવર્ણાને લીધે જ દેશી રાજ પાસેથી છતી લીધું હતું અને તેના પુત્ર જહાંગીર પાદશાહે તો કાશ્મિરમાં પોતાનું નિવાસ સ્થાન મનાવ્યું હતું તે વારવાર કહેતો હતો

કે 'હિંદુસ્તાનના મોટા ફળદ્રુપ પ્રદેશો મારા હાથમાંથી જાય તો ખેર, પણ કાશ્મિર જાય તો ખોટું, એટલે કે જ્યાં પ્રદેશો કરતાં તે મને ઘણું પ્રિય અને મોંઘુ સ્થાન લાગે છે.'

કાશ્મિરના અને મોગલના કવિઓએ આ સુંદર પ્રદેશના વર્ણનોનાં જે કાવ્યો બનાવેલાં છે તે જ્યારે ઔરંગઝેમ પાદશાહને બેઠ કરવામાં આવ્યાં ત્યારે તેણે પ્રસન્ન થઈને તે કવિઓને ઈનામો આપ્યાં હતાં, તે મેં જાતે જોયું અને સાંભળ્યું છે. એ કાવ્યો ધણી છટાપી પણ અતિશયોક્તિથી લખવામાં આવેલાં છે. એક કવિએ પોતાના કાવ્યમાં કાશ્મિરનાં પર્વતોની ઉત્થાઈતું વર્ણન કરતાં લખ્યું હતું કે, એ પર્વતોની ઉત્થાઈને લીધે આકાશને પણ ઉંચે જતું પડ્યું હતું. ખીજાએ લખ્યું હતું કે કાશ્મિરમાં કર્તાએ સંધ્યા સુંદરતાને ખરચી નાંખી તેની આગળ પાછળ શત્રુથી ચડી ન અવાય તેવા જોવા પર્વતોના કોટ કરી દીધેલો છે, કારણ કે તેનું રાજ્ય ખીજા રાજ્યોમાં એક મહાન સુંદરી-રાણીરૂપ છે માટે તેને સર્વ કરતાં વધારે સંરક્ષણમાં રાખી ઇશ્વરે પણ તેની શ્રેષ્ઠતા સાચવવાને માટે કાળજી રાખેલી છે એ કવિએ કાશ્મિરના પર્વતોનાં સર્વદા ખરફવાળાં શિખરનાં તેજનું વર્ણન કરતાં તેને સર્વ રાજ્ય અધિષ્ઠાતાના તેજસ્વી તાજની ઉપમા આપેલી છે. આના સંબંધમાં મારા નવાજની સાથે વાત થતાં મેં તેને કહ્યું કે, 'કવિ શું આવી અતિશયોક્તિ વગર કાશ્મિરનું યથાયોગ્ય વર્ણન ન કરી શક્યો હોત? લેવાય તેટલી છુટ લઈને જો તેણે આખા પ્રદેશનું વર્ણન કર્યું હોત તો તે વધારે સ્વાગતને યોગ્ય ગણાત. જો મારે કાશ્મિરનું વર્ણન કરવું હોય તો હું તો પ્રથમ તેની સીમાનું અને તેનાં દેશી રાજ્યોનું વર્ણન કરું પછી સિંધુ, ચીનાબ, જલ્દમ અને જમુના વગરે મોટી નદીઓ કાશ્મિરમાં વહે છે અને તેથી દેશ ધણેજ રસાળ તથા વનરપતિ પુર્ણ રહે છે વગરે જાતનું વર્ણન કરું એટલુંજ નહિ, પણ આ પ્રમાણે નદીઓના પ્રદેશમાં ઇંડનની વાટિકા જણે કાશ્મિરમાંજ કરેલી છે અને પ્રાચીન મત પ્રમાણે આરમ્બીનીયામાં નહિ વગરે જાતનું વર્ણન કરું.' પણ વર્ણન સહેજ સાજ વધારે અને ઉપમાથી વધારે સાફ લાગે છે, જ્યારે ઘણા ટકા અગવવાથી એ સંભવિત અને ખોટું ગણાય છે.

કાશ્મિરના લોકો શુદ્ધિશાળી અને હાનર જવાબીને માટે વખણાય

છે હિંદુસ્તાનના લોક કરતાં તેઓ વધારે અકલમંદ કહેવાય છે ક-
વિતા અને તત્વશાસ્ત્રોમાં ધરાનીઓના કરતાં તેઓ જરાય ઉતરતા નથી.
તેઓ ઘણા ચપલ અને ઉદ્યોગી છે પાલખી, ખાટલા, પેટીઓ, ખડીઆ,
અને ચમચાવગેરે ઘણી જાતનો સામાન તેઓ હિંદુસ્તાનના લોક કરતાં
ઘણો સારો અને કારીગીરીદાર કરે છે. લકડ કામ ઉપર વોરનીમ ચડાવ-
વાની કળા કાશ્મિરિયો સારી જાણે છે એટલું જ નહિ, પણ લાકડાની અં-
દર ધાતુની સળાઓ બેમાડી તેથી નાના પ્રકારની વેલો પાડવાની કળા
પણ તેઓ સારી જાણે છે કાતર કામમાં મે તેમના જેવું કામ બીજે
જોઈું નથી. દેશને સાથી વધારે કાયદાદારક અને જેમાં પાંચ વર્ષનું છા-
કર પણ કામે લાગી શકે તેવો ધંધો તો શાલો વણવાનો ચાલે છે. કા-
શ્મિરમાં પુષ્કળ શાલો થાય છે અને તે ઘણી જ વખણાય છે. શાલ તે
એક લાંબુ પહોલું કીનારીએ બરત કામવાળું ચાદરના જેવું ગરમ લુગડું.
હિંદુસ્તાનમાં મોગલ તેમ જ હિંદુઓનાં ઝેરાં અને પુરૂષો શાલ વાપરે
છે. તેઓ ખબા ઉપર શાલ ઝોઢે છે અને કેટલાક મુસલામાનો માથે બાંધે
છે. તે બે જાતની થાય છે. એક કાશ્મિરમાં થતાં રવાંની શાલ થાય છે, જે
ઘણી જ મુલાયમ અને ગરમ હોય છે તથા તેનું પોત એવેનની શાલોના
કરતાં પણ માફ થાય છે. બીજી જાતની શાલ 'તુસ' નામના બકરાના વા-
ળની થાય છે તે બકરા લઘુડીએટલ તરફ પુષ્કળ થાય છે, ગરમીના
સમયમાં ફેશી ઉત્તર કરતાં તુસનાં રવાંની શાલ વધારે મોઢી અને સારી કહે
વાય છે. ઉમરાવોને માટે ખામ વણાવેલી મેં કેટલીક એ જાતની શાલોની
જોઈ હતી તેની કિંમત દોઢસો રૂપિયા થાય છે પણ બીજી જા-
તની સાલો પચાસ રૂપિએ પણ વેચાય છે. શાલોને વાપરવામાં ન
આવે તો તેને ઉધેઈ જેવાં છવડાં ખાઈ જાય છે. બીવરનાં રવાં આ બ-
કરાઓનાં રવાં જેવાં મુલાયમ નથી થતાં પટના, આગ્રાના અને લાહોરમાં
આવી શાલો વણવાને માટે ઘણી મહેનત લેવામાં આવે છે છતાં કા-
શ્મિરી શાલના જેવું તેનું પોત આવનું જ નથી આનું કારણ એમ કહે-
વાય છે કે કાશ્મિરનું પાણી અને દવાજ એવી છે કે શાલમાં મુલાયમતા
તથા પોતમાં ઘટતા આવે છે અને શાલ સુન્દર બને છે મજબીપટનની છાટ
અને રંગીત કપડાના ઉત્તમ રંગને માટે પણ એમજ કહેવાય છે મજબી

પટનના પાણીને લીધે તેની સુંદરતા આવે છે. એ રમ ધોવાથી વધારે સારો ઉધડતો જાય છે.

કાશ્મિરના લોક ગોરા અને ઘટમદાર કહેવાય છે. તેમનો શક્ત્રો પણ સારો હોય છે. તેઓ યુરોપિયનોના જેવા ગોરા અને ઘાટખંધ છે. તાતા-રના અને કાશગરના લોકની માફક તેમનાં નાક ચપટાં નથી હોતાં. મોટા ટિપ્પેટના લોકથી પણ તેઓ જુદા પડે છે. કાશ્મિરની સુંદરીઓ ધણી રૂપાળી છે. મોગલ પાદશાહના દરબારમાં દરેક મોગલ કાશ્મિરમાંથી સ્ત્રી પરણી લાવે છે અથવા કાશ્મિરની રાંડ રાખે છે, કારણ કે તેને પેટે છોકરા થયેલો હોય તો ને ગોરાપણાને લીધે મોગલમાં ખપે. રસ્તામાં રમડાવી મંજુરણો અને દુકાન ઉપર બેમનારી સ્ત્રીઓ ઉપરથી કહી શકાય છે કે મોટા કુળવાન ધરની ખામડીઓ તો ધણી જ રૂપવતી હશે. આ જનાનાની સ્ત્રીઓને જોવાને માટે મોગલ લોકો અનેક જુક્તિઓ વાપરે છે. એકવાર લાહોરમાં જે પણ તેવી યુક્તિ વાપરી હતી લાહોરની સ્ત્રીઓ જરા ધડુવણી હોય છે પરંતુ તેમનો શક્ત્રો મનોહર છે. આખા હિંદુ-સ્તાનમાં લાહોરના જેવી સુંદર અને પુટડી સ્ત્રીઓ ખીજે કોઈ ઠેકાણે નથી. લાહોર અને કાશ્મિરે ખામડીઓ ધણીજ પાતળી અને નાજુકમાં નાજુક બાધાની છે. એક મોટો હાવી રસ્તામાં ચાલે જતો હોય તે વેળાએ હાથીના ઘટ સાંભળીને સારા સારા ધરની સ્ત્રીઓ હાથો જોવા બારીએ આવે એટલે અમે તેમનું રૂપ જોઈ શકીએ. કાશ્મિરમાં પણ હું આ યુક્તિથી જ કાશ્મિરની રમણીઓને જોતો હતો. વધારે ધારીને જોવા માટે પછી મેં એક દોસ્તદાર શોધી કઢાડ્યો, જે કાશ્મિરનો બોમિયો હતો અને તેની સાથે હું ઈરાની કવિઓનાં કાવ્યો વાંચતો હતો. ખમ્મરમાંથી મીઠાઈ ખરીદ કરી તે મારા દોસ્તદારની સાથે હું સોરાં સારાં ઘરમાં જતો, કે જે ઘરોમાં જરાની મારા દોસ્તદારને પૂર્ણ છુટ હતી. મારા મિત્ર ત્યાં ત્યાં એમ કહેતો હતો કે, ‘આ તો મારો મગો છે અને હમણાં જ ઈરાનથી આવ્યો છે, તેને પરજીવાનું બહુ ખર્ચ છે.’ અમે જોવા એક શુદ્ધરૂપના ધરમાં જતા તેણે જ મારો દોસ્તદાર પેલી મીઠાઈ છોકરાને વડેલી આપતો હતો. મીઠાઈ વડે-વા માંડતાં બધાં અમારી આગળ પાછળ વિંટાઈ વળતાં. પગેલી વડુ-અને જુવાન ખીલવી છોકરીઓ આથી મારા જોવામાં આવતી હતી.

આ રીતે કાશ્મિરની સુદરીઓ જોવામાં મેં ઘણો પૈસો ખરચી નાખ્યો પરંતુ તેથી મને એટલો તો મપૂર્ણ ખાતરી થઈ કે. યુરોપના કોઈ પણ દેશ કરતા વધારે ટુટડી અને સૌંદર્યવાનુ સ્ત્રીઓ કાશ્મિરમાં યાવ છે, એમાં શક લાવવા જેવું જણાય નથી.

ભીમનરથી નીકળી કાશ્મિર ગયા અને રસ્તામાં શુ શુ આવ્યું તથા કાશ્મિરની આગળ પાછળ દેવા પર્વતો આવેના છે અને રસ્તો દેવો છે, વગરે બાબત હવે વર્ણન કરવાની બાકી છે આ પત્રમાં પ્રથમ મારે એ માર્ગના વર્ણનની જ શરૂઆત કરવી જોઈતી હતી ભીમનરથી નીકળી આગળ ચાલતાં એક સપાટામાં જ હું તો આશ્ચર્યમાં પડી ગયો હતો, કારણ કે એક શતમાં મને તો એમ લાગ્યું કે જાણે હું બળતા પ્રદેશમાંથી એકદમ શીત પ્રદેશમાં આવી રહ્યો હોઉં ભીમનરનો શુષ્ક કાળો અને ઉજડ જંગલ પર્વત ચાલે તો મારમારનો તાપ પડતો હતો, પરંતુ ઉતરતા તો અમને શીતળ હવા અને સુખ મળ્યા અને તો જાણે એમ લાગ્યું કે હિંદુસ્તાનમાંથી મને કાઢીએ એકદમ યુરોપમાં મૂકી દીધો અમે જે પર્વત ઉપરથી ઉતરતા હતા તે યુરોપમાં થતી વનસ્પતિથી ભરેલો હતો અને ઝાડ પાન પણ તેના ઉપર યુરોપના પર્વતો જેવા જ સુંદર હતા. મને તો લાગ્યું કે જાણે હું ઓરેન્જના પર્વતમાં એક અજીર અને એ દમના ઝાડોની ખટાઓમાં થઈને માર્ગ કાપુ છું ચોડાજ માળ ઉપર અર્ધાત્ એક દિવસને આંતરે હિંદુસ્તાનના ઉષ્ણકટિબંધમાંથી આવ્યા શીતળ પ્રદેશમાં આવતા મને જાણે કઈ અદ્ભુત આનંદ લાગવા માંડ્યો અને યુરોપના સુંદર દેખાવો મારી આખને હર્ષ આપવા લાગ્યા.

ભીમનરથી એ મજન દૂર આવેલા પર્વતોએ મારે ધ્યાન વધારે એટલું હતું કારણ કે તે પર્વતોના હિંદુસ્તાન ભણીના ઢોળાવ ઉપર સમશીતોષ્ણ કટિબંધની વનસ્પતિ જોવામાં આવી હતી જ્યારે ઉત્તર તરફના ઉતરતા ઢોળાવભણી માત્ર શીતકટિબંધની વનસ્પતિ દેખાતી હતી આથી કરીને આ પર્વત એક બાજુએ હિંદુસ્તાન અને બીજી બાજુએ યુરોપનો દેખાવ આપે છે કાશ્મિર જતા પહાડી માર્ગમાં જોયેલા ચમત્કારોનું વર્ણન રહેવા દેવું એ પણ ઠીક લાગતું નથી એક ઠેકાણે વૃક્ષની પરપરા અને તેમનો નાશ થતો, જે મારી નજરે પડેલ છે તે મને જહુજ વિસ્મય ઉત્પન્ન કરે

છે મોટા ખાડાઓમાં ઉપરા કપની ઝાડો પડ્યા કરતાં હતાં અને મેં કેટલાંક પડતાં જોયાં હતાં. ઝાડ એક પછી એક પડતા જાય છે અને બીજાં તેના ઉપર ખડકાંતાં જાય છે તથા પડેલાંની જગ્યાએ સપાટાખંધ બીજાં ઉગતાં જાય છે, આ જુદાપાત અને ઉદ્ભવની પરંપરા મનુષ્યને કુદરતની ચમત્કૃતિનો ઘણોજ આશ્ચર્યકારક દેખાવ આપે છે. કેટલેક ઠેકાણે દાવાનળથી બળી ગયેલાં વન પશુ માર્ગમાં મારા જોરામાં આવ્યાં હતાં; પરંતુ હું સમજી શકતો નથી કે તે વિદ્યુતપાતથી બળી ગયેલાં હશે કે વાતોતપાતમાં ધર્મચૂંથી લાગેલા અગ્નિમાં બળી ગયેલાં હશે કે પછી પર્વતમાં રહેતા જંગલી લોકોએ પોતાની ગમતને માટે સહેજ લગાડેલાં હશે? થોડે આંતરે આવતી બે પર્વતો વચ્ચેની ખીણો તેની વનરપતિની રમણીયતાથી પહાડી માર્ગની શોભામાં ઘણો વધારે કરે છે. એક એવો દેખાવ મેં જોયો છે કે જેના જોવા બીજો દેખાવ દુનિયાના પડમાં બીજો નહિજ હોય. એક મોટા પર્વતના ઊંચા શિખર ઉપરથી મેં ઉક્ત દેખાવ દીડો હતો. ઉંચી ખડક ઉપરથી મોટા પાણીનો પ્રવાહ જોઈ ખંધ અનુક્રમે એક ઉપરથી બીજા અને બીજાપરથી ત્રીજા ખડક ઉપર સપાટાખંધ ઘણી ઉંચાઈથી પડતો હતો. આ જળપ્રવાહના મોટા ઘોપથી કાનબહેર મારી જતા હતા અને તેમાંથી અનેક જળસીકર ઉડીને આસપાસનું વાતાવરણ હિમમય થઈ જતું હતું. આ જળપ્રવાહ અત્રેની એક મોટી નદી જેલ્લમનો પ્રવાહ હતો. કેટલાક માણસો સૂધી એક જગ્યા ખીણમાં ખડકપરથી ખડકપર અથડાતો તેનો પ્રવાહ મોટા ધોર સાથે દક્ષિણ તરફ ધસ્યો જાય છે આ મોટા અને દૈવી જળપ્રવાહની શોભા જોવાને સામેના એક મોટા પર્વત શૃંગ ઉપર જહાંગીર પાદશાહે બંધાવેલો છે. એ બંધાવામાં બેસીને સામે નજર નાંખતાં જળપ્રવાહનો દેખાવ બરોબર નજરે પડે છે. આ જળપ્રવાહ અને પહેલાં કહી તે જુદાની પરંપરા એ બે ચમત્કારો તે મેં આ મુસાફરીની અંદર એવા જોયા છે કે જેની જોડ દુનિયાંપર ક્યાંહી પણ જોવામાં આવતી નથી.

એક એવો અકસ્માત જન્મ્યો કે જેથી આ સુંદર દેખાવોની મઝા બધી પાણીમાં ગઈ અને ઉલટા અમે દિવગીરીમાં આવી પચા કાશ્મિરના તોમાં જોયામાં જ્યાં પીર પંજાગ પર્વત ઉપર ચઢને જ્યારે પાદશાહની જતી હતી, ત્યારે કેટલાક જનાનખાનના હાથીઓ તેની પછવાડે ચા-

સ્યા જતા હતા હાથીઓની ઉપર ત્રેધાડબર અને અખાડિયોમાં જતા-
નખાનાની બેગમે બેઠેલી હતી, એવામાં એક જિયા ઢોળાવ ઉપર ચઢવાનું
આવતાં હાથીઓની હારદોરમાંનો આગસ્યો હાથી પર્વતના ચઢાણને જોઈને
બમથી પાછો પડ્યો અને એક પછી એક એમ પંદર હાથીઓ જ એક
ખીજની પુકે ચાસતા હતા તે એકે ખીજની સાથે અથડાઈ કંઠણની નીચે
પડી ગયા આ કંઠણ બેગમેના સદ્ભાગે ઘણી જાડી નહોતી નહિ તો સધ-
ળાઓનો ધાણ નીકળી જત, પરંતુ આ તો ત્રણ ચારના જીવને જોખમે જ
પતી ગયું બેગમે ઉઘરી પરંતુ હાથીઓને ઉગારવાનું કર્મ સાધન નહોતું
ત્યારે સાર લાદેતો હોય છે સારે આ ટાણી સારા રસ્તામાં પણ ઉજીવતું
નથી, તો આવા પહાડી ખીજના રસ્તામાં તો કેમ ઉજીવે આ આક-
સ્માત બુન્ના પુઝી બરોમર બે દિવસ પછી અમે એ રસ્તે મંદને પસાર
યયા હતા સારે પણ ખીજારા કેટલાક હાથીઓ તો ખીજમાં પડ્યા પડ્યા
પોતાની સડો અદાળતા હતા, પરંતુ પાછળથી તેઓ લાંબા મરણ પામ્યા
હશે આ અકસ્માતને ક્ષીધે આ માર્ગોથી જતા લોકરને પણ માર દિવસ
સુધી ઘણી અડચણ અને વિઠબણા બોગવવી પડી હતી. હાથીની સાથે
ખીજમાં પડી ગયેલી બેગમે અને સર સામાનને બચાવવા પાછળ એક
આખો દહાડો અને રાત લોકરને શ્રમ લેવો પડ્યો હતો તથા આ આગળ
પહાડમાં જ પડાવ નાખીને રહેતું પડ્યું હતું હાથીઓ પડ્યા હતા તે ઢો-
ળાવ બહુ ઊંડો ન છતાં એવો તો સિંદો હતો કે બધા માણસોને તે લેવા-
ને માટે અદર ઉતરતું પડ્યું હતું અને મહા મહેનતે તેઓ ઉપર ચઢી શક્યા
હતા આટલો બધો શ્રમ લેવા છતાં પણ કેટલાક સામાન અને ખોરાકની
ચીજો તો બચાવી શકાઈ નહોતી સદ્ભાગ્યે આ વિઠબણા મારે બોગવવી
પડી નહિ, કારણ કે હું એક ખીજ ઢોળાવ ઉપર ચઢી ગયો હતો અને આ
મને તથા મારા ઘોડાને પડી રહેવાય તેવી જગ્યા મળી ગઈ હતી
મારા ચાકરની પાસે થોડું ખાવાનું હતું તે રાતે અમે બેઠે જઈ થોડું થોડું
વહેચી ખાધું. આ ઠેકાણે એક પથ્થર ફેરવતા મોટા વિછી નીકળી
આવ્યો હતો મારી સાથેના એક જીવાન મોગલે તેને પકડ્યો હતો અને
મારા હાથમાં ફેરવ્યો હતો આને માટે તે કહેતો હતો કે કુરાનના અમુક
મંત્રને સાધવાથી વિછી તેને ડબ દેતો નહોતો તેણે એ મંત્ર મને ન કહે

વાના ટેકામાં જણાવ્યું કે 'જો હું તમને આ મંત્ર શિખરું તો પછી તે મને ફળે નહિ અને ખોટો થાય. જેણે આ મંત્ર મને શીખવ્યો છે તે માણસનો મંત્ર મને શીખવ્યા પછી ખોટો થયેલો છે.'

આ પીર પંચલના પર્વનો ઉત્તરતાં અને ચઢતાં મને ત્રારા તાલીફ વિચારે થઈ આવ્યા. આ પર્વનો ચઢતાં અમે પરસેવાથી નવાઈ જતા હતા, જ્યારે ઉપર ગયા ત્યારે ઠાઠ વદાવા માંડી અને જરફ જોવામાં આવ્યો. એ જરફમાં યઇને માર્ગ કરતાં વળી અમારા ઉપર ઝીણો ઝીણો વરસાદ પડ્યું પડતો હતો, અને પાસળાંમાં યઇને સૂસરો નીકળી ગય તેવો શીજો વાયુ પણ સામે મુખે વહાતો હતો. કિંદુરનાનના રહેવાશીઓ જેમણે આવી ઠાઠ કઠી પણ અનુભવેલી નહિ અને જનમાસમાં પણ જરફનાં દર્શન નહિ કરેલાં તે તો ઠાઠથી અને જરફથી ત્રાસ પામી જઈ નાશા નાશ કરતા હતા પવન સામેથી સખા વહાતો હતો તેમાં પણ જ્યારે અમે ટોચ તરફ ચઢતા હતા ત્યારે તો જોશથી સામેો હતો; જ્યારે ઉતરવા માંજ્યા ત્યારે પુ-કનો પવન વહાતો હતો. એક તરફની ગરમીને લીધે અને બીજી તરફની ઠાઠને લીધે ખીણોમાંથી વરાળના રૂપમાં જાયે ચઢતી ગરમી શિખર ઉપર જતા ઝાકળના રૂપમાં જવાઈ જઈ અમને માર્ગમાં અડચણ કરતી હતી સામ સામેની ખીણો કુહેડિકામાં ઢંકાઈ જતી હતી અને અમારે કોઈ વાર સામા તો કોઈ વાર પાછળના શીતળ અને શીકરપૂર્ણ પવનમાં યઇને માર્ગ કરવો પડતો હતો. આ બધા વિચારોના વખતમાં ત્રીજું એક જણવા જેવું અને મનન કરવા જેવું, જે મારા જણવામાં આવ્યું તે એક ફકીર હતો. જહાંગીર પાદશાહના કાળનો આ ફકીર પીર પંચલના શિખર ઉપર રહે છે. તે કયો ધર્મ પાળે તે કોઈ જણવું નથી, પરંતુ તે ઘણા ચમત્કાર કરે છે એમ સર્વે જણે છે. કહે છે કે, એ ફકીર તેની ઇચ્છામાં આવે ત્યારે વરસાદ વરસાવે છે, પર્વત ઉપરથી જરફ પાડે છે અને પવનના તોફાન આવે છે તે મેઘ અને વિજળીઓ ઉત્પન્ન કરે છે આ ફકીરની ધોળી અને બારે દહાડી ઘણી જ લાંબી હતી તે એક જગવી જડ જેવો અને બીજા માગવામાં ધણે જ કોથી છે તે મુસાફરોને પથરની કઢણમાં મુકેલા વાસણ-માંથી પાણી પીનારું કહી પછી આંગળીથી તેમને મપાટાજથ શિખર ઉપરથી ઉતરી જવાની સાન કરે છે કોઈ માણસ જો ઘોંઘાટ કરે તો તેના

પર એ બુદ્ધો ધણો જ રીસે બરાય છે હું તેની ગુફામાં ગયો અને તેના હાથમાં એક અડધો રૂપિયો મુકી તેને શાત પાડી પુણ્ય સ્થાને તેણે મને કહ્યું કે ધોધાટ થવાથી અહીં એને ઘણી જ રીમ ચડી જાય છે તેણે કહ્યું કે, આ સ્વારીની દરમીયાન મારા કહેવા પ્રમાણે ઔરગઝેય શાંતિથી પોતાના લશ્કરને લઇને ચાલ્યો જાય તો સારૂ તેનો પિતા શાહજહાન પાદશાહ હમેશા મારી મનાહ પ્રમાણે જ ચાલ્યો જતો હતો જહાંગીર પાદશાહ એકવાર મારી શીખામણ ન માનતા તેના વાદિત્રા વગાડતો ચાલ્યો હતો તે સદમાગે મહા મહેનતે નાશ પામતા પામતા બચી ગયો હતો »

આ રાખ્યના બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રદેશોમાં કરેલી મારી મુમાફરીના સંબંધમાં આપને સમાચાર આપતા હું જણાવીશ કે અમારા કાશ્મિરમાં આખા પછી તરત જ મારા નનાબ દનેશમદખાને મને તે દેશના પેલા છેડા ઉપર આવેના અમુક કુવારાના ચમત્કાર જોઈ આવવા માટે મોકલ્યો હતો, જે મુસાફરી નગરથી માત્ર ત્રણ મંજલ જેટલી દુરી હતી મારી સાથે એક કાશ્મિરની ભોમિઓ અને મારા નવાબના માણસો હતા તે ચમત્કાર તે આ પ્રમાણે છે જ્યારે મેં માસ એમે છે અને મરફ ગળવા માટે છે સારે ઉક્ત કુવારાઓ દિવસમાં ત્રણ વાર એની મેળે છૂટવા માટે છે આ પ્રમાણેનો કમ માત્ર પદર દિવસ જ ચાલે છે સવારે, મપોરે અને સાંજે નિયમ બંધ કુવારાઓ છૂટે છે અને આશરે પોણા કનાક એ પ્રમાણે છૂટવા કરે છે બાર ફીટ જોડો અને તેટલો જ લાંબો તથા પહોળો એક ટોળ બરાબ જાય તેટલું પાણી તેમાંથી વહે છે પદર દિવસ પછી કુવારાઓમાંનું પાણી કંઈક ઓછું થાય છે અને નિયમમુજબ છૂટતું પણ નથી અને મહિનો પુરો થતાં તો ખીલકુલ બંધ થઈ જાય છે ઝાંઝો વરસાદ હોય સારે પણ એ કુવારાઓ એજ પ્રમાણે છૂટે છે સદ્રદન નામની નદીના કિનારા ઉપર આ કુવારાઓની પામે જ હિંદુઓનું નિધાનું મંદિર છે મેં મામમાં આ પવિત્ર જગ્યામાં રનાન કરી પવિત્ર થવાને માટે આખા દેશના યાત્રાળુ લોકોની એક મોટી જત્રા બરાય છે આના સંબંધમાં અનેક દત્ત કથાઓ ચાલે છે, પરંતુ

કશિમિર ઉપર સવદા મરફ પડ્યો રહે છે અને જો ત્યાં વાદિત્રાદિનો ધણો અવાજ થાય તો પ્રતિરોદ પડવા કરે અને એ પ્રતિરોધને લીધે ઘણીવાર મરફના ડુંગરા ધસી પડી માણસો તેમાં દટાઈ જઈ મરણ પામે છે.

તેમાં કંઈ પણ સત્ય સમાવર્તું નથી, માટે અત્રે હું પણ તે લખીને આપને કંઠાળો આપવા માગતો નથી. પાંચ છ દિવસ હું ત્યાં રહ્યો તે દરમિયાન આ ચમત્કારનું કારણ શોધી કાઢવા પાછળ મેં પરિશ્રમ કર્યો હતો. જે પર્વતની તક્ષેલીમાં આ કુવારાઓ આવેલા છે, તે પર્વતની સ્થિતિનું અવલોકન કરવામાં મેં ઘણું ધ્યાન આપ્યું હતું. મહા મહેનતે હું એ ઢોળાવ ઉપર ચઢ્યો હતો તે ઉત્તર દક્ષિણ લાંબો છે અને જે કે બીજા પર્વતોથી તે દૂર નથી છતાં બીજા પર્વતોની સાથે તેનું જોડાણ પણ નથી. આ શિખર શેષનો આકાર ગર્દભની પીઠના જેવો છે અને તે પુષ્કળ લાંબો હોવા છતાં ખડોળાઈમાં તો માત્ર એ કદમ જેટલો જ છે. બાનો પૂર્વ તરફનો ભાગ માત્ર વનરપતિથી ઢંકાયેલો છે, પરંતુ સવારના આઠ વાગ્યાને સુમારે જ માત્ર સામેના પર્વત માર્ગમાંથી સૂર્યનાં કિરણ તેના ઉપર પડવા પામે છે. બાનો પશ્ચિમ તરફનો ઢોળાવ મોટાં ઝાડો અને વનરપતિથી છવાઈ રહેલો છે. આ અવલોકનથી અને લાગ્યું કે આ કહેવાતા ચમત્કારનું કારણ બીજું કંઈ જ નહિ, પરંતુ તેના ઉપર સૂર્યનાં કિરણ પડે છે તેની ગરમી અને પર્વતની વિચિત્ર સ્થિતિ એજ માત્ર હશે, તથા પર્વતનો કોઈક આંતરીય ગુણ પણ તેના કારણમાં સાહાય બૂન થતો હશે.

મારું ધારતું તો એવું છે કે શીયાળામાં આની આસપાસનો પ્રદેશ બરફથી છવાઈ ગયેલો રહે છે અને મેં માસમાં સવારે સૂર્યનાં કિરણ પડે છે ત્યારે કેટલોક બરફ ઝોગળાને કાઢી છૂપા માર્ગથી અંદરના સજીવન પોલાણમાં તેનું પાણી નીચ છે, જે સૂર્યનાં કિરણ ચાલી ગયા પછી બપોરના પેલા કુવારાવાળા પોલાણમાંથી બહાર ઉછળે છે. સાંજની વખતે પશ્ચિમ ઘાટપર કિરણો પડે છે તેથી ઉતરેલું પાણી કુવારામાંથી છૂટે છે અને પર્વતના શૃંગ ઉપરના આખા દિવસના તાપથી ઝોગળેલા બરફનું પાણી ધીરે ધીરે અંદર ઉતરે છે તે છેક સવારના પહોરમાં કુવારાના મુખ આગળ જઈ બહાર પડે છે. સવારના પાણીનો જોસ ધીરે હોય છે તેનું કારણ માત્ર એમ જ હોય એમ લાગે છે કે તે પાણી ન્યાંથી આવે છે તે ભાગ વૃક્ષોથી આચ્છાદિત થયેલો છે, અને રાતે ઠંડી પડે છે તેથી તેનું ઘણું બરું પાણી અંદરથી માર્ગ કરતાં જમી નીચ છે, એટલે કુવારાનો જોસ મંદ હોય છે અને પાણી પણ થોડું બહાર પડે છે. મારી ધારણાના ટેકામાં

વળી ખીખ કારણ એમ પણ છે કે જ્યારે દુવારા પહેલા ચાતુ યાય છે. સારે ધણુ પાણી બહાર પડે છે અને બધ યના પહેલા તે જોમ અને પાણી મદ પડતા જાય છે શીયાળામા જમી મયેલુ પાણી પરતના પોનાણુમા જમી મયેલુ રહે છે અને ઉનાળામા ઉઠ્ઠાણે વધારે જોરથી નીકળે છે જેમ જેમ નીકળતુ જાય છે તેમ સ્વાભાવિક રીતે જ પોનાણુમા મચિત થયેલો જ્યો ઝાછો થતો જાય છે અને નવુ મયેલુ પાણી વધારે જઈ શકતુ નથી તથા હડી પડવા માટે છે ઝોટવે પાડે બરફ જમી જાય છે ને દૂનારા બધ પડે છે વળી દુવારાઓમાતુ પાણી રોજ સરખુ બહાર પડતુ નથી, કારણ કે કોઈ વાર વધારે તાપ પડે છે અને ટાઈવાર વાળા હોય છે સારે ઝોડા તાપ પડે છે, ઝોટને પાણીના જયામા પણ વધવટ થઈ જાય છે

આ સેન્ડલેરી નામના દુનારાઓ જોઈને પાછા ફરતા આગીવય જવા માટે રાજમાર્ગથી પાચ માઈલ મારે આડે રસ્તે જવુ પડ્યુ હતુ આ ટેકાણે પહેલા કાશ્મિરના રાગનો અને હાન મોગલ પાદશાહનો નજરબાગ અને બગનો છે આ સ્થાનમા જે જોના જતુ છે તે એ છે કે અહીંઆ પણ એક મોટો કુદરતી દુવારો છે અને તેના પ્રવાહ મગલાની અને વાટિકાની અંદર તથા આસપાસ સો પ્રવાહમા વહે છે એ દુવાના તળીઆ-માથી નીકળતો હોય તેમ આ દુવારાના પાણીનો પ્રવાહ જમીનમાથી જો સખધ બહાર નીકળે છે અને તે પ્રવાહનુ પાણી ઝોટલુ મધુ છે કે તેને દુવારો નહિ પણ નદી જ કહી શકાય આ પ્રવાહનાં પાણી સારા અને બરફ જેવાં શીતળ છે વાટિકા પણ ધણી સુર છે તેમા સેફરજ, જમરજ, મેરી અને ખીખ ફળના ઝાડ તે તથા વનસ્પતિ પણ સારી છે આ સ્થાનની આસપાસ મન્ડપૂર્ણ નાના સરોવરો પણ આવેલા છે એક ઉંચી કુદરતી ઉપરથી પાણીનો ત્રીસ ચાલીસ કદમ પહોળો પાતળો પ્રવાહ એવા જોરથી બહાર ઉઠે છે કે ધવન પાણીની ગણે મોગી જતી અથવા ચાંદર હોય તેવો દેખાય છે આ જળ જત જોતા માણસના મનમાં વિચારથી આવી શકે એવો સુદર આવોક જણાય છે અને તેની પાસે એક બીંત ચણી લઇને તેનાપર દીપમાગ કરેની છે તે રાતને વખતે પ્રજ્વલિત કરેલી હોય છે તારે તો પ્રતિબિમ્બથી પ્રકાશ મારતો દેખાવ એવો મનોહર અને છવાત્માને પ્રસન્ન કરતો લાગે છે કે માણસ પોતાના કવિ વિચારમા

ઘેરો યઈ જાય છે. આ સ્થળનો દેખાવ વાટિકા અને જળપ્રપાત પણ જોવા જેવાં છે.

આગીવલથી નીકળી તેના જેવા જ સુંદર સ્થાન તરફ હું ગયો હતો. આ સ્થાનનું નામ વરનામ છે અત્રી આગળ એક સરોવરમાં એવાં મચ્છ ધાય છે કે જેમ પાણેલા મચ્છ હોય તેમ જોવાવતાં આપણી પાસે આવે છે અને રોટલીના કકડા નાંખ્યા હોય નો ગમ્મતની સાથે તે ખાઈ જાય છે. ઔરંગઝેમની ઘડી નૂરમદાને પહેરાવેલી લેખવાળી એક વિંટી એક મોટા માછલાને પહેરાવેલી છે, એમ કહેવાય છે.

મેન્ડઝેરીના કુવારાઓનો જે હેવાલ હું લાભ્યો તેથી હંતેશમંદખાન પ્રસન્ન થયો, ત્યાર પછી તેણે મને એક બીજો ચમત્કાર જોવા જવા માટે કહ્યું અને તેમ કરતાં તે જોલ્યો કે, ‘એ ચમત્કાર એવો છે કે તમે તમારો ધર્મ છોડી દીધને મુસલમાની ધર્મનો પણ કદાચ અગીકાર કરશો.’ ત્યાં કેવી જાતનો ચમત્કાર છે તેના સંબંધે જોવતાં તેણે કહ્યું કે, ‘મેન્ડઝેરી જ્યારે તે દૂર નથી માટે તમે ખાસમુસ્લી જાવ. ત્યાં એક મસજિદમાં કોઇ પીર રહે છે. એ પીર હાલ જીવતો નથી છતાં માંદા માણસોને સાજા કરે છે અને તો લાગે છે કે કદાપિ તમે માણસને સાજા નથી એમ કિવા મટણ નથી એમ કહીને એ ચમત્કાર પણ માનશો નહિ પરંતુ એ પવિત્ર પીરના પ્રભાવથી ત્યાં એક બીજો પુત્ર ચમત્કાર છે કે જેને સર્વે માણસો કંઈ પણ શંકા વગર કબૂલ કરે છે. ત્યાં એક જોળ પધાર છે જે મજબૂત માણસથી પણ ઉપડી શકે તેવો નથી છતાં પીરની બંદગી કર્યા પછી માત્ર અગિયાર માણસો પોતાની ટચલી આંગળી અડકાડીને તેને પીંછાની માફક હવામાં ઉડ્યો કરી શકે છે.’ થોડોક શ્રમ લેતાં હું પાછો પડું તેમ નહોતુ, તેથી પછી પહેલી મુસાફરીની દરમિયાન જે માણસો મારી સાથે હતા તેમને લઈને ઉક્ત ચમત્કાર જોવાને માટે પણ હું તત્પર થયો. બારામુસ્લી વળી મને વધારે રમણીય સ્થાન માનૂમ પડી આવ્યું. ત્યાંની મસજિદ મોટી છે અને પેલા પીરની દરવા પણ સારી રીતે શણગારેલી છે. ત્યાં આગળ કેટલાક માણસો બંદગી કરતા હતા. મેં તેમને પુછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, ‘અમે આખરી છીએ.’ મસજિદની પામ રસોડું છે તેમાં અને ચોખ્ખા સંધવાનાં મોઢાં મોઢાં કુડાં પડેલાં હતાં તે જોતા જ

મને ખાતરી ધઈ કે, આગરી માણસને ખેંચી લાવનાર લોકચુંગક તે એજ અને સાગ્ર કરનાર ચમત્કાર પણ એજ છે. મસજીદની ખીજી તરફ પીરનું સ્થાન છે, ત્યાં આગળ મુસ્લાંઓ પોતાનો શરેસ્તાનો પવિત્ર પીરની ચમત્કૃતિ કરવા ૩૫ સંપ્રદાય રાખે છે અને તેની જોડે વાટિકા છે. અહીં પીર ધણી ચમત્કાર કરે છે પરંતુ દુર્ભાગ્યે હું નેટલા દિવસ ત્યાં રહ્યો તેટલામાં એકે વાર તેવો ચમત્કાર જન્મ્યો નહિ. મને ઈસ્લામ ધર્મમાં વટલાવે તેવી સત્તા અને ચમત્કૃતિવાળા પેલા જોગ પથ્થરના સંબંધમાં મેં જોયું તો અગિયાર મુસ્લાંઓ જોગ ટોળાખંધ વળાને પોતાની આંગળીથી તે પથ્થરને ઉચકતા હતા પરંતુ તેઓ એવી રીતે વર્તુલાકારમાં જોડવાઈ ગયા હતા કે તેઓ શી હીકમત વાપરે છે તે મારાથી જરાજર જોવાયું નહિ, તોપણ ત્રીણી ન-જરથી જોતાં મને એટલું તો માલુમ પડ્યું જ કે, મુસ્લાંઓ તેમની આંગળી ઉપરાંત અંગુઠાનો પણ તેને ઉચકવામાં ઉપયોગ કરતા હતા તથા તેમને ધણું જોર કરવું પડતું હતું. પથ્થર ઉઘો યયો ત્યારે સર્વેએ 'કરામત કરામત : ' એમ જૂમ પાડી તેમાં મારે પણ જૂમ પાડવી જ પડી. મેં તેમને એક રૂપિયો આપ્યો અને જાણે તેથી આશ્ચર્ય પામ્યો હોય તથા અ-હાણુ હોય એમ દેખાડી તે પથ્થર ઉચકવા દેવાને માટે વિનવતી કરી, પ્રથમ તો તેમણે માન્યું નહિ પરંતુ મેં ખીજો રૂપિયો ખડખડાવ્યો ત્યારે તેમાંના એક જણાએ મને પોતાની જગ્યા આપી. દશ જણાઓથી પણ ઉક્ત પથ્થર મારા જાણવામાં ન આવે તેમ ઉપડશે એમ ધારી તેઓએ મને તેમાં સામીક કર્યો હશે એમ મારૂં ધારવું છે હું તો ફક્ત મારી આંગળીનું ટેરવું જ અડકાડી રહ્યો, પરંતુ પેલા દશ મુસ્લાઓએ પોતાનું જોર વાપરીને પથ્થરને ઉઘો કર્યો. જોવો તે ઉઘો યયો તેવો જ મારા તરફ ઢળવા લાગ્યો અને જો હું તેને જરાજર વજન આપીને ન પકડી શક્યુ તો તે મારા પગ ઉપર પડે તેથી પછી મેં પણ આંગળી અને અંગુઠાથી તેને ઉઘો ધરી શક્યો. આથી દરેક જણુ સમજી ગયા અને મારા ભણી કરડી આંખે જોવા લાગ્યા. પથ્થર ઉઘો યતા સર્વેએ 'કરામત કરામત' એમ જૂમ પાડી તેમાં મેં પણ વળી ભાગ લીધો, પરંતુ તેને પાછો નીચે ચૂક્યા પછી મને લાગ્યું કે, 'જો હું અહીં વધારે વાર ઉઘો રહીશ તો તેઓ પત્થર્છાટાળી કરશે ' તેથી તરત જ વળી એક ત્રીજો રૂપિયો તેમના તરફ નાખી હું મારે માર્ગે

રોકાયલા છે, પરંતુ મારી સાથે એક એવા શોધક સ્વભાવનો કોઈ પણ ભો-
મિયો માણુમ નથી, કે જે સવાલ હું તેને પુછું તેના સંબંધમાં તે મને મન
પસંદ પડે તેવી ખબર આપી શકે, છતાં પણ જે કંઈ મારા જાણવામાં
આવ્યું છે તે હું આપને લખી ધાળીશ.

જે ઉનની ઉત્તમ શાક્ષે વણુવામાં આવે છે તે ઉન ખરીદ કરવા સારૂ
વર્ષોવર્ષ પર્વત પ્રતિ પર્વત ફરનારા વેપારીઓ સઘળા એમજ કહે છે કે, આ
પર્વતોની વચ્ચે વચ્ચે કાશ્મિરના રાજ્યથી સ્વતંત્ર કેટલાક ધણા સારો પ્ર-
દેશો આવેલા છે. આ ખીણના સામેત પ્રદેશોમાનો એક પ્રદેશ કાશ્મિરના
રાજાને, ખંડણીમાં ઉન અને ચામડાં આપે છે; તથા લાંની ઓઝો સતી-
ત્વમાં, ઉદ્યોગમાં અને સૌંદર્યમાં ખાસ કરીને ધણીજ વખણાય છે. એ ખીણ
પ્રદેશની પેલીમેર વળી એક ખીણ ખીણ પ્રદેશ છે, તેની જમીન સપાટ
અને ધણીજ રસાળ છે. લાં શેફરજ, જામરૂગ, જરદાળુ, આલુખોખાર, મ-
જનાં તડખુજ અને કલિંગડ તથા જેમાંથી પુષ્કળ દારૂ ગાળવામાં આવે છે
એવી સારી દ્રાક્ષ પણ પુષ્કળ પાકે છે એ ખીણ પ્રદેશવાળાઓ પણ ચા-
મડા અને ઉન ખંડણીમાં આપે છે. લાંના લોકો પોતાના દેશમાં લશ્કર
આવી શકે તેમ નથી એમ ધારીને ધણીવાર ખંડણી આપવાની ના પાડે
છે, પરંતુ કાશ્મિરનું સૈન્ય ગમે તે રીતે પણ લાં જાય છે અને લોકને સ્વ
ધુરામાં લઇ ખંડણી વસાહત કરી લે છે, ઉક્ત વેપારીઓએ વળી મને એમ
પણ જણાવ્યું હતું કે, કાશ્મિરથી ધણે દૂર પર્વતોના મોટા સમવાયમાં એક
સુદર ખીણ પ્રદેશ આવેલો છે. એ કાશ્મિરના તાબામાં નથી અને લાંના
લોક ગોરા, ઘટમદાર અને સ્વદેશાનુરાગી છે જેઓ કદી પણ સ્વદેશ છોડી
ખઢાર જતા નથી એણી તરફની ખીણના કેટલાક લોકમાં તો રાજા છેજ
નહિ અને જેટલું જાણવામાં આવ્યું છે તેટલા ઉપરથી તો એમ પણ કહી
શકાય છે, કે તેઓ કંઈ ધર્મ પાળતા નથી, પરંતુ માછલાંને મલિન વસ્તુ ગણી
તેને ખાણામાં લેતા નથી.*

* કાશ્મિરની નૈઋત્ય દિશાએ દીબેટ, હિંદુસ્તાન, કાપુલ, તાતરી અને દક્ષિણ
અફઘાનિયા વચ્ચે હિંચાયલુના મોટા મોટા પહાડો આવેલા છે. આ પહાડોમાં એક
ખીણ પ્રદેશ છે, જે ધણે જ ફજદુપ અને દેવમૂમિ જેવો છે. લાંના
ગોરા ઘટમદાર અને મજતાવડા છતાં સ્વદેશને કદી પણ છોડતા નથી સિવાય-

કાશ્મરના જુના રાજાઓના વગની કન્યા સાથે પરણેલા એક વૃદ્ધ બહા માણુમે મને કેટલોક ખમર આપી હતી, જે હું આપને લખવી ક્ષિત ધારું છું. જ્યારે જહાંગીર પાદશાહ કાશ્મરના રાજાના મર્ગા સાગવાને ખંતથી રોધી કાઢવામા રોકાયેલા હતો ત્યારે આ જુદો માણુસ એક બે ચાકર, માણુમોની માથે કાશ્મરમાથી ઉત્તર તરફના પર્વતો બણી નાચી ગયો હતો. એક ઠેકાણેથી ખીજે અને ખીજેથી ત્રીજે એમ બઠકતા બઠકતા એકવાર તે એક સુંદર ખીણ પ્રદેશમાં જઈ ચડ્યો હતો અને ત્યાંના લોકોએ તે કાશ્મરના રાજ્યવશનો છે એમ જાણી તેને સારો ચમત્કાર આપ્યો હતો. એટલુંજ નહિ, પણ કહે છે કે, જ્યારે રાત પડી ત્યારે કેટલાંક માણાપો પોતાની સુંદર અને ઉમર લાયક કન્યાઓ લઈને તેની પામે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યાં કે, 'આપના જેવા મોટા માણુસથી આ કન્યાઓમા કઈ સતાનોત્પત્તિ થાય તો તમારું નામ રહે અને અમારી પણ ધારણા ફળે, માટે આ કન્યાઓમાથી જે તમને ગમતી હોય તેનો સ્વીકાર કરો.' મારો મિત્ર ત્યાંથી પણ આગળ વધીને ખીજ પ્રદેશમાં ગયો તો ત્યાં પણ તેનો એવીજ રીતે ચત્કાર કરવામા આવ્યો, પરંતુ અહીં રાત પહેલા પ્રદેશની માફક માણાપ પોતાની છોકરીઓ લઈને તેની પામે આવ્યા નહિ, પરંતુ બા-

ણીજ કુડડી છે આ લોકો તો ખીજ કોઈ જ નહિ પણ એક વિદ્વાન કહે છે તેમ ઉત્તરમાથી આર્યલોકો આવ્યા ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં જતા આર્યોથી છુટા પડેલા અમુક કુટુંબોના વંશોએ એટલે અરેબરા આર્ય લોકો તે એ લોકો છે તેઓ પરદેશ જતા નથી તેમ ખીજ પરદેશને પોતાના દેશમા દાખલ પણ થવા દેતા નથી છતાં એ સુમાર કઈક અલભુત ઠરામતથી તે ખીજમા દાખલ થઈ ગયો હતો તે આ લોકની રીતસાત અને રહેણી કરણીને જે હેવાલ આપે છે તેજીવેદના પ્રથમ મુકતોમાથી મળી આવતી પૂર્વના આર્યોની રીતસાતને તદન મળતો આવે છે કહે છે કે હજી તેઓ યજ્ઞ કરે છે અને તે મનેા ધર્મ સામાન્ય તથા તેમની વિદ્યામાત્ર મુખપાક ઉપરજ ને એ લોકમા સ્ત્રીઓને માન છે અને તેઓ ખેતી ઉપરજ માત્ર પોતાનું ગુજરાન કરે છે ખેડુત એ આર્ય રાખેનેા મૂળ અર્થ છે ઉપરની બધી બાબતોનેા વિચાર કરતાં એ વિદ્વાનના અનુમાનપર વજન મુકત પડે છે લક્ષ સબધી કુલપતિ સબધી અને દેવો મળધી એમ જુદી જુદી રાખામા તેમના વર્તન અવશે કન કરતા બધો રીતે ન પૂર્વના આર્યોને મળતા આવે છે તેઓ વેદના મત્રોજ વહે છે અને વેદના દેવો અને સુધિના ચમત્કારોનેજ દેવ માની રતવે છે આ લોકો આર્ય દરે એમ માનવાને ધણા કારણ છે, અને કાશ્મરના પડિતો પણ તેને ધણે દરજ્જે વજન આપે છે.

પડા પોતાની આપડીને લઈને આવ્યા અને પહેલાંની માફક તેને તેની સાથે રહેવાને વિનવિ કરી, જેમ કરનાં પહેલાં પ્રદેશનાં માળાપો ઉપર તેમણે ટીકા કરી 'તે તો ગાંધી કે પોતાની છોકરીઓ તમારી પાસે લઈ આવ્યાં, ક્રમશઃ કે છોકરીઓને સત્તાન થાય તે તો તેના ધણીને લાં જાય.'

કાશ્મિરની પૂર્વ સરહદ ઉપર આવેના લઘુ ટિબેટમાં કેટલાક વર્ષ ઉપર કેટલાક રાજ્ય કુમારો વચ્ચે ગાદીનો વાંધો પડ્યો હતો. એ રાજકુમારોમાંના એક જણે કાશ્મિરના સુનાની છૂપી રીતે મદદ માગી હતી અને શાહજહાનના હુકમથી સુબો તેને ગાદી આપાવવાને માટે મદદે ગયો હતો. સુબોએ લાં જઈ ખીંગા રાજકુમારને સમાધાન કરી તથા હરાવીને પેવાને ગાદી અપાવી હતી તથા મોગલ પાદશાહનું આધિપત્ય સ્વીકારાવ્યું હતું સધિમાં વર્ષોવર્ષ ખડણી તરીકે ઉત આપવી એમ નિર્ણય કર્યો હતો. આ પ્રમાણે ઉપકારી હોવાથી ઐરંગઝેબને કાશ્મિરમાં આવેલો માંજળીને તે રાજ્ય કેટલીક વસ્તુઓ નજરની લઈને પાદશાહને મળવાને આવ્યો હતો, તે એવા તો દીનરસાલાની સાથે આવ્યો હતો કે જો મને તેની યોગપાણી આપવામાં આવી નહોત તો મેં તે એક રાજ્ય છે એમ પણ ધાર્યું ન હોત. એ પદાડી પ્રદેશ સમઘી કઈ નવિન હોવાલ જણવાની આશાએ મારા નવામે તેને પોતાને ઘેર આમન્યો હતો. તેણે અમને જણાવ્યું કે તેના રાજ્યની પૂર્વ સરહદ મોટા ટિબેટના રાજ્યથી મર્યાદિત થયેલી છે અને નાનો ટિબેટ માત્ર સો સવાસો માઈલના વિસ્તારનો દેશ છે સ્થિતિક, કસ્તૂરી અને હનતી વજન છતાં પણ તે ધણી જ મરીન અવરથામાં છે એમ જણાયા સાથે વગી તેણે કહ્યું કે તેના રાજ્યમાં સોનાની ખાણો છે એમ કહેવામાં આવે છે તે તદન ગળત છે.

વધારેમાં તેણે જણાવ્યું કે તેના દેશમાં ફળનાં ઝાડો થાય છે તેમાં સારા ફળમાં માત્ર કલિંગડ કીક હોય છે બરફ વધારે પડતો હોવાથી ત્યાં શીવાજો ધણી જ સખ હોય છે આજ સદી ત્યાંના વતનીઓ હિંદુ મૂર્તિ પૂજક હતા પરંતુ હાલ તો તેના પોતાના સુદ્ધ ધણા લોકોએ ઈસ્લામ ધર્મને સ્વીકાર કરેલો છે અને તેઓ ગુસલમાનોની ઈરાનમાં રહેલી મુખ્યત્વે શીયા જાતના છે.

અથવા અઢાર વર્ષ ઉપર શાહજહાન પાદશાહે મોટા ટિબેટને છોડી દેવાનું નિર્ણય કર્યો હતો, તે હકીકત પણ તેણે અમને કહી દીધી કાશ્મિર

રનો સુખો કેટલાક લશ્કર સાથે સોળ દિવસની મજલે મોઢા ટિબેટની સરહદ પર આવેલા એક કિલ્લાને ઘેરો ઘાઘવા શકિતમાન થયો હતો. તરત જ તે કિલ્લો ધાય આવ્યો અને ત્યાંના માણસો ત્રાસ ખાઈ નાશી ગયા. મોગલના લશ્કરે જો તેમની ખુંઠ લીધી હોત અને કેટલીક ઘણીજ વેગથી દોડતી નદીઓ હતરીને રાબતનગરને ઘેરો ઘાલ્યો હોત તો આખો ટિબેટ તેમના હાથમાં આવત; પરંતુ શીયાળાની ઋતુ પામે આવેલી હોવાથી એ સુખો ભય પામી ગયો અને અરફ તેમનો કાશ્મીર જવાનો માર્ગ રાહી લેવાની ધાસ્તી લાગી તેથી જીતેલા કિલ્લામાં કેટલાંક માણસો મૂકી સુખો પાછો ફર્યો વળતી વસંત ઋતુમાં પુનઃ સ્વારી કરવાનો વિચાર હોય પરંતુ શીયાળાની ઋતુમાં જીતેલા મૂલકમાંથી મોગલના માણસો કાંતો ભયથી કિંવા ખોરાકની તંગીથી કિલ્લો છોડીને નાશી ગયા. આ પ્રમાણે ટિબેટ મોગલના કાબુમાંથી અચી ગયો.

હાલમાં ઔરંગઝેબ પાદશાહ કાશ્મિરમાં આવેલો છે અને તેણે ટિબેટના રાજાને તેનો હેશ જીતી લેવાની મમકી આપેલી છે. આ ઉપરથી તે રાજાએ એક એલચીખાતું અંગ્રે. મોકલ્યું છે જેમાં એક મોટો માણસ તથા ચાર ઘોડેસ્વાર અને દસ બાળ પીગાં માણસો છે. આ લોકો પાદશાહને બેઠે આપવાને માટે સ્ફટિક, કસ્તૂરી અને 'યસ્મ' નામના પથ્થરો લાવેલા છે અને મોઢા ટિબેટમાં થતી ચમરીઓ પ્રણે તેમાં છે. મોગલો આવી ઉમદા ચમરીઓને દાર્દનીના કાન આગળ લટકાવે છે 'યસ્મ' નામનો જે પથ્થર દમણાં તેઓએ પાદશાહને બેઠે આપ્યો છે તે ધણો જ ઉમદા છે. આ પથ્થરનું મોગલ દરબારમાં બહુ વજન અને કિંમત છે. એ પથ્થર ધોળી રેખાઓવાળો લીલા રંગનો છે અને એવો મજબૂત છે કે તે હિરાની જુકી વગર સાફ ધર્ધ શકે તેમ નથી. આ પથ્થરના ખાલાઓ અને રક્ષાખીઓ કરવામાં આવે છે. મારી પાસે એક ખાલો છે તેના ઉપર સુનેરી કામ કરેલું છે અને તેની કિનારી પર હીરા બેમાડેલા છે. એલચીખાતા સાથે આવેલા ટિબેટના માણસો ઉચ્ચા પથ્થ મુકાઈ ગયેલા અને ચીનાઓના જેવી આછી દાઢીવાળા છે તેઓ આપણા વદાણવટીઓની માફક રાતી ટોપીઓ પહેરે છે તેમના મસ્તકના પોશાખ જેવો જ તેમનો ખીન્ને પોશાક છે તેમાંના તથા ચારની પાસે તલવાર છે બાકીનાઓનાં હથિયાર લાકડી અને ગુડીઓનાં

છે. એલચીએ ઔરંગઝેબની સાથે સધિના વિચારો કરતાં તેના રાગના વા
કબૂલ કર્યું છે કે દિબેટના મુખ્ય નગરમાં એક મસજિદ બાંધવામાં આવ
અને ત્યાં દિવસમાં ત્રણવાર અલ્લાહની બંદગી થશે. દિબેટના નાણાં ઉ
ઔરંગઝેબની છાપ પડશે અને વર્ષો વર્ષ તેને ખેડણી ભરવામાં આવશે. ૨
પ્રમાણે સંધિ થયા છતાં પણ દરેક માણસને ખાતરી છે કે ઔરંગઝેબ
શિરમાંથી જશે એટલે તરત જ એ સંધિનો નિકાલ થઈ જશે અ
દિબેટ પાછું સ્વતંત્રતા લોગવશે. શાહજહાનના વખતમાં પણ એમ
થયું હતું.

આ એલચીખાતાની સાથે લામા જતનો એક વૈદ્ય પણ આવે
હતો હિંદુસ્તાનના વ્યાજ્ઞોની માફક દિબેટમાં લામાઓ ધર્મશાસ્ત્રના પ્ર
તીક અને લોકના ગુરુ ગણાય છે. એ વૈદ્યની પાસે એક ચોપડી હતી તે મં
આપવાને માટે જે તેને ઘણો સમજાવ્યો પણ તેણે માન્યુ નહિ. એ પુસ્ત
કના અક્ષરો આપણા અક્ષરોને મળતા હતા અને તે મં તેને એક છુ
કાગળ ઉપર લખી આપવાને માટે કહ્યું ત્યારે ઘણી મહેનતે તેણે લખ્યા
પરંતુ તેના મરોડ વચ્ચે પેલી ચોપડીના અક્ષરો જોવા આવ્યો નહિ. દિબે
ટના લોક પુનર્જન્મવાદી છે અને લામાઓ તેને બહુ માને છે આ વૈદ્યપણ
તેવા ચમત્કારની ઘણી વાતો મને કહી હતી. જેમાં એક વાતમાં તો તે
મને જણાવ્યું હતું કે જ્યારે તેમનોછેલ્લો મોટો ધન ગુરુ મારવા પડ્યો ત્ય
તેણે તેમને કહ્યું હતું કે હું એકનાતા બાળકમાં પ્રવેશ કરીશ અને જ્યારે હું મો
થાઉ ત્યારે આના સિદ્ધાંતને માટે તમે મને જોવા લેખે તેવો પ્રશ્ન પુછજો
અને મારા મકાને સામાન મને દેખાડીને પુછજો એટલે તું તમને તે બાળક
આપીશ. આ પરથી તેઓ પુનર્જન્મને કેટલો બધો પ્રબલ ગણે છે તે
મારા જણવામાં આવશે. એક વાર એક કાશ્મિરના વેપારીને લઈ હું
એલચી પામે ગયો હતો. મારી સાથેનો વેપારી દિબેટની બાબ જાણતો હતો
જે તેના દેશ સંબંધી કેટલાક સવાલો પુછ્યા પરંતુ તેમાં તે મને કશું પ
નહુ જાણતી. પછી નહિ તેણે જાણવું કે દિબેટ દેશના ઘણા ખેડા
વર્ષમાં સમગ્ર સાન માસ સુધી બરફથી ઢાકાયેલો રહે છે. દિબેટને તાતા
ની સાથે નિરંતર ઝઘડામાં રહેતું પડે છે, પરંતુ તે તાતાર લોક તે ક્રિયા, તે
જણાવી શક્યો નહિ. હવે તેની સાથે માથોફાડ કરવામાં આ